
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica)
dr. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), mag. Boris Mlakar, dr. Jože
Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 15. junija 1999

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina, Irena Kuštrin - nemščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino

SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

tel. 200 31 20, fax 200 31 60, e-mail (glavni urednik) zdenko.cepic@guest.arnes.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za znanost
in tehnologijo Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3000 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino

SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

CONTENTS - TABLE DES MATIÈRES - INHALT

RAZPRAVE - ARTICLES - ÉTUDES - ABHANDLUNGEN

Jurij Perovšek, Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja	7
UDK 329.73(497.1)"18/19"	
Peter Vodopivec, Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci	25
UDK 338.124.4(497.4)"1873"	
Andrej Pančur, Vpliv političnih in nacionalnih bojev na gospodarske reforme (Primer avstroogrske valutne reforme leta 1892 in vloga Slovencev)	39
UDK 323.1:336.745(436)"1892"	
Zvonko Bergant, Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890-1918)	51
UDK 329.12(497.4)"1890/1918":261.6	
Andrej Rahten, Trialistične zamisli slovenskih in hrvaških politikov v letih pred prvo svetovno vojno	65
UDK 342.24(436)"1908/1914"	
Žarko Lazarević, Oris razvoja slovenskega bančništva do prve svetovne vojne	75
UDK 336.7(497.4)"18/1914"	
Dragan Potočnik, Delovanje delavskega prosvetnega društva Svoboda - Vzajemnost v Mariboru od ustanovitve do leta 1941	91
UDK 061.22(497.4 Maribor) Svoboda-Vzajemnost "1919/1941"	
Bojan Godeša, Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941	103
UDK 929 Zakrajšek K.:342.2(497.4)"1941"	
Damijan Guštin, Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno	123
UDK 343.812(497.4 Ljubljana)"1941/1945"	
Nevenka Troha, Politični položaj v koprskem okraju cone B Svobodnega tržaškega ozemljav prvem letu po objavi resolucije Informbiroja (1948-1949)	143
UDK 329.15(497.4) KPSTO "1948/49"	
Zdenko Čepič, Oris načel zagotovljene preskrbe v Jugoslaviji v obdobju 1948-1953	157
UDK 330.342.15(497.1)"1948/1953"	
Andreas Schulz, Vzpon tiska kot "četrte sile". Mediji, politika in javnost v obdobju množičnih komunikacij	169
UDK 070.13:32.019.51"18/1962"	

ZAPISI - NOTES - NOTES - NOTIZIEN

Maruša Pleterski, Upravna ureditev železnic na Slovenskem od začetkov do leta 1991 189 UDK 351.812(497.4)"183/1991"	189
---	-----

IN MEMORIAM

Ferdo Gestrin (8. oktober 1916 - 9. april 1999) (Janko Pleterski)	197
---	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS - RAPPORTS ET
CRITIQUES - BERICHTE UND REZENSIONEN

France Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne (Zdenko Čepič)	201
Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918 (Zdenko Čepič)	204
Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929) (Ervin Dolenc)	208
Katarina Kobilica, Andrej Studen: Volja do dela je bogastvo (Mojca Šorn)	211
Bojan Godeša, Ervin Dolenc, Izgubljeni spomin na Antona Korošca (Mojca Šorn)	212
Milan Pahor, Jadranska banka v Trstu (Žarko Lazarevič)	215
Darko Friš, Bogdan Kolar, Andrej Vovko, Prvih sto let Kranjsko slovenske katoliške jednote (Vida Deželak-Barič)	216
Carlo Spartaco Capogreco, Renicci (Tone Ferenc)	219
France Filipič, Slovenci v Mauthausnu (Damijan Guštin)	220
Zdravko Klanjšček, Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943-1945 (Vida Deželak-Barič)	224
Robert A. Graham, The Vatican and Communism in World War II (Janko Pleterski)	229
Nevenka Troha, Komu Trst? (Milan Pahor)	235
Vostočnaja Evropa v dokumentah rusijskih arhivov 1944-1953 gg. (Aleš Gabrič)	239
Lorraine M. Lees: Keeping Tito afloat (Aleš Gabrič)	241
Janko Prunk, Kratka zgodovina Slovenije (Anka Vidovič-Miklavčič)	244
Vojnozgodovinski zbornik (Damijan Guštin)	246

Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1998	1
Predstavitev programa dela Inštituta za novejšo zgodovino od leta 2000 do leta 2004	20
Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino za leto 1998	27

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZT na internetu: <http://www.mzt/mzt/dok/nav-oblik-publ.html>).

1.01
Prejeto 22. 4. 1999

UDK 329.73(497.1)"18/19"

Jurij Perovšek*

Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava vprašanje jugoslovanstva in narodnih homogenizacij v 19. in 20. stoletju. Razčlenjuje značaj ilirskega gibanja, hrvaškega pravaštva, Strossmayerjeve jugoslovanske misli, jugoslovanskih narodnopolitičnih koncepcij F. Supila in A. Trumbića in posebej tudi srbske politične misli, ki je zadevala vprašanje južnoslovanskega narodnopolitičnega povezovanja v 19. stoletju. Predstavi tudi slovenske poglede na to vprašanje v času do leta 1918. Nadalje obravnava jugoslovansko nacionalno problematiko v času obstoja prvih dveh jugoslovanskih držav. Avtorjeva temeljna ugotovitev je, da sta se ves čas obstoja jugoslovanske ideje in v jugoslovanski državnopolitični stvarnosti po letu 1918 nenehno soočali narodnofederalistična in unitaristična koncepcija. Slednja je v povezavi z velikosrbsko nadvladovalno politiko leta 1991 privedla do razhoda nesrbskih narodov z jugoslovansko državo in s tem do zgodovinskega poraza jugoslovanske združevalne ideje. Jugoslovanstvo zato danes nima več življenske moči, sedanjó Zvezno republiko Jugoslavijo pa z jugoslovansko idejo veže le njeno državno ime.

Ključne besede: jugoslovanstvo, nacionalno vprašanje, politični programi, samoodločba, Kraljevina Jugoslavija, SFRJ, Južni Slovani, unitarizem

ABSTRACT

YUGOSLAVISM AND THE NATIONAL QUESTION OF THE SOUTHERN SLAVIC NATIONS IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

In the paper, the author deals with the questions of Yugoslavism and the national homogenisation in the nineteenth and twentieth centuries. He analyses the character of the Illyrian movement, the Croatian 'pravaštvo', Strossmayer's Yugoslav idea, the Yugoslav nationalist and political concepts by F. Supil and A. Trumbić and, especially, the Serbian ideas regarding the political association of the Southern Slavic nations in the nineteenth century. He also presents the Slovenian views on this question before 1918. He further deals with the nationalist questions during the time of the first two Yugoslav states. His main conclusion is that ever since the Yugoslav idea first occurred and throughout the existence of the Yugoslav state after 1918, the federalist and unitarianist concepts were in constant confrontation. The latter, in conjunction with the hegemonist Greater Serbian policy, eventually compelled the non-Serbian nations to abandon the Yugoslav state, thereby burying the idea of the association of Southern Slavic nations. Today, the Yugoslav idea is devoid of any living contents, and the only thing the present Federal Republic of Yugoslavia has in common with it, is its name.

Key words: Yugoslavism, national question, political programs, self-determination, The Kingdom of Yugoslavia, Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Yugoslav southern slavic nations, unitarism

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Devetnajsto stoletje, ki ga je v Evropi poudarjeno zaznamoval politični vzpon nacionalnih idej, teh idej ni spočelo le znotraj vodilnih središč takratne narodno-politične problematike (Nemčija, Italija, Poljska, Češka, Ogrska). Vprašanje narodne politične emancipacije je bilo namreč v tem času med drugim sproženo tudi v okviru družbenih jeder južnoslovanskih narodov, ki so s tem storila "odločilni in nepreklicni razvojni korak k oblikovanju lastnega (moderne) naroda".¹ Ta proces je potekal ob že obstoječi misli o južnoslovanskem narodnokulturnem in političnem zblizovanju, ki je bila že v prvi polovici 19. stoletja dejavna v južnoslovanskem prostoru. Misel o enotni skupnosti Južnih Slovanov je pred tem v svojem delu *De origine successibusque Slavorum* (1532) zagovarjal že humanist, zgodovinar in teolog Vinko Pribojević (Vincentius Priboevius), ki je bil po rodu iz Hvara.² Toda svojo konkretno narodnopolitično programsko obliko je jugoslovanska misel dobila v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja na Hrvaškem in v Srbiji, in sicer v protimadžarski in protiturški narodnoemancipacijski funkciji. V letih 1835-1848 se je na Hrvaškem razvilo t. i. ilirsko narodno gibanje, ki je v političnem pogledu branilo hrvaško državnost in si je prizadevalo za čim večjo samostojnost Hrvaške nasproti Ogrski. Gibanje je izhajalo iz ideje slovaškega književnika in jezikoslovca Jana Kollárja (1793-1852) o slovanski vzajemnosti (panslavizem) in iz predpostavke o slovanski avtohtonosti na Balkanu (ilirski = južnoslovanski). Od tod tudi ime ilirsko gibanje (ilirizem). Ilirizem je zagovarjal oblikovanje enotne etnične skupnosti Južnih Slovanov na osnovi skupnega knjižnega jezika in enotne "ilirske" nacionalne zavesti. Državni obseg "ilirskega naroda" naj bi, skladno s težnjo po preseganju hrvaške ozemeljske razcepljenosti, zajemal Hrvaško s Slavonijo, Vojno krajino in Dalmacijo, poleg njih pa še Slovenijo ter Bosno in Hercegovino (Velika Ilirija). Kasneje naj bi se razširil še na ostalo južnoslovansko ozemlje, vključujoč srbsko, črnogorsko in bolgarsko območje v povsem neodvisni državi. Glavni voditelj ilirskega gibanja je bil hrvaški narodni preporoditelj Ljudevit Gaj (1809-1872), ki je že leta 1830 v spisu *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* predlagal, da se oblikuje enotni pravopis za vse Južne Slovane, ki uporabljajo latinico, s čimer naj se utre pot k njihovem enotnemu knjižnemu jeziku. Drugi vidni predstavnik ilirskega gibanja je bil grof Janko Drašković (1770-1856), ki je v leta 1832 objavljenem delu *Disertatia* predstavil idejo o "Veliki Iliriji" oziroma ilirskem kraljestvu. Ilirsko gibanje se je politično izražalo prek Ilirske stranke, ustanovljene leta 1841. Ko se je Madžarom posrečilo prepričati avstrijski dvor, da ima gibanje protiavstrijski, protihabsburški in prevratni značaj, zaradi česar je cesar Ferdinand I. leta 1843 prepovedal ilirsko ime in grb, se je stranka preimenovala v Narodno stranko. V revolucionarnem letu 1848 je ilirsko gibanje prišlo na oblast in si je za konkreten cilj postavilo oblikovanje jugoslovanske politične enote v okviru avstrijske federacije kot širše ustavne skupnosti svobodnih narodov. Po neuspehu revolucije leta 1849 je ilirsko gibanje izgubilo svojo politično moč, vendar pa je do tedaj že izpolnilo svojo osnovno zgodovinsko nalogo. S kodifikacijo knjižnega jezika in s politično homogenizacijo

¹ Janko Pleterski: *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana 1986, str. 10 (dalje: Pleterski, *Narodi*).

² Glej Vinko Pribojević: *O podrijetku i zgodama Slavena*. Zagreb 1951, str. 166-184; Grga Novak: *Dalmacija i Hvar u Pribojevićevo doba*, prav tam, str. 17, 18, 25-26, 39-40, 43.

je združilo hrvaški narod v enoten zgodovinski subjekt, hkrati pa je postavilo temelje hrvaške nacionalne kulture.³

Ilirsko gibanje, ki je utemeljevalo politično zedinjenje južnoslovanskih narodov na osnovi narodnojezikovnega unitarizma, je po načelu nasprotja vplivalo na hitrejšo in bolj utemeljeno nacionalno konsolidacijo drugih narodov. Pri Slovencih, pri katerih se "sredi 18. stoletja, zlasti pa v času prosvetljenstva, oblikuje slovenski kulturni program (kot predhodnik političnega), utemeljen na znanstvenem spoznanju, da Slovenci in njihov jezik pomenijo v zgodovini in v sodobnem življenju posebno celoto, in to ne le, kar zadeva neslovanske sosede, Italijane, Nemce, Madžare, ampak tudi posebno celoto v vrsti slovanskih jezikov in narodov",⁴ ilirizem ni prodr. Slovenci niso bili pripravljeni odreči se svojega, že dolgo uporabljanega knjižnega jezika in so se hoteli razvijati kot samostojna narodna individualnost. Pomembno vlogo pri tem sta imela največji slovenski pesnik France Prešeren (1800-1849) in njegov idejni krog.⁵ Ilirizem se ni uveljavil tudi med Srbi, ki so po zaslugi svojega knjižnega reformatorja, lingvистa, etnografa in zgodovinarja Vuka Stefanovića Karadžića (1787-1864) leta 1818 dobili svoj *Srbski slovar*. V njem je V. S. Karadžić utemeljil gramatično in jezikovno osnovo srbske književnosti. Poleg tega so Srbi že pred pojavom ilirizma imeli svojo osrednjo narodnokulturno ustanovo - *Matica srbska*, v času ilirizma pa so razvili še druge oblike svojega narodnokulturnega življenja.⁶

V zgodovinskem razvoju jugoslovanske ideje je bilo že od njenega političnega začetka v 19. stoletju opazno, da jo njeni nosilci razumejo tudi kot sredstvo, ki naj

³ Podrobneje o tem glej Ferdo Šišić: Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao, prvi deo. Beograd 1922, str. 157-160; Vaso Bogdanov: Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja. Sarajevo 1956, str. 30-63 (dalje: Bogdanov, Historijska uloga); isti: Historija političkih stranaka u Hrvatskoj; Od prvih stranačkih grupiranja do 1918. Zagreb 1958, str. 95-266, 297-301, 323-468 (dalje: Bogdanov, Historija pol. stranaka); Jaroslav Šidak: Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848. Historijski zbornik, XIII, 1960, str. 167-168, 176, 183-193; isti: Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvog svjetskog rata, Zagreb 1967, str. 8-12 (dalje: Šidak, Jug. ideja); isti: Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Zagreb 1973, str. 9-12, 49-52, 65-73, 96-124, 135-165, 182-193 (dalje: Šidak, Studije); isti: Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49. Zagreb 1979, str. 292-294; Mirjana Gross: Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, str. 15-16 (dalje: Gross, Povijest pravaške ideologije); Elinor Murray Despalatović: Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement. New York and London 1975, str. 45-202; Pleterski, Narodi, str. 24-25; Petar Korunić: Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici; Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870. Zagreb 1986, str. 68-75, 86-99, 102, 111-112, 129-138 (dalje: Korunić, Jug. ideologija); isti: Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875; Studija o političkoj teoriji i ideologiji. Zagreb 1989, str. 7-18, 25-113, 150-152 (dalje: Korunić, Jugoslavizam i federalizam); Jaroslav Šidak, Vinko Foretić, Julije Grabovac, Igor Karaman, Petar Strčić, Mirko Valentić: Hrvatski narodni preporod - ilirski pokret. Zagreb 1988, str. 82-92, 119-163; Vasko Simoniti: Historične konstante na tleh bivše Jugoslavije in neupoštevanje le-teh pri oblikovanju multinacionalne države. Anthropos, XXVI, 1994, št. 4-6, str. 229 (dalje: Simoniti, Historične konstante); Hrvoje Matković: Povijest Jugoslavije; Hrvatski pogled. Zagreb 1998, str. 16-18 (dalje: Matković, Povijest Jugoslavije).

⁴ Pleterski, Narodi, str. 26.

⁵ Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda, V. zvezek. Ljubljana 1974, str. 318-319; Jan-ko Prunk: Slovenski narodni vzpon; Narodna politika (1768-1992). Ljubljana 1992, str. 44-46 (dalje: Prunk, Slov. nar. vzpon). O pojavu in neuspehu ilirizma pri Slovencih glej tudi Fran Petre: Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835-1849). Ljubljana 1939, str. 101-346; Šidak, Studije, str. 69, 103-104.

⁶ O tem glej Ilija Mamuzić: Ilirizam i Srbi. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 247. Zagreb 1933, str. 52, 67-91; Aleksandar Belić: Vukova borba za narodni i književni jezik. Beograd 1948; Šidak, Jug. ideja, str. 10; isti, Studije, str. 68-69, 104-105; Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka. Beograd 1982, str. 124-125, 155-157 (dalje: Čubrilović, Istorija pol. misli).

jim v okviru južnoslovanskih narodnih gibanj zagotovi njihovo politično vodstvo. Take pretenzije lahko opazimo že pri Hrvatih znotraj ilirskega gibanja.⁷ Kot svoj narodnopolitični program pa so jih, na osnovi koncepta, da je treba izkoristiti vse možnosti, ki jih ponujajo protiturske in protiavstrijske težnje južnoslovanskih narodov, zelo jasno opredelili v vzhodnem idejnem središču jugoslovanskega povezovanja - v Srbiji. Srbske težnje po politični nadvladi nad drugimi južnoslovanskimi narodi je izrazil srbski politik in državnik Ilija Garašanin (1812-1874), ki je leta 1844 v svojem delu *Načertanije* oblikoval načrt zunanje politike Kneževine Srbije. Po tem načrtu naj bi Srbija združila vse Južne Slované v neodvisno južnoslovansko državo, s čimer bi bilo izvedeno državno zedinjenje vseh Srbov. Ta načrt, ki je izključeval enakopravnost drugih južnoslovanskih dežel s Srbijo, je uveljavljajal predvsem velikosrbski hegemonistični narodni interes, ki je kasneje odločilno opredeljeval srbsko razumevanje jugoslovanske ideje.⁸ Od velikosrbske hegemonistične koncepcije je v srbski politični misli odstopal le kasnejši narodnopolitični program socialističnega teoretika in politika Svetozarja Markovića (1846-1875), ki je v svojem delu *Srbija na Vzhodu* (1872) poudarjal, da je rešitev nacionalnega vprašanja južnoslovanskih narodov možna samo na osnovi demokratičnega načela in federativne države, v kateri naj si narodi svojo notranjo ureditev organizirajo po načelu lokalne samouprave. S. Marković se je pri tem dosledno zavzemal za pravico samoodločbe južnoslovanskih narodov, glede Srbije pa je menil, da ima pri nastajanju južnoslovanske federacije lahko le vlogo pobudnika, ne pa zavojevalca.⁹

Za drugo polovico 19. stoletja pa do oblikovanja prve jugoslovanske države leta 1918 je bilo značilno, da se je tako v okviru narodnoemancipacijskih programov južnoslovanskih narodov kot v okviru zamisli o njihovem državopolitičnem povezovanju nenehno soočalo dvoje različnih pogledov: unitaristični in avtonomistično-federalistični. Unitarističnega je kot avtentični nacionalni program svojega naroda ob že izoblikovanem velikosrbskem konceptu zagovarjal hrvaški politik in književnik Ante Starčević (1823-1896). A. Starčević je bil utemeljitelj pravaštva (imenovano je bilo po Stranki prava, katere ustanovitelj in ideolog je bil A. Starčević), ki se je izločilo iz ilirizma. Pravaštvo je utemeljevalo hrvaško narodnost na načelu zgodovinskega državnega prava, ki na ozemlju ene države priznava samo en politični narod. V tem primeru je to bil hrvaški narod, zato je A. Starčević za njegov sestavni del štel tudi Srbe znotraj Hrvaške. A.

⁷ Glej Pleterski, *Narodi*, str. 24.

⁸ Glej Čubrilović, *Istorija pol. misli*, str. 127, 137-143, 146-152; Pleterski, *Narodi*, str. 23; Petar Šimunić: "Načertanije" - Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Zagreb 1992, str. 26-67 (glej tudi Predgovor dr. Mirka Valentića k drugi izdaji navedenega dela, prav tam, str. I-X in Pogovor Željka Krušeljca, prav tam, str. 109-120. Izvirno besedilo "Načertanija" glej prav tam, str. 91-108); Dragoljub Nikić: Od "načertanija" do koncepta balkanskog povezivanja i saradnje. (Evolucija pogleda Ilije Garašanina na opšta načela nacionalne države i nacionalnooslobodilačku misiju Srbije polovinom XIX veka). *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXIII, 1988, št. 3-4, str. 30-31, 33, 41, 43-44, 46; Simoniti, *Historične konstante*, str. 231; Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 21-24.

⁹ Glej Svetozar Marković: *Srbija na istoku*, Niš 1972, str. 137-139, 153-160; Miroslav R. Đorđević: *Rađanje Svetozareve Srbije na istoku*. Dodatek k navedenem delu, str. 7, 12, 15-16, 18-19; Bogdanov, *Historijska uloga*, str. 118-120; Čubrilović, *Istorija pol. misli*, str. 228-233; Janko Pleterski: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor 1981, str. 19-27 (dalje: Pleterski, *Študije*); isti, *Narodi*, str. 59-62.

Starčević, ki ni priznaval srbstva in srbskega imena na Hrvaškem, je v pojem hrvaškega naroda vključeval tudi Slovence in bosanske Muslimane.¹⁰

Nasprotno kot A. Starčević, ki je utrjeval načelo hrvaškega narodnopolitičnega samozavedanja, je vplivni oblikovalec političnega in kulturnega življenja na Hrvaškem, Đakovski škof Josip Juraj Strossmayer (1815-1905), vztrajal pri osnovni misli ilirizma o narodnokulturni enotnosti Južnih Slovanov. Pri tem pa je njegova jugoslovanska koncepcija temeljila na načelu demokratično združenih samostojnih južnoslovanskih dežel. Te naj bi se, glede na konkretne zgodovinske razmere, povezale bodisi v okviru Habsburške monarhije, bodisi - v primeru njenega razpada in osvoboditve drugih Južnih Slovanov izpod turške oblasti - v skupni neodvisni južnoslovanski državi.¹¹

Načelo enakopravnosti in (narodne) samostojnosti sta poleg S. Markovića in J. J. Strossmayerja poudarjala tudi vidna hrvaška politika Frano Supilo (1870-1917) in Ante Trumbić (1864-1938). F. Supilo, ideolog liberalnega pravaštva v Dalmaciji in prvak Hrvaško-srbske koalicije, se je zavzemal za oblikovanje demokratične jugoslovanske države, ki bi bila utemeljena v decentraliziranem državnem ustroju. S tem bi bila, ob hkratni zagotovitvi enakopravnosti Srbov na Hrvaškem, omogočena tudi čim večja hrvaška državnost znotraj jugoslovanske skupnosti.¹² Enako se je tudi A. Trumbić, voditelj dalmatinske Stranke prava in eden od vodij Hrvaško-srbske koalicije, med prvo svetovno vojno pa predsednik Jugoslovanskega odbora (organizacije jugoslovanskih politikov - emigrantov iz Avstro-Ogrske monarhije, ki so v tujini delovali za združitev vseh jugoslovanskih

¹⁰ Podrobneje o A. Starčeviću ter oblikovanju in razvoju pravaške narodnopolitične misli glej Vaso Bogdanov: Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda. Zagreb 1951, str. 18-42; isti, Historija pol. stranaka, str. 729-752; Mirjana Gross: Osnovni problemi pravaške politike 1878-1887. Historijski zbornik, XV, 1962, št. 1-4, str. 66-67, 81, 87, 96-99, 101, 103-104; ista, Povijest pravaške ideologije, str. 5-6, 9-14, 16-252, 418-425; ista: Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und -Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848, Wien, Köln, Weimar 1993, str. 94-97, 139, 269 (dalje: Gross, Die Anfänge); Šidak, Jug. ideja, str. 12-13; isti, Studije, str. 23-24, 53-55, 74-75, 351; Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić: Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914, Zagreb 1968, str. 50 (dalje: Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest hrv. naroda); Korunić, Jug. ideologija, str. 174, 177; Pleterski, Narodi, str. 25, 65-67; Simoniti, Historične konstante, str. 229; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 24-26.

¹¹ Podrobneje o tem glej Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest hrv. naroda, str. 38; Šidak, Studije, str. 26-27, 55, 59, 77, 80-81, 124, 328, 363; Gross, Povijest pravaške ideologije, str. 22, 43; ista, Die Anfänge, str. 90-93, 143, 144; Vera Ciliga: O rušenju mita oko "jugoslavenske" politike Josipa Juraja Strossmayera. Časopis za suvremenu povijest, III, 1971, št. 2-3, str. 254-266; Kosta Milutinović: Štrosmajer i jugoslovensko pitanje. Novi Sad 1976, str. 67-69, 94-96, 98, 228-229, 260-262, 267; Vasilije Đ. Krestić: Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860-1873. Beograd 1983, str. 119-152; Pleterski, Narodi, str. 24, 40-45, 48; Korunić, Jug. ideologija, str. 24, 186, 216, 221-223, 280, 282, 284-288, 293, 324, 327-330, 334-335, 343, 386-387, 395-396, 402-403; isti, Jugoslavizam i federalizam, str. 9, 14, 124, 127-129, 136, 137, 141, 146, 245-247; Simoniti, Historične konstante, str. 229-230; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 18-20.

¹² O narodnopolitičnim konceptih F. Supila glej Vaso Bogdanov: O životu i radu Frana Supila. V: Frano Supilo: Politika u Hrvatskoj. Zagreb 1953, str. 9, 23, 32-39, 44-49, 54-70, 89; prav tam, str. 124-126; Josip Horvat: Frano Supilo. Beograd 1961, str. 287-289, 293-295; isti: Politička povijest Hrvatske. Prvi dio. Zagreb 1989, str. 430-341, 352-359, 367-369; Dragovan Šepić: Supilo diplomat. Zagreb 1961, str. 11-13, 24, 55, 68, 72, 78, 84, 97-98, 125-126, 152-153, 161, 196-198, 235-236, 239; isti: Pisma i memorandumima Frana Supila (1914-1917). Beograd 1967, str. 4, 9, 15, 17, 58, 77, 78, 98, 106-107, 110-112, 117-122, 147-148, 190, 200-202; isti, Hrvatska u koncepcijama Frana Supila o ujedinjenju. Forum, VII, februar-marec 1968, št. 2-3, str. 343-361, 365-368, 372-381 (dalje: Šepić, Hrvatska u koncepcijama); Povijest hrv. naroda, str. 222-223; Šidak, Studije, str. 37, 83; Gross, Povijest pravaške ideologije, str. 290-294; Pleterski, Narodi, str. 122; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 38-39.

narodov v neodvisno skupno državo), zavzemal za demokratično in enakopravno jugoslovansko državno skupnost. Poudarjanje hrvaške narodne individualnosti in koncept sestavljene države, zamišljene kot enakopravne asociacije različnih narodnopo-

litičnih interesov, pa sta bili vodili njegove politične dejavnosti po oblikovanju prve jugoslovanske skupnosti.¹³

Izstopanje hrvaške in srbske politične misli pri opredeljevanju vsebine jugoslovanstva v času do konca prve svetovne vojne pa seveda ni pomenilo, da jugoslovanskega programa v vsem tem obdobju ne bi obravnavala tudi slovenska narodnopolitična misel. Ta je bila namreč ob hrvaški in srbski tretji aktivni politični dejavnik jugoslovanske državne združitve leta 1918. Opredeljevanje Slovencev o jugoslovanstvu je po zavrnitvi ilirizma, tako kot pri Hrvatih in Srbih, potekalo po dveh smereh. Slovenci so jugoslovanstvo kot izraz narodno osvobodilnih in političnih emancipacijskih teženj nasproti habsburški oblasti razumeli tako v smislu jugoslovanskega narodnokulturnega integralizma, prav tako pa tudi kot zgodovinski model svobodnega in enakopravnega nacionalnega življenja politično združenih jugoslovanskih narodov. V drugi polovici 19. stoletja je slovenska politika, ne da bi odstopila od programa Zedinjene Slovenije, najprej podprla jugoslovansko integralistično stališče. Slovenski in hrvaški politiki, od vojvodinskih Srbov pa Laza Kostić, ki so se od 1. do 3. decembra 1870 zbrali v Ljubljani na t. i. jugoslovanskem kongresu, so tedaj poudarili vsestransko (kulturnojezikovno, gospodarsko, politično) enotnost Južnih Slovanov iz habsburške monarhije.¹⁴ Do močnejšega prodora jugoslovanske unitaristične misli je nato na Slovenskem prišlo v letih 1903-1914, ko se je stališče o povezanosti narodno osvobodilnih teženj Slovencev in drugih južnoslovanskih narodov in nujnosti hkratnega odstranjevanja individualnih razlik med njimi uveljavilo v vseh slovenskih idejnopoličnih taborih: katoliškem, liberalnem in socialističnem.¹⁵ Jugoslovanskemu unitarizmu pa so kljub unitarističnemu konceptu socialnodemokratske stranke v socialističnem taboru opazno nasprotovali teoretik in politik Albin Prepeluh (1880-1938), publicist in politik Henrik Tuma (1858-1935) in znani slovenski pisatelj Ivan Cankar (1876-1918). Zagovarjali so jugoslovanski nacionalni pluralizem in federativno jugoslovansko državo.¹⁶ V času

¹³ Glej Ante Smith Pavelić: Dr. Ante Trumbić.; Problemi hrvatsko-srpskih odnosa. München 1959, str. 57, 70-72, 81-88, 102-103, 175-176, 224, 286, 292-293, 301-302, 305, 307 (dalje: Smith-Pavelić, A. Trumbić); Bogdan Krizman: Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature. Istorijški pregled, VIII, 1962, št. 3, str. 178, 184, 186, 187, 193-194, 198-200, 202; Šepić, Hrvatska u koncepcijama, str. 366; Ljubo Boban: Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929-35). Historijski zbornik, XXI-XXII, 1968-1969, št. 1-4, str. 6, 16-19, 21-22, 32, 36-41, 47-54, 61 (dalje: Boban, Prilozi za biografiju A. Trumbića); Šidak, Studije, str. 61; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 42.

¹⁴ O ljubljanskem jugoslovanskem kongresu in političnih razpravah po njem glej Ferdo Gestrin - Vasilij Melik: Slovenska zgodovina; Od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, str. 175 (dalje: Gestrin-Melik, Slov. zgodovina); Pleterski, Narodi, str. 51-56; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 88-91.

¹⁵ Glej Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva; Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 30-33 (dalje: Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva).

¹⁶ Glej Dušan Kermauner: Albin Prepeluh - Abditus; Njegov idejni razvoj in delo. V: Albin Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938, str. 357-359; Gestrin-Melik, Slov. zgodovina, str. 323-324; Jurij Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XVIII-XIX, 1978-1979, št. 1-2, str. 34 (dalje: Perovšek,

prve svetovne vojne se je za federativno jugoslovansko državo zavzel še socialnodemokratski politik Etbin Kristan (1867-1953).¹⁷ Toda prevladovala je jugoslovanska integralistična narodnopolitična usmeritev. Na njeni osnovi je v letih neposredno pred prvo svetovno vojno najmočnejša slovenska politična stranka, katoliška Vseslovenska ljudska stranka (VLS), posebej podpirala hrvaško-slovenski koncept trializma. Po njem naj bi se na temelju hrvaškega državnega prava ob avstrijski in ogrski oblikovala še tretja, jugoslovanska državna enota v habsburški monarhiji.¹⁸ Slovenska politika se od načela jugoslovanskega narodnega unitarizma ni odmaknila tudi ob razpadu monarhije in nastanku jugoslovanske države leta 1918. Pri tem pa se je dr. Anton Korošec (1872-1940), tedaj najvidnejši slovenski politik, načelnik VLS in voditelj kratek čas obstoječe Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (obstajala je od 29. oktobra do 1. decembra 1918, obsegala pa je Slovenijo brez Prekmurja, Hrvaško brez Medžimurja ter Bosno in Hercegovino),¹⁹ zavzemal, naj se Država SHS in Kraljevina Srbija združita v skupno državo na federativni osnovi. Doseženi sporazum o tem, t. i. Ženevsko deklaracijo (podpisana je bila 9. novembra 1918 v Ženevi), pa je srbska stran razveljavila.²⁰ Jugoslovanska državna združitev 1. decembra 1918 je bila nato izvršena na nedemokratičen in neenakopraven način, ki je uveljavljal centralistično državno načelo in s tem le en, velikosrbski hegemonistični narodnopolitični interes.²¹ Tega dejstva pa se tedaj habsburški Jugoslovani dejansko niso zavedali, saj so v vsesplošnem jugoslovanskem združitvenem navdušenju brez kritičnega preudarka sprejeli dejstvo, da se je, kakor je zapisal oster

Slov. kom. in vpr. makedonskega naroda); Franc Rozman: Odnos jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1-2, str. 15-16; Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici; Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, I. knjiga. Maribor 1986, str. 63, 65 (dalje: Zečević, Na zgod. prelomnici); Pleterski, Narodi, str. 101, 113-114, Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 161-163.

¹⁷ Pleterski, Narodi, str. 113-114; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 185.

¹⁸ O vprašanju trializma pri Slovencih glej podrobneje Gestrin-Melik, Slov. zgodovina, str. 326; Pleterski, Študije, str. 119-166, 215-227; isti, Narodi, str. 94; isti: Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925; Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998, str. 253-263, 280-292; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 140-156.

¹⁹ Podrobneje o Državi SHS in slovenskem narodnopolitičnem položaju v času njenega obstoja glej Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918; Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, 191 str.

²⁰ Podrobneje glej o ženevski konferenci o jugoslovanskem zedinjenju in t. i. Ženevski deklaraciji Gregor Žerjav: Ženevski pakt. Misel in delo, II, 1936, str. 92-100; Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, Zagreb 1953, str. 334-339; isti: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. druga knjiga (Srbija-Crna Gora-Makedonija, Jugoslavija 1918.-1945.). Zagreb 1954, str. 205-209 (dalje: Čulinović, Državnopravna historija, II); Smith-Pavelić, A. *Trumbić*, str. 172-195; Silvo Kranjec: Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije. Zgodovinski časopis, XVI, 1962, str. 225-229; Dragoslav Janković: Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovanske zajednice 1918. godine. V: Istorija XX veka. Zbornik radova V. Beograd 1963, str. 225-262; Bogdan Krizman: Jugoslavenski odbor i Ženevska konferencija o ujedinjenju 1918. godine. Historijski institut Slavonije. *Zbornik*, VII, 1970, št. 7-8, str. 1-46; isti: Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države. Zagreb 1977, str. 163-182; Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921; Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 148-159 (dalje: Zečević, SLS in jug. zedinjenje); Borile B. Stanković: Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije. Beograd 1984, str. 246-249; Jurij Perovšek: Ženeva: Konferenca o jugoslovanskem zedinjenju. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 1, 1900-1941, Ljubljana 1995, str. 213.

²¹ O jugoslovanski združitvi 1. decembra 1918 (in pogledih takratne slovenske politike na oblikovanje jugoslovanske države) glej podrobneje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 93-99. Literatura o problematiki jugoslovanskega zedinjenja leta 1918 je navedena prav tam, str. 107, op. 115.

nasprotnik jugoslovanskega unitarizma in velikosrbske ideje in eden najprocnicljivejših opazovalcev prvih dveh jugoslovanskih držav, hrvaški književnik Miroslav Krleža (1893-1981), takrat "naša avstromadžarska stvarnost pijano potrkljala pod prestol Karađorđevićev kakor prazna steklenica piva v smeti".²²

Z združitvijo Države SHS in Kraljevine Srbije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), kakor je bilo v dvajsetih letih uradno jugoslovansko državno ime (leta 1929 je bila Kraljevina SHS preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo), je nastopilo novo obdobje v zgodovinskem razvoju jugoslovanske ideje. Jugoslovanstvo kot politični mobilizator narodno osvobodilnih in večinoma nacionalno integralistično utemeljevanih združevalnih teženj jugoslovanskih narodov je namreč z nastankom Kraljevine SHS dobilo svojo, povsem konkretno državno-politično obliko. Zato se je poslej - glede na nacionalnopolitični značaj jugoslovanske državne formacije in razumevanje njenega pomena za nadaljnji razvoj narodov, združenih v njej - o idejni, narodni in politični vsebini jugoslovanstva, v jugoslovanski politiki nenehoma spopadalo več različnih pogledov in mnenj. Prva jugoslovanska država je namreč po svoji ustavnopravni osnovi (Vidovdanski ustavi iz leta 1921 in Oktroirani ustavi iz leta 1931) imela strogo unitaristično in centralistično narodnodržavno bit. Obe ustavi sta posameznim jugoslovanskim narodom odvzemali narodno in kulturnojezikovno individualnost in jih opredeljevali le kot "plemena" namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda, ki sta ga vpenjali v centralistični državnodržavni okvir.²³ Tako utemeljena jugoslovanska država je seveda uresničevala narodnopolitični ideal takratnega unitarističnega jugoslovanstva. Njegove privržence, ki so bili različnih nacionalnih pripadnosti in političnih opredelitev, je v narodnoprogramskem pogledu združevalo prepričanje, da je jugoslovanska nacionalna enotnost, ki jo omogoča obstoj jugoslovanske države, edini logični zaključek do tedaj nepovezanega razvoja separiranih jugoslovanskih etnij. Te naj bi v centralistični Jugoslaviji, ki izravnava vse zgodovinske, kulturne in državnodržavne razlike med njimi, končno dosegle svojo celotno narodnostno uresničitev. To bi potrdilo njihovo zbiranje v novo, višjo in zgodovinsko močnejšo jugoslovansko narodno skupnost, ki, vsaki med njimi, šele osmišlja njen celotni dotedanji narodno-emancipacijski napor; hkrati pa ji, pretopljeni in povzdignjeni v jugoslovanski državni narod, zagotavlja resnično zgodovinsko svobodo in omogoča začeti njen vsejugoslovanski, edinstveni in neponovljivi življenjski razmah. S tem bi tudi bila preprečena vsaka nadvlada enega dela novega jugoslovanskega naroda nad njegovimi drugimi deli in v tem smislu naj bi bil presežen tudi velikosrbski narodni in politični nadvladovalni program. Najpomembnejša politična stranka, ki je zagovarjala tako razumljeno jugoslovansko narodnounitarno idejo je bila (do leta 1924) vsedržavna Jugoslovanska demokratska stranka. Dosledni jugoslovanski narodni unitarizem je nato podpirala iz nje izločena vsedržavna Samostojna demokratska stranka, ki je v tridesetih letih svoje politično delovanje nadaljevala v okviru Jugoslovanske nacionalne stranke. V omenjenih strankah so se v času med svetovnima vojnama

²² Miroslav Krleža: Deset krvavih let in drugi politični eseji. Ljubljana 1962, str. 68.

²³ Glej Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, št. 1-2, str. 17-26; isti: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 19-20 (dalje: Perovšek, Slovenci in Jugoslavija).

na jugoslovanski ravni povezoval liberalno usmerjene politične sile.²⁴ Razen teh strank so jugoslovanski narodni unitarizem zagovarjali še socialisti,²⁵ v dvajsetih letih pa še Organizacija jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna), ki se je v svojem delovanju spogledovala s političnimi metodami italijanskega fašizma.²⁶ Do leta 1923 je unitaristično jugoslovanstvo podpirala tudi Komunistična partija Jugoslavije (KPJ).²⁷

Vzporedno z doslednim jugoslovanskim unitarističnim prepričanjem pa se je nanj politično navezoval velikosrbski nadvladovalni pogled. Temu je jugoslovanska ideja predstavljala zelo prikladen način za uveljavljanje velikosrbskega razumevanja jugoslovanske skupnosti, ki naj bi bila zgolj lastnina srbskega naroda, ene same, beograjske politike in ene, karađorđevićvske kraljevske hiše. Jugoslovanstvo, unitarizem in centralizem so za velikosrbsko nadvladovalno idejo zato predstavljali učinkovito idejnopolično formulo, skozi katero so si hoteli njeni nosilci najprej povsem poenotiti in nato politično podvreči celotno državo, da bi se lahko v njej srbski narodnopolitični interes uresničil in izživel do svojih skrajnih moči.²⁸ (Take politične težnje in tako politiko lahko najbolj nazorno pojasnimo s spominom na takratno politično stvarnost v Weimarski republiki in jih izrazimo s prisposodbo - *Verpreussung Jugoslawiens* - torej poprusenje oziroma posrbljenje Jugoslavije.) Velikosrbski koncept je v okviru jugoslovanske ideje vse od leta 1918 uveljavljala Narodno radikalna stranka, ki je v drugi polovici tridesetih let delovala v okviru Jugoslovanske radikalne zajednice.²⁹ Velikosrbsko izrabljanje jugoslovanske ideje je od nje odvrnilo posamezne vidne zagovornike in prijatelje jugoslovanstva: sotvorca unitarnocentralistične Jugoslavije in v dvajsetih letih najvplivnejšega predstavnika

²⁴ O unitaristični narodni misli in politični praksi Jugoslovanske demokratske oziroma Samostojne demokratske stranke in nato Jugoslovanske nacionalne stranke ter v njih vključenih slovenskih liberalnih unitarističnih sil glej Branislav Gligorijević: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd 1970, str. 76-218, 339-341, 552-553; Hrvoje Matković: *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb 1972, str. 75-90, 127-202 (dalje: Matković, Pribičević i SDS); Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 34-201, 238-284; isti, *Slovinci in Jugoslavija*, str. 20-23; isti, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*. Ljubljana 1998, dok. 9, str. 44-46 (dalje: Perovšek, *Programi pol. strank*).

²⁵ O narodnopolitičnih pogledih jugoslovanskih in slovenskih socialistov v času med svetovnima vojnama glej Toma Milenković: *Socijalistička partija Jugoslavije (1921-1929)*, Beograd 1974, str. 658-686; Jurij Perovšek: *Nacionalnopolitični koncepti slovenskih unitarističnih sil leta 1923*. *Zgodovinski časopis*, XL, 1991, št. 1, str. 70-75, 78 (dalje: Perovšek, *Nac. koncepti unitarističnih sil*); isti: *Slovinci in Jugoslavija v letih 1918-1941*. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, LIX (Nova vrsta 34), 1998, št. 1, str. 61, 68.

²⁶ O tem glej Branislav Gligorijević: *Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)*. V: *Istorija XX veka*. Zbornik radova V. Beograd 1963, str. 315-396; Perovšek, *Nac. koncepti unitarističnih sil*, str. 69-70, 72, 75, 77; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 255-258; isti, *Programi pol. strank*, dok. št. 11, str. 49-51.

²⁷ O tem glej Dušan Lukač: *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1941*. Beograd 1972, str. 24-111 (dalje: Lukač, *Radnički pokret*); Gordana Vlačić: *Revolucija i nacije; Evolucija stavova vodstava KPJ i Kominterne 1919-1929 godine*. Zagreb 1978, str. 11-69; ista: *KPJ i problemi revolucije; Rasprave o idejnom i organizacijskom razvitku KPJ između dva svjetska rata*, Zagreb 1979, str. 51-52, 58-61, 76-83, 105-115, 138-141, 146-150, 166-177; ista: *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919-1927)*. Zagreb 1987, str. 37-38, 44-48, 80-109; Pleterski, *Študije*, str. 290-300; Desanka Pešić: *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919-193.*, Beograd 1983, str. 26-81 (dalje: Pešić, *Nacionalno pitanje*); Latinka Perović: *Od centralizma do federalizma; KPJ u nacionalnom pitanju*. Zagreb 1984, str. 215-219, 227-247 (dalje: Perović, *Od centralizma do federalizma*).

²⁸ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 249.

²⁹ Prim. Pleterski, *Narodi*, str. 147-149.

politike jugoslovanskega unitarizma Svetozarja Pribičevića (1875-1936),³⁰ in svetovno priznanega hrvaškega kiparja ter pogostega gosta srbske kraljevske hiše in znanca vplivnih srbskih politikov, Ivana Meštrovića (1883-1962).³¹

Seveda sta ustavna uzakonitev unitarističnega in centralističnega jugoslovanstva in jugoslovanstvo izrabljajoči velikosrbski državni koncept vzbudila odpor že zgodovinsko izoblikovanih nesrbskih narodov, ki, združeni v jugoslovanski državi, niso hoteli pristati na svoj nacionalni izbris. Proti nacionalnemu unitarizmu in velikosrbski politiki so se na osnovi zavesti o lastni narodni individualnosti borili za pravico do svojega jezika, kulture, narodne uveljavitve ter svobodnega in samostojnega nacionalnega razvoja znotraj jugoslovanske državne skupnosti. Njihova narodnopolitična prizadevanja so se zato bistveno razlikovala od srbskega pogleda na narodnostno problematiko, saj so se Srbi zaradi svoje zgodovinske samozavesti, številčne moči, beograjskega državnega centralizma, prevlade v vojaškem in policijskem aparatu in pri oblikovanju državne politike zavedali neproblematičnosti lastnega nacionalnega obstoja v jugoslovanski državi. Drugače pa je bilo s Hrvati in Slovenci, ki so po svoji veliki večini nastanek jugoslovanske države razumeli kot dokaz svoje narodne osvoboditve in kot zgodovinsko priložnost, da sami odločajo o svoji nacionalni usodi. To priložnost so videli v svojem avtonomistično-federativnem narodnopolitičnem položaju znotraj jugoslovanske državne zveze. Hrvati in Slovenci so v političnem prizadevanju za avtonomistično-federalistično preureditev jugoslovanske države še poglobili svojo nacionalno zavest, jugoslovanstvo pa so razumeli v smislu politične pripadnosti skupni jugoslovanski državi. Ta naj bi na osnovi takega jugoslovanstva, ki naj ne bi predstavljalo nove oblike nacionalnega tlačenja, temveč njegovo nasprotje, zagotovila enakopravno upoštevanje bistvenih nacionalnih interesov vseh narodov združenih v njej. Poglavitni politični sili, ki sta med vojnoma zagovarjali hrvaško in slovensko avtonomistično-federalistično stališče sta bili Hrvatska republikanska seljačka stranka (oziroma Hrvatska seljačka stranka) in Slovenska ljudska stranka, v katero se je leta 1920 preimenovala VLS.³²

³⁰ Glej Matković, Pribičević i SDS, str. 214-242, 247-248; Ljubo Boban: Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936). Zagreb 1973, str. 10-276; Svetozar Pribičević: Diktatura kralja Aleksandra. Zagreb 1990, str. 49-231; Bogdan Krizman: Pogovor; Skica za biografiju Svetozara Pribičevića /1875-1936/, prav tam, str. 291-300.

³¹ O tem glej Ivan Meštrović: Spomini, Ljubljana 1971, str. 145-365.

³² O avtonomistično-federalističnih konceptih in politiki HRSS (HSS) in Slovenske ljudske stranke glej Volla govori; Ličnost, izjave, govori i politički rad volle Hrvata Dra. Vladka Mačka. Zagreb 1936, str. 137-157, 201-203, 222-223, 227-234, 240-241, 264-270, 278-280; Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, I. Zagreb 1961, str. 288-291, 327-328, 372-377, 381-386, 413-418, 464-469, 535, 545; isti: Jugoslavija između dva rata, II. Zagreb 1961, str. 15, 56-58, 124-125, 142-168 (dalje: Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II); Ljubo Boban: Zagrebačke punktacije. V: Istorija XX veka. Zbornik radova IV. Beograd 1962, str. 313-315, 319-324, 329-342 (dalje: Boban, Zagrebačke punktacije); isti, Prilozi za biografiju A. Trumbića, str. 41-44; Todor Stojkov: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935. Beograd 1969, str. 28-223, 335-336 (dalje: Stojkov, Opozicija); Zečević, SLS in jug. zedinjenje, str. 187-400; isti, Na zgod. prelomnici, str. 182-196, 210-216; Branislav Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929). Beograd 1979, str. 150-156, 187, 285-288 (dalje: Gligorijević, Parlament i pol. stranke); Fikreta Jelić-Butić: Hrvatska seljačka stranka. Zagreb 1983, str. 15-20 (dalje: Jelić-Butić, HSS); Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922-april 1923). Zgodovinski časopis, XXXVIII, 1984, št. 1-2, str. 10-20, 25-26; isti: Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. V: Slovenci in država. Zbornik pripekov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana 1995, str. 127,

Razen pri Hrvatih in Slovencih je bila v času med svetovnima vojnoma narodna in proticentralistična emancipacijska volja prav tako dejavna pri drugih nesrbskih narodih. V Bosni in Hercegovini, kjer je bil razvit muslimanski etnični element, se je izražala prek Jugoslovanske muslimanske organizacije (druga politična organizacija Muslimanov v prvi Jugoslaviji je bil Džemijet, ki je izražal socialne, verske in nacionalne interese Muslimanov iz Makedonije, Kosova in Sandžaka), v Črni gori se je izražala prek črnogorskih federalistov, v Makedoniji pa prek različnih kril Vnatrešne makedonske revolucionarne organizacije.³³ Delovanje proticentralističnih in protihegemonističnih nacionalnih političnih strank je krepilo nadaljnjo nacionalno homogenizacijo nesrbskih narodov. Od vsejugoslovanskih političnih organizacij pa je njihovo tako zgodovinsko perspektivo podpirala le leta 1921 prepovedana KPJ. Ta je leta 1923 v okviru široke teoretično politične razprave, ki je tekla v legalnem strankinem časopisu, odstopila od načela jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in državnega centralizma. KPJ je odtlej priznavala mnogonacionalni značaj jugoslovanske države in pravico vsakega jugoslovanskega naroda do nacionalne samoodločbe vključno s pravico do odcepitve, v vprašanju notranje ureditve pa je zagovarjala federativni državnopravni princip. Take narodnopolitične zahteve so nato KPJ in njene pokrajinske organizacije posebej poudarjale znotraj posameznih jugoslovanskih nacionalnih sredin.³⁴

130; isti, Slovenci in Jugoslavija, str. 23-26; isti: Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnoma (1918-1941). Zgodovinski časopis, LI, 1997, št. 4, str. 550-552; Pleterski, Narodi, str. 164-165, 172; Ivo Banac: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji; Porijeklo, povijest, politika. Zagreb 1988, str. 220-225, 322-327 (dalje: Banac, Nacionalno pitanje); Ivan Mužić: Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Treće, dopunjeno izdanje. Zagreb 1988, str. 39-267; Vladko Maček: Memoari. Zagreb 1992, str. 64-144 (dalje: Maček, Memoari); Miroslav Stiploviček: Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918-1929). Časopis za zgodovino in narodopisje, LXV (Nova vrsta 30), 1994, št. 1, str. 78-94; isti: Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927-1928) in banskem svetu Dravske banovine (1931-1941). V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 185-194; isti: Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929-1941. Arhivi, XIX, 1996, št. 1-2, str. 39-50; isti: Die verfassungsrechtliche Lage und die Autonomiebestrebungen Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918-1941. Österreichische Osthefte, 39, 1997, zv. 1, str. 6-8, 16, 19-20, 24-29, 36-37, 39-42; Janko Prunk: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), 1995, str. 137-138, 140-141; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 154-157, 178-180.

³³ Podrobneje glej Boban, Zagrebačke punktacije, str. 345-346; Slave Poposki: Džemijet. Enciklopedija Jugoslavije, zvezek 3, Dip-Hil, Zagreb 1968, str. 193-194; Atif Purivatra: Nacionalne koncepcije Jugoslovanske muslimanske organizacije. Jugoslovanski istorijski časopis, 1969, št. 4, str. 143-147; isti: Nacionalni i politički razvitak Muslimana. Sarajevo 1972, str. 164-169, 189, 212-215; isti: Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sarajevo 1974, str. 75-452, 538-578, 584-588; Stojkov, Opozicija, str. 224; Gligorijević, Parlament i pol. stranke, str. 78, 150-158, 187, 288-289; Dimitrije Dimo Vujović: Crnogorski federalisti 1919-1929. Titograd 1981, str. 63-408; Ivan Katardžiev: Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930. Zagreb 1983, str. 83-113, 126-170, 313-356; Pleterski, Narodi, str. 157-158, 166, 168, 174-175; Banac, Nacionalno pitanje, str. 301-307, 343, 350, 352-353; VMRO (OBEDINETA). Dokumenti i materijali, knjiga I-II. Izbor, redakcija i komentar Ivan Katardžiev. Skopje 1991-1992.

³⁴ Podrobneje glej o utemeljitvi federativnega nacionalnega programa KPJ, oblikovanega v teoretskopolični razpravi, ki je potekala od maja do decembra 1923 v glasilih legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije Lukač, Radnički pokret, str. 129-192; Perovšek, Slov. kom. in vpr. makedonskega naroda, str. 17-35, 42-43; isti: O volji po nacionalni suverenosti. (Ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, št. 1-2, str. 215-220; isti: Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, št. 1-2, str. 8-20; Pleterski, Študije, str. 297-303; isti, Narodi, str. 191-204; Pešić, Nacionalno pitanje, str. 82-197; Perović, Od centralizma do federalizma, str. 253-340. Opozorjam, da je gradivo iz omenjene razprave objavljeno v zborniku

Vprašanje jugoslovanske federativne državnopravne preureditve in s tem uresničitve nacionalno-emancipacijskih prizadevanj nesrbskih narodov je bilo prvič dejavno reševano leta 1939 ob oblikovanju posebne Banovine Hrvaške. Ta je po političnem sporazumu med Hrvati in Srbi v okviru Kraljevine Jugoslavije imela poseben državnopravni položaj in določena obeležja državnosti.³⁵ Oblikovanje Banovine Hrvaške je napovedovalo nadaljnjo smer razvoja reševanja narodno-emancipacijskih zahtev posameznih jugoslovanskih narodov, konkretno slovenskega. Pričakovanja za uresničitev teh zahtev pa sta preprečila izbruh druge svetovne vojne in razkosanje jugoslovanske države.³⁶

Čas druge svetovne vojne v Jugoslaviji (1941-1945) je idejo jugoslovanstva postavil pred zelo resno preizkušnjo. Jugoslovanski narodi so namreč morali v pogojih genocidne okupacije (Slovenija, Makedonija, Srbija), državljanskega spopada (Srbija, Črna gora, Slovenija) in surovega medetničnega obračunavanja (Hrvaška, Dalmacija, Bosna in Hercegovina, Kosovo) temeljito preudariti svoj narodni in zgodovinsko državni interes. Pri tem je ta preudarek izhajal iz slabih izkušenj nesrbskih narodov s prvo jugoslovansko državo in iz njihovega ostrega nasprotovanja velikosrbski politiki, ki je to politiko soočalo z njenim lastnim nasprotjem. V teh pogojih je v jugoslovanskem prostoru prevladala odločitev za jugoslovansko državno kontinuiteto, ki ji je med vsemi tedanjimi jugoslovanskimi vojaškopoličnimi opcijami odločilno oporo dalo partizansko odporniško narodnoosvobodilno gibanje. To gibanje, ki so ga sestavljala avtonomna vojaškopolična narodnoosvobodilna gibanja posameznih jugoslovanskih narodov, se je na drugem zasedanju svojega najvišjega oblastnega in političnega organa, Antifašističnega veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 29. novembra 1943 v Jajcu odločilo za obnovitev jugoslovanske države in njeno preureditev na federativni osnovi. Drugo zasedanje AVNOJA je pri tem izrecno poudarilo, da je federativna preureditev Jugoslavije utemeljena na pravici do narodne samoodločbe vključno s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi, in da le federacija zagotavlja suverenost jugoslovanskih narodov, združenih v njej. Avnojsko zasedanje je sprejelo tudi sklep o zagotovitvi vseh narodnostnih pravic nacionalnih manjšin.³⁷ To je bil pomemben sklep, saj prva jugoslovanska država ni priznavala narodnih pravic Albancev, Madžarov, Romunov in drugih nacionalnih manjšin, ustvarjala pa je še vrsto drugih nerešenih problemov s področja mednacionalnih odnosov.

Druga, federativna jugoslovanska država, ki jo je utemeljilo v vojni zmagovito odporniško narodnoosvobodilno gibanje, je v ustavnopravnem pogledu ves čas

dokumentov Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923. (Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ). Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala dr. Latinka Perović. Ljubljana 1990, str. 39-426.

³⁵ O tem glej temeljno delo Ljube Bobana: Sporazum Cvetković-Maček. Beograd 1965. Glej tudi Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 297-303; isti, Jugoslavija između dva rata, II, str. 136-168; isti: Državnopravni razvitak Jugoslavije. Zagreb 1963, str. 201-207; Jelić-Butić, HSS, str. 15-20; Maček, Memoari, str. 128-134, 137-139; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 202-209.

³⁶ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija, str. 25-26.

³⁷ Od Avnoja do delegatske skupštine (Većnici-Poslanici-Delegati-Dokumenta). Priredili Branislav Ilić, mr. Ljubinka Šuković, Ljiljana Janjetović, Radomir Milić. Beograd 1984, dok. št. 31, Odluka drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, str. 58-59.

svojega obstoja priznavala politično načelo narodne enakopravnosti in samostojnosti. Vse jugoslovanske poveljne ustave (1946, 1963, 1974) so namreč skozi federativno državno ureditev in priznavanje pravice do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve³⁸ zagotavljale uresničevanje posebnih nacionalnih interesov posameznih jugoslovanskih narodov. Njihova hkratna solidarna enotnost pa naj bi predstavljala smisel skupne federativne jugoslovanske države. Tako vsebino jugoslovanstva je po drugi svetovni vojni opredelila edina obstoječa jugoslovanska politična organizacija, Komunistična partija Jugoslavije (od leta 1952 Zveza komunistov Jugoslavije). KPJ je misel o jugoslovanstvu kot povezovalnem dejavniku različnih narodnoemancipacijskih interesov tolmačila s političnim geslom o *bratstvu in enotnosti* jugoslovanskih narodov. To naj bi zagotavljalo trdnost jugoslovanske države in bilo politični temelj jugoslovanskega patriotizma.³⁹ Ta je bil dejavno izražen ob političnem razhodu Jugoslavije s Stalinom in vojaški napetosti med Jugoslavijo in vzhodnoevropskim blokom po letu 1948, ob tržaški krizi, tj. nerešenem vprašanju jugoslovanske (slovenske) zahodne meje v letih neposredno po drugi svetovni vojni, in ob bolgarskem zanikanju makedonskega naroda in s tem tudi makedonske republike konec sedemdesetih let. Toda že v petdesetih letih je jugoslovanski državni in partijski voditelj Josip Broz Tito (1892-1980) z izjavami o potrebi po brisanju nacionalnih razlik (1953)⁴⁰ in oblikovanju enotne jugoslovanske književnosti in šolstva (1957)⁴¹ dopustil obujanje unitarističnih tendenc. Te so se delno odrazile tudi na 7. kongresu ZKJ 22. - 26. aprila 1958 v Ljubljani,⁴² čeprav "v kongresnih sklepih o njih ni sledu".⁴³ Opazno podporo pa so nato našle v srbski politiki, ki je prek unitarističnega koncepta ponovno poizkušala prevladati v jugoslovanski skupnosti. Izkazalo se je, da federativna rešitev nacionalnega vprašanja še ne pomeni, da je samolasten narodnokulturni razvoj jugoslovanskih nacionalnih individualnosti dokončno dejstvo. To je opazil tudi najuglednejši jugoslovanski družboslovni in politični teoretik Slovenec Edvard Kardelj (1910-1979). Leta 1957 je v predgovoru k drugi izdaji svojega znanega dela *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (delo je bilo, razen v slovenskem, objavljeno tudi v drugih jugoslovanskih jezikih) zavrnil misel o zlijanju narodov in opozoril, da se narodi ne morejo odpraviti po nadnarodnih ideoloških političnih koncepcijah.⁴⁴ Razhajanja med unitarnocentralističnimi in narodnofederalističnimi pogledi na nadaljnji jugoslovanski državni razvoj in idejo jugoslovanstva je v letih 1961-1962 zelo jasno razkrila tudi javna polemika med srbskim pisateljem in

³⁸ Glej Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije. Beograd 1946, čl. 1, str. 5; Ustav Socialistične federativne republike Jugoslavije. Beograd 1963, str. 31; Ustava socialistične federativne republike Jugoslavije. Beograd 1974, str. 7 (dalje: Ustava SFRJ 1974).

³⁹ Politično utemeljitev načela *bratstva in enotnosti* v zgoraj navedenem smislu je takoj po koncu druge svetovne vojne podal Josip Broz Tito na ustanovnem kongresu Komunistične partije Srbije. Glej Osnivački kongres KP Srbije (8.-12. maj 1945). Priredili za štampu: dr. Milan Borković, dr. Venceslav Glišić, Beograd 1972, str. 210.

⁴⁰ Josip Broz Tito: Govori i članci, VIII. Zagreb 1959, str. 364.

⁴¹ Josip Broz Tito: Govori i članci, X. Zagreb 1959, str. 315-316.

⁴² Glej Dušan Bilandžić: Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije; Glavni procesi. Ljubljana 1980, str. 250 (dalje: Bilandžić, Zgodovina SFRJ); Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija; Slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995, str. 330-331 (dalje: Gabrič, Socialistična kult. revolucija).

⁴³ Bilandžić, Zgodovina SFRJ, str. 250. Prim. tudi Gabrič, Socialistična kult. revolucija, str. 332.

⁴⁴ Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Druga, pregledana in dopolnjena izdaja. Ljubljana 1957, str. L-LII.

politikom Dobrico Josićem (1921) ter literarnim teoretikom in nekdanjim članom vodstva Komunistične partije Slovenije Dušanom Pirjevcem (1921-1977). Polemika, v kateri je D. Josić zagovarjal unitarnocentralistični, D. Pirjavec pa narodnofederalistični program, je močno odmevala v vsem jugoslovanskem prostoru.⁴⁵ Odločitev o vprašanjih, ki jih je odprla, je nato dal J. B. Tito, ki je na 8. kongresu ZKJ - zbral se je med 7. in 13. decembrom 1964 v Beogradu - javno zavrnil ideje o odpravi narodov in ustvarjanju jugoslovanskega naroda.⁴⁶ S tem je bila potrjena ideja jugoslovanstva kot političnega izraza demokratske državne povezanosti samoniklih jugoslovanskih narodov. Na tej osnovi je nato sredi šestdesetih let na vsejugoslovanski ravni prišlo do politične zaustavitve unitarističnih tendenc.⁴⁷ To se je nato pokazalo tudi v razširjenem gledanju na vprašanje jugoslovanskega nacionalnega pluralizma, ko se je jugoslovansko vodstvo leta 1968 odločilo, da razglasi Muslimane v Bosni in Hercegovini za samostojno etnično skupnost.⁴⁸

Po skoraj desetletju bolj ali manj občutnega vsiljevanja unitarističnega pogleda na Jugoslavijo in narode v njej se je sprostilo nacionalno samozavedanje zlasti Hrvatov in Slovencev, katerim je unitarizem ogrožal njihov samostojni kulturni, gospodarski in politični nacionalni razvoj. To se je zelo jasno pokazalo v letih 1971-1972, ko so na osnovi svojega federativnega državnopravnega statusa Hrvati in Slovenci hoteli posodobiti in demokratizirati jugoslovansko državo in družbo in v resnici svobodno odločiti o lastnem družbenogospodarskem, političnem in nacionalnem razvoju. To pot je jugoslovansko vodstvo politično zaustavilo hrvaško in slovensko narodnofederativno demokratično voljo,⁴⁹ ki pa je s svojo energijo vseeno dosegla, da je bila leta 1974 sprejeta nova ustava, ki je utemeljila državnost posameznih jugoslovanskih federativnih enot. Jugoslavija se je

⁴⁵ O polemiki Josić-Pirjavec glej podrobneje Ratko Peković: Ni rat ni mir; Panorama književnih polemika 1945-1965. Beograd 1986, str. 301-303; Dimitrij Rupel: Slovenski intelektualci; Od vojaške do civilne družbe. Ljubljana 1989, str. 98-116; Božo Repe: Obračun s Perspektivami. Ljubljana 1990, str. 13-16; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 393-394; Gabrič, Socialistična kult. revolucija, str. 345-351; Peter Vodopivec: Slovenci in dvajseto stoletje. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 1: 1900-1941, Ljubljana 1995, str. 9 (dalje: Vodopivec, Slovenci in 20. stoletje).

⁴⁶ Josip Broz-Tito: Vloga Zveze komunistov v nadaljnji graditvi socialističnih družbenih odnosov in aktualni problemi v mednarodnem delavskem gibanju ter boju za mir in socializem v svetu. V: Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1964, str. 35.

⁴⁷ O tem glej Bilandžić, Zgodovina SFRJ, str. 312-315; Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945-1988, Beograd 1988. str. 386-387 (dalje: Petranović, Istorija Jugoslavije, III); Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 395; Jože Pirjavec: Jugoslavija; Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 257-259 (dalje: Pirjavec, Jugoslavija); Božo Repe: Posledice Brionskega plenuma. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 2: 1941-1995. Ljubljana 1996, str. 297; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 350-353.

⁴⁸ Pirjavec, Jugoslavija, str. 285.

⁴⁹ Podrobneje o tem glej Bilandžić, Zgodovina SFRJ, str. 328-329, 352-364, 403-414, 417-422; Petranović, 407-408 (Petranovićevo tolmačenje politične krize v Jugoslaviji v letih 1971-1972 glej na str. 391-407); Ivan Kreft: Akcija 50 poslancev. Spori in spopadi v spominih in dokumentih, IV. knjiga, Ljubljana 1990, str. 7-98; Božo Repe: "Liberalizem" v Sloveniji. Ljubljana 1992 (Borec 1992, št. 9-10), str. 702-941; isti: Liberalizem. Enciklopedija Slovenije, zvezek 6, Krek-Marij. Ljubljana 1992, str. 167; isti: Začetek partijskega "liberalizma"; isti: "Liberalistični" ekonomski program; isti: "Cestna afera"; isti: Začetki Teritorialne obrambe Slovenije; isti: Akcija 25 poslancev; isti: "Komunisti smo v tej državi na oblasti". V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 2: 1941-1995, Ljubljana 1996, str. 309, 312, 314-315, 317, 329, 334-335; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 397-403; Peter Vodopivec: Srednja Evropa, nekdanja Jugoslavija in Balkan: novi ali stari nacionalizmi? Glasnik Slovenske matice, XVII, 1993, št. 1-2, str. 10 (dalje: Vodopivec, Srednja Evropa); isti, Slovenci in 20. stoletje, str. 10; Pirjavec, Jugoslavija, str. 283-285, 291-310; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 354-355, 358-367.

preoblikovala v sestavljeno državo, ki so jo tvorile posamezne federalne države: Slovenija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Črna gora, Makedonija in Srbija, v kateri sta bili oblikovani še posebni avtonomni pokrajini - Kosovo in Vojvodina.⁵⁰ Tako državnopravno preoblikovanje je pomenilo novo priložnost za idejo jugoslovanstva, saj je bila po novi ustavi enakopravnost in samostojnost jugoslovanskih narodov in narodnosti (tujerodnih nacionalnih manjšin) dosledno uveljavljena kot temelj družbenih, političnih in mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji.⁵¹ V tem smislu je bila opredeljena tudi sestava najvišjih organov državne in politične oblasti, saj so predsedstvi Socialistične federativne republike Jugoslavije in Zveze komunistov Jugoslavije po enakopravnem nacionalnem merilu sestavljali predstavniki vsake jugoslovanske federativne enote in avtonomne pokrajine.⁵² Po letu 1974 je bila močnejše poudarjena tudi jugoslovanska nacionalna pluralnost, saj so se v javnem družbenem in političnem življenju poleg srbskega in hrvaškega jezika slišali tudi jeziki drugih narodov in narodnosti. Sredi sedemdesetih let je torej bilo jugoslovanstvo politično utemeljeno skozi načelo enotnosti v različnosti, tj. v smislu pripadanja različnih narodnih individualnosti širši (jugoslovanski) državnopolitični skupnosti.

Načelo demokratične federativne državne povezanosti kot pogoja jugoslovanske ideje in s tem obstoja jugoslovanske države je bilo resno problematizirano že prvo leto po smrti J. B. Tita. Leta 1981 so namreč z odločno zahtevo po lastni federativni nacionalni državnosti in s tem uveljavitvi temeljnih človeških in nacionalnih pravic in svoboščin pripadniki večinskega neslovanskega albanskega naroda na Kosovu prebudili srbsko narodno in politično nadvladovalno bit.⁵³ Zahteve po federativni narodnodržavni uveljavitvi Albancev na Kosovu Srbi v zgodovinski pokrajini srbstva in srednjeveške srbske državnosti nikakor niso bili pripravljeni sprejeti. S tem je bila spočeta jugoslovanska državna kriza, ki se je v zadnjem desetletju obstoja druge jugoslovanske skupnosti na idejni in narodnopolitični ravni odražala prav skozi vprašanje jugoslovanstva. Nacionalna suverenost albanskega in vseh jugoslovanskih narodov sploh je namreč še enkrat postala ključno vprašanje jugoslovanske realnosti. Velikosrbska narodnopolitična usmeritev, ki je kosovsko vprašanje zaostriala v osrednji jugoslovanski problem, je na tej osnovi hotela sebe postaviti za vodilnega varuha jugoslovanske države in s tem tudi jugoslovanske ideje. To idejo je zagovarjala le z njeno unitaristično vsebino. Leta 1983 je prek zamisli o t. i. *skupnih šolskih jedrih* načrtovala uvedbo enotnega vsejugoslovanskega kulturnovzgojnega učnega programa s perspektivo kasnejše narodne unifikacije. Ta naj bi bila izvršena na srbsko hrvaški jezikovni osnovi. Take zamisli, na katere se je navezovalo tudi politično poudarjanje jugoslovanskega *skupništva* oziroma *zajedništva* (le-to je temeljilo v poudarjanju skupne pripadnosti vseh državljanov Jugoslavije, eni, jugoslovanski državi, pri čemer naj bi bili posebna nacionalna

⁵⁰ Ustava SFRJ 1974, čl. 1.-4., str. 25-26.

⁵¹ Prav tam, čl. 170., 171., 214., 243., 245.-247., 271., str. 90, 100, 107, 109, 118.

⁵² Prav tam, čl. 313., 321., str. 142, 145; Statut Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1979, str. 52; Petranović, Istorija Jugoslavije, III, str. 413, 415; Pirjevec, Jugoslavija, str. 339, 340, 349.

⁵³ O tem glej tudi Vodopivec, Srednja Evropa, str. 11; Pirjevec, Jugoslavija, str. 361-364. O dogodkih na Kosovu leta 1981 pišeta tudi D. Bilandžić in B. Petranović. Njuno tolmačenje tega dogajanja glej v Dušan Bilandžić: Jugoslavija poslije Tita (1980-1985). Zagreb 1986, str. 1986, str. 9, 70-78 (dalje: Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita) in Petranović, Istorija Jugoslavije, III, str. 448-451; glej tudi Matković, Povijest Jugoslavije, str. 386-387, 390.

pripadnost in suverenost narodov drugotnega pomena),⁵⁴ so podpirali ali pa jim niso javno nasprotovali v vsem srbsko-hrvaškem jezikovnem prostoru. Ostro pa so se jim uprli slovenski kulturni delavci in vsa slovenska javnost. Pri tem je konec osemdesetih let na Slovenskem prišlo do uveljavitve skupne protiunitaristične narodnopolitične volje, ki so si jo delili neuradna protikomunistična kulturniška opozicija, tehnična inteligenca, gospodarski menedžment in tudi nekateri vodilni člani ter večji del članstva Zveze komunistov Slovenije. Protiunitaristična usmeritev se je uveljavila tudi v drugih družbenopolitičnih organizacijah v Sloveniji. Med njimi je bila posebej opazna pri Zvezi socialistične mladine Slovenije.⁵⁵

Toda od srede osemdesetih let je razvoj v Jugoslaviji šel v očitno unitaristično smer. To smer (prevladovala je tudi v oficirskem zboru in organizaciji ZKJ v Jugoslovanski ljudski armadi) je podpiral večji del jugoslovanske politike, preostali pa se ji ni, tako kot v Sloveniji, javno in jasno upiral. Pri tem je jugoslovanstvo kot zanikanje posebnega narodnostnega pripadanja imelo celo svojo pravno veljavno oporo, saj je že od leta 1961 obstajala možnost jugoslovanske narodnostne opredelitve.⁵⁶ Ob popisu prebivalstva leta 1981 se je ob izrekanju nacionalne pripadnosti za Jugoslovane opredelilo že več kot 1,200.000 prebivalcev, tj. dobrih 5 odstotkov vseh jugoslovanskih državljanov.⁵⁷ Unitaristični koncept je ob tem še krepila ideološka teza o enotnosti vsega jugoslovanskega socialističnega delavskega razreda. Ta teza je posebej resno zadevala položaj slovenskega naroda. Po množični migraciji delavcev iz pretežno srbsko-hrvaškega govornega področja v Slovenijo v sedemdesetih in osemdesetih letih so namreč pripadniki drugih jugoslovanskih narodov konec osemdesetih let v Sloveniji predstavljali že 8 odstotkov prebivalstva.⁵⁸

V takih razmerah je na čelo srbske politike leta 1987 stopil srbski partijski funkcionar Slobodan Milošević (1941). Z njegovim političnim nastopom je prišlo do idejnega spoja med Zvezo komunistov Srbije in velikosrbsko narodnopolitično voljo, posebej poudarjeno v memorandumu Srbske akademije znanosti in umet-

⁵⁴ O idejnopolitični osnovi in obliki t. i. skupništva (zajedništva) glej Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 138.

⁵⁵ O t. i. skupnih šolskih jedrih, slovenskem odzivu na to zamisel in uveljavljanju protiunitaristične volje v Sloveniji po letu 1983 glej Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 146; Ciril Zlobec: Slovenska samobitnost in pisatelj. Trst 1986, str. 53-124, 190-224, 252-261, 265-268, 281-285; isti: Priznam, rekel sem..., Ljubljana 1988, str. 22-27, 163-242; Prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 1987, št. 57, str. 1-246; Gradivo za slovensko ustavo. Ljubljana 1988 (Časopis za kritiko znanosti, 1988, št. 108, 114 strani); Taras Kermauner: Pisma srbskemu prijatelju. Celovec 1989, str. 7-293; Dimitrij Rupel: Slovenstvo kot politično prepričanje. Ljubljana 1992, str. 12-170; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 407-419; Pirjevec, Jugoslavija, str. 371, 375, 378, 381-383, 396, 397; Vodopivec, Slovenci in 20. stoletje, str. 11-12; Božo Repe: "Osemglava pošast nacionalizma"; isti: Začetek reformnih procesov v ZKS; isti: Majniška deklaracija 1989; isti: Ustavna dopolnila v slovenski skupščini; Niko Grafenauer: Sedeminpetdeseta številka Nove revije; France Bučar: Javna tribuna o ustavnih spremembah; Rudi Šeligo: "Odpovedujemo Zvezi književnikov Jugoslavije pravico..."; V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 2: 1941-1995, str. 389, 398, 400-401, 422, 424-425.

⁵⁶ Jugoslavija 1918-1988. Statistični godišnjak. Beograd 1989, str. 44 - tabela 3-9, Stanovništvo prema narodnosti i polu, prema popisima.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Statistični letopis Republike Slovenije 1993, Ljubljana 1993, str. 48 - (tabela 4-3. Stalno prebivalstvo po narodnosti pripadnosti ob popisih 1953, 1961, 1971, 1981 in 1991. Podatek je izračunan iz navedene tabele). O množičnem dotoku priseljencev iz južnih republik v Slovenijo, ki je v sedemdesetih in osemdesetih letih začel bistveno spreminjati etnično strukturo urbanih središč na Slovenskem glej tudi Pirjevec, Jugoslavija, str. 370-371.

nosti, oblikovanem leta 1986.⁵⁹ In velikosrbski koncept je na osnovi enotnih narodnopolitičnih ciljev dosegel, da je, brez odpora drugih jugoslovanskih političnih središč, tudi slovenskega, 28. marca 1989 unitariziral srbsko republiko, saj je ustavno uveljavil ukinitvev pokrajinske avtonomije Kosova in Vojvodine. S tem je znotraj jugoslovanske države povečal in poenotil srbsko državno-pravno formacijo.⁶⁰ To je napovedovalo velikosrbski unitaristični pohod na jugoslovansko državo, čemur so bili v oporo tudi amandmaji k zvezni ustavi, sprejeti 22. oktobra 1988, ki so že omejevali načelo demokratične federativne narodnodržavne suverenosti združenih jugoslovanskih narodov.⁶¹ Uresničen naj bi bil torej vsejugoslovanski unitaristični in velikosrbski program (podpirale so ga predvsem na organizacije Zveze komunistov v Srbiji, Črni gori in delno v Bosni in Hercegovini), ki je vsako zahtevo po upoštevanju posebnih nacionalnih interesov tolmačil kot dejanje proti jugoslovanski državi. Velikosrbska narodnopolitična usmeritev je svoj unitaristični političnodržavni program poskušala uveljaviti na izrednem, 14. kongresu ZKJ (zbral se je od 20. do 24. januarja 1990 v Beogradu), vendar zaradi odhoda slovenske delegacije iz kongresa ni bila uspešna.⁶² Toda od svojega cilja ni odstopila in je tudi po uvedbi večstrankarskega političnega sistema v Jugoslaviji spomladi 1990 sistematično zavračala vsako preureditev jugoslovanske države, ki bi omejevala velikosrbski jugoslovanski unitaristični program. Konfederativni predlogi iz nesrbskih narodnopolitičnih središč (Ljubljane in Zagreba), ki so še ohranjali zamisel o širši jugoslovanski skupnosti, niso prodrli.⁶³ Nesrbski narodi (Slovenci, Hrvatje, Makedonci, Muslimani), za katere se je jugoslovanska ideja sprevrgla v zanikanje njihove narodne suverenosti in je ogrožala njihov nacionalni obstoj in samostojen nacionalni razvoj, so se zato na osnovi svoje zgodovinske dozorelosti za lastno neodvisno državno življenje, v letih 1990-1992 odločili za odhod iz jugoslovanske države. Tako je prenehala obstajati druga jugoslovanska skupnost, ki je bila, tako kot prva, oblikovana iz enakih vzrokov, zaradi katerih sta obe tudi propadli: "narodi so se med seboj združevali v jugoslovansko skupnost iz občutka in dejanske stvarnosti, v

⁵⁹ "Memorandum" Srbske akademije znanosti in umetnosti (skupine akademikov Srbske akademije znanosti in umetnosti o aktualnih družbenih vprašanjih v naši državi) glej v: Miroslav Brandt, Bože Čović, Slaven Letica, Radovan Pavić, Zdravko Tomac, Mirko Valentić, Stanko Žuljić: Izvori velikosrpske agresije (Rasprave-dokumenti-kartografski prikazi), priredil Bože Čović. Zagreb 1991, str. 256-300. O memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti glej tudi Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 410; Vodopivec, Srednja Evropa, str. 11-12, 13; isti, Slovenci in 20. stoletje, str. 11; Simoniti, Historične konstante, str. 237; Pirjevec, Jugoslavija, str. 381-382, 386. - Miloševićev narodnopolitični koncept v drugi polovici osemdesetih let glej v Slobodan Milošević: Godine raspleta. Beograd 1989, str. 30-36, 54-56, 97, 152-157, 190-191, 219, 233, 238-239, 241-242, 246-247, 287-289, 296-298, 310, 337 (dalje: Milošević, Godine raspleta); Matković, Povijest Jugoslavije, str. 390-392.

⁶⁰ O srbskih zahtevah po ustavnopolitičnem poenotenju Srbije in s tem ukinitvi dotedanjšega avtonomnega položaja Kosova in Vojvodine glej Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 79-94, 145; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 407; Vodopivec, Slovenci in 20. stoletje, str. 12; Pirjevec, Jugoslavija, str. 376, 390-392, 395; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 392-397. Glej tudi Milošević, Godine raspleta, str. 119-128, 191-192, 202, 244-245, 266-270, 275-276, 296-299, 318-325, 337, 342-343.

⁶¹ Glej Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 416; Pirjevec, Jugoslavija, str. 391-392; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 405-406.

⁶² O tem glej Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 419-420; Pirjevec, Jugoslavija, str. 394, 400-401; Vodopivec, Slovenci in 20. stoletje, str. 12; Božo Repe: Odhod slovenskih komunistov s XIV. kongresa ZKJ. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 2: 1941-1995, str. 432-433; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 407-408.

⁶³ O tem glej Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 424; Vodopivec, Srednja Evrop, str. 13; isti, Slovenci in 20. stoletje, str. 12; Pirjevec, Jugoslavija, str. 413; Božo Repe: Sami po sebi. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 2: 1941-1945, Ljubljana 1996, str. 453; Matković, Povijest Jugoslavije, str. 409-412.

okviru katere so živeli, da ne morejo uresničiti lastne individualnosti v vseh njihovih posebnostih, in iz enakih vzrokov so se razšli".⁶⁴ Jugoslavije tako "niso razbile nacionalne in kulturnozgodovinske razlike, temveč nasilne težnje po njihovem kar se da naglem preseganju in poenotenju".⁶⁵ Slovenci, Hrvatje, Makedonci (in tudi Muslimani v okviru državnopravne ureditve Republike Bosne in Hercegovine) so tako svojo polno narodno emancipacijo in državopolitično osamosvojitve uresničili v zgodovinskem porazu jugoslovanske ideje, ki sta jo vseskozi omejevala unitaristični raznarodovalni program in velikosrbska nadvladovalna ideja. Zato jugoslovanstvo danes nima več nobene življenjske moči, sedanjo Zvezno republiko Jugoslavijo pa z jugoslovansko idejo veže le njeno uradno državno ime.⁶⁶

Jurij Perovšek

YUGOSLAVISM AND THE NATIONAL QUESTION OF THE SOUTHERN SLAVIC NATIONS IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

S u m m a r y

In the historical development of Yugoslavism as the cultural and ideological basis which led to the foundation of a Yugoslav state, two concepts - the unitarianist and the federalist - were confronted as early as the nineteenth century. This happened both within programmes for the emancipation of the Southern Slavic nations and in the framework of the idea of their political association. The unitarianist concept called for the abolition of cultural and linguistic differences between the nations, while the federalist concept advocated the principles of national emancipation and independence of democratically united nations. In the beginning, the unitarianist concept prevailed, and the first Yugoslav state, which lasted from 1918 to 1941, was based on unitarianism and centralism. The political programme of the Greater Serbia skilfully used this fact for its hegemonist objectives. After the Second World War, in 1945, a second Yugoslavia was founded as a federation of nations. However, the unitarianist tendencies arose within it as early as the Fifties. These were suppressed by the Yugoslav leadership in the mid- Sixties, as were the attempts by the Croats and Slovenes, in the early Seventies, to modernise and democratise the Yugoslav state and society while fully respecting the federalist principle. A decisive confrontation of the two concepts, the unitarianist and the democratic federalist, took place in the second half of the Eighties. In the early Nineties, the unitarianist programme, promoted by the Greater Serbian hegemonist policy, which denied national sovereignty to the democratically united Yugoslav nations, compelled the non-Serbian nations to opt for their own independent states. Their full national emancipation was achieved by the historical defeat of the idea of the Yugoslav association, which was frustrated throughout by the Yugoslav unitarianist programme and the hegemonist policy of the Greater Serbia.

⁶⁴ Simoniti, *Historične konstante*, str. 215-216. - O odhodu nesrbskih narodov iz Jugoslavije glej tudi Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 412-413.

⁶⁵ Vodopivec, *Srednja Evropa*, str. 14.

⁶⁶ O tem glej tudi Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 416-424.

1.01
Prejeto 10. 5. 1999

UDK 329.73(497.1)"18/19"

Peter Vodopivec*

Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci**

IZVLEČEK

Autor ugotavlja, da gospodarska kriza leta 1873 podobno kot drugod v Avstriji (v tej zvezi se opira na ocene H. Rumplerja in H. Matisa) tudi na slovenskem ozemlju ni globlje in radikalneje posegla v gospodarsko-razvojne težnje. Rastoča kmečka zadolženost je bila le posredno povezana z zlomom dunajske borze, med načrtovanimi železniškimi povezavami pa je kriza preprečila le gradnjo dolenjske železnice. Kot je opozoril že J. Šorn, kriza leta 1873 tudi za razvoj industrije ni pomenila dramatičnejšega obrata. Je pa kot drugod v Avstriji okrepila nasprotnike gospodarskega liberalizma in obenem spodbudila modernejše in s kapitalizmom pomirjene oblike gospodarskega mišljenja.

Ključne besede: kriza, gospodarstvo, liberalizem, kapitalizem, industrija

ABSTRACT

THE GREAT ECONOMIC CRISIS OF 1873 AND THE SLOVENES

The author, relying on the findings of H. Rumpler and H. Matis, concludes that the great economic crisis of 1873, as elsewhere in the Hapsburg Empire, did not deeply or radically affect the trends of economic development on the Slovenian territory. A growing indebtedness of the Slovenian farmer was only indirectly linked to the collapse of the Vienna Stock Exchange. Of all the planned railway constructions in Slovenia, the crisis only thwarted the construction of the Dolenjska line. As already pointed out by J. Šorn, the 1873 crisis spelled no tragedy for the development of the national industry, it did, however, strengthen the opponents of a liberal economy and, at the same, encouraged a modern economic mentality that favoured Capitalism.

Key words: crisis, economy, liberalism, capitalism, industry

* dr., redni univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

** Članek je bil prvotno namenjen za zbornik *Gospodarske krize in Slovenci* (uredila Neven Borak in Žarko Lazarevič, izd. Inštitut za novejšo zgodovino - Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999), toda avtor je zamudil z oddajo rokopisa in ga zato objavlja na tem mestu.

Kot v svoji široko zasnovani ter bogati knjigi, ki je leta 1997 pod naslovom *Priložnost za Srednjo Evropo* izšla v zbirki ambicioznega, deset zvezkov obsega-jočega projekta avstrijske zgodovine (v uredništvu H. Wolframa jo izdaja dunajska založba Ueberreuter), opozarja eden najboljših poznavalcev avstrijskega 19. stoletja Helmut Rumpler, je velika gospodarska kriza leta 1873 v habsburški monarhiji sicer prekinila predhodno konjunktorno rast in za več kot dve desetletji upočasnila gospodarski razvoj, vendar pri tem ni globlje in radikalneje posegla v gospodarsko-razvojne težnje, saj ni vodila v gospodarski zlom, temveč h "koncentraciji in utrditvi novega industrijskega sistema".¹ Po Rumplerju se je zato treba vprašati, v kakšni meri je pri Avstro-Ogrski po letu 1873 sploh mogoče govoriti o "krizi rasti" in koliko ni pojem "velike depresije", ki naj bi sledila borznemu polomu, v njenem primeru zavajajoč in pretiran. Obseg krize leta 1873 naj bi namreč precenjevali že sodobniki. Podrobnejši kvantitativni kazalci razkrivajo, da je kriza res povzročila padec podjetniških dobičkov in obrestnih mer, ni pa povsem zaustavila industrijskega razvoja in je obseg proizvodnje le kratkoročno stagniral. Kriza in depresija, ki ji je sledila, sta poleg tega močnejše prizadeli industrijsko razvitejša središča zahodnega dela monarhije, manj pa njen vzhodni, šibkeje industrializirani del in njene obrobne pokrajine, kjer se je po krajšem obdobju stagnacije nadaljevalo postopno in počasno napredovanje.²

Na Dunaju in v zahodni polovici monarhije naj bi tako po Rumplerju krizni razvoj dosegel najnižjo točko tri leta po zlomu borze in financ - tj. leta 1876, nato pa naj bi - po gospodarski nagodbi z Ogrsko (1877), po dveh dobrih kmetijskih letinah in ob dejstvu, da padec tečajev delnic ni prizadel državnih vrednostnih papirjev, državni proračun pa je ostal v ravnovesju, že prišlo do prvega obrata. Dunajska vlada je s posojili, z regulacijo in zniževanjem davkov, z državnimi podporami, posojilnicami, raznimi obrtnimi fondii in zlasti z zaščitnimi carinskimi mearami že v drugi polovici sedemdesetih let rešila precej tekstilnih, strojnih, metalurških in gradbenih podjetij ter ponovno "pognala" železniško gradnjo. Hkrati je z novimi bančnimi ustanovami utrdila bančni sistem in s postopno usmeritvijo valute k zlatemu standardu ter z njeno, s hitrimi nakupi zlata doseženo stabilizacijo, še preden se je avstrijsko gospodarstvo v celoti otreslo posledic borzno-finančnega zloma, zagotovila njeno trdnost.³

Rumplerjeva slika krize leta 1873 v habsburški monarhiji ni posebno nova, čeprav je mogoče nekoliko optimističnejša in svetlejša, kot jo poznamo iz dose-danjega zgodovinopisja. Avstrijski gospodarski zgodovinar Herbert Matis, na kate-rega se Rumpler med drugim obširno sklicuje, npr. meni, da je kriza v avstrijski polovici monarhije trajala več kot sedem let in dosegla najnižjo točko šele leta 1879.⁴ H. Matis in K. Bachinger tudi opozarjata, da je kriza različne industrijske

¹ Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804-1914*, (Hg. von Herwig Wolfram), Ueberreuther-Wien 1997, str. 456 sl. Gl. tudi: Herbert Matis: *Österreichs Wirtschaft 1848-1913, Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.*, Duncker-Humboldt, Berlin 1972, str. 419.

² H. Rumpler, nav. d., str. 456, 466 sl.

³ Prav tam, str. 465-472. Eduard März und Karl Socher: *Währung und Banken in Cisleithanien, Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Hg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch, Band I, Hg. von A. Brussati, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, str. 344-345.

⁴ H. Matis in K. Bachinger: *Österreichs industrielle Entwicklung, Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, cit. kot v op. 3, str. 131-132.

in obrtne panoge različno hitro in močno prizadela, saj so nekatera velika podjetja in proizvodne veje stagnirale že prej - pred letom 1873, nekatere tovarne in panoge, ki so imele naročila in kupce pa so kljub splošnemu upadu nadaljevale proizvodnjo še mesece po borznem polomu. Med proizvodnimi panogami, ki so že pred krizo doživele upočasnitev rasti, so bile predvsem razne veje tekstilne industrije, toda ob tem je mnogo tekstilnih, steklarskih, sladkornih in papirniških obratov, ki so proizvajali za široko porabo, še leta 1874 dosegali tudi razmeroma dobre proizvodne in prodajne rezultate. Podobno je ponekod še vse do konca leta 1873 rastla proizvodnja surovega železa, medtem ko je del strojne industrije (kot tovarne lokomotiv, ki so imele tuja naročila) še leta 1874 povečeval proizvodnjo in se šele, ko je bilo tujih naročil konec, znašel pred popolnim zastojem.⁵ Železarstvo je doživelo najhujši udarec z ustavitvijo gradnje železnic, pri čemer se je z ugasitvijo železarskih peči kriza razširila tudi na druge industrijske panoge, zlasti na kovinsko in strojno industrijo ter gradbena in transportna podjetja. Med prebivalstvom je bilo poleg manjših obrtnikov zato najbolj prizadeto industrijsko delavstvo, ki se je zaradi izgube dela znašlo v vrstah brezposelnih. Toda hkrati se je zaradi padca cen in z njimi življenskih stroškov - v primerjavi s prejšnjimi leti kljub krizi - (vsaj nekoliko) izboljšal položaj delavcev, ki so ohranili zaposlitev, saj se je z zniževanjem cen povečevala realna vrednost njihovih mezd.⁶

Protislovne posledice krize naj bi prihajale do izraza tudi na finančnem trgu ter na tržišču kapitala in vrednostnih papirjev. Cene so namreč padale hitreje in vztrajneje, kot se je zmanjševala proizvodnja, za "veliko depresijo" značilno upadanje blagovnega indeksa cen pa je spremljalo dolgoročno negativno gibanje obstojanja kapitala in dohodkov akcijskih družb. "Veliko depresijo" naj bi tako označevali predvsem pritisk cen, zmanjšana rentabilnost kapitala in vse težji položaj podjetnikov, ki so v kapitalu skrajno nenaklonjeni klimi potrebovali vedno več "domiselnosti, ustvarjalne energije in navora" za doseg ugodnih rezultatov.⁷ Vendar je bila gospodarska kriza v zahodnem delu monarhije v začetku osemdesetih let tudi po Matisu in Bachingerju že premagana in avstrijska industrijska struktura do tiste mere utrjena, da lahko govorimo o novi "stopnji industrijskega razvoja". Za to naj bi bilo značilno uvajanje nove in modernejše tehnologije ter proizvodnih postopkov (zlasti v železarstvu in kemijski industriji - proizvodnja surovega železa je leta 1881 prvič od časa krize preseгла raven iz leta 1873), med značilnostmi avstrijskega gospodarstva v naslednjih desetletjih pa naj bi bili še koncentracija proizvodnje in prodaje, zgoščanje infrastrukture, diferenciacija regionalnih industrijskih središč in rast zaposlenih v industrijskih dejavnostih. V Avstro-Ogrski so se od začetka osemdesetih let tako nadaljevali procesi industrijske modernizacije, koncentracije in rasti, kot so potekali v drugih, zahodnih državah, pri čemer pa je bil razvoj v monarhiji še naprej počasnejši kot v najrazvitejših delih zahodne Evrope in ni - kot je znano - nikoli dosegel razsežnosti in razmerij kot v nemškem cesarstvu (na kar naj bi med drugim kazalo povečevanje delniškega kapitala. V Nemčiji se je ta v letih 1886-91 pomnožil za 18,3% - v letih 1891-6 celo za 19%, medtem ko je bila v avstrijski polovici monarhije rast le od 7 do 15,6%).⁸

⁵ Prav tam, str. 127-130.

⁶ Prav tam, str. 130.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam, str. 131.

Podrobnejših analiz o tem, kakšne so bile posledice krize leta 1873 za gospodarsko stanje in razvoj v deželah s slovenskim prebivalstvom, še nimamo. V slovenskih zgodovinsko pregledih se kriza sicer omenja, vendar brez določnejših podatkov ali konkretiziranih - kvantitativno ovrednotenih opozoril na njene učinke na posamezne gospodarske panoge.⁹ Po B. Grafenauerju je bil s krizo leta 1873 in njenimi posledicami tesno povezan "skok vknjiženega (kmečkega) dolga", saj je dejstvo, da so se cene neagrarnim izdelkom dvigale hitreje kot agrarnim, posebej prizadelo kmečko prebivalstvo.¹⁰ Po mnenju S. Grande je borzni polom usodno zavrnil željo "nekaterih (premožnejših) Slovencev", da bi se "vključili v gospodarski razcvet", njegove posledice za gospodarstvo na slovenskih tleh pa so bile hujše, "kot smo si pripravljene priznati". Kriza naj bi namreč "vsaj za dvajset let" odložila gradnjo železniških prog (zlasti dolenjske železnice) in "onemogočila pravočasno modernizacijo veleposesti".¹¹ O negativnih posledicah krize na gradnjo in poslovanje železnic na slovenskem ozemlju piše tudi I. Mohorič. Vlada je leta 1876, potem ko ni dobila ustreznih podpore v državnem zboru, iz svojega železniškega programa poleg dolenjske železnice črtala še progo Dravograd - Celje, hkrati pa leta 1879 zaradi prezadolženosti podržavila Rudolfovo železnico in z njo gorenjsko progo Ljubljana - Trbiž.¹² Sicer pa se v literaturi med pomembnejšimi "žrtvami" krize poleg kmečkega prebivalstva in železnic omenjata predvsem še Štajerska eskomptna banka, ki je morala zaradi insolventnosti zapreti svoji podružnici v Ljubljani in Celovcu, in Zavarovalna banka Slovenija, ki je začela z delom dobrega pol leta pred dunajskim borznim polomom in leto po njem zašla v plačilne težave, iz katerih se ni več izkoptala.¹³

Podatki o vplivu krize leta 1873 na gospodarstvo in gospodarsko življenje na slovenskih tleh so torej skromni, opozorila na njene negativne posledice za posamezne gospodarske panoge, ustanove in gospodarski razvoj pa ne vedno prepričljiva. Rastoča zadolženost slovenskega kmeta in podeželja je bila pač le delno in posredno povezana z zlomom dunajske borze in z njej sledečo industrijsko ter gospodarsko depresijo, saj je bil padec cen kmetijskih pridelkov - kot vsesplošen avstrijski in evropski pojav - v prvi vrsti rezultat naglo se povečujoče ponudbe hrane, ta pa posledica modernizacije kmetijske proizvodnje ter posodobitve prometa in znižanja transportnih stroškov, s katerima so evropsko tržišče preplavili ceneni prehranbeni izdelki kmetijsko uspešnejših in prekmorskih dežel. Stisko slovenskega kmeta, ki jo je med drugimi slikovito opisal Ivan Prijatelj v svojem

⁹ Ivan Mohorič namenja npr. v knjigi Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Mladinska knjiga, Ljubljana 1969, str. 233-238 posledicam krize leta 1873 v železarstvu posebni poglavji, vendar iz podatkov ni prav nič razvidno, da bi bila kriza vzrok za večje proizvodne težave ali odpušcanje delavcev.

¹⁰ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek - Agrarno gospodarstvo, Slovenska akademija znanosti - DZS, Ljubljana 1970, str. 635.

¹¹ Stane Granda: Viri akumulacije kapitala na Slovenskem v 19. stoletju. Prispevki za novejšo zgodovino 1994, št. 1, (Podjetništvo na Slovenskem), str. 20-22; isti, Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja. Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 241, 243.

¹² I. Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968, str. 130-32, 136-39.

¹³ Wiliam H. Hubbard: Auf dem Weg zur Grossstadt, Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850-1914, Sozial und wirtschafts-historische Studien, Verlag für Geschichte und Politik Wien 1984, str. 67-70. S. Granda: Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani, Zgodovina Ljubljane, str. 241-44.

Kersniku in njegovi dobi,¹⁴ so pri tem povečevale hipoteke iz preteklosti: prepočasna modernizacija, skoraj nikakršna akumulacija prihrankov iz razmeroma ugodne prve polovice petdesetih let¹⁵ ter izguba dohodka iz neagrarnih dejavnosti zaradi propadanja kmečke obrti in prevoznitva. Prav v času pred zlomom dunajske borze in v letih po "veliki depresiji" pa so kmetovalce nato pestile še razne druge nesreče - kot elementarne katastrofe (v šestdesetih letih živinska kuga, v osemdesetih letih trtna uš). Kriza leta 1873 in gospodarski upad, ki ji je sledil, sta potemtakem kmetov težavni in negotovi položaj poslabšala, treba pa bi bilo še natančneje ugotoviti, v kakšni meri sta dejansko prispevala k povečanju kmečke zadolženosti ali spodbudila skokovitejši dvig kmečkih dolgov.

Podobna vprašanja odpirajo tudi ugotovitve o krizi leta 1873 kot krivcu za skoraj dvajsetletni zastoj železniške gradnje na slovenskem ozemlju. Znano je namreč, da vlada že pred krizo, ko je sredi šesdesetih let pripravljala program gradnje železnic v monarhiji, v svoj načrt železniškega omrežja ni vključila predlogov za gradnjo železnic na slovenskih tleh, ki so jih posredovali kranjska trgovska zbornica in njeni slovenski kot nemški odborniki, nikakršnega zanimanja in volje za širitev svoje železniške mreže v zaledju Trsta pa ni kazala tudi Družba južne železnice.¹⁶ Trgovinsko ministrstvo je koncesijo za gradnjo gorenjske železnice podelilo naknadno, šele februarja leta 1867, ko jo je vlada porabila za podkupnino slovenskim poslancem pri glasovanju o dualizmu. Med predlaganimi in načrtovanimi železnicami na slovenskem ozemlju je kriza tako po vsej verjetnosti res preprečila le gradnjo dolenjske proge, saj si je različne možne trase leta 1872 že ogledala državna tehnično-vojaška komisija, koncesija pa nato ni bila podeljena zaradi dogodkov maja leta 1873 in njihovih posledic. Vendar vlada za gradnjo železnic, ki bi tesneje povezale dežele v tržaškem zaledju in z njimi slovensko ozemlje, v začetku sedemdesetih let tudi drugače ni imela posebnih načrtov. Zato so v Ljubljani leta 1872 pripravili t.i. "Projekt ilirskih centralnih železnic", ki je povzel dotedanje slovenske železniške in prometne zamisli ter predloge kranjske trgovske in obrtne zbornice in dejansko predstavljal (prvo) ambiciozno vizijo prometne povezave vsega slovenskega prostora. Za odgovor na vprašanje, kako so na Dunaju presojali "ilirski načrt", ni podatkov,¹⁷ podobno kakor ni mogoče reči ničesar o tem, kako bi tekla gradnja železnic na slovenskih tleh, če bi borzni polom leta 1873 ne prekinil avstrijskih železniških načrtov. Vladna in parlamentarna podpora gradnji "druge železniške zveze s Trstom" iz Trbiža čez Predil v Gorico (in od tam v Trst), torej ob robu slovenskega ozemlja, o kateri so v odboru dunajskega državnega zbora sklepali prav v letih 1872/3, pa kaže, da vlada za gospodarske argumente, ki so prihajali iz neposrednega tržaškega zaledja, ni imela posluha in je možne železniške trase od severa proti morju presojala predvsem z vidika cene oz. stroškov gradnje ter njihovih tranzitnih nalog, (tj. zagotovitve kar najhitrejše povezave med

¹⁴ Ivan Prijatelj: Janko Kersnik, njega delo in doba, Sešitek II. in III., L. Schwentner - v Ljubljani 1914, str. 80-96.

¹⁵ O tem obširneje: Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, Prva knjiga, Ljubljana 1955, str. 94-100.

¹⁶ I. Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 94.

¹⁷ Prav tam, str. 98-101. Kopijo načrta sem sam iskal v arhivu trgovskega oz. prometnega/železniškega arhiva na Dunaju, vendar je nisem našel.

industrijsko razvitejšimi avstrijskimi deželami in Trstom), ne pa z vidika gospodarskih in prometnih interesov dežel, prek katerih bi železnice tekle.¹⁸

Vse to seveda ne pomeni, da kriza za gospodarstvo na slovenskem ozemlju ni imela škodljivih posledic in ni negativno vplivala na nadaljnji slovenski družbeno-gospodarski razvoj. Podobno kot drugod je dunajski zlom res tudi v deželah s slovenskim prebivalstvom zavrl šele pojavljajočo se "podjetniško vnemo" in (dodatno) preplašil maloštevilne premožnejše, da se niso spustili v denarna tveganja. Hkrati je z neuspehom slovenskih bančnih prizadevanj in propadom banke Slovenije negativno vplival na akumulacijo slovenskega kapitala in nastajanje slovenskega bančništva, (pri čemer pa - kot je znano - tudi polom banke Slovenije ni bil le posledica krize, temveč zlasti megalomanske politike neizkušenega in nesposobnega bančnega vodstva).¹⁹ Toda že o tem, kako so bili prizadeti mala obrt in razna lokalna rokodelstva, malo vemo. Slika, ki jo o razvoju obrti v Ljubljani v sedemdesetih letih predstavlja Jasna Fischer, kaže na upad nekaterih obrtnih dejavnosti, ne pa na posebne (dolgoročne) pretrese in spremembe v obrtni proizvodnji.²⁰ Enako bi lahko rekli za štajerski Gradec (Graz), kjer so bile s krizo prizadete predvsem banke in železarska podjetja, obenem pa se je - po krizi in v času depresije - (začasno) povečalo število brezposelnih. Vendar se je tudi tu začelo gospodarsko - ter posebej obrtno stanje - že v začetku osemdesetih let popravljati, s čimer se je začel nov, relativno dinamični obrtno-industrijski razvoj.²¹ V splošnih potezah tako gospodarsko-razvojne težnje na slovenskih tleh - pred, med in po krizi leta 1873 - ne odstopajo bistveno od tega, kar o borznem polomu in njegovih posledicah za Avstrijo kot celoto ugotavljajo in pišejo v začetku naše razprave navedeni avstrijski avtorji. Kriza je tudi na Slovenskem povzročila nekajletno stagnacijo, nista pa ji sledila dolgotrajnejša gospodarska depresija in radikalnejše gospodarsko zatišje, ki bi odločneje preusmerila že utečene gospodarske težnje ali globlje zaznamovala trgovsko-proizvodne tokove in družbeno-gospodarsko strukturo.

Takšen sklep potrjujejo podatki o razvoju posameznih industrijskih panog in obratov. Kot je že pred časom pokazal Jože Šorn, namreč kriza leta 1873 tudi za industrijo na slovenskih tleh ni pomenila dramatičnejšega preobrata. Del industrijskih podjetij in vej se je zaradi nemodernega, tradicionalnega načina proizvodnje ali drugih vzrokov, med drugim tudi slabega in neracionalnega vodenja, že pred dunajskim borznim polomom znašel v težavah in je vedno težje prodajal svoje izdelke. To velja - ob manjših in manj pomembnih fužinah - zlasti za železarno v Dvoru na Dolenjskem, ki od štiridesetih let 19. stoletja ni doživela pomembnejše tehnične posodobitve in je že v šestdesetih vse težje iskala tržišče in kupce;²² to je mogoče ugotavljati za gorenjske železarske obrate, ki so bili od začetka sedemdesetih let v lasti Kranjske industrijske družbe in jih je pestilo pomanjkanje kakovostne rude, obenem pa so se "razlezli preko svojih zmogljivosti"

¹⁸ Glej I. Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 139-142.

¹⁹ S. Granda: Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani. Zgodovina Ljubljane, str. 243-244.

²⁰ Jasna Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Ljubljana 1984, str. 61-65.

²¹ W.H. Hubbard, v op. 13 nav. d., str. 67-72.

²² Matija Žargi: Zgodovina železarne na Dvoru ob Krki 1795-1891, Doktorska disertacija, Ljubljana 1998. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

(J. Šorn);²³ nekaj podobnega se je zgodilo tudi z "jedrom" slovenske papirniške industrije v okolici Ljubljane, ki je zaradi finančnih težav že pred krizo - leta 1872 - prešla v roke graške družbe Leykam-Joseftal.

Toda v isti sapi so si mnogi obrati, ki so dobro delovali že pred krizo ali pa so v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let uspešno povečevali proizvodnjo in začeli z modernizacijo, po kritičnih letih, ki so sledila borznemu polomu, naglo opomogli in v osemdesetih letih nadaljevali delo ter posodabljali in širili proizvodnjo. To se je v glavnem res zgodilo s pomočjo (geografsko) tujega kapitala, saj je kriza domačega, kolikor ga je bilo, dodatno oslabila, a vendar: stroški modernizacije in prestrukturiranja so bili - zlasti v železarstvu in premogovništvu - veliki in bi jih domači - slovenski in nemški - kapitalisti, ki so se konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih šele začeli povezovati tudi, če bi do krize ne prišlo, težko zmogli. Hkrati nagla modernizacija vrste podjetij in tovarn kaže, da jih kriza ni usodnejše prizadela, saj bi v tem primeru ne bila privlačna za (tuje) investitorje. Kranjska industrijska družba je tako - kot vemo - s podporo dunajskih in berlinskih kapitalistov, opustitvijo nekaterih obratov in posodobitvijo drugih v drugi polovici osemdesetih let uspešno premagala težave in sprememnila Jesenice v moderno industrijsko središče.²⁴ Trboveljska premogokopna družba, ki je po dunajskem borznem polomu prešla iz rok domačega (delno ljubljanskega) kapitala v francoske roke, je v osemdesetih letih doživljala nagel vzpon in kar po vrsti kupovala slovenske (in hrvaške) premogovnike. Kriza leta 1873 pa tudi v razvoju tekstilne industrije, kjer so - prav tako kot v papirništvu ali železarstvu - propadle predvsem tradicionalne in manjše delavnice, hkrati pa že v osemdesetih letih začeli z obnovo boljše stojeci stari obrati ali odpirala vrata nova podjetja, ni pomenila posebne cezure. Analogno že zapisanim ocenam o gospodarskem razvoju v avstrijski polovici monarhije lahko torej tudi za slovenski prostor rečemo, da so se procesi koncentracije, proizvodne in tehnološke modernizacije ter rasti po večletni stagnaciji in depresiji, ki ju je povzročila kriza, v osemdesetih letih nadaljevali, pri čemer pa ti procesi na jugu habsburške monarhije in na slovenskem ozemlju niti pred krizo leta 1873, niti po njej niso dosegli tiste dinamike in obsega kot v industrijsko razvitejših delih habsburškega cesarstva.

Takšen sklep nazorno potrjuje dejstvo, da kriza leta 1873 - kot drugod v Avstriji - tudi na slovenskih tleh ni povzročila večjega upada števila zaposlenih v neagrarnih dejavnostih. Nasprotno: kot ugotavlja Jasna Fischer je število aktivnega prebivalstva v obrti in industriji v letih 1869-1880 narastlo za skoraj 16%, kar pomeni, da je rastlo precej hitreje kot število vsega prebivalstva (to se je povečalo le za 6,1%).²⁵ Rast deleža zaposlenih v obrti in industriji je bila seveda različna po pokrajinah (hitrejša na Primorskem, Štajerskem in Koroškem, kakor na Kranjskem in v slovenski Istri), pri čemer kaže statistika - za slovensko ozemlje kot celoto - na posebej velik skok v kategoriji "samostojnih", tj. podjetnikov in lastnikov obratov. V te izračune so resda všteta narodno-mešana mesta kot Trst, Gorica in Celovec, kategorija gospodarsko "samostojnih" pa obsega tudi majhne obrtnike in

²³ Jože Šorn: Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873-1929, Medjunarodni kulturnopovijesni simpozij Mogensdorf 78/10, Osijek 1982, str. 122.

²⁴ I. Mohorič: Dvatisoč let železarstva na Gorenjskem, str. 311 sl.

²⁵ Jasna Fischer: Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. Prispevki za novejšo zgodovino, 1988, št. 1-2, str. 26-28.

rokodelce, ki zaposlujejo le družinske člane ali nimajo dodatnih delavcev. Toda argument J. Fischerjeve, da so bili med zaposlenimi v navedenih treh mestih številni Slovenci in jih zato zaradi lege ob robu narodne, jezikovno-etnične meje in njihove večnarodne narave ne kaže izpuščati iz analize, se zdi več kot prepričljiv,²⁶ nagla rast števila gospodarsko "samostojnih" v statističnih tabelah pa, če upoštevamo, da so bili med njimi predvsem "majhni proizvajalci", izvajalci raznih storitvenih dejavnosti in kramarji, celo razkriva, da kriza podobno kot večjih obratov in podjetij tudi majhnih rokodelstev in obrti ni močnejše in zlasti ne dolgoročneje ohromila.

Borzni polom pa je imel - kot drugod v Avstriji - tudi na jugu monarhije in na slovenskih tleh pomembne in daljnosežne idejne, politične in psihološke posledice. H. Rumpler sploh meni, da je bila "dejanska katastrofa leta 1873 (v Avstriji) ideološka".²⁷ V očeh večine prebivalstva so bili krivci za gospodarske težave, stagnacijo, negotovost in rastočo brezposelnost liberalci, svobodno trgovinska in obrtna politika ter borza, banke, kapitalizem, moderna industrija, individualizem, nenadzorovana sla po napredku in - ne nazadnje - Judje. Kriza je tako okrepila protoliberalno, protikapitalistično in protiindustrijsko, hkrati pa tudi protisemitsko razpoloženje, ki ni bilo usmerjeno le proti liberalnim gospodarskim ukrepom, borznim in bančnim špekulacijam ter nepremišljeni in prenegli industrializaciji, temveč proti liberalizmu in liberalni državi na sploh in ni ponehalo niti potem, ko je bila kriza že premagana.²⁸ V gospodarsko-političnem pogledu sta bila dunajski borzni polom in gospodarski zastoj, ki mu je sledil, poraz zagovornikov gospodarskega liberalizma in povod za avstrijsko vrnitev k protekcionizmu in državnim intervencijam v gospodarstvo, za dotedanje nasprotnike trgovinske in gospodarske svobode pa dobrodošel dokaz, da so bile njihove protoliberalne kritike pravilne in upravičene. Vse povedano zopet velja za Avstrijo kot celoto, obenem pa, čeprav v skromnejšem obsegu kot za Dunaj, češke dežele ali spodnjo Avstrijo, tudi za habsburški jug in slovenski prostor.

Liberalne gospodarske ideje na slovenskem ozemlju že v času pred krizo niso imele širšega kroga zagovornikov in pristašev. V petdesetih in v začetku šestdesetih let so sicer avstrijsko usmerjanje k obrtni svobodi in postopno zunanjetrgovinsko odpiranje celo v Novicah, v kranjski kmetijski družbi ter v trgovski in obrtni zbornici spremljali z naklonjenostjo in optimističnimi pričakovanji, toda s pripravami na meddržavna svobodnotrgovinska sporazuma, ki ju je Dunaj sredi šestdesetih let sklenil s Francijo in Veliko Britanijo, so zastopniki in glasniki gospodarstva v tržaškem zaledju spremenili svoja stališča in začeli avstrijsko gospodarsko politiko in njeno usmeritev h gospodarski svobodi odločno odklanjati.²⁹ Na Kranjskem je v šestdesetih letih - pred ustanovitvijo Laibacher Tagblatta - vladno usmeritev k "laissez faire" in svobodni trgovini do mere podpirala le uradna Laibacher Zeitung, ki je - čeprav je poročala tudi o nasprotnih, protoliberalnih stališčih - prinašala obširne, večinoma po drugih avstrijskih časopisih prevzete prispevke zagovornikov vladnih gospodarsko-političnih odločitev. Ti so ugotavljali, da so carinske zaščite v

²⁶ Prav tam, 28 in naprej, gl. tudi: J. Fischer: *Pebivalstvo slovenske Istre v obrti in industriji med leti 1869-1910*. Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1-2, str. 16-19.

²⁷ H. Rumpler, v op. 1. nav. d., str. 465.

²⁸ Prav tam, str. 466.

²⁹ Glej P. Vodopivec: *O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana*. Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, str. 340.

načelu "krivične", saj omejujejo "svobodo dela" in nasprotujejo enakosti pred zakonom, obenem pa so tudi "negospodarske", "poneumljajoče" in "nehumane", saj bolj obdavčujejo porabnike kot ščitijo obrtnike in industrijce, posebej koristijo luksuzni industriji, ki najmanj prispeva k narodnemu blagostanju, ob vsem tem pa odtegujejo proizvajalce "šoli svetovnega trga" in spodbujajo izkoriščanje delavcev³⁰. Po ustanovitvi leta 1868 je postal glavni glasnik gospodarskega liberalizma na slovenskih tleh Laibacher Tagblatt, ki je bralce pod Dežmanovo taktirko prepričeval,

da brez svobodne menjave in svobodnega tekmovanja ni napredka in trdil, da so kranjske in slovenske zahteve po zaščiti "domačega dela" le podaljšek "reakcionarne in klerikalne" slovenske politike z "Bleiweisom, Costo und Genossen" na čelu.³¹

To seveda ni bilo res, saj so se vladni usmeritvi k svobodni trgovini upirali tako Nemci kot Slovenci, strah pred prenačilim in preširokogrudnim odpiranjem domačega tržišča pa je bil podobno kot za kranjsko značilen za celovško in graško trgovsko in obrtno zbornico. Dunajski oz. vladni zagovorniki svobodne trgovine so imeli v slovenskem prostoru in tržiškem zaledju odkrite in glasne pristaše le med vladi zvestimi, zvečine nemškimi uradniki in delno še med uspešnejšimi podjetniki,³² medtem ko je prevladujoči del z gospodarstvom se ukvarjajočega prebivalstva - ne glede na politično ali narodno usmeritev - podpiral zahteve po "zaščiti domačega dela". Zadrega nemških liberalcev, ki so v načelu simpatizirali s svobodnotrgovinskimi gesli in odklanjali vladne intervencijo v gospodarstvo, vendar ko je šlo za konkretne interese, pozivali k zaščitnim ukrepom ter varovanju obrti in kmetijstva pred tujo konkurenco, nazorno razkriva pisanje Marburger Zeitung, ki je ostajala v odnosu do vladnih gospodarskopoličnih ukrepov in gospodarskega liberalizma mnogo bolj ambivalentna in zadržana kot glasilo ljubljanskih oz. kranjskih Nemcev.³³ Med Slovenci se je v šestdesetih letih z liberalnimi gospodarskimi nazori razmeroma osamljeno spogledoval Ivan Geršak, ki se je skliceval na "neumrlega Adama Smita", trdil, da so ga Smithove misli "do celega prešinile", ter se zavzemal za svobodnejši pretok kapitala, zmerno reguliranje obresti in liberalizacijo naseljevanja in trgovanja z zemljišči.³⁴ Leta 1872 se je v svoji knjigi z naslovom "Kupčija in obrtnija, denar in blago" za "obrnjijsko" in "industrijsko" svobodo - v nasprotju s protikapitalističnimi in protiliberalnimi pogledi, ki jih je zastopal še nekaj let prej - opredelil tudi Ferdo Kočevar.³⁵

³⁰ Laibacher Zeitung, 12. 6. 1868, št. 133, str. 986.

³¹ Laibacher Tagblatt, 23. 11. 1874, št. 268; gl. tudi: P. Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino 1987, št. 1-2, Ljubljana 1987, str. 19.

³² Gl. npr. J. Rosthorn: Treatise on the Iron Trade of Carinthia, its Past, Present and Future, Intended for use of the International Enquete Commission and Most Respectfully Dedicated to A. Sommerset-Baumont, Vienna 1865; Die Zukunft der österreichischen Eisen-Industrie von Joseph Rosthorn, Herausgegeben vom Verein für volkswirtschaftlichen Fortschritt, Wien 1867.

³³ Janez Cvirn: Trdnjovski trikotnik. Maribor 1997, str. 78-82.

³⁴ Čitalnica, Podučilni list za slovenski narod, Izdal Ivan Geršak, v Gradcu (založil Leuscher-Lubenski), 1865.

³⁵ Kupčija in obrtnija, Denar in blago, Slovenskemu narodu v poduk spisal Ferdo Kočevar, Slovenskih večernic XXVII. zvezek, Izdala družba sv. Mohora v Celovcu, Celovec 1872. Glej tudi: P. Vodopivec: O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja, Čarnijev zbornik, Zbral in uredil Alojz

Toda velika večina slovenskih narodnih veljakov in voditeljev je neprikrito podpirala protiliberalno usmeritev kranjske obrtne in trgovske zbornice z ljubljanskim trgovcem V. C. Supanom na čelu, ki je od leta 1866, ko je zbornica dobila slovensko večino, odločno odklanjala svobodnotrgovinsko usmeritev avstrijskega državnega vrha in se s sklicevanjem na F. Lista in ameriškega protekcionista H. Careya zavzemala za vrnitev k premišljeni in sistematični zaščiti domače (avstrijske) obrti in industrije.³⁶ V tem pogledu med obema slovenskima političnima taboroma ni bilo razlik. Supan, ki se je v tržaškem zaledju, delno pa tudi širše v Avstriji uveljavil kot eden najglasnejših kritikov vladnih gospodarskopoličnih odločitev, je svoje slovensko pisane narodnogospodarske članke v glavnem objavljaval v Slovenskem narodu in se nazorsko in politično proglašal za "svobodomisleca", celo "liberalca". Ugotavljal je, da je osnova "materijalnega razvoja" lahko "samo pristna, resnična politična svoboda", pri tem pa opozarjal, da politične in gospodarske oz. trgovinske svobode ne gre zamenjevati. Po njegovem mnenju med nazorskim in političnim svobodomiselnostvom in odklanjanjem gospodarskega liberalizma ni bilo protislovja, saj naj bi bila zahteva po politični enakosti in svobodi eno, drugo pa realno dejstvo, da ljudje oz. narodi in države živijo in gospodarijo v različnih pogojih in razmerah, in jih zato, kar zadeva prodajo in trgovanje, ne kaže nasilno izenačevati.³⁷ Nazorska in politična svoboda sta bili torej v Supanovem obzorju in v očeh njegovih somišljenikov predpogoj gospodarskega napredka, gospodarska svoboda pa - potem ko se je konkretno gospodarstvo že dvignilo na ustrezno konkurenčno raven - njegov (možni) rezultat.

V tej luči ni presenetljivo, da so se slovenski časniki in voditelji - ne glede na siceršnje nazorske in politične razlike - leta 1873 odzvali na borzni polom in krizo, ki mu je sledila, s podobnimi obtožbami in stališči in krivdo za "finančne homatije" enotno pripisali liberalizmu, borznim in bančnim špekulacijam ter "nemškimi centralistom". "Omenili smo v zadnjem listu, da med denarne barantače na Dunajski borski je vdarila strahovita finančna strela, ktera je na kant djala sto in sto tacih ljudi, ki so si svoje žepe polnili od denarne igre na borski, ti pa so za sabo potegnili toliko družih po več krajih, da se dandanes še ne ve, koliko nesreče bode iz vsega tega," so 21. maja 1873 pisale Novice. "In tolika nesreča je maslo one hvalisane liberalne dobe, v kateri gospodujejo nemški centralisti..."³⁸ Za Zgodnjo Danico so bile borze "nekake gosposke srečkarije", dunajski borzni polom pa pravična šiba in kazen za liberalce, ki so dopuščali in celo podpirali borzne in bančne špekulacije. "Pokazalo se je zdaj, da večina takih bankovinskih barantačev so ali revni švigovci, ki hočejo pri tem obogateti, ali pa oderuhi, ki hočejo svet še bolj za denar zažuliti...zavarovala se je banka pri banki, berač pri beraču, in zdaj, ko se je sleparija razodela..., ni nobena imela kaj, da bi mogla sebi ali drugim poma-

Cindrič, Ljubljana 1998, str. 256-263. Kot v svojem magistrskem delu opozarja A. Pančur se je za odpravo zakonov o oderuštvi in sprostitev finančno-kreditnega trga v liberalnem smislu zavzemal tudi Etbin Costa. Gl. Andrej Pančur, Gospodarski in socialni nazori v 80. in 90. letih 19. stoletja na Slovenskem, Magistrska naloga. Ljubljana 1999. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, str. 116 sl.

³⁶ P. Vodopivec: O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana..., Gestrinov zbornik, str. 341-348.

³⁷ Prav tam, str. 344.

³⁸ Novice, list 21, 21. maja 1873, str. 163.

gati...".³⁹ Da je "strašne katastrofe krivo sleparstvo ali švindel, kateri se je pred očmi ustavoverne vlade na Dunaji z ustavljanjem bank in z igranjem na borzi na Dunaju zadnja leta godil," pa se je strinjal tudi Slovenski narod in ugotavljal: "Dozdaj je vladala v Avstriji dunajska borza. Dunajski judje, krščeni in nekrščeni, so plesali okolo zlatega teleta in vodili politiko države..." Kot v Novicah in v Zgodnji Danici so tudi v Slovenskem narodu menili, da je konservativni Hohenwart "padel" prav zaradi "intrig teh krogov", saj "je njegov tovariš Schäßfle resno voljo imel sleparstvu na borzi konec storiti", ter obenem upali, da bo po borznem in gospodarskem "krahu" politični vpliv liberalnih "intrigantov" dokončno prenehal.⁴⁰

Slovenski narod, ki je sicer vse do konca leta 1874 odklanjal Hohenwarta in njegovo državno pravno stranko, je torej, kar zadeva borzni polom, denarno in

gospodarsko krizo ter vzroke zanjo, skupaj z Novicami in Danico podprl Hohenwartove ocene in kritike liberalne vladne gospodarske politike. V časopisu objavljeni komentarji so hkrati že v tednih po usodnem 9. maju - "črnem petku", ko se je borza na Dunaju sesula, opozarjali, da kriza ni le borzna, bančna in denarna, temveč tudi "kupčijska in obrtnijska". To stališče so zastopali tudi kasneje, ko je začel o posledicah dunajskega finančnega zloma in vladnih ukrepih za njihovo ublažitev, razpravljati državni zbor. Vladno odločitev, da se krizi postavi po robu z najemom tujih posojil, z okrepitevijo bank in njihovih kreditnih zmožnosti, s pomočjo borzi, da se izvije iz "klešč" in z izboljšanjem "valute", so ocenjevali za nezadostno in vnaprej neučinkovito, ter pritrjevali stališču Hohenwartovega kluba, da je "kriza obča", kar naj bi pomenilo, da je treba najprej statistično ugotoviti njen obseg in šele nato odločiti oblike in prejemnike državne pomoči.⁴¹ Kljub temu so finančnega ministra Depretisa, ko so ga napadali "borzijanci", podprli, češ: če že ni "željeni finančni mož", mu morajo "tudi njegovi protivniki priznati, da ima pošteno voljo in čiste roke".⁴² V ostalem sta po prepričanju narodovih urednikov in dopisnikov borzni zlom in kriza jasno razkrila pravilnost in upravičenost opozoril in zahtev kranjske trgovske in obrtne zbornice pod Supanovim vodstvom, ki je nasprotovala vladni politiki "laissez faire" in avstrijskim svobodnotrgovinskim sporazumom. "Bilo je razloženo in svetovano, naj ne hodimo nepraktičnim prosto-trgovinskim propovednikom na limance..., če ne, potem ne bodo ob svojem času vsi prosto-trgovinarji v stanu tisoče naših stradajočih delavcev nasititi," je decembra leta 1874, po razpustitvi kranjske zbornice, ugotavljal Slovenski narod. "In kaj ali ni zdaj na tisoče delavcev brez dela..? Večja obramba domačega dela, je klical govornik ta čas, pa ga vlada ni poslušala. Zdaj naenkrat so prosto-trgovinarji zagovorniki colne obrambe..."⁴³

Po izbruhu krize maja leta 1873 je vladne liberalne gospodarskopolitične usmeritve na slovenskih tleh zagovarjal samo še Dežmanov Laibacher Tagblatt. Kranjska trgovska in obrtna zbornica, ki je spomladi leta 1875 dobila nemško večino, se v razpravi o vzrokih za krizo in gospodarski politiki ni vidneje

³⁹ Zgodnja Danica, list 21, 23. malega travna 1873, str. 165, list 22, 3. velikega travna 1873, str. 172.

⁴⁰ Slovenski narod, 14. 5. 1873, št. 110.

⁴¹ Slovenski narod, 21. 11. 1873, št. 268.

⁴² Slovenski narod, 1. 2. 1874, št. 26.

⁴³ Slovenski narod, 13. 12. 1874, št. 285

izpostavljala, po časopisnih poročilih sodeč pa se pogledi njenih odbornikov v novi sestavi niso bistveno razlikovali od stališč, ki jih zbornični odbor zastopal pod Supanovim predsedstvom. V kranjskem ustavovernem združenju in njegovem glasilu so poskušali borzni zlom sprva pojasniti predvsem s pomankljivo zakonodajo, z neučinkovitim vladnim in državnim nadzorom nad finančnimi posli, z goljufijami in špekulacijami pri poslovanju z delnicami ter s pretiranim vmešavanjem politike v borzne kupčije in borze v politiko, za vodila gospodarskega življenja v prihodnje pa so še naprej proglašali "gospodarsko svobodo kot splošno pravico", ki naj bi jo nadzorovali in omejevali le "gospodarska (samo)odgovornost kot splošna dolžnost" in "javnost" gospodarjenja in poslovanja kot poroštvo proti zlorabam.⁴⁴ Tagblatt je pri tem odločno zavračal trditve, da so za polom krivi borza, banke, kapitalistični finančni sistem in liberalna gospodarska politika⁴⁵ in še konec leta 1874 - v

polemičnem zapisu proti tedaj še večinsko slovenskemu odboru kranjske trgovske in obrtne zbornice - ugotavljal, da "gospodarskim potrebam na civilizacijski ravni stoječega ljudstva", odgovarja le "popolna trgovinska svoboda".⁴⁶ Vladne protikrizne ukrepe je obširno predstavljal in branil tudi kasneje, toda v isti sapi že leta 1876 iz "Beamtenzeitung" ponatisnil obsežen članek, ki je ugotavljal, da je avstrijska industrija "bolna", pozival k patriotičnemu nakupovanju domačih industrijskih izdelkov in se zavzemal za "zaščito domačega dela", dokler monarhija "ne ozdravi" in ne dohiti razvitejših "ljudstev in držav".⁴⁷ Pisanje glasila kranjskih Nemcev o gospodarski politiki, gospodarskem liberalizmu in zlasti trgovinski svobodi je postajalo tako od srede sedemdesetih let vse bolj protislovno in nedosledno. Medtem ko so posamezni, v časopisu objavljeni članki opozarjali, da usmeritev k svobodni trgovini celo v Veliki Britaniji ni izpolnila "sangviničnih pričakovanj" in podpirali stališče, da mora država v razmerah gospodarske depresije obrti in industriji pomagati z različnimi zaščitnimi in intervencijskimi posegi, da se zopet postavi na noge, so drugi še naprej zavračali nasprotnike gospodarskega liberalizma in načelno, čeprav zmerneje kot prej, zagovarjali gospodarsko svobodo.

V slovenskem taboru gospodarski liberalizem po letu 1873 ni imel več glasnejših zagovornikov. Splošen vtis je, da se pogledi slovenskih konservativcev in liberalcev na gospodarsko politiko v tudi v naslednjih desetletjih niso bistveno razlikovali, pri čemer se je protiliberalno razpoloženje z gospodarskimi težavami, s padcem liberalne vlade v Avstriji in z vlado konservativcev od začetka osemdesetih let dalje še okrepilo. Gospodarska kriza leta 1873 in depresija, ki ji je sledila, sta pri tem ostali v spominu kot rušilen in uničujoč potres, ki je usodno zaznamoval slovenske gospodarske razmere in razvoj v zadnjih desetletjih 19. stoletja.

Toda šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja pomenijo hkrati pomembno prelomnico v slovenskih gledanjih na gospodarstvo, gospodarsko politiko in slovenske gospodarske možnosti. Če je vse do šestdesetih let v razmišljanjih o gos-

⁴⁴ Laibacher Tagblatt, 26. 5. 1873, št. 119, 27. 5. 1873, št. 120, poročilo o sestanku ustavovernega združenja v Ljubljani.

⁴⁵ Laibacher Tagblatt, 3. 6. 1873, št. 125, Feuilleton - Der grosse Krach.

⁴⁶ Laibacher Tagblatt, 17. 12. 1874, št. 288.

⁴⁷ Laibacher Tagblatt, 22. 5. 1876, št. 117, 23. 5. 1876, št. 118, 24. 5. 1876, št. 119 - Oesterreichische Selbsthilfe.

podarstvu v ospredju predvsem prepričanje, da sta eden glavnih predpogojev hitrejše gospodarske in družbene modernizacije dvig izobrazbene ravni prebivalstva in "šola", se od srede šestdesetih let vse bolj uveljavlja tudi spoznanje, da potrebnih in zaželenih gospodarskih sprememb ne bo mogoče doseči brez ustreznega kapitala, izgradnje sodobne prometne infrastrukture in uvajanja novih oblik dela in proizvodnje. V tem smislu se vsaj pri delu slovenskih elit, ki se ukvarjajo z gospodarskimi vprašanji prav v letih pred krizo leta 1873 spreminja odnos do kapitalizma in industrializacije. Medtem ko ima Bleiweis s svojim stališčem, da mora osnova slovenskega gospodarstva še nekaj časa ostati fiziokratsko posodobljeno kmetijstvo, saj sta slovensko meščanstvo in kapital prešibka, tuj kapital pa pomeni ponemčenje, ne le v šetdesetih letih, temveč tudi kasneje, celo v osemdesetih in devetdesetih, tako v staro kot mladoslovenskem taboru še mnoge pristaše,⁴⁸ se od druge polovice šestdesetih in zlasti od začetka sedemdesetih let vse bolj oglašajo tudi možje, ki ugotavljajo, da morata kapitalizem in "velika obrtnija" neizbežno postati slovenska prihodnost, če ne želijo Slovenci - še bolj kot so že - zaostati za hitreje se

razvijajočimi avstrijskimi in zahodnoevropskimi narodi. Kako nagel je bil lahko takšen miselni razvoj pri posamezniku, nazorno kaže primer Ferda Kočeverja. Kočever je v svojih člankih o Socialnem vprašanju leta 1869 v Slovenskem narodu še svaril pred zahodnim liberalnim kapitalizmom in predstavljal kot idealni socialni model slovansko kolektivno kmečko skupnost, v svoji knjigi Kupčija in obrtnija, denar in blago le tri leta kasneje (1872) pa je že menil, da tudi Slovenci nimajo izbire in se morajo neizogibno usmeriti k izgradnji moderne industrije. To naj bi celo ne bilo posebej težko, saj imajo deželo, ki je več kot "prikladna za obrtnijo".⁴⁹

Gospodarska kriza leta 1873 je razmišljanja v tej smeri kljub temu, da je potencialnim slovenskim kapitalistom in investitorjem začasno vzela pogum, še spodbudila, hkrati pa je utrdila spoznanje o ključnem pomenu kapitala, posojilnic, kreditnih ustanov in razvitega bančnega sistema v modernem gospodarskem razvoju in v slovenskih gledanjih na gospodarstvo pospešila premik od razsvetljensko-fiziokratskih k modernejšim, bolj ekonomskim in s kapitalizmom pomirjenim oblikam mišljenja.

Peter Vodopivec

THE GREAT ECONOMIC CRISIS OF 1873 AND THE SLOVENES

S u m m a r y

In his latest book, *Eine Chance für Mitteleuropa (A Chance for Middle Europe, Vienna, 1997)*, H. Rumpler concludes that the 1873 economic crisis in the Hapsburg Empire, although interrupting an on-going boom in the national economy and slowing down its development for over two decades, had no deep or significant effect on its developmental trends. According to H. Matis, the crisis, rather than ending in an economic collapse, contributed towards the concentration and solidifying of a new industrial system. The author of this paper points out that while a detailed analysis of the impact of this crisis on the economy in Slovenia has not yet been made, one can, on the basis of existing literature, nevertheless accept Rumpler's findings on the assessment of the effects of the collapse of the Vienna

⁴⁸ P. Vodopivec: *Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga*, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (Bleiweisov zbornik) 7, Ljubljana 1983, str. 37.

⁴⁹ Glej P. Vodopivec: *O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočeverja*. Čarnižev zbornik, str. 256-263.

Stock Exchange on the Slovene populated provinces. The growing indebtedness of the Slovenian farmer and the rural economy was only partly and indirectly linked to the collapse of the Vienna Stock Exchange and the ensuing economic depression. As a matter of fact, out of all the railway construction projects in Slovenia, the crisis only thwarted the construction of the Dolenjska line, given that the other projects had not been included in the government programme anyway, even before the economic crisis occurred. All this, of course, does not mean that the crisis had no detrimental impact on the economy on the Slovenian territory. The author joins other researchers in their conclusion that the collapse of the Vienna Stock Exchange dampened the newly emerging "spirit of enterprise" among the Slovenian middle class, adversely affecting the accumulation of Slovenian capital as well. He does, however, concur with the claims of J. Šorn, that 1873 crisis spelled no tragedy for the national industry. Indeed, many industrial plants, which had successfully operated before the depression, recovered quickly after the collapse of the Vienna Stock Exchange. There was no considerable drop in manufacture production either. To the contrary, as shown by J. Fisher, the number of population active in industry and manufacture increased by nearly 16 percent from 1869 to 1880, thus exceeding by almost three times a 6 percent increase in the total population. None of the above is indicative of any extended post-crisis stagnation or problems. The author, therefore, agrees with the conclusion by H. Rumpler and H. Matis, that the most significant consequences of the 1873 crisis were ideological, rather than economic. As elsewhere in Austria, the majority of the Slovene populace put the blame for the crisis on the Liberals, financial markets, banks, capitalism, industry and the Jews. The liberal economic ideas found little foothold among the Slovenian public even before the 1873 crisis, and the resistance to "laissez-faire" only increased thereafter. The 1860s and 1870s saw a

decisive shift in public opinion regarding the Slovenian economy, its policies and perspectives. The economic crisis, in fact, accelerated the shift from the hitherto prevailing mentality of the Enlightenment and physiocracy to a more Capitalist orientated way of thinking, strengthening the awareness of the crucial significance of capital, lending institutions and a developed banking system for a modern economy.

1.01
323.1:336.745(436)"1892"
Prejeto 15. 3. 1999

UDK

Andrej Pančur*

Vpliv političnih in nacionalnih bojev na gospodarske reforme (Primer avstroogrške valutne reforme leta 1892 in vloga Slovencev)

IZVLEČEK

Nacionalni in politični boji so v avstrijskem delu Habsburške monarhije pogosto povsem onemogočili normalno delovanje državnega zbora. Tudi v obdobju vlade Eduarda Taaffeja (1879-1893), ko je državni zbor deloval povsem normalno, so nacionalne in politične razprtije lahko ogrozile vladne reforme. Avtor tako prikaže razprtije med parlamentarno obravnavo valutne reforme leta 1892. V procesu približevanja med vlado in Združeno nemško levico je večkrat prišlo do politične krize, v kateri so bila jabolko spora tudi slovensko nemška nacionalna nasprotja. S tem je bil ogrožen tudi sam sprejem valutne reforme.

Ključne besede: denar, gospodarska politika, politika, parlamentarni sistem

ABSTRACT

INFLUENCE OF THE POLITICAL AND NATIONALIST QUARRELS ON THE ECONOMIC REFORMS

(The 1892 Austro-Hungarian Currency Reform and the role of the Slovenes)

The nationalist and political quarrels in the Austrian part of the Habsburg Empire frequently rendered impossible a normal functioning of the State Parliament. Even during the time of Eduard Taaffe's government (1879-1893), when the State Parliament was able to function quite normally, the nationalist and political quarrels posed a threat to the government reforms. The author presents divisions during a parliamentary debate over a currency reform in 1892. In the process of rapprochement between the government and the United German Left, a political crisis broke out several times, in which the apple of discord were also the national differences between the Slovenes and the Germans. This threatened the adoption of the currency reform. Finally, the author presents the nationalist quarrels which were directly money related, that is, concerning the inscriptions on banknotes and coins.

Key words: many, economic, politics, parliamentarism, Austro-Hungary, Slovenia

* mag., mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Zaradi nepomirljivih nacionalnih bojev v avstrijski polovici habsburške monarhije v zadnjih dveh desetletjih njenega obstoja, ni bil na oblasti med seboj na smrt sprti državni zbor, temveč v prvi vrsti visoko uradništvo, ki je imelo v rokah vlado. Birokracija je postala "vsemogočna".¹ Zlasti po spodletelih Badenijevih jezikovnih naredbah je v Avstriji nastala tako globoka politična kriza, da razen krajšega obdobja vladanja ministrskega predsednika Becka (1906-1908) "nobena vlada ni več mogla računati na zagotovljeno večino v parlamentu; uradniki so ostali edini, na katere se je lahko cesar opiral pri sestavi vlad. Na koncu tega razvoja je bilo popolno izključenje parlamenta"² iz zakonodajalne dejavnosti.

Uradniške vlade so zaradi nezmožnosti vzpostaviti zanesljivo večino vedno bolj uporabljale 14. člen ustave, ki je omogočal, da je vlada v času, ko državni zbor ni zasedal, če je bilo nujno, z izdajo cesarskih odredb urejala tudi tista področja, ki so bila sicer pod pristojnostjo državnega zbora.³ Na ta način je imela birokracija velik vpliv tudi na gospodarsko politiko. Zaradi nacionalnih razprtij je bil zato vpliv političnih strank na izvajanje gospodarske politike države minimalen.

Politični in nacionalni interesi posameznih narodov, strank in interesnih skupin so preprosto stali nad gospodarskimi interesi države. Vendar to ne velja le za zadnji dve desetletji obstoja monarhije. Nacionalne in politične razprtije so imele precejšen vpliv na zakonodajalno gospodarsko področje tudi v času Taaffejeve vlade, ko naj bi bil vpliv vladajočih avstrijskih političnih strank na vlado še zelo močan. Po eni strani je bilo področje delovanja strank vladajoče koalicije zelo omejeno. Zaradi skupnih interesov so se morale koalicijske stranke pogosto podrežati vladnim željam in potrebam, ki jih je s tem držala v tako imenovanem železnem obroču. Po drugi strani pa je tudi vlada morala upoštevati želje koalicijskih strank in jih reševati v skupno zadovoljstvo heterogene koalicije.

Takšno manevriranje med pogostoma neskladnimi interesi je bilo zelo težavno. Zgovoren primer takratnega političnega življenja je bil parlamentarni potek sprejema valutne reforme leta 1892, ki je bila kot povsem gospodarska reforma prav zaradi političnih in nacionalnih razlogov pogosto prav na robu prepada. Za slovensko zgodovino je zanimivo, da so imeli pri tem pomembno vlogo prav nacionalni boji, ki so se tedaj odvijali med Slovenci in Nemci na Slovenskem. Celotna valutna reforma je bila zaradi nepomirljivih nacionalnih bojev nekajkrat na robu prepada. Nič bolje ni bilo tudi pri drugih gospodarskih reformah. Nacionalni spopadi so s tem postali resna ovira za zdrav gospodarski razvoj monarhije. Zato ne preseneča pritožba Vase Petričiča nad "rodom zagrizencev", ki namesto gospodarskih problemov postavljajo na prvo mesto nacionalne prepire. Ta njegova skrb ga je pripeljala celo tako daleč, da je odmevno⁴ oznanil, da je v interesu Avstro-Ogrske, da obdrži papirnati denar, ki je takrat vzbujal splošno nezaupanje. Po njegovem mnenju namreč papirnati denar ohrani svojo vrednost le toliko časa,

¹ Herbert Matis: Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. Teil: Die wirtschaftliche Entwicklung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, str. 58.

² Alois Brusatti: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat. Jupiter-Verlag, Wien 1965, str. 73.

³ Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 542; Oskar Lehner: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte mit Grundzügen der Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Linz 1992, str. 218.

⁴ Z njegovo mislijo se je strinjal tudi Slovenec, 20. 10. 1890, št. 241; Preosnova valute.

dokler obstaja tudi država. Zato bodo imeli ljudje vedno močan interes za ohranitev države. "Ne da se tajiti, da bi o naših razmerah, ko se ljudje bolj brigajo za politične kakor za gospodarsvene namene in na noben način nočejo priznati načela zdrave enakopravnosti, skoro bolj kazalo valuto ne preustrojiti, ker bi to bilo nekako prisilno sredstvo, da se vzdrži države integriteta in bi se s tem narodi prisilili je z ozirom na svojo lastno korist državo o vsaki priliki podpirati."⁵ Takrat Petričič niti ni slutil, da najbolj črni politični časi šele prihajajo.

V času prebujajočih se nacionalizmov se je mnogonacionalni Avstro-Ogrski slabo pisalo. Jezikovni prepiri se niso mogli izogniti tudi denarju. Ker je treba na vsakem denarju skrbno označiti njegovo vrednost, so na denarju napisi v številkah in črkah. V času nacionalnih bojev pa seveda ni bilo čisto vseeno, v katerem jeziku so bili ti napisi. Ko se je tako leta 1878 enotna nacionalna banka razcepila na avstrijsko in ogrsko, se je pojavil tudi problem novih bankovcev. Doslej so imeli bankovci banke napise samo v nemščini, vendar so bili na državnih bankovcih v vseh deželnih jezikih. Po novem pa so na eni strani imeli nemške in na drugi madžarske napise. "Tudi državnim bankovcem se bode napravil takošen obraz, namreč le vseizveličavni nemški in ogerski tekst. Vsak Avstrijan mora tedaj umeti čitati nemško in ogersko, da bode popolnem razumeval nove bankovce."⁶

Po ustavi so bili vsi narodi avstrijske polovice monarhije enakopravni. Čeprav je bila nemščina v dejanskemu življenju državni jezik, pravno to nikoli ni bila. Zato so se nenemški narodi ob pogledu na nove bankovce čutili diskriminirane. "Slovani imajo le pravico, za svoje žulje vsprejemati te dvojezične dragotine in plačevati z njimi - davek."⁷ Le nemški in madžarski napisi so diskriminacija drugih narodov. Vendar ne samo to. So tudi omejevanje posameznikove osebne svobode. "Nihče pa me ne more prisiliti, vsprejemati denar, ki ga ne poznem,⁸ ali pa, ki se mi ne zdi primeren za zameno. Ako mi usiljujejo bankovec, katerega mi ni treba poznati, mi delajo krivico in me omejujejo v svobodi, katero mi podeljujejo po drugi strani."⁹

Proti takšnim bankovcem za deset goldinarjev so se najbolj odločno leta 1881 postavili Čehi. "Ker je bila nominalna vrednost bankovcev banke navedena le v nemščini in madžarščini, so na češkem naselitvenem področju hitro in spontano posegli po "samopomoči". Po krajšem času je bilo že približno 100.000 bankovcev banke s češkimi napisi."¹⁰ Med slovensko nacionalno zavedno javnostjo je ta češka akcija za jezikovno enakopravnost naletela na ugoden odmev. Po razlagi pisca v

⁵ Slovenski narod, 2. 12. 1889, št. 278; Vaso Petričič: K valutnemu vprašanju.

⁶ Novice, 17. 7. 1878, št. 29, str. 227; Poslednje znamenje Avstrije.

⁷ Slovenski narod, 25. 5. 1886, št. 118; Tiz forint.

⁸ Kakšen pomen so pri napisih imela nacionalna čustva in kako se pri tem niso ozirali na praktično uporabnost denarja, je razvidno iz zadovoljstva z avstrijskimi kovanci, katerih napisi so bili v latinščini in nastrojenosti proti madžarskim kovancem, ki so imeli le madžarske napise. "Ker se novcem znaki ne morejo v vseh jezikih napisati, izbran je latinski jezik, ki ga ne govori nobeden narod, izobraženi ljudje pa ga umejo." Edinost, 3. 3. 1883 št. 18; C: Denar in kredit.

⁹ Slovenski narod, 20. 9. 1886, št. 214; F. Podgornik: Napisi na bankovcih.

¹⁰ Otto Urban: Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918, Band I. Dunaj, Köln, Weimar 1994, str. 519.

Novicah so Čehi s temi napisi preprosto "hoteli svoje rojake varovati škode, da bi po goli desetici (10) na bankovcu zapeljani ne dajali teh "flik" za 10 krajcarjev."¹¹

Ti napisi so v bančnem svetu povzročili veliko zmedo. Ker so bili Čehi del vladne koalicije, je finančno in trgovsko ministrsko češke napise toleriralo. Za ogrsko vlado so bili nasprotno neveljavni. Avstroogrška banka pa je po 15. septembru 1881 imetnikom teh bankovcev zaradi njihove "skaženosti" zaračunala 5 krajcarjev takse.¹² Temu so takoj sledili ugovori, da "papirnati denar ni nič drugega, ko dolžno pismo od banke."¹³ Če se je banka pri izdaji bankovcev obvezala, da je bankovec za 10 goldinarjev vreden točno toliko, potem ne sme prelomiti svoje obljube in zanj izplačati manj, saj bi s tem popolnoma omajala zaupanje v vrednost izdanega denarja. Čehi so proti temu ukrepu hitro našli novo orožje. Češko besedilo so napisali z nevidnim črnilom, ki se je pokazalo šele v banki. Tako je bila za pet krajcarjev oškodovana banka. Na bankovce so v češčini tudi pisali, da je vrednost bankovca 9,95 goldinarja. S tem je bila omajana obljuba banke, da je bankovec vreden točno deset goldinarjev.¹⁴

Takšne jezikovne akcije seveda med Nemci niso naletele na ugoden odmev. Slovencem so tako zasmehljivo odgovarjali, da so takšne zahteve "nič drugega kot precej nenevaren izraz nacionalnega bahaštva."¹⁵ Slovencem so tudi pokroviteljsko očitali, da se pri pogajanjih o obnovitvi statuta Avstro-Ogrske banke zanimajo le za "nepomembna" jezikovna vprašanja namesto daljnosežnih gospodarskih problemov. "Tovrstna tvezenja imajo lahko za marsikatere le komično plat, toda ona vendar tudi kažejo, s kakšno miselnostjo in zavestjo nacionalne stranke obravnavajo velika gospodarska vprašanja."¹⁶

Tudi pri valutni reformi leta 1892 se niso mogli izogniti nacionalnim razprtijam pri denarnih napisih. Vlada je predlagala, da naj bo na novih kovancih le napis "Franciscus Josephus I. D. G. Imperator et Rex."¹⁷ V nevtralnem jeziku - latinščini naj bi torej Franc Jožef nosil le naziv avstrijskega cesarja in madžarskega kralja. Med razpravo v valutnem odseku Čehi niso bili zadovoljni, da so pozabili na "njihovo" češko kraljestvo.¹⁸ Podobno so tudi Poljaki navijali za "svoje" kraljestvo Galicijo. V njihovo korist je glasovalo 20 članov valutnega odseka, proti jih je bilo 18. V tej zvezi smo tudi Slovenci prišli do "svojega" kraljestva Ilirije. Temu so najbolj nasprotovali tržaški poslanci, navdušeni pa seveda niso bili niti nemški liberalci in nacionalci. Za Ilirijo so tako glasovali 3 Jugoslovani, 5 Poljakov, 5 nemških konservativcev, 4 Mladočehi, 3 staročeški veleposestniki in 2 Romuna. Hrvaški predlog, da bi se napisu kralj Madžarske dodal še kralj Hrvaške, pa je podprlo le sedem članov in tako ni bil sprejet.¹⁹ Novi napis se je tako glasil:

¹¹ Novice, 17. 8. 1881, št. 33; J. A.: Sedanji desetaki - reprezentanti denarnega dualizma.

¹² Več o tem glej: S. Pressburger: Oesterreichische Notenbank 1816-1966. Geschichte des oesterreichischen Noteninstituts. Österr. Nationalbank, Wien, 1966, str. 182-185.

¹³ Slovenec, 9. 8. 1881, št. 87.

¹⁴ Novice, 17. 8. 1881, št. 33; J. A.: Sedanji desetaki - reprezentanti denarnega dualizma.

¹⁵ Laibacher Wochenblatt, 22. 5. 1886, št. 302; Slowenische Bankpolitik.

¹⁶ Laibacher Wochenblatt, 25. 9. 1886, št. 320.

¹⁷ Stanislaw Szczepanowski: Bericht des Valutausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 34.

¹⁸ Na to je že med prvim branjem valutnih predlogov opozoril Josef Kaizl. Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich, (1891-1895), o.c., str. 208.

¹⁹ Slovenec, 21. 6. 1892, št. 139; é.: Vravnavna valute.

"Franciscus Josephus I. D. G. Imperator Austriae, Rex Bohemiae, Galiciae, Illyiae etc. et Apostolicus Rex Hungariae."²⁰

Z gospodarske plati so bili denarni napisi seveda povsem obrobna stvar. Z valutno reformo je Avstro-Ogrska dotedanji goldinar, katerega vrednost je temeljila na srebru, zamenjala za krono, vrednost katere je temeljila na zlatu. S tem se je tudi Avstro-Ogrska pridružila večini takratnih držav, ki so imele valute na zlati podlagi. Goldinar v resnici ni bil srebrn, temveč papirnat denar. Imetnik papirnatega goldinarja tega ni mogel zamenjati za srebro, na katerega vrednost se je glasila vrednost papirnatega goldinarja. V veljavi je bil prisilni tečaj, po katerem je moral vsakdo sprejeti papirnat denar po njegovi imenski vrednosti. Vendar je bil zaradi velikega padca cene srebra od leta 1879 dalje papirnat goldinar vreden več kot srebro, na katerega se je sklicevala njegova vrednost. Ker je vlada pri tem prepovedala kovanje srebrnikov za privatne osebe, je s tem papirnat valuto dejansko odrezala od njegove srebrne zakonske podlage.²¹

Ker je večina evropskih držav takrat že imela valute na zlati podlagi in ker je cena zlata v primerjavi s ceno srebra naraščala, oziroma je cena srebra padala, so morali lastniki avstrijskega denarja pri menjavi v zlate valute drugih držav z nadplačilom, s tako imenovano zlato ažijo poravnati razliko med vrednostima zamenjanih valut. Dolgo časa je bila zlata ažija zelo visoka. Nizka cena avstroogrškega denarja na mednarodnem valutnem trgu je bila ugodna za domače izvoznike in za odplačevanje dolgov tujini. Vendar je po letu 1888 zlata ažija začela hitro padati. Zaradi dražjega domačega denarja so izvozniki pri prodaji na tujih trgih za iztrženo zlato valuto dobili vedno manj domačega denarja. Na zunanjo trgovino je ažija negativno vplivala tudi s svojim nenehnim nihanjem. Zato so prav tisti krogi (zlasti veliki ogrski kmetijski izvozniki), ki so prej nasprotovali uvedbi zlate valute, to sedaj odločno podpirali.²²

Ker je avstroogrski denarni sistem spadal pod skupne pristojnosti obeh polovic monarhije, je lahko valutna reforma potekala le na podlagi skupnega dogovora, ki sta ga nato morali potrditi tudi zakonodajalni telesi Avstrije in Ogrske. Po dolgotrajnih pogajanjih sta se avstrijska in ogrska vlada do aprila 1892 končno dogovorili o vsebini valutne reforme. "V tem, ko je bila pozornost širših krogov obrnjena skoraj samo na politične dogodbe in boje",²³ se je sedaj razprava o valutni reformi iz zaprtih vladnih in strokovnih krogov vse bolj širila med širšo

²⁰ Stanislav Szczepanowski: Bericht des Valutausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 34.

²¹ O valutnih problemih Avstro-Ogrske pred valutno reformo in o sami valutni reformi glej Andrej Pančur: Gospodarski in socialni nazori v 80. in 90. letih 19. stoletja na Slovenskem, magistrska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999, str. 208-267; Reinhard Kamitz: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948. Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948. Wien 1949, str. 127-223; Eduard März, Karl Socher: Währung und Banken in Cisleithanien. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Wien 1973, str. 323-368.

²² Alexander Spitzmüller: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, Zeitschrift für Volkswirtschaft Sozialpolitik und Verwaltung. Organ der Gesellschaft österreichischer Volkswirte. Wilhelm Braumüller, Wien, Leipzig 1902, str. 345; Eduard März, Karl Socher: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 325.

²³ Slovenski narod, 19. 4. 1892, št. 88; Krona in vinar.

javnost. "Ker je dan predložitve tega fatalnega zakona že zelo blizu, (je to razvidno tudi iz pripravljalnega tam-tama tistih časopisov,"²⁴ ki pišejo o tem problemu. Kljub temu da je vlada svoje načrte nekaj časa skrivala, so "nekatero podrobnosti prišle

vzlic temu v javnost in vzbujajo splošno zanimanje."²⁵ Finančni minister je 14. maja 1892 predložil šest zakonskih načrtov.²⁶

Še preden so bili ti predlogi splošno znani, so se proti njim pojavili ostri pomisleki. "Gotovo pa je, da zbornica ne vsprejme z veseljem te predloge." Pomisleke so imeli celo izvozniki, v korist katerih naj bi reforma potekala. "Odpor ta prebudil je tudi mnogo ljudskih zastopnikov v državnem zboru, kateri so se načeloma izrekli proti uvedanju te valute."²⁷ Pred vlado je bilo tako še trdo delo. "Posebno avstrijska vlada je morala opraviti veliko dela, da je avstrijski parlament in prebivalstvo sprijaznila z nameni in vsebino reforme."²⁸ Zato je finančni minister na vse pretege zagotavljal, "da ni vse tako, kakor bi moralo biti, pa tudi to, kar obstoji, ni dobro in zato ne more pritrditi onim, ki pravijo, pustimo vse pri miru, pri starem, ker silno nevarno je vse to nameravano podjetje."²⁹

Pri tem seveda ni bilo pomembno, da minister o pravilnosti zakonskih predlogov prepriča vse državljane in vse poslance, temveč le večino poslancev. Zato "ni dvomiti, da ne bi obveljala vladina predloga, kajti vlada ima že preskrbljeno svojo, umetno vkupe spravljeno večino."³⁰ To so kmalu spoznali tudi nasprotniki zakonskih predlogov, tudi slovenski, čeprav so bili slovenski poslanci kot člani Hohenwartovega poslanskega kluba v vladni koaliciji. Časopisi so takrat upravičeno domnevali, da "predloga v zbornici prodré brez sprememb, kar najbrž bode navzlic uporom in ugovarjanju mnogih, za dobro svojih volilcev delujočih poslancev."³¹

Dne 21. maja 1892 se je v dunajskem državnem zboru začelo prvo branje vladnih predlogov v zvezi z osnutkom zakona o ureditvi valute. Že takrat se je dalo razbrati politične sile, ki bodo podpirale ali napadale valutno reformo. Takratno politično vzdušje je bilo povsem prežeto s posledicami češke nagodbe iz leta 1890. Mladočehi so bili zato zaradi povsem političnih razlogov odločno v opoziciji. Obratno so zaradi gospodarskih razlogov krščanski socialci na različnih shodih s populističnimi gesli odmevno nastopili proti zlati valuti.³² Z določenimi strokovnimi pridržki je Nemško nacionalno združenje podpiralo valutno reformo.³³

²⁴ Marburger Zeitung, 21. 4. 1892, št. 32; Die "goldene Zukunft".

²⁵ Slovenski narod, 19. 4. 1892, št. 88; Krona in vinar.

²⁶ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten, XI. Session, št. 436, 1892; Krajše so predstavljeni še v Slovenec, 20. 5. 1892, št. 115; -é.: Nov denar.

²⁷ Edinost, 7. 5. 1892, št. 37; L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta).

²⁸ Alexander Spitzmüller: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 349.

²⁹ Slovenec, 21. 5. 1892, št. 116; -é.: Nov denar.

³⁰ Edinost, 7. 5. 1892, št. 37; L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta).

³¹ Edinost, 7. 5. 1892, št. 37; L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta).

³² "In osobito dunajski takozvani krščanski socialisti delujejo z vso silo nasproti. Nocoj bode velik ljudski shod v dunajski mestni dvorani, ki bo posvetoval se o tej stvari in sklenil protest proti novemu denarju." Slovenec, 20. 5. 1892, št. 115; -é.: Nov denar.

³³ Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895), 5. Teil. Graz 1978, str. 208.

Združena nemška levica se je takrat približevala vladi in se je postavila v položaj "niti koalicija niti opozicija".³⁴ Hohenwartov klub, v katerem so bili tudi slovenski poslanci, Staročehi in Poljaki so vladne predloge podpirali.

27. maja je bil iz 48 predstavnikov vseh strank (največje so bile seveda najbolj zastopane) izvoljen valutni odsek, v katerem so izbrani poslanci lahko oznanili uradno mnenje svoje stranke o vladnih predlogih. Izvoljena sta bila tudi slovenska poslanca Fran Šuklje in Fran Povše in italijanski tržaški poslanec Karel Stalitz-Valrisano.³⁵ Valutni odsek je torej precej verno odražal parlamentarne medstrankarske razmere. Zato je bila razprava v odseku nekakšen uvod v kasnejšo parlamentarno razpravo.

Eden največjih zagovornikov valutne reforme je bil Fran Šuklje, ki pa ji je še leto pred tem odločno nasprotoval. Šuklje je takrat nasprotoval zlati valuti, ker se je bal znižanja cen, kar bi bilo slabo za kmeta in obrtnika.³⁶ Šlezijski poslanec Nemške nacionalne stranke Hubert Fuß mu je zato med razpravo v državnemu zboru očital, "da je lansko leto 1. junija v proračunskem odseku nadrobno pojasnil svoje pomisleke proti vpeljavi zlate valute in je zaključil z izjavo) Š...] - da se ne more izreči za zlato valuto."³⁷ Na Fußovo obtožbo je Šuklje seveda moral odgovoriti. "Očitno priznam, da sem tako mislil lani, ravno tako očitno pa tudi priznam, da sem potem, kako stvari sedaj stojé, prišel do prepričanja, da bi daljše čakanje bilo združeno z velikimi nevarnostmi za avstrijsko narodno gospodarstvo."³⁸ V svojih spominih se Šuklje spominja, da je valutnim razmeram posvetil "posebno pozornost, mnogo sem se bavil s tem vprašanjem, uverjen sem bil, da je neurejena avstrijska valuta zelo škodljiva tudi slovenskemu gospodarstvu. Zgolj s tega stališča, ne meneč se za svojo pripadnost k vladni stranki sem odobral takoj s prvega početka"³⁹ zakonske predloge. Koliko pri tem lahko verjamemo staremu "elastiku" je seveda drugo vprašanje. Dejstvo je, da je valutno reformo med razpravo vneto podpiral. Celó tako zelo, da mu je Lueger očital: "Ko mi pravijo, Slovenci so za to, ker je poslanec Šuklje govoril za to, jim odgovorim tako: Da, ko poslanec Šuklje govori za to, potem je to dokaz, da hoče to vlada; s tem pa ni bilo dokazano, da Slovenci to želijo."⁴⁰ To obtožbo je Šuklje seveda odločno zanikal, čeprav s svojimi argumenti ni prav nič omajal slavnega Dunajčana.⁴¹

V valutnem odseku se je kmalu pokazalo, da ni trdne strankarske discipline. "Sploh se mora konstatovati, da ga ni enega kluba, kojega člani bi bili edini v mnenju valute."⁴² Hudič je ležal v podrobnostih. Čeprav je večina članov

³⁴ Lothar Höbelt: Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreich 1882-1918. Dunaj 1993, str. 61-62.

³⁵ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 135. Sitzung, 27. maj 1892, str. 6274.

³⁶ Slovenec, 6. 6. 1891, št. 126; "N. Fr. Presse" in poslanec Šuklje.

³⁷ Prav tam, str. 7069.

³⁸ Slovenec, 18. 7. 1892, št. 161; Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeta v državnem zboru dné 12. julija 1892).

³⁹ Fran Šuklje: Iz mojih spominov, I. del. Ljubljana 1988, str. 243.

⁴⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7130.

⁴¹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 14. julij 1892, str. 7190-7191.

⁴² Slovenec, 18. 6. 1892, št. 137; -é.: Vravnavá valute.

valutnega odseka priznavala potrebnost valutne reforme, se mnogi niso strinjali s konkretnimi vladnimi predlogi. Celo Šukljeto v strankarski tovariš je rahlo ribaril v kalnem.⁴³ Najbolj resno se je zataknilo, ko člani niso sprejeli predloga, da se del drobiža kuje iz niklja. "To še ne pomeni, da pade vsa valutna uravnava, pač pa se je ne malo ovir s tem prouzročilo, ker ogerska država mora tej preuredbi pritrčiti, kar pa je dvomljivo."⁴⁴ Zato so se poslanci odločili, da bodo ponovno glasovali. Po prepričljivem govoru finančnega ministra Steinbacha so se nato s sedemin-dvajsetimi glasovi odločili za drobiž iz niklja.

Vendar se s tem stanje še ni umirilo. Resno je postalo med obravnavo 1. člena 5. zakona, s katerim se je vladi dajalo pooblastilo, da za nakup potrebnega zlata najame posojilo. Sporen ni bil člen kot tak, sporna je bila dnevna politika. Še več, sporen je bil tudi odnos vlade do Slovencev. Vodja Nemškega nacionalnega združenja Otto Steinwender je namreč izjavil, "da oziraje se na poslednje administrativne odredbe vlade, ki podpira osobito slovenski živelj v planinskih in južnih deželah (!), on in njegova stranka nočeta glasovati za dovoljenje tega posojila, ker vlada ne zasluži zaupanja njegove stranke." Ravno takrat je namreč vlada okrajnemu glavarstvu v Beljaku in mestnima zastopoma v Celju in Celovcu ukazala, da morajo slovenske vloge reševati v slovenskem jeziku. To je seveda med Nemci povzročilo veliko negodovanje.

Pri takšnem brenkanju na nemško nacionalno struno tudi Združena nemška levica pod vodstvom Ernsta Plenerja ni mogla ostati gluha, če je hotela obdržati svoje volivce. Zato so skupaj z nacionalci zapustili sejo in od Taaffeja zahtevali "natančen in jasen odgovor, od katerega bo zavisno, ali bodo še podpirali vlado, ali ji kot opozicija nasprotovali."⁴⁵ Ker je ravno takrat nekaj konservativcev manjkalo, je bil valutni odsek nesklepčen. Do večera se je nato končno zbralo 25 članov, s čimer je bil odsek spet sklepčen. Vendar tudi pri tako velikem bojkotu opozicija ni izginila. Mladočehi so ostali načelna opozicija. "Če tudi preverjeni o koristi, da se stalno vravna vrednota našega denarja, nočejo dati vladi toliko moč v roke, ampak smatrajo za svojo dolžnost, taki vladi z vsemi postavnimi sredstvi protiviti se in prisiliti jo, da odstopi."⁴⁶

Nemci niso začeli nasprotovati valutni reformi le zaradi zgoraj imenovanega vladnega ukaza. V Šukljeto v govoru v državnem zboru lahko opazimo še en kamen spotike. "Čudno je, da smo zopet mi Slovenci, ki kalimo vodo. Š...] Le poglejte si nesrečo, narodna katastrofa je tukaj: dvorni svetnik slovenske narodnosti, in poleg tega še kot posebni poročevalec, je poklican v pravosodno ministertvo." Sporna oseba je bil Filip Abram, ki je bil imenovan za ministrskega svetnika v pravosodnem ministertvu in za personalnega referenta za Štajersko, Koroško in Kranjsko.⁴⁷ Šuklje je potožil, da čeprav Abram ni v nobeni stranki in je le sposoben državni uradnik, je neprimeren, ker je Slovenec. On bi še razumel, da bi temu imenovanju nasprotoval Foregger, "da pa velika stranka Š...] se odloči za

⁴³ Tako je še poleg petih članov podprl nesprejeti predlog Alfreda Ebenhocha, prav tako uglednega člana Hohenwartovega kluba, da bi za sprejem valutne reforme moralo glasovati vsaj dve tretjini poslancev, od katerih bi jih moralo biti navzočih najmanj polovica. To bi ob dani parlamentarni razmejitvi sil seveda onemogočilo sprejem reforme. *Slovenec*, 1. 7. 1892, št. 147-é.: Vravnava valute.

⁴⁴ *Slovenec*, 27. 6. 1892, št. 144; -é.: Vravnava valute.

⁴⁵ *Slovenec*, 1. 7. 1892, št. 147; -é.: Vravnava valute.

⁴⁶ *Slovenec*, št. 148, 2. julij 1892; -é.: Vravnava valute.

⁴⁷ *Slovenec*, 7. 6. 1892, št. 128.

take korake, da je vsled tega bila nastala parlamentarna kriza, da so vsled tega, - tajite, kakor hočete, - bile dolgo časa valutne predloge v nevarnosti, Š...] to mi je nerazumljivo, to obžalujem iz vse duše."⁴⁸ Nemci so se seveda branili, da imenovanju Abrama nasprotujejo le zato, ker je Slovenec. "Nemcev ni navdalo z nezaupanjem to, da je dvorni svetnik Abram Slovenec, temveč da je bil ta Slovenec imenovan za personalnega referenta po želji slovenskih voditeljev."⁴⁹ Zaradi političnega pritiska Šukljeta in Kluna naj bi bilo namreč to imenovanje doseženo na škodo Nemca Pflügla.⁵⁰

Na Šukljetov govor v državnem zboru se je že naslednji dan odzval nemški celjski poslanec Richard Foregger, ki je takrat v državnem zboru nastopal kot samostojni poslanec - "divjak". Po njegovemu mnenju naj bi Šuklje dobro vedel, "da sploh ni šlo za ta položaj dvornega svetnika, temveč je bila to le zadnja kaplja, katera je v tistem trenutku slučajno padla v že prepolno posodo."⁵¹ Glavni razlog za krizo naj bi bilo nemško nezaupanje v sedanjo vlado, ki podpira napredujočo slovenizacijo uradov in šol na Spodnjem Štajerskem. Proti očitani slovenizaciji (ne pa proti razlogom za krizo) se je nato odločno odzval slovenski štajerski poslanec Lavoslav Gregorec, ki je rekel: "Spodnja Štajerska je v večini slovenska in kar je slovensko, ne moremo slovenizirati."⁵² Razmere so povsem drugačne, kakor tiste, ki jih je opisal Foregger. "Torej ni pravilno, Š...] da se na Spodnjem Štajerskem slavizira, temveč je pravilno ravno nasprotno, germanizira se."⁵³ Na to je spet odgovoril Foregger in jasno izrazil svoj strah pred izgubo nemškega posestnega stanja. "Slovenski knjižni jezik je bil sploh ustvarjen šele danes Š...] in ta umetna gojitev slavizma tam, kjer obstajajo nemški kulturni centri, to je slavizacija."⁵⁴

Vendar uradniško imenovanje in zaukazana enakopravnost slovenščine pri poslovanju s strankami nista bila glavna razloga za nemško nasprotovanje valutni reformi. Pritoževali so se še nad zastojo pri delovanju češke razmejitvene komisije za nove pravne okraje, nad razmerami v Bukovini in nad sodniškim imenovanjem na Moravskem.⁵⁵ Glavni razlog za nasprotovanje Združene nemške levice pa je bila želja po ponovni osvojitvi oblasti. Zato so zaostrene politične razmere izkoriščali za izsiljevanje novih vladnih koncesij. Javno tega seveda niso priznali. "Združena nemška levica valutne reforme nikoli ni dojemala kot politično vprašanje."⁵⁶ Vendar so jim zato to toliko bolj očitali Slovenci. "Pač lepi domoljubi so naši levičarji. Po svojih listih trobijo, da je vrejenje valute v državnem interesu, ali vendar se temu vrejenju upirajo, če se jim ne dajo kake koncesije."⁵⁷

⁴⁸ Slovenec, 21. 7. 1892, št. 164; Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dné 12. julija 1892).

⁴⁹ Laibacher Wochenblatt, 25. 6. 1892, št. 620.

⁵⁰ Laibacher Wochenblatt, 18. 6. 1892, št. 619; Wiener Brief

⁵¹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7133.

⁵² Prav tam, 155. Sitzung, 14. julij 1892, str. 7194.

⁵³ Prav tam, str. 7195.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Prim. Laibacher Wochenblatt, 9. 7. 1892, št. 622.

⁵⁶ Laibacher Wochenblatt, 16. 7. 1892, št. 623; Zur Valutadebatte.

⁵⁷ Slovenec, 15. 6. 1892, št. 135.

Burna razprava v valutnem odboru s tesnim izidom za prihajajoče zasedanje državnega zbora ni pomenila nič dobrega. "Valutno vprašanje je po dolgem času rešeno z jako pičlo večino v komaj sklepčni seji, ali bo večjo večino dobilo v zbornici, ne morem trditi." Preveč strank je bilo zaradi političnih razlogov v opoziciji. "In prav to je vzrok, da se ne moremo nadejati dobrega iz te parlamentarne krize."⁵⁸ Nemški konservativci so tako omahovali zaradi političnih in gospodarskih razlogov.⁵⁹ Po pogovoru med vodji Združene nemške leve in Taaffejem so se politične razmere nenadoma spet zasukale v korist vlade. Taaffe je bil sedaj lahko prepričan, da nemški liberalci valutni reformi ne bodo več nasprotovali.⁶⁰ Tako je Plener svojim tovarišem svetoval, da "lahko z mirno vestjo glasujejo za valutne predloge, ker se je vlada stališču nemških liberalcev izdatno približala."⁶¹ Skoraj istočasno je tudi propadla 10. julija sprožena pobuda poslancev Richarda Foreggerja in Viktorja Krausa (oba sta bila takrat samostojna poslanca - "divjaka") po združitvi obeh nemških strank. Njuna akcija je med valutno razpravo večje sadove obudila le na Štajerskem in deloma na Koroškem.⁶²

Politična kupčija na račun sprejema valutnih reform pa je še naprej potekala med vlado na eni strani in Hohenwartovim klubom na drugi strani. Vendar je morala vlada odkloniti pretirane zahteve Hohenwartovega kluba, ker bi drugače ogrozila svojo zvezo z Združeno nemško levico.⁶³ Zgodba se je za vlado navsezadnje srečno končala. Proti prehodu v specialno debato so glasovali le Mladočehi, Krščanski socialci, Nemško nacionalno združenje in večina konservativcev, torej le 91 poslancev proti 190.⁶⁴ Glasovanje je potekalo gladko tudi med specialno debato. 20. julija so bili vladni predlogi v državnem zboru sprejeti. Ko so jih sprejeli še v gosposki zbornici, je bila valutna reforma 11. avgusta 1892 uzakonjena.⁶⁵

Vendar se tudi med valutno razpravo ni bilo mogoče izogniti vročim političnim temam. "V valutni debati govorilo se je mnogo o politiki."⁶⁶ Stranke, ki so nasprotovale valutni reformi, v polemiki z zagovorniki reforme niso mogle uporabljati le političnih argumentov. Ker je valutna reforma prvenstveno gospodarski problem, je bilo pri njeni kritiki potrebno uporabljati gospodarski jezik. Opozicijske stranke so se zavedale, da med širšo javnostjo zlata valuta ni preveč popularna. Med ljudmi se je širil strah pred "zlato internacionalo",⁶⁷ pred tem, da bodo judovski

⁵⁸ Slovenec, 2. 7. 1892, št. 148; -é.: Vrnava valute.

⁵⁹ Slovenski narod, 11. 7. 1892 št. 155; Pred razpravo o valutnih predlogah. Pri nabiranju vladnih koncesij so celo grozili z istopom iz Hohenwartovega kluba. Tudi kasneje so se iz njihovih vrst slišali močni ugovori proti strankarskemu kolegu Treuinfelsu, ki je zagovarjal valutno reformo. Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich, (1891-1895)*, o.c., str. 209-210.

⁶⁰ A. William Jenks: *Austria Under the Iron Ring 1879-1893*. Charlottesville, str. 286-287.

⁶¹ Slovenski narod, 11. 7. 1892, št. 155; Pred razpravo o valutnih predlogah.

⁶² Janez Cvirn: *Boj za Celje: Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907*. Ljubljana 1988, str. 43; Janez Cvirn: *Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907*. Zgodovinski časopis, 1988, št. 2, str. 210.

⁶³ Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich, (1891-1895)*, o.c., str. 211.

⁶⁴ Od poslancev s slovenskega ozemlja so proti glasovali: Gregorec, Jordan in Pfeifer. Za so glasovali: Auersperg, Burgstaller, Coronini Franz, Ferjančič, Foregger, Globočnik, Hohenwart, Klun, Koschinegg, Kirschner, Kušar, Luzzatto, Povše, Robič, Šuklje, Schwegel, Stalitz-Valrisano in Vošnjak. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 155. Sitzung, 14. julij 1892*, str. 7206-7207.

⁶⁵ Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich, (1891-1895)*, o.c., str. 212-214.

⁶⁶ Slovenec, 21. 7. 1892, št. 164; Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892).

⁶⁷ Slovenec, 25. 7. 1892, št. 167; Po državnem zboru.

veliki finančniki menjavo stare valute za novo izkoristili za še večji grabež denarja na račun preproste množice. "Zadnji čas, kar je to vprašanje na dnevnem redu, Šše je] opazovala turbolentna, neizrecno živa agitacija, ki je znala široke kroge pridobiti proti tem predlogam. Prihajali so k osebam s stalno plačo in jim razkladali, da bode vsled vrejenja valute vse dražje; kmetu in obrtniku so pa pripovedovali",⁶⁸ da bodo cene padle. Populistični govori so razpihovali globoko ukoreninjeno nezaupanje ljudi do denarnih sprememb. Tudi slovenski volivci reforme niso enoglasno podpirali. S Pohorja je tako prišel glas: "Po časnikih smo se nekoliko poučili in spoznali, kako važen je ta korak naše vlade, ob enem pa tudi nevaren, zato smo se pa tudi izrekli zoper veljavo."⁶⁹

Zanimivo je, da se pri glasovanju poslanci niso držali uradne politike kluba, kateremu so pripadali. "Mnenja o tem velevažnem narodnogospodarskem vprašanju so jako različna. Možje enakih političnih načel glasovali so o valutnih predlogah različno."⁷⁰ Poslanci s tem niso kršili strankarske discipline, saj naj bi jim klubi pri glasovanju pustili proste roke.⁷¹ Mnogi poslanci, katerih stranke so uradno podpirale valutno reformo, so tako glasovali proti njej. Težko je reči, ali so to storili zaradi svojega iskrenega prepričanja,⁷² ali pa so izkoristili ljudski strah za nabiranje političnih točk. Slovenski poslanec Pfeifer je tako glasoval proti, ker "kot zastopnik revnega prebivalstva ne morem glasovati za predloge, ki bodo že itak preobloženim davkoplačevalcem zvišali davke."⁷³

Na Slovenskem je bilo slišati tudi glasove za zlato valuto. Kranjska kmetijska družba se je na generalni skupščini 8. julija 1892 tako enoglasno izrekla za valutno reformo. Prav tako ljubljanski občinski svet.⁷⁴ Tudi poslanci s slovenskega ozemlja so večinoma glasovali za reformo. Celo Foregger, ki je zaradi političnih razlogov odločno nasprotoval vladi, je zaradi gospodarskih razlogov podprl zlato valuto.⁷⁵ To je storil kljub temu, da ga kot "divjaka" v parlamentu ni vezala strankarska disciplina. Zaradi te idejne in politične pestrosti pri obravnavi tako pomembnega gospodarskega vprašanja se je parlamentarna razprava o valutni reformi "v istini odlikovala po svoji stvarnosti, točnosti in razboritosti. Morda bi smel trditi, da nikoli, odkar je obstajal avstrijski parlament, nobena razprava ni nadkriljevala generalne debate o valutnem vprašanju."⁷⁶

Andrej Pančur

DER EINFLUSS VON POLITISCHEN PARTEIEN UND NATIONALER KÄMPFE AUF
WIRTSCHAFTSREFORMEN

⁶⁸ Slovenec, 18. 7. 1892, št. 161; Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeta v državnem zboru dne 12. julija 1892).

⁶⁹ Slovenec, 19. 5. 1892, št. 114.

⁷⁰ Slovenec, 25. 7. 1892, št. 167; Po državnem zboru.

⁷¹ Laibacher Wochenblatt, 16. 7. 1892, št. 623; Zur Valutadebatte.

⁷² Slovenec, 25. 8. 1892, št. 193; "V valutnem vprašanju pa nobena stranka ni bila jedina. Poslanci so glasovali po svojem prepričanju." Občni zbor štajerskega "Slovenskega društva".

⁷³ Slovenec, 22. 7. 1892, št. 165; Vrejenje valute. Govor g. poslanca V. Pfeiferja v državnem zboru dne 18. julija 1892.

⁷⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 155. Sitzung, 14. julij 1892, str. 7190.

⁷⁵ Prav tam, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7131-7135.

⁷⁶ Fran Šuklje, Iz mojih spominov, str. 244-245.

Z u s a m m e n f a s s u n g

In den letzten zwei Jahrzehnten des Bestehens von Habsburgermonarchie wurde eine normale Tätigkeit des Nationalrats in Wien durch politische und nationale Kämpfe fast vollkommen lahmgelegt. Wegen Unfähigkeit eine zuverlässige Regierung zu bilden, wurde die gesetzgebende Tätigkeit den Beamtenregierungen überlassen, die auf Grund vom 14. Artikel der Verfassung eigenmächtig regieren konnten. Sogar während der Regierungszeit von Eduard Taaffe (1879-1893), als der Reichsrat völlig normal arbeitete, konnten die nationalen und politischen Streitigkeiten die Regierungsreformen gefährden. Dabei ging es nicht nur um verschiedene Sprach- und Schulreformen, auch die ausschließlich Wirtschaftsreformen konnten an den Rand des Ruins gebracht werden. Auch Geld, als eine grundlegend Wirtschaftsangelegenheit wurde davon nicht ausgeschlossen. Die an den Geldscheinen verwendete Sprache stellte ein großes Problem dar. So unterstützten die Slowenen begeistert die resolute tschechische Aktion gegen die Banknoten, die nur deutsche oder ungarische Aufschriften trugen. Auch auf diesem Gebiet verlangten sie Gleichberechtigung der Sprachen.

1892 gefährdeten die nationalen und wirtschaftlichen Kämpfe sogar die Beschlußfassung über die Währungsreform, mit der Österreich-Ungarn die Silberbasis seiner Währung aufgeben wollte, um sich anschließend einer Reihe von Staaten mit Goldbasis für ihre Währung anzuschließen, womit Österreich-Ungarn nach langer Zeit seine Währungsprobleme lösen konnte. Als Mitglieder von Hohenwart Regierungsklub, unterstützten die slowenischen Abgeordneten größtenteils die Währungsreform. Auf der Regierungsseite spielte der slowenische Abgeordnete Fran Šuklje eine bedeutende Rolle. Die Regierung wurde noch von den Altschechen und Polen unterstützt, wogegen ihr die Jungtschechen und die deutschen Christlichsozialen opponierten.

Gerade in dieser Zeit näherte sich die liberale vereinigte deutsche Linke der Regierung an und unterstützte so die Reform. Wegen des nationalen Auftretens der Deutschnationalen Vereinigung wurde jedoch diese Annäherung vorübergehend unterbrochen. Schon in dem Währungsausschuß kam es zu heftigen nationalen Kämpfen. Wegen nationaler Streitigkeiten in Böhmen, Mähren und Bukowina und in großem Umfang auch in Slowenien, widersetzten sich die Deutschen der Gesetzesvorlage. Entschieden stellten sie sich gegen den Regierungsbefehl an die Bezirkshauptmannschaft in Villach und die Stadtvertretungen von Celje (Cilli) und Klagenfurt, alle slowenischen Anträge in slowenischer Sprache zu beantworten. Auch die Ernennung des Slowenen Filip Abram für ein hohes Amt war für sie strittig. Ihre Unterstützung für die Währungsreform machten sie von der Außerkraftsetzung solcher "Slowenisierung" abhängig. Das führte zu einer scharfen Polemik über nationale Rechte während der Parlamentsdebatte über die Währungsreform. Schon vorher handelte jedoch die Vereinigte deutsche Linke mit der Regierung ein Abkommen aus: in Tausch für politische Konzessionen unterstützte sie die Währungsreform, die anschließend erfolgreich durchgeführt wurde.

1.01

UDK

329.12(497.4)"1890/1918":261.6

Prejeto 10. 11. 1998

Zvonko Bergant*

Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890-1918)

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava odnos slovenskih liberalcev do katoliške vere in katoliške cerkve. Čeprav so slovenski liberalci ostali zavezani katoliški veri, so jih njihovo liberalno gledanje na vero in Cerkev - zlasti na njuno družbeno-politično razsežnost - in osebne ambicije pripeljale do ostrih napadov na Cerkev in njeno vodstvo na Slovenskem. Ti napadi so bili razumljivi, kolikor sta Cerkev in katoliški tabor skušala svoje politične cilje doseči z izrabo različnih t.i. nadnaravnih sredstev oziroma zahtevala zase določene privilegije zaradi njihovega božjega ustanovitelja in lastnih višjih ciljev. Neupravičeni pa so bili, kolikor sta skušala uveljaviti svoja idejno-politična načela prek političnega, socialnega in drugega delovanja med slovenskim narodom. Kljub poznavanju in priznavanju razlike med omenjenima oblikama delovanja, je bilo nasprotovanje Cerkvi in njenemu (družbeno-političnemu) delovanju ena temeljnih značilnosti slovenskega klasičnega liberalizma oziroma njegovih predstavnikov.

Ključne besede: liberalizem, katolicizem, katoliška cerkev, ideologija, politične stranke

ABSTRACT

THE ROLE OF CATHOLICISM AND THE CHURCH IN THE LIBERAL CAMP IN SLOVENIA (1890-1918)

Although the Slovenian Liberals always remained loyal to the Catholic faith, their liberal views - especially those concerning the socio-political dimensions of the faith and the Church - as well as their personal ambitions led them to openly attack the Church and its hierarchy in Slovenia. These attacks could be justified inasmuch as being a reaction to the attempts by the Church and the Catholic camp to achieve their political objectives with the so-called 'supernatural' means while claiming for themselves certain privileges to which they were supposedly entitled because of their Divine founder and their higher goals. On the other hand, these attacks were unjustified, inasmuch as being directed against the attempts by the Church and the Catholic camp to implement their ideo-political principles through political, social and other activities among the Slovenian people. Although the Liberals recognized and acknowledged the difference between the two types of activity, the opposition to the Church and its socio-political activity remained one of the fundamental characteristics of the classical Slovenian Liberalism and its representatives.

Key words: liberalism, catholicism, catholic church, ideology, political parties, Slovenia

* mag. Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Poljanska cesta 4

Ustanovitev Katoliškega političnega društva leta 1890 je slovenske liberalce postavila pred novo nalogo: javnosti so morali (kot že tolikokrat prej) predstaviti, kaj razumejo pod izrazom liberalizem, kakšno je njihovo razmerje do katoliške vere in slovenstva, katere so osnove liberalizma ne le na splošno, ampak tudi v slovenskem narodu. Na vsa ta vprašanja so sicer odgovarjali že vse od pojava liberalnih idej na Slovenskem, toda idejno in organizacijsko oblikovanje katoliškega tabora je to zahtevo še zaostri. V obdobju, ko je slovenski narod spoznaval liberalne ideje in tudi ko je bil z njimi že seznanjen (torej v drugi polovici 19. in prvih desetletjih 20. stoletja), je bilo odločilnega pomena, da so bile te predstavljene v ustrezni luči. Če sta bila Katoliška cerkev in krščanstvo že stoletja povezana s slovenskim človekom in njegovim življenjem - in se je katoliški tabor lahko skliceval na to njuno tesno zvezo oziroma je kar enačil katolištvo in slovenstvo - pa je bilo težje najti povezavo med slovenskim narodom in liberalistično ideologijo. Posebno mesto duhovščine v slovenskem narodu,¹ "namen poživiti življenje ter vsestranski prebuditi in okrepiti katoliško zavest v Slovencih",² ki si ga je na I. slovenskem katoliškem shodu leta 1892 zastavila katoliška stran, ter strah liberalcev pred jasnim javnim priznanjem liberalnih načel³ (že pred ločitvijo duhov pa tudi kasneje) so bili med glavnimi razlogi, da se liberalizem ni mogel uveljaviti širše v slovenskem ljudstvu. Hkrati je bil pri nas liberalizem močno povezan, včasih celo izenačen, z avstrijsko germanizatorsko in protislovensko na eni ter protikatoliško, proticerkveno politiko na drugi strani. Povsem zmaličeno podobo liberalizma je pri nas predstavljala tudi katoliška stran oziroma katoliško časopisje. Zato je bilo nujno, da so ga liberalci predstavili kot idejni, politični in gospodarski sistem, ki ne nasprotuje ne slovenstvu ne krščanstvu (katolištvu), torej temeljnima elementoma identitete tedanjega slovenskega človeka.

Že pri Johnu Locku (1632-1704), enem izmed najpomembnejših tvorcev načel liberalizma, najdemo tesno povezanost med krščanstvom in idejami, ki so bistveno določile liberalizem. Še posebej je pomembno njegovo razumevanje razmerja med Božjim razodetjem in človekovim razumom. Tako je v političnih in družbenih vrednotah videl racionalno utemeljene Božje zahteve do ljudi. Bog jim je dal razum, da bi lahko spoznali svoj položaj na Zemlji in dolžnost, ki jo morajo v njem izpolniti, da bi čim bolj zaživel tako, kot se za bitja, ustvarjena po Božji podobi in sličnosti, spodobi. Zato sta bila tako razodetje kot razum ljudem dana z namenom, da bi se vsak človek lahko prek spoznanja svoje poklicanosti oziroma osebnega življenja čim bolj uresničil. Razlog Lockovega individualizma je bil tako v zagotovitvi transcendentnega in zunajčloveškega temelja redu vrednot, in ne v

¹ "Povezanost Katoliške cerkve in slovenske duhovščine podeželskega izvora s slovenskim ljudstvom je bila nekaj posebnega, brez primerjave v vsej srednji in vzhodni Evropi." (J. Kloczowski: *Christianisme et nationalité dans l'Europe du Centre-Est*, v: *Histoire du christianisme*, Tome XI, *Libéralisme, industrialisation, expansion européenne*. Pariz 1995, str. 727).

² Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana 1893, str. 116.

³ Ivan Prijatelj: *Janka Kersnika zbrani spisi, II. sešitek*. Ljubljana 1910, str. 287: "Liberalci so /.../ stali pred alternativno: ali naj pogumno priznajo svoj svetovni in politični nazor ter započenejo času primerno diferenciacijo in organizacijo med ljudstvom, ali pa zvijejo svoja liberalna jadra in se zatečejo s primerno hinavščino v varno konservativno pristanišče. Volili so drugo pot."

tem, da bi se uveljavili utilitaristični pogledi takratnega meščanskega sloja.⁴ Temelji liberalistične ideologije so bili torej povsem teološkega izvora, a se kot taki niso ohranili. Nadomestila jih je namreč utilitaristična politična teorija, ki je bila v svojih temeljih sekularnega značaja. Še več, med liberalizmom in krščanstvom (predvsem katolištvom) je v kasnejših letih prišlo do najrazličnejših oblik nasprotovanja. A kljub vse bolj sekularnemu značaju liberalizma se je v razpravah o njem ohranjal spomin oziroma sklicevanje na krščanstvo kot tisti dejavnik, ki je ležal v koreninah njegovega nastanka.

Zaradi tesne povezanosti slovenskega naroda s krščanstvom na eni strani in zaradi katoliškega nauka, ki je izključeval možnost kakršnega koli sožitja med krščanstvom in idejami liberalizma, na drugi, so tudi slovenski liberalci predstavili svoj pogled na njuno razmerje, to pomeni, poskušali so pokazati, da je soglasje med liberalizmom in krščanstvom možno. Še več, liberalizem naj bil imel svoj izvor v krščanstvu oziroma Jezusovem nauku. "Liberalizem namreč ne nasprotuje krščanstvu, liberalen je le jeden znak krščanstva. /.../ Liberalizem pričinja se s Kristom, ker prej vladal je despotizem."⁵ Ali: "Suum cuique - kar nečeš, da se tebi stori, ne delaj drugemu, to je načelo pravemu liberalizmu in v tem uzvišenem pomenu besede bil je najodličnejši liberalci - Kristus."⁶ S takšnimi trditvami so slovenski liberalci vpeti v širše evropsko liberalno izročilo, ki je v Kristusu oziroma evangeliju videlo izvor gibanja, iz katerega se je razvilo liberalno razumevanje družbe, človeka in sveta.⁷

Slovenski liberalci so v svojih političnih pogledih in delovanju razlikovali med liberalnim in konservativnim delom, k le-temu je spadalo tudi ohranjanje krščanske vere v slovenskem narodu. Na shodu liberalnega Slovenskega društva leta 1891 je Danilo Majaron (1859-1931) tako dejal: "Mi smo gotovo konservativci v tem pomenu, da hočemo napredovati le po zakonitem potu, da spoštujemo avtoriteto. Tudi je gotovo, da se naravi slovenskega, poljedelskega naroda prilega najbolj tisti napredek, kateri se kot novo polagoma razvija iz starega. Konservativna načela naj nas torej vodijo pri velikih gospodarskih in socialnih prenosih. Konservativni moramo biti tudi v tem, da se narodu ohrani vera, katero je podedoval od svojih očetov, vera v tolikanj blagonosno moralno, potem pa tudi, da se narod obdrži na stari poti krščanske kulture. Tu smo torej lahko, tu moramo biti konservativci. Ali konservativna stranka v tem pomenu, da se konservirajo stare naredbe, katere so proti pravim liberalnim načelom, da se obdrže privilegovani stanovi in narodi, da se sili nazaj v absolutizem, taka stranka je za nas Slovence 'bedasta stranka'."⁸ Pomen vere kot enega temeljnih dejavnikov,

⁴ John Locke: *Ethica B* (Locke Mss, Bodleian Libraray, C 28), str. 141: "Nesamostojno razumno bitje je pod oblastjo, vodstvom in gospodovanjem Njega, od katerega je odvisno. Tako mora biti zaradi ciljev, ki mu jih je določilo to najvišje bitje. Če bi bil človek samostojen, bi mu bila edini zakon njegova lastna volja in bi ne imel nobenega drugega cilja kot samega sebe. Samemu sebi bi bil bog, zadovoljitev njegove volje pa bi bila edino merilo in cilj vseh njegovih dejanj"; navaja J. Dunn: *Western Political Theory in the Face of the Future*. Cambridge 1993, str. 41-41.

⁵ Slovenski narod, 18. 9. 1890, št. 214.

⁶ Slovenski narod, 29. 10. 1892, št. 248; 24. 3. 1906, št. 68. Že v članku *Liberalizem in mi najdemo enako misel*: "Kajti baš krščanstvo s svojim velikim ukom: 'ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe', s tem ukom, ki je razne sužnosti podrl, - je rodilo tudi liberalizem" (Slovenski narod, 14. 12. 1873, št. 287).

⁷ E. Laboulaye: *L'état et ses limites*. Pariz 1863, str. 11-12.

⁸ Slovenski narod, 6. 6. 1891, št. 126.

s katerim se je identificiralo slovensko ljudstvo, je Majaron dobro označil: vera je tista, ki v človeku prebujata moralno poštenost, hkrati pa je poudaril tudi tesno povezanost slovenstva in krščanstva. Ker je bila torej krščanska vera slovenskemu narodu v vseh časih nekaj pozitivnega in ker se je slovenski človek tega zavedal, je liberalna stranka morala tudi to vključiti v svoj program. Pri tem je treba takoj dodati, da so bili liberalci pri poudarjanju in pozitivnem vrednotenju katoliške vere iskreni (kljub vsem sporom z duhovščino).

Cerkveno delovanje na vseh področjih, predvsem pa na političnem (tu je namreč Cerkve pogosto podpirala monarhija v njenih težnjah po ohranitvi obstoječega stanja), je bilo od 17. stoletja naprej vseskozi deležno napadov, najprej s strani svobodomislecev, kasneje pa liberalcev oziroma liberalizma kot političnega sistema sploh. Pri teh kritikah običajno razlikujemo med t. i. antiklerikalizmom⁹ (če gre za nasprotovanje političnemu udejstvovanju duhovščine oziroma posebnemu položaju, ki si ga je pri tem pripisovalo cerkveno vodstvo) in kulturnim bojem (če so liberalci napadali cerkveni nauk, njeno disciplino, njeno razumevanje znanosti in književnosti idr.). A antiklerikalizem in kulturni boj sta bila mnogokrat med seboj tako močno prepletena, da je razlikovanje nemogoče, saj je (politični) antiklerikalizem pogosto krepko presegel le politično raven oziroma je našel svoj odmev tudi na področjih kulturnega boja.

Najprej velja poudariti, da je (bilo) bistvo antiklerikalizma določeno s tem, kar mu je nasprotno oziroma čemur nasprotuje - torej s klerikalizmom - in to je veljalo tudi v slovenskem primeru. Drugače rečeno, antiklerikalizem ne more obstajati brez klerikalizma, zato se je treba najprej vprašati, kaj je (bil) klerikalizem in v čem je bil nesprejemljiv za liberalce. O duhovščini, ki je imela v Katoliški-narodni stranki pomemben položaj, in njenem političnem delovanju oziroma o delovanju Cerkve na tem področju sploh so slovenski liberalci imeli naslednje stališče: "Kranjska duhovščina tudi narodno polje zmatra za svoje katoliško-cerkveno in hoče na njem tako izključivo merodajna biti, kakor v verskih rečeh. /.../ Kakor je v cerkvi strogo ločen 'klerus' od 'lajškega' elementa, moralo bi po najnovejši paroli biti isto ločenje tudi v narodu kot takem: samo tisti naj bi bil pravi narodnjak, kdor je vsprejet v ta narodni 'klerus', ostali pa ne smejo priti do veljave. Kakor je v cerkveni organizaciji ustanovljeno, da 'klerus' odločuje in zapoveduje, 'lajik' pa mora brezpogojno pokoren biti in povelja izvrševati, tako hoče tudi ta duhovščina, da v narodni politiki ona vlada s pomočjo klerikalnih posvetnjakov, ostali pa, ki neso klerikalci, da morajo slepo se uklanjati in niti dotakniti se narodne uprave. To je bistvo kranjskega klerikalizma. Jasno je, da posvetna inteligenca tega ne more trpeti, kajti konečno je gotovo, da je v prvi vrsti ona izobražena in poklicana v to, da politikuje, upravlja narodove javne zadeve."¹⁰

Ker imajo skladno z liberalno politično miselnostjo vsi državljani (vsaj teoretično) enake pravice glede udejstvovanja v političnem življenju, je kakršno koli vmešavanje cerkvene oblasti, kadar bi se ta pri tem sklicevala na svoje posebno poslanstvo, neupravičeno. Ta je povsem izenačena z ostalimi državljani oziroma

⁹ Dobro predstavitev antiklerikalizma in njegovih temeljnih idej najdemo v: R. Rémond, *L'anticléricalisme en France, De 1815 à nos jours*. Bruselj 1992 (3). Sicer avtor v delu predstavlja ideje in razvoj antiklerikalizma v Franciji, a zlasti v prvem delu, ki nosi naslov *L'anticléricalisme* (str. 1-58), razloži, kot smo omenili, kaj je antiklerikalizem in predstavi njegove glavne ideje.

¹⁰ Slovenski narod, 29. 4. 1890, št. 97.

družbenimi institucijami in nima pravice do nikakršnih privilegijev. Torej, tako kot druge tudi naši liberalci niso nasprotovali družbeno-političnemu delovanju duhovščine, ampak temu, da ta poskuša notranjo cerkveno ureditev (torej delitev na klerike in laike ter pristojnosti, ki iz njihovega statusa sledijo) prenašati na politično področje oziroma da se duhovščina pri svojem delovanju na tem področju sklicuje na posebno avtoriteto in pristojnosti Cerkve (češ da so te Božjega izvora). To ji je (poleg njene tesne povezanosti z narodom v slovenskem primeru) namreč dajalo še dodatne prednosti pri organiziranju politične organizacije in v političnem delovanju - in liberalcem seveda pomenilo nepremagljivo konkurenco. Vodstvo politike je bilo že do tedaj pri nas močno v rokah duhovščine, z uresničevanjem sklepov (slovenskih in avstrijskih) katoliških shodov pa se je to nadaljevalo oziroma celo poglobljalo. Liberalci so torej nasprotovali, da bi se način organiziranja Cerkve - v kateri je bil laiški stan povsem podrejen in odvisen od kleriškega, ne le v verskih, ampak tudi v svetnih zadevah, kar je bilo za liberalno gledanje nesprejemljivo in kar se je v slovenskih deželah tudi dejansko uresničevalo, saj je vodstvo politike (p)ostajalo vse bolj domena duhovniškega stanu - prenašal v družbeno-politično življenje. V skladu z njihovim liberalnim mišljenjem je bil kleriški stan poklican predvsem za vodstvo in organizacijo verskega življenja, ne pa političnega; to je bilo po njihovem mnenju predvsem področje svetnega izobraženstva.

Ker je klerikalizem bil in ostaja eden izmed izrazov, s katerim se opredeljuje politično delovanje katoličanov in cerkvenega vodstva v devetnajstem stoletju in prvih desetletjih dvajsetega stoletja, se vprašajmo, ali/koliko je sploh upravičen. Ali lahko z njim preprosto označimo le vodenje politike s strani duhovnikov in Cerkve v slovenskem prostoru v omenjenem obdobju? Ali nista imela Cerkev in krščanstvo kot institucija oziroma način življenja, kateremu je pripadal velik del takratne družbe, pravico in celo dolžnost, da sta se enakovredno kot ostali tedanji idejno-politični tokovi, zlasti pa liberalizem, prizadevala za to, da bi se na vseh področjih življenja ohranila oziroma znova uveljavila njuna načela? Kot vsak drug politični sistem si je tudi politični katolicizem prizadeval za čim večjo moč in oblast na političnem in drugih področjih življenja. Tako se nam zdi nujno poudariti, da vsak cerkveni poseg v politično življenje še ni mogel pomeniti tega, kar se označuje s klerikalizmom. Treba je tudi opozoriti, da so nam opozorila škofa in duhovščine o tem, katere stranke zastopajo prava katoliška načela in stališča, ravno tako legitimna kot enaka opozorila nasprotne strani, katere stranke oziroma kandidati, če je šlo za volitve, so predstavniki pravih liberalnih nazorov.

A nedvomno je klerikalizem dejansko obstajal. O njem po našem mnenju lahko govorimo tedaj, ko je katoliška stranka dejansko izrabljala nevednost vernikov, krščansko vero in njene skrivnosti ter svoje posebno poslanstvo za doseganje političnih ciljev. Kadar je katolištvo svojo premoč v političnem življenju doseglo na legitimni način, na primer prek političnih programov, ki so se oblikovali na katoliških shodih ali v okviru katoliške stranke, je bila ta povsem upravičena. To pa ne velja, kadar so duhovniki kot odločilni element za uveljavitev katoliških političnih in drugih načel v življenju za to zlorabljali t. i. nadnaravna sredstva. Ali kot je na seji v kranjskem deželnem zboru leta 1905 dejal Ivan Hribar (1851-1941): "Ako pride duhovnik k volilcu, kateri ne more sam presoditi, kako daleč sega njegova od cerkve podeljena mu oblast in kje si jo sam svojiti začne in ako ta vpliva, da naj

voli njegovega kandidata, je čisto druga stvar. Potem tak volilec ni več objektivni, potem ne more več vrlin posameznih kandidatov presojsati tako, kakor bi jih sicer presojsati zamogel. In vzemimo," je nadaljeval, da "pride duhovnik do volilca ter mu zagrozi, da ne pride k njemu s poslednjo popotnico, ali da mu pri spovedi ne da odveze, če ne voli kandidata, ki ga on priporoča, ali bo mogel volilec, kateremu je večno izveličanje več kakor vsaka materialna škoda, več kakor vsaka svota, ki bi se mu mogla plačati, da se kupi od njega glas, ali bo mogel še prosto po svojem prepričanju voliti? In, gospoda moja, recimo, da je duhovnik na prižnici govoril o peklenskih mukah, da je z živimi barvami naslikal, kako se cvro izgubljeni, in da je potem prišel agitovat sklicuje se na svojo propoved, tedaj vprašam Vas, ali bode mogel tak človek voliti nasprotnega kandidata, četudi je prepričan, da je desetkrat bolj sposoben kakor pa kandidat, katerega mu je duhovnik priporočal?"¹¹

Pri slovenskih liberalcih je šlo bolj kot za kulturni boj za politični antiklerikalizem. Še posebej je šlo za vprašanje, kot smo videli, kakšno mesto ima pri določanju političnih smernic in vodenju politike vodstvo Cerkve oziroma duhovščina.¹² V temelju torej ni šlo (oziroma naj ne bi šlo) za nasprotovanje Cerkvi in njenemu vodstvu (recimo na verskem področju) oziroma za napadanje Cerkve vsepovprek (za protifarško gonjo), ampak predvsem takrat, kadar sta s svojo avtoriteto posegala na politično področje in izrabljala izpostavljanje Najsvetejšega, vero, krščanske skrivnosti idr. za pritisk na ljudi. Tako vedno znova lahko najdemo očitke kot: "Ne profanujte vere in Boga s tem, da rabite vero in pojem Boga za ščit lastnih, privatnih nazorov v zadevah in v vprašanjih, ki nimajo z vero niti z Bogom nikake zveze."¹³

Treba je tudi poudariti, da so zagovorniki antiklerikalizma tako drugje kot pri nas sami sebe redko imenovali antiklerikalce, čeprav so katoliški strani nasprotovali zaradi klerikalne politike, ki naj bi jo ta zastopala. O sebi so prej govorili kot o svobodomislecih, racionalistih, zagovornikih ločitve med Cerkvijo in državo, nasprotnikih delovanja klerikov v političnem življenju oziroma njihovega vmešavanja v življenje ljudi sploh idr. Sami so se imeli za nasprotnike vsega iracionalnega in vraževernega, kar naj bi ohranjalo katolištvo, in za zagovornike razuma oziroma racionalnega, a so vendarle skušali čustveno vplivati na svoje pristaše, zlasti prek slikanja nevarnosti, ki jih prinašata Cerkev in z njo klerikalizem (popoln nadzor javnega in zasebnega življenja, mračnjaštvo, nestrpnost, inkvizicija idr.), in tako v njih prebujali strah pred t. i. klerikalno nevarnostjo.

¹¹ *Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani. Zasedanja od 25. oktobra 1905 do 29. decembra 1907*, 46. zvezek, Ljubljana 1908; 3. seja dne 4. novembra 1905, str. 35. Navaja Jurij Perovšek: *Duhovni in idejnopolični oris Ivana Hribarja. Homo sum...: Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja v Ljubljani*, Ljubljana 1997, str. 16-17.

¹² Slovenski narod, 4. 4. 1898, št. 75: "Narodna stranka se slej kakor prej ne ukloni tistim, ki /.../ hočejo, naj imajo cerkveni nauki navzlic svoji prvotni nedoločenosti neposredno juridično in politično veljavo; /.../ tistim, ki težé za to, da bi imel cerkveni poglavar pravico, posegati imperativno v vse politično življenje in zakonodajstvo; tistim, ki učé, sklicujé se na corpus iuris canonici, da odločuje cerkveni poglavar kot zadnja instanca in z absolutno avtoriteto ne samo v dogmatiki in v cerkvi, ampak tudi v morali, v politiki, v šoli in v vseh vedah, in da so verniki temu poglavarju in njegovim namestnikom dolžni brezpogojno pokornost; iz kratka, tistim, ki pod plaščem vere tirajo hierarhično-politično propagando v dosego zgolj posvetnih egoističnih namenov." Ta odlomek iz Slovenskega naroda nam dobro predstavi, v čem je bil prvi temelj nasprotja med katoliškim in liberalnim taborom, kar je zadevalo politična vprašanja.

¹³ Slovenski narod, 30. 7. 1897, št. 171.

Antiklerikalna drža liberalnih politikov je pri različnih političnih straneh vzbujala dvome, če je zares pristna ali pa je le taktika, s katero so poskušali zakriti pereča družbena vprašanja, ki jih niso znali (ali hoteli) rešiti. To je bilo tedaj v prvi vrsti socialno vprašanje oziroma družbene reforme, ki bi prinesle pravičnejšo družbeno ureditev. Da je bil antiklerikalizem tudi voditeljem slovenske liberalne stranke pogosto le krinka za ohranitev svojih privilegijev oziroma položaja (ter znamenje njihove nedemokratičnosti), je razvidno zlasti iz njihovega stališča pri razpravljanju o volilni reformi v državnem in deželnem zboru po letu 1905. Morda je bil le način, kako javnosti prikriti lastno nezmožnost ali celo nepripravljenost rešiti družbene in politične probleme in prikriti to, da stranka, kot je to tudi sama priznala, dejansko več kot deset let sploh ni imela svojega programa. Vseeno pa ne moremo reči, da (tako pri nas kot drugje) antiklerikalna drža določenega dela prebivalstva ni bila zares izraz iskrenega prepričanja, ampak je bila le v službi zagotavljanja njihovih interesov. Zato se je treba vprašati, kje so razlogi za takšno stališče pri določenem delu prebivalstva, saj antiklerikalizem predstavlja svojsko obliko ideologije. "Antiklerikalizem je ideologija predvsem zato, ker je okrog majhnega števila glavnih idej ustvaril relativno trdno in med seboj povezano zgradbo trditev, ki jih je antiklerikalna literatura v različnih oblikah razvijala do neskončnosti."¹⁴ In katere so bile ideje, ki so zadevale družbeno-politično področje?

Najprej velja omeniti očitke brezdomovinskosti oziroma protinarodnosti, ki so jih liberalci naslavljali na katoliško stran oziroma Cerkev; ta naj ne bi bila dovolj patriotska in naj bi v vernikih vzgajala protinarodna čustva. Pogosto najdemo tudi nasprotovanje katoliški vzgoji in morali, še posebej z navajanjem kršitev posameznih duhovnikov naj bi pokazali očiten razkorak med tem, kar ti učijo in zapovedujejo, ter njihovim lastnim ravnanjem. Na duhovščino, še posebej pa na meniške in redovniške skupnosti, so leteli tudi očitki glede njenega položaja v družbi oziroma državi, predvsem ko je šlo za njihovo izvzetost od državne zakonodaje in podrejenost kanonični. Šlo je torej za nasprotovanje temu, da so bili neenaki drugim državljanom. "Pri izvoru antiklerikalizma najdemo /.../ odziv na nasprotovanje partikularizmu določenega telesa, ki se organizira po lastnih načelih; ta je predhodna kakršni koli sodbi o njegovi funkciji ali njegovem obnašanju."¹⁵ Še več, najdemo tudi strah, da bi ti s tem, ko se sklicujejo na svojo posebno povezanost z Bogom in na avtoriteto glede interpretacije določenih načel, ki jim jih je ta dal, poskušali ta uveljaviti tako, da bi ustrezala njihovim potrebam in interesom. Tako bi morda celo zanikala posameznikovo pravico do svobodnega prepričanja in delovanja. Tej naj bi bil klerikalizem še posebej nevaren, predvsem s poudarjanjem, da naj bi bila tudi posameznikova vest podložna njegovim ukazom in nadzoru. S tem pa bi bila odpravljena ena temeljnih liberalnih pridobitev, tj. razločevanje med posameznikovo notranjostjo in njegovim javnim življenjem. Antiklerikalne "ideje", kot so bile zaostalost cerkvenega šolstva in vzgoje, nezdržljivost moderne znanosti in cerkvenega nauka idr., so, čeprav so imele svoje mesto tudi na političnem področju (predvsem ob volilnih shodih), bile prej predmet njihovega razumevanja kulture sploh. Katoličanom so torej liberalci zaradi vere, ki so jo izpovedovali, očitali njihovo univerzalnost (katoliškost) in s

¹⁴ R. Rémond, nav. d., str. 7.

¹⁵ R. Rémond, nav. d., str. 21.

tem brezdomovinskost.¹⁶ Katoličani po vsem svetu, ne glede na narodnost, namreč izpovedujejo isto vero. Še več, ta naj bi po njihovem mnenju imela prvenstvo pred narodnostjo, to pa naj bi seveda pomenilo, da jim je pri delovanju (tudi političnem) vera oziroma človekov nadnaravni cilj - večno življenje - na prvem mestu. Za liberalce je to pomenilo, da je bilo ravnanje katoličanov narodnim potrebam nasprotno, saj so se ti usmerjali na druge cilje, ki so bili prvim celo nasprotni.¹⁷ Vera naj bi bila tudi njihov vezni člen s tujci, tudi tistimi, ki so morda narodu sovražni in nevarni za njegov obstoj (na primer z Nemci). Cerkev oziroma katolištvo naj bi zato ogrozilo obstoj naroda in - zaradi podrejenosti papežu - državno neodvisnost. Papež je namreč državljani druge države, biva torej zunaj meja (naše) države in njegovi interesi so pogosto v nasprotju s temi, ki jih zasleduje blagor (naše) države in (našega) naroda.¹⁸

Rémond glede na vlogo, ki jo pripisujeta religiji oziroma njenemu nasprotovanju za uveljavitev novega družbenega reda, razlikuje dve vrsti antiklerikalizma.¹⁹ Če za prvega velja, da znotraj nauka določene religije ločuje tisto, kar je v njem razumnega in resničnega, od tega, kar je neresnično in nerazumno, ki torej, če gre za krščanstvo, razlikuje med iskrenimi in navideznimi kristjani, med poštenimi in nepoštenimi duhovniki idr. (ta oblika je bila značilna za liberalce), je za drugega značilno, da vse sestavne dele določene religije vzame in zavrže v celoti (takšno je bilo predvsem stališče socialistov). Če bi to razdelitev uporabili za antiklerikalizem slovenskih liberalcev, ni nobenega dvoma o tem, da so bili predstavniki prve oblike. Za njihov antiklerikalizem je bilo namreč značilno, da se je vedno predstavljal kot tisti, ki poskuša odstraniti tisto, kar je izrojenega v obstoječem krščanstvu oziroma katolištvu, in to nadomestiti s prvotnim katolištvom, v vsej njegovi izvorni čistosti. To naj bi namreč zamenjalo današnje krščanstvo oziroma klerikalizem: "Prišel bo čas, ko bo krščanstvo ubilo klerikalizem! /.../ In med tistimi krščanskimi vojščaki hočemo biti tudi mi, slovenski naprednjaki."²⁰ Tako so tudi slovenski liberalci v svojem časopisju pogosto predstavljali različne programe reformnega katolištva in se imeli za njihove zagovornike.²¹ Pri tem se nam zdi po-

¹⁶ "Katoliško gibanje navaja narodovo stremenje na občečloveške, kozmopolitične smotre ter tako vcepi duha internacijonalizma, ki pomeni smrt narodnega gibanja." Slovenski narod, 16. 4. 1898, št. 85.

¹⁷ "Takozvane klerikalne tendence pa so našemu narodu še posebno opasne, ker ne omejujejo samo duševne svobode in vsega, kar je ž njo v zvezi, ampak skušajo tudi omejiti politično svobodo ter se trudijo narodovo kolektivno silo oslabiniti in jo odvrniti od narodnostne ideje ter jo koncentrovati drugam, na dosego specifično klerikalnih smotrov." Slovenski narod, 4. 4. 1898, št. 75.

¹⁸ Misel, da katolištvo pomeni nevarnost za državo, najdemo že pri Hobbesu in Locku, slovenski liberalci pa so jo (verjetno zaradi katoliškega značaja avstro-ogrske monarhije) začeli poudarjati šele v Kraljevini SHS. "Klerikalizem, ki ga vodi šef v Italij. Rimu, bomo preganjali, dokler ga ne preženemo iz Jugoslavije. Ker more le katoliški del naroda organizirati, je že sam po sebi nujno separatističen, zato ga je treba v interesu države zatreti," je na seji izvršilnega odbora JDS pred volitvami v konstituanto dejal Gregor Žerjav (1882-1929). Slovenski narod, 24. 10. 1920, št. 244.

¹⁹ Prim. R. Rémond, nav. d., str. 33-36.

²⁰ Slovenski narod, 22. 9. 1901, št. 191.

²¹ Po njihovem mnenju bi se morala Cerkev prilagoditi modernemu času in novim razmeram, tako so pogosto navajali dela in govore različnih reformnih katolikov ter njihova stališča (naj Cerkev zapusti srednjeveška, fevdalistična načela, naj čuti z moderno dušo ljudstva kot v Ameriki in Angliji, naj poskrbi za boljše izobrazbo klera, naj latinščino nadomestijo narodni jeziki idr.). Tako so o knjigi *Katolicizem in 20. stoletje* Alberta Ehrharda (1862-1940) zapisali: "Ta knjiga obsega program reformnega katoliškega društva, ki je tudi program slovenskih katoliških naprednjakov." Slovenski narod, 22. 2. 1902, št. 44. Podobno je bilo njihovo mnenju o govoru Ludwiga Wahrmanda o stanju v Katoliški cerkvi, ki ga je ta imel za tirolske Nemce, a naj bi po mnenju NNS veljal tudi za Slovence: "Vse, kar

membno poudariti, da se liberalci torej niso imeli za nasprotnike Cerkev in krščanstva, ampak klerikalizma. Cerkev in krščanstvo so napadali le takrat, kadar sta se jim zdela zastopnika in nosilca klerikalističnih teženj in kadar sta bila nespravljiva z moderno družbo.

In kakšno je bilo mesto antiklerikalizma v programu stranke slovenskih liberalcev? Pri tem je treba upoštevati dejstvo, da sta bili temeljni ideji, na kateri so se v svojih govorih in programih sklicevali liberalci, ideji narodnosti (slovenstva) in antiklerikalizma, enkrat je bila bolj v ospredju ena, drugič druga. Tako je Ivan Tavčar (1851-1923) na zborovanju leta 1900 dejal: "Jedro imena kakor programa pa je neizprosno nasprotstvo tistemu, kar se im. klerikalizem."²² Da je bil ob volitvah za državni zbor tega leta antiklerikalizem, pravzaprav protifarška gonja - tega dvojega ne smemo enačiti med seboj - res v ospredju njihovega "političnega programa", lahko sklepamo tudi iz Jegličevega zapisa v dnevniku. Zapisal je namreč: "Doma sem zopet prežalosten, ker je borba za volitve tako strastna. Narodno-napredna stranka strahovito laže in duhovnike grdi. Vidi pa se vendarle moč sv. vere: še najhujši nasprotniki morajo trditi, da so dobri katoličani, da so za vero, ki je dar Božji."²³ A štiri leta kasneje so liberalci antiklerikalizem postavljali na drugo mesto: "Res je, da je slovensko razumništvo (beri Narodno-napredna stranka, op. Z. B.) sprejelo moderni svetovni nazor, ali kot politična stranka ne smatra uveljavljenja iz tega nazora izvirajočih konsekvenc za svojo prvo in najpomembnejšo nalogo. NNS je predvsem v prvi vrsti nacionalna stranka. Kot taka ima obračati svojo glavno skrb za zagotovitev narodnega obstoja, na pridobitev narodnih in političnih pravic, na povzdigo narodne omike itd. Uresničenje iz modernega svetovnega nazora izvirajočih konsekvenc pride pri nji šele v drugi vrsti v poštev in zato se absolutno ne more reči, da ji je boj proti klerikalizmu prva stvar."²⁴

Omenili smo že, da antiklerikalizma in protifarške gonje ne smemo enačiti med seboj, le-ta je predstavljala v slovenskem primeru le njegovo najbolj skrajno in nemoralno obliko; vodili so jo predvsem Ivan Tavčar, Karel Slanc (1851-1916) in Miroslav Malovrh (1861-1922). Mnogi izmed članov oziroma pristašev liberalne stranke, na primer Ivan Hribar, Danilo Majaron in Fran Šuklje (1844-1935), se z njo niso strinjali in so jo celo (sicer brez uspeha) poskušali preprečiti.²⁵ Ob volitvah leta 1900, ko je ta gonja dosegla enega izmed vrhuncev, je tudi škof Jeglič

pobijamo mi, ki nas razglašajo za brezverce in Kristusove sovražnike, to pobija tudi verni katoličan Wahrmond; vse, kar zahtevamo mi, to zahteva tudi Wahrmond." Slovenski narod, 15. 3. 1902, št. 62. Prim. tudi Slovenski narod, 18. 3. 1902, št. 64.

²² Slovenski narod, 27. 12. 1900, št. 296.

²³ Nadškofijski arhiv Ljubljana, *Jegličev dnevnik*, 24. novembra 1900. Tako je na primer Ivan Tavčar na shodu v Št. Rupertu o pogledu liberalne stranke na vero dejal: "Mi nismo proti veri, mi smo le proti temu, da se na lahkomišljen in naravnost pregrešni način vera meša med posvetne reči, in da se ta božja svetinja tlači v prah vsakdanjih preprirov in bojev." Rodoljub, 24. 11. 1900, št. 24.

²⁴ Slovenski narod, 22. 12. 1904, št. 292.

²⁵ Prim. Fran Šuklje: *Iz mojih spominov, II. del*. Ljubljana 1995, str. 87, 95; Ivan Hribar: *Moji spomini, I. del*. Ljubljana 1983, str. 174-175, 379, 394-396, 415: "Ko je s tem, da je (Tavčar, op. Z. B.) postal predsednik 'Narodne tiskarne', dobil v roke 'Slovenski narod', poostril je boj, ki ga je 'Slovenski narod' bojeval že tistokrat z duhovniško stranko, v pravo farško gonjo. Meni ta način boja ni bil všeč in sem zato dr. Tavčarja večkrat svaril pred njim. Narodna stranka imela je takrat med duhovniki stare šole še dosti privržencev, a ta pisava 'Slovenskega naroda' je skoro vse do zadnjega odpodila iz stranke." Zanimiv pa je tudi sledeči citat iz Hribarjevih spominov (I. del, str. 416): "Sam mi je (Tavčar, op. Z. B.) čez nekaj let na to dejal: 'Ko bi bil šel v semenišče, bi bil danes kak prav fanatičen in borben kanonik ali celo škof'; izrek, ki je jako značilen za presojanje marsikakih nagibov njegovega javnega delovanja."

v dnevniku zapisal: "Liberalci tako nesramno bijejo po duhovnikih, da se že ta stvar plemenitijim njihovim strankarjem gnusi."²⁶

Če je Cerkev v prodoru liberalnih idej videla versko nevarnost - to je veljalo tudi za slovensko duhovščino - pa so liberalci poudarjali, da "celi prepir nema z vero nič opraviti",²⁷ šlo naj bi zgolj za politično vprašanje. Takšno različno videnje vprašanja na katoliški in liberalni strani je zaradi različnih miselnih izhodišč oziroma pogledov na to vprašanje razumljivo. Vsako stališče, ki je Cerkvi oziroma njenemu pomenu v posameznikovem in družbenem življenju pripisovalo drugačno vlogo od dotodanje, je zanjo pomenilo nevarnost - zato je lahko tudi v (uspešnih) poskusih uveljavljanja svobodomiselnih idej videla nevarnost za vero, pravzaprav verski boj med (katoliško) vero in nevero (liberalcev), kar pa je bilo po našem mnenju pretirano. Takšna stališča so vodila k poenostavitvam, tako da je na primer preprostejše ljudstvo v nekom, ki je bil premožnejši, na primer zdravnik na vasi, videlo pravega kapitalista, v nekom, ki je bil bolj izobražen oziroma svojski v mišljenju in gledanju na stvari, pa liberalca oziroma brezverca.²⁸ Če so bili že v samem vodstvu liberalne stranke kristjani oziroma ljudje, katerih osebnost je krščanstvo bistveno zaznamovalo, kot na primer Tavčar, Šuklje in Hribar,²⁹ je ravno tako krščanstvu pripadala tudi večina njihovih pristašev oziroma volilne baze, le za redke med njimi lahko rečemo, da so bili agnostiki ali celo ateisti. Drugače rečeno, 'starini', tj. tisti liberalci, ki so bili v obdobju od nastanka liberalne stranke do konca prve svetovne vojne na čelu stranke in so določali njeno politiko, so bili večinoma kristjani.³⁰

Tiste, ki so bili tako kristjani kot liberalci, je njihovo svobodomiselno prepričanje postavilo na drugačno stališče do razumevanja vloge vere in Cerkve v družbi in v posameznikovem življenju.³¹ Logična posledica stroge ločitve med zasebnim

²⁶ Nadškofijski arhiv Ljubljana, *Jegličev dnevnik*, 29. decembra 1900.

²⁷ Slovenski narod, 3. 5. 1890, št. 101. V nadaljevanju tega članka trdijo: "Celi prepir izvira iz tega, da hoče znaten del naše mlajše duhovščine pograbititi vodstvo v našem političnem življenju, in da hoče po načelih, kakor jih je razvil Goriški zelot, in na katera naša mlajša duhovščina, po izgledu svojega prevzvišenega vladike, slepo prisega, preustrojiti ne samo javno življenje sploh, temveč tudi naše slovstvo posebej."

²⁸ Strinjamo se s Šukljetom, ki je na volilnem shodu 4. avgusta 1900 o mnenju, na katerega se je takrat pogosto naletelo pri duhovnikih (enako pa bi veljalo za mnoge takratne katoličane), dejal tole: "Novodobnega življenja ne pozna, o težkih problemih narodnega gospodarstva in političnih vrednostih ima kvečjemu nekoliko jednostranske, slabo prebavljene teorije, in vendar oblastno obsoja in zametava vsakega, kateri drugače sodi o političnem in gospodarskem organizmu kakor on ter zmerja vsakega, čes da je 'brezverec'" (ali liberalce, dodal Z. B.). F. Šuklje, *Iz mojih spominov, II. del*, str. 95.

²⁹ I. Hribar, *Moji spomini, I. del*, str. 636: "Je bila krščanska etika od zgodnje mladosti krepko zasidrana v mojem srcu"; F. Šuklje, *Iz mojih spominov, I. del*, Slovenska Matica, Ljubljana 1988, 150: "Ko sem l. 1881 zapustil Wr. Neustadt, sem bil pač demokrat, ali liberalca sem uže bil vrgel pod mizo. Ni bila moja krivda, da slovenska javnost tega dejstva ni spoznala, da so me proglasili za 'oberliberalca' in brezverca še v časih, ko sem uže redno prejemal sv. zakramente."

³⁰ Svoje versko prepričanje so sami liberalci predstavili takole: "Mi smo bogaboječi, mi smo dobro katoliški, pobožni v duhu in krščanski ponižnosti, toda rimsko klerikalnih, političnih sunkov med rebra si ne damo dopasti niti od jezuitov niti od jezuitskih gojencev. Mi slovenski liberalci smo kakor svobodomiselni Čehi in nikakor ne židovsko liberalni po načinu ateističnih ali panteističnih svetovnih izboljševalcev. /.../ Mi spoštujemo vsakega duhovnika, ki izpolnjuje svojo težavno in važno nalogo; ne moremo pa spoštovati duhovnika, ki zlorablja svoj poklic za politične napade ter degradira slovenske meščane in kmete za junake pantofelja in podnožnika." Slovenski narod, 2. 7. 1902, št. 149.

³¹ S tega stališča je tudi razumljiva njihova sledeča trditev o škofovi vlogi v političnem življenju: "Potrebno je, da knezoškof pride do spoznanja, da mora stati nad strankami, da mora biti višji dušni pastir vseh prebivalcev naše dežele in našega mesta, in ne samo škof tistih, ki so napovedali boj ljubljanskemu meščanstvu." Slovenski narod, 19. 4. 1899, št. 89. To misel je Jeglič komentiral takole:

in javnim področjem ter priznavanja posameznikove neodvisnosti od kakršne koli (svetne ali verske) avtoritete, ko gre za človekovo intimno področje (torej za spoštovanje njegove svobode prepričanja in vesti), je bilo njihovo nasprotovanje podreditvi cerkveni avtoriteti v teh vprašanjih. Še več, liberalci so vsakomur priznavali pravico do izpovedovanja ali neizpovedovanja vere, toda to bi moralo ostati na zasebni ravni ter tako ne bi smelo imeti nikakršnega vpliva na družbo oziroma na posameznikovo družbeno življenje. Zato so bili liberalci zagovorniki ločitve med religioznim in profanim, oziroma ločitve Cerkve od države, ter so, če so bili pristaši antiklerikalizma, nasprotovali temu, da bi Katoliška cerkev in duhovščina lahko določili norme in zapovedi, ki jih morajo verniki upoštevati tudi pri družbeno-političnem delovanju. Ker pa je bilo soglasje med obema stranema zaradi njunega vztrajanja pri svojih stališčih nemogoče doseči, se je nasprotovanje namesto v konstruktivno polemiziranje spremenilo v medsebojno obsojanje in napadanje.

In kakšno stališče so do Cerkve liberalci zavzeli po letu 1900? Že v programu ob volitvah leta 1901 so zagovarjali naslednje stališče: "V verska in cerkvena vprašanja se stranka načeloma ne vtika, zahteva pa nujno zadostnih legislativnih sredstev zoper vsako zlorabo cerkvene in duhovske oblasti v politiške namene."³² Ohranjali so torej, recimo, nevtralnno stališče do Cerkve, še vedno pa so nasprotovali klerikalnim težnjam. V prvih letih dvajsetega stoletja so bile v ospredju, ko je šlo za razmišljanje o razmerju do Cerkve, seveda razprave o ločitvi med Cerkvami in državo v francoskem parlamentu oziroma spor med francosko vlado in Vatikanom. "Razveljavljenje konkordata bo za Francijo velikanskega pomena. Šele če se izvede ločitev države od cerkve, bo Francija dejansko osvobojena, bo konec rimskemu kondominiju. Res, francoski narod še vedno koraka na čelu civilizacije. /.../ Velika francoska republika je uveljavila demokratična načela in jim pomogla do večjega ali manjšega priznanja po vseh civiliziranih državah. Ali ostane osvobojenje Francije od rimske nadvlade brez vpliva na druge narode in države?"³³

Francoske razprave oziroma sam zakon o ločitvi med Cerkvami in državo³⁴ z dne 9. decembra 1905 so vplivale tudi na oblikovanje njihovega programa leta 1906 oziroma razprave o njem.³⁵ Ena temeljnih zahtev stranke je bila tako ločitev Cerkve in države: "Ako je cerkev neodvisna od države, mora biti tudi država neodvisna od cerkve. Ker je država sedaj v različnih, sedanjim razmeram ne več

"Jaz moram biti nad strankami, ali to ne izključuje, da javno povem, katera stranka se strinja z verskimi načeli in katera ne, da prvo podpiram, drugo pobijam." Jegličev dnevnik, 10. julija 1900.

³² Slovenski narod, 20. 7. 1901, št. 164. Tu gre za eno izmed "klasičnih" trditev iz liberalnih programov. Takšna je tudi: "Za pravo vero nastane šele takrat najugodnejša doba, kadar zavlada med verniki največja toleranca, kadar se vera popolnoma loči od vsakršnih državnih javnih zadev." V: Slovenski narod, 12. 2. 1900, št. 34.

³³ Slovenski narod, 1. 8. 1904, št. 173; prim. tudi 28. 11. 1904, št. 272.

³⁴ Predstavitev dogodkov in razprav, ki so povezani s sprejemom in uveljavitvijo zakona o ločitvi Cerkva in države, ter samo vsebino zakona najdemo J.-M. Mayeur: *La Séparation des Eglises et de l'Etat*. Pariz 1991; A. Briand: *La Séparation, Discussion de la loi (1904-1905)*. Pariz 1908; A. Briand: *La Séparation, Application du régime nouveau (1906-1907)*. Pariz 1909. V Briandovih delih gre za objavo njegovih govorov o tem zakonu (oziroma zagovorov le-tega) v parlamentu; v teh letih je bil Aristide Briand (1862-1932) najprej poročevalec o zakonu in nato minister za javno šolstvo in religijo ter je odigral eno ključnih vlog pri sprejetju in uveljavitvi tega zakona in ostalih, ki so z njim povezani.

³⁵ Prim. Slovenski narod, 15. 3. 1906, št. 61. Sledeči citati, ki zadevajo program stranke, so bili objavljeni v tej številki.

primernih zvezah s cerkvijo, ker je država za cerkev zdaj dekla, zdaj birič, zdaj molzna krava, se mora ta zveza odpraviti in izvesti ločitev države od cerkve tako, kakor je izvedena v vseh kulturnih državah." To naj bi nedvomno pomenilo tudi finančno samostojnost Cerkve, ali drugače rečeno, slednja naj ne bi več imela pravice do financiranja s strani države. Ali kot je zapisano v 2. členu omenjenega francoskega zakona: "Država ne priznava, niti ne plačuje, niti (finančno) ne podpira nobenega kulta."

Narodno-napredna stranka je tudi zastopala "načelo popolne svobode in neodvisnosti vseh verskih organizacij v okviru državnih zakonov". Prvi člen omenjenega francoskega zakona pa se glasi: "Republika zagotavlja svobodo vesti. Jamči svobodno izvrševanje kultov z omejitvami, določenimi v nadaljevanju, ki so v interesu javnega reda." V obeh primerih torej najdemo pravico do svobodne vesti (in s tem do svobodnega izpovedovanja in javnega izražanja verskega prepričanja). Nadalje so slovenski liberalci zagovarjali stališče, da se mora Katoliški cerkvi priznati avtonomija v vseh cerkvenih zadevah: "To je mogoče samo potom ustanovitve samostojnih verskih občin, ki naj popolnoma svobodno urejajo svoje zadeve in nosijo tudi vse stroške." Ustanovitev samostojnih verskih združenj ali občin, kot so jih poimenovali pri nas, je bila tudi predmet omenjenega zakona in prej številnih razprav in sporov med Cerkvijo in francosko državo.³⁶ Zelo pomembna je bila liberalcem tudi zahteva, da naj bi Cerkev izgubila svoj enakovredni status poleg države in naj bi bila kot vse druge družbene institucije (danes bi rekli: kot del civilne družbe) državi podrejena, ali drugače rečeno, morala bi biti podrejena državnim zakonom. V ta namen so zahtevali uvedbo kancelparagrafa, ki naj bi prepovedoval in preprečeval zlorabo vere in nadnaravnih sredstev v politične namene. Vsa ta vprašanja so bila predmet razprav pred shodom zaupnikov stranke v marcu leta 1906 in med njim.

Po shodu je bil avgusta istega leta objavljen načrt novega programa, kjer je bilo o strankinem razmerju do vere in Cerkve zapisano naslednje: "Smatrajoč vero za zgolj privatno zadevo in stoječ na stališču popolne verske svobode, se stranka dosledno v verska in cerkvena vprašanja ne vtika, videva pa edino odpomoč zoper neznosno zlorabo cerkve in duhovske oblasti v strogi ločitvi cerkve od države. Zlasti stranka ne pripoznava nikake pravice do šole ter zahteva od cerkve popolnoma svobodno šolo."³⁷ Ta člen je bil v samem programu temeljito spremenjen, saj sta izpadla tako stališče popolne verske svobode in razumevanje vere kot zasebne zadeve pa tudi strankini nameni, da se ta vprašanja, ki zadevajo vero in Cerkev, ne vmešava. Namesto tega so poudarili, da bo stranka z vsemi silami nasprotovala zlorabi vere in Cerkve v političnem življenju.³⁸

O liberalcih bi torej težko rekli, da so bili versko brezbrizni, prav nasprotno: vidimo, da je bilo krščanstvo oziroma religija ves čas v ospredju njihovega razmišljanja. Kot mnogokrat prej se je tudi na shodu zaupnikov stranke 2. februarja 1909 poudarjalo, da "vera nima s politiko ničesar opraviti, zato naj jo pušča politika v miru. Nasprotno pa naj tudi cerkev pušča politiko v miru, kar je

³⁶ Prim. člene 4., 18.-20. omenjenega zakona.

³⁷ Slovenski narod, 18. 8. 1906, št. 188.

³⁸ Dobesedno se prvi, spremenjeni del 4. točke strankinega programa glasi: "Stranka se bo slej ko prej z vsemi sredstvi borila zoper neznosno zlorabo cerkve in duhovskih oblasti v politične in posvetne svrhe, ter v ta namen zahteva tudi strogo ločitev cerkve od države". Slovenski narod, 6. 11. 1906, št. 254.

zopet pravična zahteva."³⁹ A kljub temu so liberalci, če so le našli priložnost, napadali Cerkev oziroma njeno vodstvo, pri nas jim je bil predvsem trn v peti škof Anton Bonaventura Jeglič (1850-1937).

Stališče vseslovenske liberalne stranke do Cerkve in verskega vprašanja je na ustanovnem shodu JDS leta 1918 predstavil Vladimir Ravnihar (1871-1954). Tako naj bi po njegovem mnenju (in mnenju stranke sploh) člani stranke kot pravi liberalci oziroma demokrati spoštovali posameznikovo vero kot naraven dejavnik v človeškem čustvovanju, naj bi ne nasprotovali temu, da jo ta javno izpoveduje in izraža, ter veri priznavali svoboden razvoj. Podobno je veljalo za priznavanje in spoštovanje verske strpnosti in enakopravnosti vseh veroizpovedi. A kljub temu je poudaril: "Smo pa odločno proti vsakemu izrabljanju verstva v politične svrhe. Cerkveni hierarhiji ne priznavamo višjega vpliva na narodno politiko kot kateremu koli drugemu sloju naroda."⁴⁰ Pomembno je tu predvsem dejstvo, da je torej po mnenju liberalcev tudi cerkveno vodstvo smelo vplivati na politiko oziroma jo voditi, in to na enak način oziroma z enakimi pravicami kot ostali državljani. Nasprotovanje njegovemu političnemu udejstvovanju bi bilo torej upravičeno le tedaj, ko bi to poskušalo uveljavljati svojo politično voljo na neenakopraven, in zato na nelegitimen način, sklicujoč se na svoje posebno mesto in poslanstvo. A kljub takšnemu stališču so se napadi na Cerkev in njeno vodstvo, ko je šlo za družbeno-politična vprašanja, nadaljevali tudi v novi državi. Dotedanjim so se, kot smo že omenili, pridružili še očitki separatizma oziroma izrazitejše naglaševanje nevarnosti, ki naj bi jo katolištvo predstavljalo za narod.

Naj na koncu omenimo še dvoje dejstev, ki sta veljali tudi za slovenske liberalce. Kot prvo, liberalizem, ki si je kot sistem, vsaj v teoriji, prizadeval za odpravo vseh oblik absolutizma in uveljavitev svobode za posameznike, narode, združenja idr., se je v svojih pogledih in napadih na Cerkev oziroma v svoji anti-klerikalni drži pogosto izrodil in tako zanikal načela, na katerih je kot sistem temeljil.⁴¹ Enak absolutizem, ki so ga očitali prejšnji oblasti, se je pogosto uveljavljal, predvsem s sprejemanjem zakonodaje, kar je Cerkvi vse bolj zoževalo sicer legitimni prostor njenega delovanja, ko so na oblast prišli liberalci. Kot drugo pa velja opozoriti na slepo zagledanost liberalcev (tako v slovenskih deželah kot drugje) v dejstvo, da bi ločitev med Cerkvijo in državo privedla do povsem drugačnega položaja v politiki oziroma v življenju države. V dokaz navajamo misel, ki jo je izrekel francoski svobodomislec Charles Debierre tri leta potem, ko je Francija sprejela takšen zakon: "Država ne pozna verstev, toda kdo bi se drznil pretvarjati, da so državljani te dežele nereligiozni? Če pa takšni so, se obnašajo tako, kot bi takšni ne bili, in tako se vpliv in gospodovanje duhovščine nadaljujeta." Sam zakon torej ni bil zadosten, zato je Debierre zahteval: "Izvršimo ločitev v običajih."⁴²

Zvonko Bergant

³⁹ Slovenski narod, 4. 2. 1909, št. 27.

⁴⁰ Slovenski narod, 1. 7. 1918, št. 146.

⁴¹ De Ruggiero je takšen liberalizem povsem pravilno označil kot "obliko dogmatičnega absolutizma", v: *Storia del liberalismo europeo* (1925). Bari 1995, str. 424.

⁴² Navaja J.-M. Mayeur, *La Séparation des Eglises et de l'Etat*, str. 154.

DIE ROLLE DES KATHOLIZISMUS UND DER KIRCHE IM LIBERALEN LAGER AUF DEM SLOWENISCHEN GEBIET (1890-1918)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Aus den politischen Ideen des Liberalismus hat die Geschichte eine Art von Mythos geschaffen. Die Freidenker haben zwar tatsächlich seine Grundideen, gestaltet und entwickelt, wie z. B. die Freiheit im politischen und wirtschaftlichen Leben und damit verbundenen Menschenrechte und Freiheiten, religiöse Toleranz, die Teilung der Macht und die Abgrenzung zwischen dem Staat und der Zivilgesellschaft. Nachdem sich aber Liberalismus als politisches System durchgesetzt und gleichzeitig die oben genannten Ideen verwirklicht hatte, arteten sich die letzteren oft zu Privilegien der bisherigen Freidenker aus, die sich zuvor - wenigstens theoretisch - für die Freiheit für alle eingesetzt hatten. Ihre politische Tätigkeit schlug so zu einem scharfen Angriff auf die Kirche und ihre politische Tätigkeit um, was sich nicht von den absolutistischen Bestrebungen der Herrscher unterschied, denen sie früher selber so scharf opponiert hatten. Das führte zu einer vollständigen Ablehnung der liberalen Ansichten von der Seite der katholischen Kirche. Auch im politischen Leben jener Zeit auf dem slowenischen Gebiet kam es zu einer scharfen schwarzweißen Konfrontation zwischen dem Katholizismus und Liberalismus, die auf der Unversöhnlichkeit der liberalen Ideen und der Lehre der Katholischen Kirche basierte. Die Liberalen waren so ständig zwischen der Anerkennung ihrer Angehörigkeit der katholischen Kirche - der traditionell auch das slowenische Volk angehörte - und der Anerkennung der liberalen Ansichten aufgerissen. Dabei muß betont werden, daß sie unserer Meinung nach - wenn schon nicht treue Gläubige - wenigstens der katholischen Religion treu geblieben waren, trotz der täglichen Politik, die oft in eine antipfäffischen Hetzjagd, also in einen scharfen Angriff auf die Kirche und die Geistlichen, ausartete. Ihre liberalen Ansichten über die Religion - ihre persönlichen Ambitionen, die mit den Grundsätzen der damaligen katholischen Politik unvereinbar waren ausgenommen - wonach die Religion vor allem eine innere, persönliche Angelegenheit des Einzelnen war, ohne äußerliche, praktische Konsequenzen, vor allem was die politische Tätigkeit und Entscheidungen betrifft, machten es ihnen unmöglich, die Richtlinien des damaligen katholischen Lagers zu akzeptieren. Ihr Widerstand gegen die Kirche und ihre politische Tätigkeit, bzw. Antiklerikalismus war eine der Grundeigenschaften des (kontinentalen) europäischen Liberalismus, auch des slowenischen. Er war unserer Meinung nach in einigen Fällen tatsächlich berechtigt, und zwar wenn die Kirche mit Hilfe von Religion, Sakramenten und anderer überirdischer Mittel ihre politischen Ziele erreichen wollte. Es ist auch verständlich und berechtigt, daß die Liberalen Widerstand leisteten, wenn die katholische Seite, bzw. die Kirche versuchte, ihre politischen Ideen und Standpunkte durch Betonung ihrer besonderer Stellung bzw. Privilegien, die ihr angeblich wegen der von ihrem Gründer Christus erteilten Autorität zustanden, durchzusetzen. Dagegen war ihre Kritik nicht berechtigt, wenn die Kirche als ein wichtiger Faktor in der damaligen slowenischen Politik, vor allem auf Grund ihrer Tätigkeit in der Katholischen Nationalpartei und der Slowenischen Volkspartei, ihre bisherigen Ansichten auf eine legitime Weise, also durch die Tätigkeit unter dem Volk, durch Parteiprogramme, durch politische und andere Veranstaltungen, durchsetzen wollte. Sie vertrat nämlich die Ansichten, die von einem großen Teil der slowenischen Bevölkerung unterstützt wurden, wobei gerade den liberalen Ansichten nach in einer pluralistisch organisierten Gesellschaft jede Option wenigstens theoretisch ein Recht auf Anerkennung und Durchsetzung haben sollte. Solches Verständnis der kirchlichen gesellschaftspolitischen Tätigkeit war unter den Liberalen bekannt und von Manchen im Prinzip auch anerkannt, jedoch wegen der täglichen Politik oft vergessen oder negiert. Auch auf diesem Gebiet änderte sich also die Tätigkeit der Liberalen, die ja eine größtmögliche Freiheit aller Bürger, unabhängig von ihrem politischen Standpunkt durchsetzen wollte, zu einem absolutistischen Dogmatismus, der sich unter dem Deckmantel der Fortschrittlichkeit, des Freidenkertums und des Nationalen, allen Standpunkten, die seine Position gefährden konnten, widersetzte. Nur durch seine Opposition gegenüber der Kirche, der katholischen Seite und ihrer politischen Tätigkeit, bzw. durch Antiklerikalismus - der neben der Befürwortung/Verteidigung des Slowenentums (bzw. des Jugoslawentums) und des sozialen Konservatismus in Vordergrund seiner Programme und konkreter Tätigkeit stand - schafften es die slowenischen Liberalen nicht, sich aus dem konservativen gesellschaftspolitischen Rahmen zu erheben und somit in slowenischer Gesellschaft Institutionen zu errichten, die das Land in moderne Zeit führen wurde, was der Grundverdienst der Liberalen in den entwickelten Ländern war.

1.01
Prejeto 18. 2. 1999

UDK 342.24(436)"1908/1914"

Andrej Rahten*

Trialistične zamisli slovenskih in hrvaških politikov v letih pred prvo svetovno vojno

IZVLEČEK

V članku so predstavljeni slovenski in hrvaški trialistični koncepti v letih pred prvo svetovno vojno. Avtor odgovarja na vprašanje, kako naj bi v skladu s takratnimi predstavami slovenskih in hrvaških politikov konkretno izgledala zahtevana tretja - južnoslovanska - državnopravna enota, če bi prišlo do rekonstrukcije habsburške monarhije v trialističnem smislu. Pri tem ugotavlja, da je bila med trialističnimi načrti najbolj razširjena predstava o velikohrvaški državni enoti, ki bi imela močan katoliški pečat in bi bila sestavni del po načelu "centraliziranega federalizma" urejene Velike Avstrije.

Ključne besede: trializem, politični programi, politične stranke, politika, jugoslovansko vprašanje

ABSTRACT

SLOVENE AND CROAT POLITICIANS AND THEIR CONCEPT OF TRIALISM IN THE YEARS PRECEDING THE FIRST WORLD WAR

The paper presents the Slovene and Croat concept of triadism in the years preceding the First World War. The author answers the question as to how a demanded third - Southern Slavic - state unit would look according to the Slovene and Croat politicians of the time, in the event of the Habsburg Empire being reconstructed in a triadist sense. He concludes that the idea of a Greater Croatian state unit had the widest support among the triadist plans. Such a state unit would be strongly Catholic in character and integrated on the principle of 'centralised federalism' as applied in the Greater Austria.

Key words: trialism, political programs, politics, yugoslav question, Slovenia, Croatia

Nekateri problemi v zvezi z genezo trialistične ideje pri Slovencih in Hrvatih so v preteklosti že bili predmet poglobljenih raziskav zgodovinarjev.¹ V sestavku, ki se

* mag., SI-3000 Celje, Cesta na grad 41

¹ Opozoriti velja zlasti na naslednje študije: Mirjana Gross: Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine. Istorija XX. veka. Zbornik radova III, Beograd 1962, str. 153-275; ista, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga oko prijestolonaslednika Franje Ferdinanda. Časopis za suvremenu povijest 1970, št. 2, str. 9-74; Janko Pleterski: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. Zgodovinski časopis, 1968, št. 2, str. 169-184; isti, Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911-1913. ZČ, 1980, št. 1-2, str. 5-75; Vasilij Melik: Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen; v: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Zentraleuropa-Studien 1, Wien 1995, str. 77-80.

omejuje na čas od aneksije Bosne in Hercegovine leta 1908 do začetka prve svetovne vojne, bom poskušal odgovoriti predvsem na vprašanje, kako naj bi v skladu s takratnimi predstavami slovenskih in hrvaških politikov stvarno izgledala zelena in zahtevana tretja - južnoslovanska - državnopravna enota v trialistično urejeni habsburški monarhiji. Ali so jo slovenski politiki morda videli drugače kot hrvaški? Je bila ta južnoslovanska državna skupina zamišljena kot velikohrvaška unitaristična tvorba, ali pa bi bili odnosi znotraj nje urejeni po federativnem načelu in na temelju enakopravnosti med Slovenci, Hrvati in Srbi? Bi morala obsegati samo hrvaške dežele z Bosno in Hercegovino, ali pa bi prišle v njen sklop tudi slovenske pokrajine, zraven pa celo Vojvodina? In nenazadnje se je treba vprašati tudi, v kolikšni meri, če seveda sploh, se je trializem, ki so ga propagirali slovenski in hrvaški politiki, ujemal s trialističnimi načrti drugih političnih faktorjev v monarhiji.

Predlogi za trialistično rešitev jugoslovanskega vprašanja so v letih pred prvo svetovno vojno prihajali v glavnem iz treh političnih centrov. Prvega je predstavljal "belvederski krog" politikov in visokih armadnih častnikov, ki so se zbirali okoli prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Njegov ideal je bila po načelu "centraliziranega federalizma" preurejena Velika Avstrija.² V krogu zaupnikov tega izrazito antidualistično usmerjenega in hungarofobičnega habsburškega nadvojvode, ki je videl v madžarski politični preponderanci največjo nesrečo za monarhijo, je bilo tudi precej zagovornikov trializma. Od teh je najbolj izstopal vodja desnice v avstrijski gosposki zbornici Karl knez Schwarzenberg, ki je gledal na trializem kot na "zlato srednjo pot med centralizmom in federalizmom".³ Zagovarjal je ustanovitev posebne južnoslovanske državne enote, hkrati pa bi se v skladu z njegovimi načrti moralo pristopiti tudi k ustanovitvi močnih centralnih institucij - parlamenta in osrednje vlade s kanclerjem - za celotno državo. Šele na takšen način izvedena notranjepolitična konsolidacija bi po mnenju velikoavstrijskih zagovornikov trializma monarhiji omogočila, da bi lahko na Balkanu vodila aktivno politiko proti naraščajočemu vplivu velikosrbske zamisli.

Belvederski krog je vzdrževal tesne stike s hrvaškimi pravaši, ki so predstavljali drugo pomembno središče trialistične misli. Med temi je s svojimi načrti največ pozornosti vzbujal vodja Čiste stranke prava v banovini dr. Josip Frank, eden izmed političnih dedičev pokojnega "očeta naroda" Anteja Starčevića. Čeprav so bili Starčevićevi nasledniki razcepljeni na več frakcij, pa so vendar vsi imeli isti skupni cilj: ustanovitev Velike Hrvaške na temelju historičnega hrvaškega državnega prava.⁴

Franz Ferdinand in njegovi zaupniki so videli v morebitni velikohrvaški tvorbi pomembno protiutež madžarski politični prevladi. Obenem pa so upali, da bi lahko z obširnimi koncesijami Hrvatom središče jugoslovanske ideje prenesli iz Beograda v Zagreb ter tako nevtralizirali za monarhijo vedno bolj škodljiv vpliv jugoslovanskega "Piemonta" Srbije. Zato so tudi dobrohotno obravnavali hrvaške narodnopolitične zahteve. In obratno: hrvaški pravaši so bili pripravljene podpreti

² Za standardno delo o prestolonaslednikovih reformnih načrtih velja: Georg Franz: *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie*. Brunn-München-Wien 1943.

³ *Stenographische Sitzungs-Protokolle der Delegationen des Österreichischen Reichsrates*, XLIV. sesija, 5. seja (11. 11. 1910), str. 291-292.

⁴ Mirjana Gross: *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb 1973.

velikoavstrijske reformne načrte, če bi jim to zagotovilo ustanovitev zelene Velike Hrvaške.

Vladimir Sachs, ki je spadal k frankovskemu krogu, je 9. maja 1913 v pogovoru s prvakom nemških ustavovernih veleposestnikov J. M. Baernreitherjem takole razložil, kako si njegovi somišljeniki predstavljajo kompromis z velikoavstrijsko idejo: "Državnopravni ideal Frankove stranke je združitev in neodvisnost srbo-hrvaških dežel monarhije. Toda stranka ve, da bo, če do 'tega' pride, morala narediti pomembno koncesijo, da bi plačala združitev: to je ustanovitev razširjene delegacije ali državnega parlamenta. Na ta način bi lahko monarhijo sestavljalo več skupin, s čimer bi na mesto današnje konstrukcije stopil centralizirani federalizem."⁵

Poleg hrvaških pravašev so trializem v povezavi z velikoavstrijsko idejo v letih pred prvo svetovno vojno glasno zagovarjali tudi prvaki Slovenske ljudske stranke (SLS), čeprav je na splošno veljalo, da so bili velikoavstrijski krogi slovenskim narodnopolitičnim zahtevam manj naklonjeni kot hrvaškimi. Kranjska SLS, ki se je leta 1909 združila s sorodnimi katoliškimi narodnimi strankami iz Štajerske, Goriške in Koroške v močno Vseslovensko ljudsko stranko, je propagirala posebno varianto trializma, ki je vključevala tudi celotno slovensko ozemlje. To pa je seveda izzivalo silovite odpore nemških strank, ki so bile v strahu, da bi morebitna velika slovensko-hrvaška državnopravna tvorba odrezala nemštvo od Trsta in Jadrana. Ne samo nemški nacionalci, ki so se upirali vsakršni trialistični rešitvi, tudi stranka krščanskih socialcev, v kateri je delovalo kar nekaj zagovornikov trializma (dr. Karl Lueger, Aloys princ Liechtenstein), ni bila pripravljena vključiti slovenskega ozemlja v južnoslovansko enoto.

Toda nasprotovanje nemških strank prvakov SLS ni moglo odvrniti od tega, da ne bi še naprej vztrajno zagovarjali trializma in potrpežljivo čakali na odredilni poseg (državni udar) Franca Ferdinanda, ki naj bi preuredil državo v slovansko narodom prijaznejšo Veliko Avstrijo. Podobno kot hrvaški pravaši je torej tudi SLS očitno igrala na velikoavstrijsko karto. Njeni predstavniki so izjavljali, da bi bil trializem, ki bi se gradil po vzoru dualizma in v okviru katerega ne bi bilo niti institucije centralnega vsedržavnega parlamenta niti skupnega ministrskega predsednika (kanclerja), "še večji monstrum" in "kaos". "Pravi trializem je zato moč ustvariti samo na temelju skupne državne ustave v okviru enotnega skupnega cesarstva," so menili politiki v SLS.⁶

Glavna ideologa trializma v SLS in sploh na Slovenskem sta bila dr. Janez Evangelist Krek in dr. Ivan Šušteršič.⁷ Njun ideal je bil, "da v tesni zvezi s Hrvati zasnujemo pod močnim žezlom habsburške vladarske rodbine veliko jugoslovansko državo od Soče do Drine, od Mure in Drave do Jadranskega morja".⁸ Če bi prišlo do rekonstrukcije monarhije v trialističnem smislu, bi morali Slovenci po mnenju prvakov SLS na vsak način pristati skupaj s Hrvati v

⁵ Joseph Maria Baernreither: Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg. Berlin 1928, str. 235.

⁶ Groß-Österreich, 20. 10. 1912.

⁷ O politični orientaciji in trialističnih načrtih obeh voditeljev SLS: Walter Lukan: Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 25-53; Igor Grdina: Nekronani vojvoda kranjski - dr. Ivan Šušteršič. ZC, 1996, št. 3, str. 369-382; Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998. Pri pisanju priimka tega politika uporabljam obliko Šušteršič, ki v virih prevladuje in jo v citirani razpravi uporablja tudi Lukan.

⁸ Straža, 19. 7. 1909.

južnoslovanski državni skupini. Zaradi pritiskov nemških strank je namreč obstajala nevarnost, da bi Slovenci ob reformi države še naprej ostali skupaj s Čehi v enoti pod nemško dominacijo. Zato so slovenski politični voditelji, če citiramo znane besede dr. Antona Korošča, "vsakokrat, kadar se je bilo bati, da nastane na jugu kaka nova formacija, ... pogledali bolj bistro k Hrvatom in ... vzdrževali idejo, da smo s Hrvati en narod in da je treba, da delimo eno in isto usodo".⁹

Povezovanje s Hrvati je bilo sicer v takšni ali drugačni obliki sestavni del slovenske narodnopolitične misli že vse od razglasitve znamenitega programa Zedinjene Slovenije naprej.¹⁰ Šele s prihodom Šusteršiča in Kreka pa je dobilo konkretnjšo obliko v smislu strankarske naveze s hrvaškimi pravaši in slovenskega priznanja hrvaškega historičnega prava kot temelja državnopravne združitve Slovencev in Hrvatov v skupno državno enoto v okviru monarhije. Utrjevanje tovrstnih vezi med hrvaškimi pravaši in slovenskimi katoliškimi narodnjaki se je začelo s sestankom na Trsatu 12. oktobra 1898 in je doseglo vrhunec z znamenitim združitvenim shodom v Ljubljani 20. oktobra 1912, ko je Šusteršič vzhičen izjavil: "Hrvatsko-slovenski narod je eno telo, eno srce, ena duša!"¹¹

Prvaki SLS so se zavedali, da bodo zaprisežene legitimiste na Dunaju težko pridobili za svoje trialistične načrte, če se bodo sklicevali zgolj na jezikovno in kulturno sorodnost med Slovenci in Hrvati. Zato je bilo treba najti tudi neki zgodovinski argument, ki bi dokazoval navezanost Slovencev na hrvaško državno pravo. Kreku se je v tem oziru zdelo še najbolj primerno sklicevanje na sklep hrvaškega sabora z dne 9. marca 1712, ko so hrvaški stanovi izjavili, da sprejemajo pragmatično sankcijo le pod pogojem, če bodo na Hrvaškem vladale samo tiste pripadnice habsburške dinastije, ki bodo hkrati imele pod oblastjo tudi Štajersko, Koroško in Kranjsko.¹² "Imamo zapisane pravice, da smo s Hrvaško eno," je dejal Krek 18. julija 1907 v dunajskem parlamentu, "in na podlagi teh pravic izjavljamo, da ne bo nikoli uspelo, da bi Slovence odvrnili od varovanja pravic Hrvaške, Slavonije in Dalmacije."¹³

Toda če se je Slovincem zdelo kar samoumevno, da morajo deliti skupno usodo s Hrvati, pa le-ti o tem niso bili tako prepričani. Velik del hrvaških politikov je bil namreč pripravljen sprejeti tudi takšno rešitev jugoslovanskega vprašanja, ki bi Slovence izključevala.

V času priprav na aneksijo Bosne in Hercegovine je Frank naslovil na cesarja in kralja Franca Jožefa memorandum, v katerem je predstavil več predlogov za ustanovitev velikohrvaške državne enote.¹⁴ Te spomenice v arhivih žal ni najti, ohranile pa so se izredno zanimive tabele, ki so ji bile dodane. Frank je z njimi natančno prikazal različne variante rešitve hrvaškega vprašanja. Hrvaška državna

⁹ Silvo Kranjec: Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije. ZČ, 1962, str. 218-229, cit. 220.

¹⁰ Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768-1992). Ljubljana 1992, str. 65-66, 79-81, 87-88 in 101-102.

¹¹ Slovenec, 21. 10. 1912.

¹² Albin Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938, str. 74-75.

¹³ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, XVIII. sesija, 15. seja (18. 7. 1907), str. 1379. Krek pa ni bil prvi slovenski poslanec, ki se je v tej zvezi skliceval na omenjeni sklep hrvaškega sabora. Ta historični argument je že 17. aprila 1890 uporabil v državnem zboru dr. Lavoslav Gregorec, ko je zagovarjal ustanovitev "južnoslovanske upravne skupine". Prav tam, X. sesija, 385. seja (17. 4. 1890), str. 14245-14246.

¹⁴ Mirjana Gross: Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine. Istorija XX veka. Zbornik radova III, Beograd 1962, str. 249-251.

enota bi po njegovem mnenju morala obsegati Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo, Medmurje, Reko, Istro ter Bosno in Hercegovino. Z združitvijo teh dežel bi bil izpolnjen "ožji program Starčevićeve stranke". Po možnosti pa naj bi jim priključili tudi Trst, Goriško-Gradiško, Kranjsko, Spodnjo Štajersko in južno Koroško. Če bi prišlo do izpolnitve ožjega pravaškega programa, bi živelo v Veliki Hrvaški po Frankovih izračunih 5,1 milijona prebivalcev, od tega 2,5 milijona (49%) Hrvatov, 1,4 milijona (28%) Srbov in nekaj čez pol milijona (11%) bosanskih muslimanov. Ob morebitni priključitvi slovenskih dežel bi imela južnoslovanska enota 6,3 milijona prebivalcev, saj bi prišlo v njen sklop tudi 1,2 milijona (18%) Slovencev (delež Hrvatov bi tako padel na 38%, Srbov na 22% in bosanskih muslimanov na 9%). Frank je predvidel tri možnosti ureditve statusa velikohrvaške državne enote. V skladu s prvo bi južnoslovanski blok predstavljal eno od treh enot trialistično preurejenega cesarstva. Drugi dve varianti pa sta bili subdualistični, se pravi, da bi bila združena Hrvaška bodisi sestavni del Avstrije bodisi Ogrske.¹⁵

Iz Frankovega programa je razvidno, da pravaši Vojvodine niso vključevali v svoje načrte. Zahtevali so pač samo tisto, kar naj bi bilo v skladu s pravicami, ki so izhajale iz hrvaškega državnega prava. Tako so tudi velikodušno razglašali, da nimajo nobenih pretenzij do Bačke in Banata. So pa zato po drugi strani s toliko večjo vnemo terjali zase Bosno in Hercegovino, ki je bila po mnenju zagovornikov velikosrbske ideje "srce srbskega naroda".¹⁶

Prvaki SLS so se sicer prav tako opirali na hrvaško državno pravo, toda nekateri indici kažejo, da so slovenski politiki za razliko od hrvaških zagovarjali tudi vključitev Vojvodine v morebitno južnoslovansko enoto. To lahko sklepamo na podlagi predloga znamenite "trialistične resolucije" kranjskega deželnega zbora z dne 16. januarja 1909, kjer se jasno govori o "združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije".¹⁷ Podobno je pol leta kasneje Šusteršič v memorandumu, ki ga je poslal Francu Ferdinandu, prav tako izrazil željo, da pridejo poleg hrvaških in slovenskih pokrajin v sklop tretjega državnopravnega telesa tudi "srbske pokrajine Ogrske".¹⁸

Vključitev Srbov v zahtevano južnoslovansko enoto je predstavljala velik problem. Srbski politiki v monarhiji so namreč odločno nasprotovali kakršnikoli trialistični rešitvi jugoslovanskega vprašanja. V vsakem primeru je bil njihov končni cilj Velika Srbija s središčem v Beogradu. Tudi subdualizem je bil zanje samo začasna rešitev, ki so ga prenašali kot neke vrste nujno zlo.

V banovini vladajoča Hrvaško-srbska koalicija je odločno obsojala politiko pravašev in je branila pogodbo z Madžari iz leta 1868, ki je banovini omogočala subdualistični status znotraj ogrskega kraljestva. Njen poslanec Ljuba Babić-Gjalski je 13. marca 1914 v saboru označil federalistično idejo za "fantazmagorijo" in takole pojasnil stališče koalicije do trializma: "Trializem je lahko samo poguben, kajti mi s tem, ko se zanašamo na sanjarije, ko se zanašamo na nemogoče, opuščamo resno in realno politično delo, zapuščamo naše pozitivne pravice, pa letamo v zraku, namesto, da bi delali v politiki realno, kot bi bilo potrebno delati. Š...] Ampak jaz

¹⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, karton 26.

¹⁶ Jovan Cvijić: L'annexion de la Bosnie et la question serbe. Paris 1909, str. 17.

¹⁷ Obravnave deželnega zbora kranjskega, XLVII. zvezek, 8. seja (16. 1. 1909), str. 267.

¹⁸ Vasilij Melik: Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen; v: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Zentraleuropa-Studien 1, Wien 1995, str. 79.

menim, da naša monarhija, ki je urejena tako in na takih temeljih, kot je urejena, in dinastija, ki na teh temeljih vlada, nikoli tega trializma ne bo dopustila. Vse bo temu

trializmu nasprotovalo. Mar mislite, da bodo naši bratje Čehi sprejeli trializem, mar mislite, da bodo Nemci sprejeli trializem? To je gotovo politično nemogoče."¹⁹

Toda četudi bi morda srbski politiki v monarhiji hoteli pristati na trializem, bi se v novi državni enoti ne mogli izogniti ostrim konfliktom s hrvaškimi sodržavljanji. Hrvaški pravaši so si namreč predstavljali ureditev južnoslovenske državne enote povsem v hrvaško-unitarističnem smislu.

Najbolj podroben načrt Velike Hrvaške v okviru trialistične monarhije je formuliral dalmatinski politični publicist dr. Nikola Zvonimir Bjelovučić. Njegova najbolj znana publikacija z naslovom *Trializam i hrvatska država* je izšla leta 1911. Hrvaška država, kot si jo je zamislil, bi obsegala vse hrvaške (vključno z Bosno in Hercegovino) in slovenske dežele. Razdeljena bi bila na "županije", pri čemer bi bil v vseh (z izjemo tržaške županije, kjer bi bil tudi italijanski) uradni jezik hrvaški. Devetčlansko hrvaško vlado z banom na čelu bi imenoval kralj, njen sedež pa bi bil Zagreb. Bjelovučić je prav tako predvidel, da bi bila za celotno monarhijo skupna ministrstva za mornarico (s sedežem v Pulju), vojsko in zunanje zadeve. Skupno finančno ministrstvo bi ukinil, ostale pa bi delegacije. Vanje bi vsak od treh parlamentov delegiral po štirideset članov, sestajale pa bi se izmenično na Dunaju, v Budimpešti in Zagrebu.²⁰

Za razliko od hrvaških pravašev, ki so intenzivno razmišljali, kako si bodo (ne samo sebi, ampak tudi drugima dvema narodoma) uredili življenje v južnoslovenski državni enoti v primeru trialistične rekonstrukcije monarhije, pa se zdi, da prvaki SLS niso bili tako daljnovidni. Kot je znano, edini natančnejši slovenski predlog o ureditvi odnosov znotraj zahtevane južnoslovenske enote v trialistični monarhiji ni prišel iz tabora SLS, ampak ga je formuliral liberalec dr. Gregor Žerjav. 19. decembra 1908 je objavil v časopisu *Novi list* programski članek z naslovom *Jugoslovansko kraljestvo v okvirju habsburške monarhije*. V njem se je zavzel za združitev vseh južnoslovenskih pokrajin Avstro-Ogrske, vendar ne samo na osnovi hrvaškega državnopravnega programa, ampak tudi državnega prava "ilirskega kraljestva ter srbske vojvodine", skliceval pa se je tudi na narodnostno pravo. Zanimiv je bil Žerjavov predlog, "da habsburško cesarstvo odstopi Furlansko Italiji v zameno za slovenske dele Benečije". Jugoslovansko kraljestvo bi imelo skupno 150.000 km² in več kot 8 milijonov prebivalcev. Kar je bilo pri Žerjavovem konceptu še prav posebej izvirnega, pa je predlog notranje ureditve bodočega Jugoslovanskega kraljestva. Slovenci, Hrvati in Srbi bi imeli vsak svojo "pokrajino" - prvi Kraljevino Ilirijo, drugi Troedino kraljevino in tretji Vojvodino in Bosansko kraljestvo - z lastnim kraljevim namestnikom, vlado in parlamentom. Formirana bi bila torej federacija treh narodov, centralni parlament in vlada pa bi imela sedež v Zagrebu. Žerjav bi Hrvatom namenil samo Hrvaško,

¹⁹ Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petletje 1913-1918, II. zvezek, 42. seja (13. 3. 1914), str. 273.

²⁰ NŠikola] BŠjelovučić: *Trializam i hrvatska država*. Dubrovnik 1911, str. 8-13.

Slavonijo in Dalmacijo, medtem ko bi Bosno prepustil Srbom, Istro pa Slovincem.²¹

Žerjavova federalistična formula je bila v ostrem nasprotju s predstavami pravašev. Le-ti so namreč na celotnem področju zamišljene južnoslovanske tvorbe priznavali samo en politični narod - hrvaški.²² Torej bi se Slovenci kot "alpski Hrvati" morali vključiti v enotno hrvaško politično nacijo. Prvaki SLS seveda niso bili tako naivni, da ne bi vedeli, da ima dogma o enem "hrvaško-slovenskem narodu", ki so jo vztrajno gojili in pompozno razglašali na raznih shodih, tudi svoje slabe strani. Toda v takratnih političnih razmerah, ko se je nemški nacionalizem nezadržno krepil, je pač prevladala ocena, da je za maloštevilni slovenski narod germanizacija večje zlo kot kroatizacija. Pri tem pa so le redki pomislili na to, da bi bil lahko oklep hrvaškega državnega prava, ki so si ga Slovenci poskušali nadeti, da bi se zaščitili pred udarci "tevtonskih" mečev, zanje morda pretesen in bi se v njem lahko sčasoma tudi zadušili.

Eden vodilnih ideologov slovenskega političnega katolicizma dr. Aleš Ušeničnik je menil, da "če bi se mi pod gotovimi pogoji združili s Hrvati, ne bi pravzaprav svoje narodnosti žrtvovali, ampak bi svojo narodnost šele dobili". Če bi se pustili asimilirati Nemcem, "smo mi le pasivni, nemška bitnost bi nas takorekoč použila". Če pa bi se združili s Hrvati, "v veliki meri mi asimiliramo: oni bi nam dali svoj bolj razviti in bolj razširjeni jezik, mi bi jim dali premnogo elementov svoje kulture". Ušeničnik je bil celo prepričan, da "če abstrahiramo od jezika, bi postali bolj Hrvati Slovenci kot pa Slovenci Hrvati". Za Slovence bi bila po njegovem mnenju tako še najboljša rešitev, da se združijo s Hrvati "v eno izmed zveznih držav velike Avstrije".²³ Podobno kot Ušeničnik je razmišljal tudi Krek, ki "je dijakom kaj rad govoril, da so Slovenci le planinski Hrvatje".²⁴

Kot opozarja Janko Pleterski, so se prvaki SLS predajali iluziji o možnosti "pokranjčenja" hrvaških dežel. Slovenski model dominacije političnega katolicizma so namreč hoteli prenesti na celoten južnoslovanski prostor monarhije.²⁵

Toda kakšen status bi potem v zaželeni hrvaško-slovenski državni skupini, ki bi morala nositi močan katoliški pečat, imel po mnenju slovenskih politikov pravoslavni srbski narod? O tem, da so znotraj SLS obstajali tudi srbofilski elementi, ki jih je s svojimi občasnimi emotivnimi izjavami o Srbih inspiriral predvsem Krek, ne gre dvomiti. Lep dokaz za to je tudi znano pisanje glasila SLS *Slovenec* v času balkanskih vojn, ko je slavil srbske bogove vojne in zaneseno pozdravljal vsako zmago srbskega orožja.²⁶ V taboru slovenskega političnega katolicizma pa je bilo

²¹ Novi list, 12. 12. 1908. Glej Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768-1992), str. 138-139. Prunk je opazil zanimivo podrobnost v Žerjavovem konceptu, namreč da bi sestavna dela srbske enote - Vojvodina in Bosna - ne imela teritorialne povezave, saj je med njima del hrvaške kraljevine - Srem.

²² Josip Frank: Die Eingliederung Bosniens und der Herzegowina. Österreichische Rundschau, 1908, str. 160-163. V Frankovem članku lahko med drugim tudi preberemo: "V Hrvaški, Slavoniji in Dalmaciji, v Bosni in Hercegovini, še v Istri, prebiva en in isti narod, vlada en in isti jezik."

²³ Aleš Ušeničnik: Slovenci in Hrvati. Čas, 1913, str. 431-441.

²⁴ Matija Škerbec: Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja, I. Cleveland 1956, str. 158.

²⁵ Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, str. 303.

²⁶ Ozadje takratnih sporov v SLS zaradi srbofilske drže Slovenca je mogoče razbrati iz dnevnika Evgena Lampeta: "Takrat je šel Šušteršič h Šandreju Kalanu in ga je prosil in kot voditelj stranke zahteval, da izpremeni to pisavo, a Kalan je odrekel in srbofilna gonja je šla dalje. Takrat je Šušteršič

tudi precej takih, ki so se do Srbov opredeljevali izrazito negativno. Tako je knezoškof dr. Anton Bonaventura Jeglič, po prevratu slavljen in oboževan kot "primas Jugoslavije", konec leta 1912 o njih zapisal v svoj dnevnik tudi naslednje

mnenje: "S Srbi nič nimamo simpatij, odurni so nam."²⁷ Pod te besede pa bi se prav gotovo z veseljem podpisal vsak frankovec.

Kot je razvidno iz pisanja časopisja SLS, je stranka menila, da bo treba v primeru, "če se jugoslovanski problem v okviru naše monarhije reši, računati z okrepitevijo liberalnega pravoslavstva". Vendar "bi katoliški Slovenci in Hrvati mogli ohraniti svojo politično veljavo in kulturni vpliv, naslonjeni na celo državo, ne da bi bilo treba persekutivne politike proti katerikoli konfesiji na jugu". SLS je upala, da bo na jugu monarhije mogoče postopno vzpostaviti hegemonijo slovensko-hrvaškega političnega katolicizma, če bi se Srbom dale določene koncesije. "Morali bi pač s katoliško demokratiško idejo prekvasati ves jug, ohraniti svojo slovensko oziroma hrvatsko narodno individualnost in udeleževati kulturne in socialne vrednote katolicizma, ki je s pametno praktično toleranco [do srbstva] popolnoma združljiv."²⁸ Krek je v zvezi z omenjenim problemom menil, da bi ga bilo mogoče rešiti kar s formiranjem uniatske Cerkve za srbsko prebivalstvo monarhije.²⁹ Seveda pa je bil tudi on, ki je bil "srbskim bratom" od vseh prvakov SLS verjetno še najbolj naklonjen, pripravljen Srbom popuščati samo pod pogojem, če ti priznajo hrvaško državno pravo.

Zmotno je misliti, da je SLS samo iz obzira do srbofobičnih frankovcev zahtevala od Srbov, naj se podredijo v srbskih očeh osovraženi hrvaški državni ideji. Tega prvaki SLS niso počeli po nekakšnem diktatu pravašev. Velika Hrvaška na temelju hrvaškega državnega prava je bila vključno z vsemi posledicami, ki so izhajale iz njega, povsem v skladu s konceptom SLS. "Pametna praktična toleranca" do Srbov, ki jo je oznanjala, še ni pomenila tudi srbske enakopravnosti. SLS je hotela ustvariti Veliko Hrvaško "od Trsta do Drine",³⁰ ki bi imela močan katoliški značaj. Očitno je imela ambicijo, da bi bila v tej Veliki Hrvaški skupaj s pravaši sestavni del vladajoče elite, ki bi se ji moralo podrežati vse, kar ne bi bilo hrvaško-slovensko in obenem tudi katoliško. Navsezadnje pa se je takšno gledanje ujemale tudi z miselnostjo Franca Ferdinanda, ki je, če citiramo Hermanna Wendla, želel spremeniti "katoliške južne Slované v pomožno četo habsburške politike moči na Balkanu".³¹

Svečano priseganje prvakov SLS, da v južnoslovanskem prostoru monarhije brezpogojno priznavajo samo hrvaški politični narod, pa se najbolj "čistemu" delu pravašev s frankovci na čelu ni zdel dovolj močan argument za ohranitev trajnejšega zavezništva s Slovenci. Frankovci so po izključitvi iz Vsepravaške organizacije leta 1913 prišli do spoznanja, da bo do Velike Hrvaške lažje priti preko sodelovanja z

pretrgal za več mesecev vse zveze. Ko je pa spraval Ššusteršič vendar v list članek s podpisom, v katerem se je srbofilstvu energično ustavil, ga Krek 4 mesece ni pogledal, v Slovencu pa je bilo v starem tonu naprej." Lampetov dnevnik, zapis 28. 7. 1917, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

²⁷ Jegličev dnevnik, zapis 10. 12. 1912, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

²⁸ Slovenec, 2. 4. 1914.

²⁹ Walter Lukan: Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 37, 41.

³⁰ Obravnave deželnega zbora kranjskega, XLVII. zvezek, 8. seja (16. 1. 1909), str. 275.

³¹ Hermann Wendel: Die Habsburger und die Südslawenfrage. Belgrad-Leipzig 1924, str. 21.

madžarskimi in nemškimi zagovorniki dualizma. Za razliko od Šusteršiča in njegovih pristašev, ki so bili pripravljene čakati na uresničitev dualizma tudi "100 ali 200 let",³² so imeli frankovci čakanja dovolj in so bili sedaj pripravljene pristati tudi na subdualistično rešitev hrvaškega vprašanja. S tem v zvezi je značilna izjava Franka mlajšega, ki jo je 19. marca 1914 izrekel v saboru: "Naj vendar Madžari in Avstrija izvršijo naš program, pa bom jaz največji unionist in najbesnejši madžaron."³³

Sprejetje subdualistične formule je imelo za posledico, da so se frankovci odrekli tudi načelu hrvaško-slovenske solidarnosti. Frankovec Iso Kršnjavi je razloge za ta preobrat svoje stranke v odnosu do Slovencev takole utemeljil: "Slovenska akcija je povsem zgrešila. Slovenci želijo postati Hrvati, da bi nam zavladali. Sicer pa se oni nahajajo na poti Nemcev do Trsta in bodo vsekakor ubiti. Lažna je iluzija, da bi Slovenci pomagali Hrvatom preko svoje zveze s krščanskimi socialci na Dunaju. Krščanski socialci na Dunaju so prav tako najprej Nemci in Šusteršič ni še nikoli postal minister kljub vsej svoji vplivnosti."³⁴

Tako so se voditelji SLS na predvečer prve svetovne vojne znašli s svojimi dualističnimi koncepti v očitni izolaciji. Njihov edini omembe vredni dualistični zaveznik v banovini je bila frankovcem nasprotna Starčevićeva stranka prava, ki pa je bila v odnosu do Hrvaško-srbske koalicije v občutni manjšini. Pokazalo se je, da SLS tudi zavezništvo z nestanovitnim Stjepanom Radićem, ki ga je podpirala in razglašala za svojega prijatelja, dejansko ne prinaša nobenih koristi. Prav tako ni bilo mogoče računati na pomoč egoističnih čeških politikov, ki so se bali, da bi v primeru uresničitve dualizma ostali osamljeni v nemški enoti in prepuščeni na milost in nemilost Nemcem. Nemški nacionalci so seveda še naprej silovito napadali dualistično idejo, hkrati pa začeli premeteno zagovarjati subdualistično rešitev hrvaškega vprašanja, samo da bi Slovence ločili od Hrvatov. In tudi krščanski socialci, na katere so prvaki SLS dolgo časa računali, da jih bodo morda vendarle uspeli pridobiti za slovenske dualistične načrte, so po Luegerjevi smrti zajadrali povsem v nemškonacionalne vode.

"Samo še eno zadnje upanje je preostalo nam južnim Slovanom, to je dinastija," je 20. maja 1913 v dunajskem parlamentu resignirano ugotovil Korošec.³⁵ Vendar od ostarelega cesarja Franca Jožefa, ki je trmasto vztrajal pri preživelem dualizmu, gotovo ni bilo pričakovati nobene rešitve jugoslovanskega vprašanja. Oči prvakov SLS in hrvaških pravašev so bile tako uprte v prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Toda bodoči cesar, ki je veljal za personifikacijo velikoavstrijske ideje, se je zdel načrtovalcem Velike Srbije prenevaren. 28. junija 1914 so ga umorili v Sarajevu. Nato je spregovorilo orožje. In šele ko se je svetovna vojna prevesila krepko v drugo polovico, je mladi cesar Karel znova potegnil iz predala dualistične načrte, na katere so medtem z izjemo nekaterih slovenskih in hrvaških politikov malodane že vsi pozabili. A takrat je bilo za dualizem že prepozno.

³² Andrej Rahten: Politika zastupnika Slovenskog kluba u Carevinskom vijeću 1908-1911. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb 1997, str. 186.

³³ Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petletje 1913-1918, II. zvezek, 46. seja (19. 3. 1914), str. 422.

³⁴ Iso Kršnjavi: Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike, II. Zagreb 1986, str. 754.

³⁵ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, XXI. sesija, 143. seja (20. 5. 1913), str. 7091.

 Andrej Rahten

 TRIALISTISCHE IDÉEN DER SLOWENISCHEN UND KROATISCHEN POLITIKER IN DEN
 JAHREN VON DEM ERSTEN WELTKRIEG

 Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Beitrag beschreibt, wie im Einklang mit den slowenischen und kroatischen trialistischen Konzepten, die in den Jahren vor dem ersten Weltkrieg formuliert wurden, die konzipierte und verlangte dritte - südslawische - staatsrechtliche Einheit innerhalb der Habsburgermonarchie konkret aussehen sollte.

Die Vorschläge für eine trialistische Lösung der jugoslawischen Frage kamen hauptsächlich aus drei politischen Zentren. Den ersten stellte der "Belvedere Zirkel" des Thronfolgers Franz Ferdinand dar, dessen politisches Ideal ein nach dem Grundsatz des "zentralistischen Föderalismus" umgestaltetes Großösterreich war. Das zweite wichtige Zentrum des trialistischen Gedankens bildeten die Mitglieder der kroatischen Partei des Staatsrechts, von denen die größte Aufmerksamkeit dem Führer der so genannten "Wahren Partei des Staatsrechts", Dr. Josip Frank galt. In den slowenischen Ländern galten die Führer der Slowenischen Volkspartei (SLS) Dr. Ivan Šusteršič und Dr. Janez Evangelist Krek als die Hauptideologen des Trialismus. Die trialistische Idee entwickelte sich sowohl in Slowenien als auch in Kroatien in einer engen Verbindung mit den trialistischen Konzepten der großösterreichischen Kreise. Im Einklang mit den letzteren wäre es zwar möglich gewesen eine besondere südslawische Staatseinheit zu gründen, man hätte aber auch der Gründung von starken Zentralinstitutionen - des Parlaments und der Zentralregierung mit dem Kanzler für die gesamte Monarchie - beitreten müssen.

Auf Grund des historischen kroatischen Rechts verlangten die Mitglieder der kroatischen Partei des Staatsrechts die Gründung eines Großkroatiens, die Kroatien, Slawonien, Dalmatien, Istrien, Bosnien und Herzegowina umfassen sollte; oft wurde aber in diesem Zusammenhang auch Slowenien erwähnt. Gemäß der trialistischen Variante, die von der Slowenischen Volkspartei propagiert wurde, hätte die südslawische Staatseinheit neben der kroatischen Ländern auch das gesamte slowenische Gebiet (und dazu auch Wojwodina) umfassen müssen. Das löste natürlich heftige Proteste deutscher Parteien aus, die befürchteten, ein großes slowenisch-kroatische staatsrechtliche Gebilde hätte das Deutschtum von Triest und der Adria abschneiden können. Wegen des Drängens von deutschen Parteien bestand nämlich die Gefahr, die Slowenen hätten mit den Tschechen bei einer Rekonstruierung des Staates im trialistischen Sinne noch weiter in der Einheit unter germanischer Dominierung verblieben und dadurch von der Germanisierung bedroht gewesen wären. Um das zu vermeiden, wurde von den Führern der Slowenischen Volkspartei beharrlich das Dogma über die einheitliche "kroatisch-slowenische" Nation gepflegt; sie bezogen sich dabei an das kroatische Staatsrecht.

Die Mitglieder der Kroatischen Partei des Staatsrechts kannten auf dem gesamten Gebiet des konzipierten südslawischen Gebildes nur eine einzige Nation - die kroatische. Die Staatsordnung der südslawischen Staatseinheit stellten sie sich ganz im kroatisch-unitaristischem Sinne vor. Die Führer der Slowenischen Volkspartei waren bereit sich damit abzufinden, daß die Slowenen als eine Art von Alpenkroaten in die einheitliche kroatische politische Nation miteingeschlossen worden wären. Dabei gaben sie sich der Illusion hin, das slowenische Modell der Dominierung vom politischen Katholizismus an den gesamten südslawischen Raum der Monarchie übertragen zu können. Das Ziel der Slowenischen Volkspartei war ein stark katholisch geprägte Großkroatien. Solche Einsichten fanden auch die Zustimmung des Thronfolgers Franz Ferdinand, der durch die Unterstützung von den katholischen südslawischen Tendenzen den wachsenden Einfluß der Großserbischen Idee neutralisieren und damit die Positionen der Monarchie auf dem Balkan stärken wollte.

1.01
Prejeto 8. 5. 1999

UDK 336.7(497.4)"18/1914"

Žarko Lazarevič*

Oris razvoja slovenskega bančništva do prve svetovne vojne

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava institucionalno-branžni razvoj slovenskega bančništva (regulativne hranilnice, kreditne zadruge, bančne delniške družbe) do prve svetovne vojne, v zaporedju kakor so nastajale različne funkcijske oblike. K temu pa je pridružena še analiza poslovanja ter iskanje korelacije med splošnim gospodarskim razvojem in razvojem institucij finančnega posredništva v Sloveniji do prve svetovne vojne.

Ključne besede: bančništvo, hranilništvo, zadruge, združništvo, kapital

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF THE SLOVENIAN BANKING SYSTEM BEFORE THE FIRST WORLD WAR

In the paper, the author deals with the institutional development of the Slovenian banking (regulative savings banks, credit cooperatives and joint-stock banking companies) before the First World War, in the order of their emergence. This is accompanied by an analysis of their operation and a research into the correlation between the general economic development and that of the financial institutions in Slovenia before the First World War.

Key words: banking, savings banks, co-operatives, capital, Slovenia

Povsem nesporna je ugotovitev, da slovensko gospodarsko zgodovinopisje še vedno pušča ob strani razvoj denarnih institucij. To je presenetljivo, še zlasti zato, ker obstaja tesna medsebojna prepletenost med splošnim gospodarskim razvojem in širitvijo obsega finančnega sektorja. Splošna gospodarska rast je bila namreč pogojena z ustrežno finančno infrastrukturo, ki so jo s svojo posredniško vlogo vzpostavljali različni denarni zavodi. Raziskovanje splošnega gospodarskega razvoja nas privede do vprašanj načina in oblike financiranja podjetniške pobude. Od tu pa je samo korak do problematike denarnih institucij, do vznemirljive zgodbe o oblikovanju slovenske mreže denarnih zavodov v vseh oblikah. Od javnih (različne regulativne hranilnice), prek združnih (množica kreditnih zadrug in njihovih denarnih central pri revizijskih zvezah) do klasičnih bančnih delniških družb. Vsa ta paleta denarnih institucij, ki jih zaradi jasnosti uvrščamo v širok pojem bančništva, še ni bila deležna, razen na ravni posameznih institucij, podrobne strokovne obravnave.

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

To je toliko bolj presenetljivo, ker virov ne manjka. Prej nasprotno, gre za pravo izobilje različnih virov na različnih ravneh. Eno od opravičil takega stanja, navkljub velikemu napredku gospodarskega zgodovinopisja tako v vsebinskem in tematskem pogledu, a tudi v kakovostnem smislu v zadnjih desetletjih, se gotovo skriva tudi v značaju virov za zgodovino bančništva. Gre predvsem za obilico različnih poslovnih poročil, bilanc uspeha, ki raziskovalca postavljajo v novo situacijo, ko mora spremeniti običajni način dela. Spoznati in izoblikovati mora nov pristop k obdelavi ogromne količine podatkov. S priučitvijo mora k običajni zgodovinski metodi pridružiti še druge metodološke prijeme, z njimi tudi terminologijo. In to tiste prijeme, ki so lastni statistični in ekonomski vedi. Če namreč želi s površinske, opisne ravni prodreti v globino dolgoročnih strukturnih sprememb v različnih razvojnih etapah slovenskega bančništva, kar običajna zgodovinarska pot ne omogoča v celoti, mora nujno poseči po analitičnih orodjih, ki so jih izoblikovale druge stroke.

Namen tega prispevka ni podrobna predstavitev razvoja slovenskega bančništva, ker za kaj takega na tem mestu ni dovolj prostora, temveč samo opozoriti na temeljne razvojne poteze in značilnosti poslovanja denarnih zavodov v Sloveniji od začetkov do prve svetovne vojne. Že na tem mestu je treba izpostaviti, da je bila dinamika naraščanja obsega denarnih institucij zelo različna. Vznikale niso niti istočasno niti enakomerno. Najprej so nastopili javni zavodi - regulativne hranilnice, sledil je združni val, to je izoblikovanje mreže kreditnih zadrug. Kot zadnje pa so se v slovenskem prostoru pojavile še bančne delniške družbe.

Izmed denarnih zavodov so se na Slovenskem najprej razvile regulativne hranilnice. Prva med njimi je bila Kranjska hranilnica, ki je začela delovati v letu 1820. Osnovna naloga regulativnih hranilnic je bila navajati ljudi na varčevanje, nadalje iz tako zbranih sredstev nuditi posojila po nizki obrestni meri. Kot zadnje, a družbeno zelo pomembno funkcijo regulativnih hranilnic pa so izpostavljali podporo, ki so jo regulativne hranilnice iz čistega dobička nudile splošno koristnim družbenim kulturnim, socialnim in gospodarskim ustanovam.¹ Regulativne hranilnice so ustanovljala politična oblastva: občine, okraji, dežele, da bi si poleg drugega zagotovile kreditni vir za uresničevanje svojih nalog, za katere niso zadostovala sprotna sredstva.

Kot prva je med regulativnimi hranilnicami pričela v daljnem letu 1820 poslovati Kranjska hranilnica. Osem let je poslovala pod imenom Ljubljanska hranilnica, nato pa so jo preimenovali v Ilirsko hranilnico. Z letom 1845 pa je dobila ime, po katerem je bila znana dolga desetletja, postala je Kranjska hranilnica. Zadnje preimenovanje pa je nastopilo v letu 1931, ko je ustanoviteljske pravice pri Kranjski hranilnici za oblastnim odborom, ki jih je nasledil od dežele Kranjske, prevzela Dravska banovina. Preimenovanje je bilo logično, Kranjska hranilnica je dobila ime Hranilnica dravske banovine. Kranjska hranilnica ni bila novost samo v slovenskem prostoru, temveč tudi v avstrijskem, bila je namreč druga tovrstna hranilnica v Avstriji. Samo ime regulativne hranilnice pa izvira iz zakona z imenom

¹ Josip Gogala: Naša denarna organizacija. Trgovski tovariš, 1930, št. 2, str. 28.

"hranilniški regulativ" iz leta 1844, ki je opredelil pogoje ustanovitve in delovanja tovrstnih hranilnic. Kranjska hranilnica je bila dolga desetletja edini tovrstni zavod na Kranjskem, šele leta 1882 ji je sledila Mestna hranilnica v Kočevju in 1889 še Mestna hranilnica ljubljanska.

Tako je Kranjska hranilnica opravljala vse posle, ki jih je dovoljevala hranilniška regulativa. Sprejemala je vloge v vseh oblikah: navadno ali vezano na knjižico. Vloge so konstantno naraščale, v letih 1875 do 1905 so se npr. povečale za sedemkrat. Kranjska hranilnica je imela tudi domače hranilnike za navajanje mladine k varčevanju. Pri njej, tako kot pri drugih so bile spravljene pupilarne vloge: sodnih varovancev, cerkva, skladov in ustanov. V letu 1889 je zavod uvedel posebno varčevanje za tovarniške delavce za starost, ko so se iz tega sklada izplačevale rente. Tudi v tem oziru je Kranjska hranilnica prednjačila, bila je druga v Avstriji.

Pri posojilni dejavnosti je bil obseg poslovanja tudi velik. Hranilnica je dajala vse vrste posojil, in sicer: hipotečna, komunalna, menična, lombardna in posojila na osnovi tekočega računa. Dajala je tudi jamstva in za prosilce posredovala v vseh denarnih opravilih. Tako kot pri vlogah je strmo naraščal tudi obseg posojil. Svojo klasično kreditno dejavnost je Kranjska hranilnica razširila v letu 1873 še s posebnim vzajemnim Kreditnim društvom, ki ga je ustanovila v okviru hranilnice. Člani tega društva so na osnovi solidarnosti lahko pridobivali kratkoročna majhna posojila. Osnovni sklad temu društvu je dodelila hranilnica, vsakoletne obresti iz tega poslovanja pa je uvrstila v sklad Kreditnega društva. V letu 1888 je hranilnica ponovno razširila obseg kreditiranja, kreditirati je začela tudi druga kreditna društva, ki so jih ustanovljali po deželi in so slonela na načelu vzajemnosti in solidarnem jamstvu. Istega leta je Kranjska hranilnica pričela podeljevati posojila tudi občinam, okrajem in deželam. Tako je ob priložnosti proslavljanja svoje 75 letnice dala manjšim kranjskim mestom in podeželskim občinam na voljo visoko posojilo (600.000 kron) s 3% obrestno mero, da bi si ti kraji uredili vodovodno oskrbo in gradili bolnice.

Že od leta 1833 je imela Kranjska hranilnica posebno ponudbo posojil, ki jih je podeljevala prek svoje zastavljalnice, ki jo je ustanovila tega leta. Zastavljalnica, ki je poslovala do leta 1909, je v prvi vrsti pomagala pri premoščanju trenutnih denarnih težav širokim slojem prebivalstva, da bi se preprečilo oderuštvo. Iz svojega vsakoletnega dobička je Kranjska hranilnica podeljevala tudi številne podpore raznovrstnim društvom in ustanovam, kulturnim, znanstvenim, šolskim, dobrodelnim in podobno. Prispevala je tudi h gradnji železnic, tako da je odkupila določeno število delnic pri družbi za gradnjo kamniške in dolenjske železnice.²

Nekoliko podrobnejša predstavitev dela Kranjske hranilnice je bila potrebna zato, da nam v prihodnje ni več treba opredeljevati vloge, pomena in vsebine regulativnih hranilnic, ampak se lahko posvetimo obravnavi ustanovitvenega vala regulativnih hranilnic v slovenskem prostoru do prve svetovne vojne. Tudi novoustanovljene regulativne hranilnice so imele enako vlogo, le na bolj omejenem področju, saj niso pokrivalo področja celotne dežele, temveč le občine ali okraja. Da ne bi zapadli v preveliko naštevaje, si v nadaljevanju v posebni tabeli oglejmo

² Zgodovinski arhiv Ljubljana, Zbirka denarnih zavodov, fasc. 15, dokument 128.

leta ustanovitve posameznih regulativnih hranilnic in njihovo finančno moč, ki jo bomo opredelili na osnovi zaupanih jim vlog v letu 1913.

Tabela 1: *Leta ustanovitve in obseg hranilnih vlog pri slovenskih regulativnih hranilnicah v letu 1913.*³

Regulativne hranilnice	Leto ustanovitve	Vloge v kronah	Delež vlog v skupnem obsegu
Kranjska hranilnica Ljubljana	1820	50.063.000	26,16%
Mestna hranilnica Ptuj	1862	9.364.000	4,89%
Mestna hranilnica Maribor	1862	27.941.000	14,59%
Mestna hranilnica Celje	1865	10.795.000	5,64%
Okrajna hranilnica Slovenska Bistrica	1868	1.696.000	0,88%
Okrajna hranilnica Slovenjgradec	1869	4.085.000	2,13%
Mestna hranilnica Brežice	1870	1.435.000	0,74%
Okrajna hranilnica Slovenske Konjice	1872	1.364.000	0,71%
Okrajna hranilnica Sveti Lenart	1873	1.397.000	0,72%
Okrajna hranilnica Kozje	1874	664.000	0,34%
Mestna hranilnica Ljutomer	1874	1.916.000	1,00%
Okrajna hranilnica Rogatec	1875	853.000	0,44%
Mestna hranilnica Ormož	1879	2.197.000	1,24%
Mestna hranilnica Kočevje	1882	6.565.000	3,43%
Mestna hranilnica Ljubljana	1889	43.607.000	22,79%
Južnoštajerska hranilnica Celje	1889	4.295.000	2,24%
Mestna hranilnica Kranj	1893	5.442.000	2,84%
Mestna hranilnica Novo mesto	1894	3.565.000	1,86%
Mestna hranilnica Radovljica	1896	4.108.000	2,14%
Občinska hranilnica Marenberg	1898	1.887.000	0,98%
Mestna hranilnica Kamnik	1901	2.137.000	1,11%
Občinska hranilnica Krško	1901	1.155.000	0,60%
Mestna hranilnica Črnomelj	1905	862.000	0,45%
Občinska hranilnica Kostanjevica	1907	192.000	0,10%
Občinska hranilnica Vrhnika	1910	2.108.000	1,10%
Hranilnica kmečkih občin Ljubljana	1911	1.685.000	0,88%

Podatki iz tabele govorijo o stalni dinamiki ustanavljanja regulativnih hranilnic. Lokalne oblasti so v teku desetletij spoznavale, da so hranilnice lahko zelo koristne tudi za njihovo gospodarjenje. Zaradi tega in zaradi naraščajočih potreb se je ustanavljanje hranilnic povečalo od sedemdesetih let devetnajstega stoletja dalje. Pri ustanovitvah so izrazito prednjačila štajerska mesta, občine, okraji. Letnice začetka dela posameznih hranilnic so imele tudi vpliv na njihov relativni položaj v primerjavi z drugimi hranilnicami. Vendar to ni bil edini merodajni dejavnik, ki je določal položaj posamezne hranilnice nasproti drugim. Veliko pomembnejše je bilo zaledje oziroma gospodarska moč področja, na katerem je poslovala hranilnica. Tu pa so nastopale zelo velike razlike. Mesta z neprimerno bolj razvito

³ Drago Potočnik: Regulativne hranilnice v letih 1932-1935. Trgovski tovariš, 1936, št. 11-12, str. 190.

in diferencirano gospodarsko strukturo in širšim zaledjem so njihovim hranilnicam omogočala boljše izhodiščne pogoje, ker so tudi nudila bolj zanesljivo jamstvo za vloge, kar je bila ena od bistvenih ustanoviteljskih obveznosti pri regulativnih hranilnicah. Tako ni presenetljivo, da je bila najmočnejša regulativna hranilnica Kranjska hranilnica, z majhnim zaostankom pa ji je sledila Mestna hranilnica ljubljanska. K tema dvema velja priključiti še mariborsko mestno hranilnico. Vse ostale so bile pravzaprav zelo majhne, njihov vpliv, razen na lokalni ravni, ni bil v slovenskih razmerah prav nič zaznaven. Med pomembnejšimi velja izpostaviti še mestni hranilnici iz Celja in Ptuja. Ko seštejemo vloge pri prvih treh hranilnicah, ugotovimo, da so skupno zbrale skorajda dve tretjini vloženih sredstev pri slovenskih regulativnih hranilnicah. Če pa tem trem priključimo še mestni hranilnici iz Celja in Ptuja, se ta delež dvigne kar na tri četrtine.

Pri regulativnih hranilnicah velja opozoriti še na en vidik, ki se je po prvi svetovni vojni izkazal za zelo pomembnega. Slovenske regulativne hranilnice so imele namreč zelo veliko naložb v vrednostnih papirjih, šlo je za državne obveznice in druge vrednostne papirje, ki so veljali za zelo zanesljive naložbe. Tako so slovenske regulativne hranilnice pred prvo svetovno vojno imele v povprečju približno petino svojih aktiv naloženih v to bilančno rubriko.⁴ Seveda so med posameznimi hranilnicami obstajale razlike, tako je prednjačila Kranjska hranilnica, ki je imela v državnih vrednostnih papirjih kar tretjino svojih aktiv.⁵ Med prvo svetovnovojno, ko je avstrijska država izdajala serijo za serijo vojnih obveznic, da bi pokrila stroške vojne, pa je delež državnih vrednostnih papirjev v bilančnih vsotah slovenskih regulativnih hranilnic narasel kar na polovico.⁶

Obdobje pred prvo svetovno vojno je mogoče opredeliti kot višek v razvoju slovenskega regulativnega hranilništva. Čas po prvi svetovni vojni je namreč prinesel povsem drugačne silnice. Pomen in relativni delež regulativnih hranilnic med slovenskimi denarnimi zavodi je namreč zaradi pojava večjega števila bank, ki so navezale nase predvsem podjetniški sektor, naglo upadel.

Po regulativnih hranilnicah so začeli v Sloveniji izdatno ustanavljati kreditne zadrage. Vzrok temu je bil v pomembnosti vprašanja virov financiranja prestrukturiranja slovenske gospodarske podobe. Zlasti zato, ker je bila akumulativna sposobnost drobno-gospodarskega sektorja (kmetijstvo, mala obrt in drobna trgovina), ki je prevladoval v gospodarski strukturi Slovencev zelo nizka. Denarni viri pa so bili omejeni, saj obstoječa mreža denarnih zavodov na Slovenskem in posamezni zasebni kreditodajalci, s ponudbo dragih posojil - visoka obrestna mera je pač pričala o veliki stopnji tveganja zaradi nizko rentabilne proizvodnje - ni mogla zadovoljiti potreb drobno-gospodarskega sektorja. Množici kmetov, obrtnikov in trgovcev je kronično primanjkovalo obratnega kapitala. Individualni gospodarski subjekti, predvsem kmetje, so denarno zadrego reševali, ker lastni pri-

⁴ Drago Potočnik: Regulativne hranilnice v letih 1930-1932. Trgovski tovariš, 1933, št. 7-8, str. 110.

⁵ Toussaint Hočvar: Začetki slovenskega poslovnega bančništva 1900-1912. Bančni vestnik, december 1983, str. 340.

⁶ Potočnik, Regulativne hranilnice v letih 1930-1932, str. 110.

hranki niso zadostovali, zlasti z zadolževanjem pri zasebnikih,⁷ pa čeprav je tako poslovanje zaradi visokih obrestnih mer vodilo v preveliko odtujevanje njihovega premoženja.⁸ Zato je v slovenskih razmerah nerazvite mreže bančnih in drugih finančnih institucij kreditno združništvo predstavljalo pomemben inovacijski dejavnik v gospodarskem udejstvovanju prevladujočega dela slovenske populacije. Inovacijski dejavnik zato, ker je imelo vlogo finančnega posredništva za potrebe drobno-gospodarskega sektorja. S svojim delovanjem, z večini Slovencev dotedaj neznanimi finančnimi operacijami in instrumenti so slovenske kreditne zadruge z zbranim kapitalom delno pripomogle k znižanju obrestne mere. Vendar se inovacijska vloga kreditnega združništva ni izčrpala samo v ekonomskem vidiku, temveč je vsebovala tudi kulturni element, to je uveljavitev slovenščine kot poslovnega jezika, kajti ravno ti zavodi so izoblikovali osnovo slovenske strokovne finančne in bančniške terminologije.⁹

Kreditno združništvo je bilo sposobno mobilizirati množico majhnih prihrankov in jih s poceni posojili plasirati med kmete in obrtnike. Pri kreditnih zadrugah so bila posojila cenejša zaradi dveh osnovnih gibal poslovanja, samopomoči in vzajemnosti,¹⁰ ki nista prenesli velike razlike med aktivno in pasivno obrestno mero. Obrestna marža pri posojilih je bila tolikšna, da je omogočala pokritje režijskih stroškov, ki so bili pri majhnih zavodih, kakršne so ponavadi zadruge bile, nizki. Seveda so lahko kreditne zadruge svoje poslanstvo uresničevale le s previdnim in zanesljivim poslovanjem. Poleg teh socialno-gospodarskih momentov je v začetnem obdobju slovenskega združništva treba upoštevati še nacionalni moment, saj so bili že delujoči denarni zavodi le redko v slovenskih rokah in je tako združništvo služilo tudi finančni osamosvojitvi Slovencev. Združništvo je med Slovenci doživelo silovit razmah, govorimo lahko kar o gibanju.

Razvoj združništva do prve svetovne vojne lahko delimo, kakor so to ločili že sodobniki, na dve obdobji, na narodnostno in socialno fazo. Narodnostno zato, ker so s snovanjem kreditnih zadrug želeli doseči gospodarsko-finančno osamosvojitve Slovencev od nemškega kapitala. Tako ni presenetljivo, da je bila v tej dobi združna pobuda najmočnejša predvsem v narodnostno ogroženih deželah, kot sta bili Štajerska in Koroška. Preskok združne pobude na Kranjsko se je zgodil v drugem obdobju, nekako od srede devetdesetih let naprej, ko so v ospredje stopili gospodarsko-socialni momenti. Tem namenom pa je najbolj ustrezal raiffeisenov združni ustroj.

Zibelka slovenskega združništva je bila torej Štajerska. Po nekaj neuspešnih poskusih, pri katerih je izstopal Josip Vošnjak,¹¹ je v letu 1872 vendarle uspelo registrirati prvo slovensko kreditno zadruge, posojilnico v Ljutomeru, naslednje leto pa še v Sv. Jakobu v Rožu na Koroškem. Ti posojilnici sta bili ustanovljeni na

⁷ O zadolženosti slovenskih kmetov glej Žarko Lazarević: Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994.

⁸ Toussaint Hočvar: Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik, 1900-1930. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Ljubljana 1987, str. 66.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Ivan Lapajne, sodobnik in aktivni udeleženec združnega gibanja, je v Slovenski zadrugi (1899, št. 1, str. 1) zelo patetično opisal tak način razmišljanja z besedami: "Brat bode bratu odslej zaupal svoje novce, brat bratu pomagal iz denarne zadrege, in če se bode pri tem kaj prigospodarilo, zopet bode le to bratom, našim rojakom, naši ožji mili domovini v korist."

¹¹ Več o združnih pogledih Josipa Vošnjaka v Lazarević, Kmečki dolgovi na Slovenskem, str. 19-24.

podlagi zakona o društvih iz leta 1852. Ljutomerska posojilnica je že dve leti kasneje prilagodila svoj ustroj zadružnemu zakonu, ki je začel veljati v letu 1873.¹² Novi zadružni zakon je olajšal ustanavljanje zadrug, sodišča so morala poslej ugotoviti, če pobuda ustreza zakonu in nato izvršiti registracijo. Do večjega razmaha na podlagi tega zakona je prišlo šele na začetku osemdesetih let.

Prve slovenske kreditne zadruge, imenovane posojilnice, so bile ustanovljene na podlagi schulze-delitschevih načel, ki so omogočala z visokimi deleži ustanovitev finančno trdnih zavodov, sposobnih kosanja z nemško konkurenco. Po letu 1880 se je pri nas uveljavila nekoliko modificirana oblika teh načel, ki jo je s svojim nastopom na zadružnem prizorišču vpeljal Mihael Vošnjak ob snovanju Celjske posojilnice. Vošnjak je zaradi zakonskih določil iz leta 1880 - dajala so davčne olajšave društvom in zadrugam, ki so omejile poslovanje samo na člane - uvedel več vrst deležev, glavne in opravilne.¹³ Opravilni so bili neke vrste članarina, da je prosilec lahko dobil posojilo v zadrugi. Tak ustroj so pozneje prevzele mnoge posojilnice, pa čeprav so že tedaj to smatrali kot odmik od osnovne zadružne ideje, ki je temeljila na enakopravnosti članov. Ta zadružna oblika je zelo blizu delniški družbi z navadnimi in prednostnimi delnicami. Z uvedbo več vrst deležev, odločujočo upravno vlogo so imeli glavni deleži, so take zadruge prišle v roke glavnih deležnikov, ki so dobičkanosno poslovanje postavljali na prvo mesto. Mihael Vošnjak, kot glasnik in predstavnik uveljavljajočega se slovenskega meščanstva, je želel finančno podpreti neovirano gospodarsko pobudo Slovencev neodvisno od nemškega kapitala. To pa so lahko zagotovili le finančno trdni zavodi v slovenskih rokah.

Vloga in pomen delovanja Mihaela Vošnjaka bi bila že z reševanjem teh praktično organizacijskih načel velika, vendar pa ni ostal samo pri tem, saj je posegel tudi na področje povezovanja slovenskega zadružništva. Na njegovo pobudo je namreč v letu 1883 v Celju nastala Zveza slovenskih posojilnic, prva slovenska in tretja avstrijska zadružna zveza. Zveza slovenskih posojilnic je tako kot druge zveze medsebojno povezala in uskladila poslovanje, obenem pa tudi pospeševala ustanavljanje novih zadrug.¹⁴ Z Zvezo slovenskih posojilnic je bilo konec stihijskega in idealističnega ustanavljanja posojilnic, začelo se je načrtno vzpostavljanje omrežja denarnih zavodov. Delovanje te zveze je hitro rodilo sadove, saj je bilo desetletje pozneje prebivalcem naših krajev na voljo že 61 slovenskih posojilnic. Na Spodnjem Štajerskem jih je bilo 21, na Koroškem 17, na Kranjskem 14 in na Primorskem 9. Na Štajerskem sta bila tedaj samo dva okraja brez slovenskih posojilnic, na Koroškem štirje, na Kranjskem pa celo 20. Zadružna pobuda je bila torej še vedno omejena na Štajersko.¹⁵ Istočasno s širitvijo mreže kreditnih zadrug po slovenskem ozemlju je potekal tudi proces notranje krepitve zadružništva in poenotenja poslovanja s pomočjo revizij, kar je bilo nujno zaradi primerljivosti uspešnosti pri medsebojnem kreditiranju zadrug.

Sredi devetdesetih let devetnajstega stoletja se začelja druga doba slovenskega zadružništva, ki ga označuje zaključek celjskega primata in prenos težišča zadružne

¹² Dolfe Schauer: Prva doba našega zadružništva. Ljubljana 1945, str. 47; Anton Kralj: Iz zgodovine slovenskega zadružništva. Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana 1928, str. 538.

¹³ Schauer, nav. d., str. 53-56.

¹⁴ Schauer, nav. d., str. 61-62.

¹⁵ Kralj, nav. d., str. 538.

iniciative iz Štajerske na Kranjsko. Ta proces je sovpadal z ločitvijo političnih duhov na Slovenskem, kar je našlo svoj odraz tudi na združnem polju. Zadržništvo oziroma kar gospodarstvo v celoti je postalo pomembna postavka v političnih bojih katoliškega in liberalnega tabora. Pri tem je imela več uspeha katoliška stran, ki je za razširjanje združništva angažirala duhovščino na podeželju. V drugem obdobju se je uveljavil raiffeisenov princip, ki ga je na Slovensko vsadil Janez Evangelist Krek.¹⁶ Pod njegovim vplivom so v katoliškem taboru namenili združništvu zelo veliko vlogo pri reševanju gospodarsko socialnih tegob, kar je razvidno iz razprav in resolucij slovenskih katoliških shodov. Zadruga naj bi poslej služile "za socialni preporod in gospodarsko osamosvojitvev izkoriščanih slojev."¹⁷

Snovanje zadrug raiffeisenovega tipa je v avstrijskih okvirih omogočil zakon iz leta 1889, ki opredeljeval tako zadrugo in ugodnosti povezane s tem, če niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervi sklad. Zadruga ustanovljene na podlagi tega zakona, bodisi novoustanovljene ali stare s predrugačenimi pravili so bile oproščene pridobninskega davka in jim je bila dovoljena uporaba meničnega koleka pri zadolžnicah, kar so bile znatne olajšave. Vendar se navkljub davčnim ugodnostim večina starejših zadrug schulze-delitschevega sistema ni ozirala na ta določila, temveč so zadržale svoj dotedanji ustroj. Sicer pa, zakaj bi utečeni, preizkušeni in trdni zavodi spreminjali svoja pravila, ko davčne oprostitve niso odtehtale svobodnejšega delovanja, širokega delokroga brez teritorialnih omejitev in kar je bilo najodločilnejše, svobodno delitev dobička.¹⁸

Tendencia ustanavljanja malih kreditnih zadrug - popularno imenovanih rajfaznovk -, pod vplivom katoliškega tabora, je bila izjemno plodovita, saj so samo v času od leta 1892 pa do 1905. ustanovili nič manj kot 481 zadrug.¹⁹ Ker je raiffeisenov sistem že v zasnovi izrazito centralistično zasnovan, so že v letu 1895 osnovali novo slovensko združno zvezo. V Ljubljani sta začeli delovati Zveza kranjskih posojilnic in nekaj let kasneje tudi Gospodarska zveza;²⁰ prva je združevala kreditne zadruga, druga pa nedenarno združništvo. Ob prelomu stoletja so obe organizaciji združili v enotno Gospodarsko zvezo, ki je združevala prej ločeni funkciji delovanja. Tri leta kasneje je začela pri Gospodarski zvezi poslovati tudi centrala za denarno izravnavo med zadrugami, kar je bil velik korak k notranji konsolidaciji zveze.

Nasploh je leto 1903 pomembna prelomnica v razvoju združništva. Tega leta je izšel revizijski zakon, ki je predpisal obvezno revizijo poslovanja pri vseh zadrugah. Resda sta obe združni zvezi že dotedaj težili k unifikaciji poslovanja in izvajali revizijo poslovanja svojih članic, vendar to ni bilo obvezno in so se zadruga temu prostovoljno podrejele. Posledica zakona je bila, da so pri katoliško usmerjeni Gospodarski zvezi ponovno morali spremeniti notranji ustroj zveze. Zato so v decembru 1903. leta oživili Zadržno in Gospodarsko zvezo, prvo za denarni promet, drugo za blagovni promet. Zadržna zveza v Ljubljani je nato do

¹⁶ Več o njegovih nazorih o združništvu glej Lazarević, Kmečki dolgovi na Slovenskem, str. 19-24.

¹⁷ Kralj, n.d., str. 541.

¹⁸ Slovenska zadruga, 1902, št. 4, str. 25; 1903, št. 1, str. 1-2.

¹⁹ Kralj, nav. d., str. 541.

²⁰ O delovanju teh organizacij in njunemu preraščanju v Zadržno zvezo v Ljubljani, z vsemi vidiki njenega delovanja do leta 1918, glej Walterj Lukan: The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894-1918). *Slovene Studies. Journal of the Society for Slovene Studies*, 1989, št. 1-2, str. 83-96.

likvidacije po drugi svetovni vojni nadaljevala svoje delo. Le med prvo svetovno vojno je bilo njeno delo nekoliko ohromljeno, ker je med njenimi članicami prišlo do kratkotrajnega razkola, ki se sam po sebi izpostavlja kot značilen primer političnega vpliva na zadružništvo. Takrat se je namreč znanemu političnemu razkolu znotraj Slovenske ljudske stranke takoj pridružil tudi zadružni razkol. Pod vodstvom Evgena Lampeta se je v letu 1917 129 kranjskih zadrug odcepilo od Krekove Zadružne zveze in ustanovilo svojo Zadružno centralo. Tej zvezi, porojeni iz političnih nagibov, ni bilo usojeno dolgotrajno življenje. Kaj hitro po spremembi političnih okoliščin z nastankom jugoslovanske države je propadla, njene članice pa so se skesano vrnile v naročje Zadružne zveze.²¹

Tudi celjska Zveza slovenskih posojilnic je morala uskladiti svoje delovanje z revizijskim zakonom. Čeprav Mihael Vošnjak ni bil naklonjen zamisli o centrali za denarno izravnavo, je to vprašanje vedno znova prihajalo na dan. S spremembo strukture članic, tehtnica se je nagnila v prid majhnih zadrug, ni bilo več mogoče preslišati zahtev po denarni centrali. Tako so leta 1905 sklenili ustanoviti za denarno izravnavo in revizijo posebno zvezo, ki so jo tako kot njihovi konkurenti v Ljubljani, brez posebne domišljije poimenovali Zadružna zveza, z dodatkom v Celju. Ker so jih Ljubljancani hitro prehiteli s številom članic, so Celjani v letu 1907 odstopili od ustanavljanja velikih, kapitalsko trdnih posojilnic in se začeli tudi sami ukvarjati z malimi kreditnimi zadrugami Raiffesenovega tipa.²² Vendar je bila celjska Zadružna zveza v tem namenu neuspešna in se je v nadaljnjih letih vedno bolj zapirala v meje Spodnje Štajerske, medtem ko sta njene članice na Kranjskem, Primorskem in deloma na Koroškem prevzemali ljubljanska Zadružna zveza in leta 1907 v Ljubljani ustanovljena Zveza slovenskih zadrug.²³ Ta tretja revizijska zveza je nastala z izločitvijo kranjskih in primorskih kreditnih zadrug iz celjske Zadružne zveze. Vzrok za izločitev je bil politične narave, glavni pobudniki pa liberalno opredeljeni politiki in gospodarstveniki, ki so tudi potrebovali lastno gospodarsko organizacijo. Pri ustanovitvi so sodelovale in se tudi takoj včlanile nekatere zadruge na Kranjskem in Primorskem s Kmetško posojilnico ljubljanske okolice na čelu. V bistvu je šlo za delitev na pokrajinski podlagi, saj so pri celjski zvezi ostale vse štajerske in koroške zadruge (na Primorskem sta si članstvo razdelili), ostale pa so se priključile Zvezi slovenskih zadrug.²⁴

Poleg teh zadružnih central je na Goriškem že od leta 1904 obstajala Goriška zveza gospodarskih zadrug in društev, revizijska zveza omejena zgolj na Goriško. Združevala je zadruge, ki so se zbirale okoli Centralne posojilnice v Gorici in so nasprotovale naddeželni centralizaciji zadružnih organizacij. Poleg običajne revizije finančnega in drugega poslovanja ter denarne izravnave je opravljala tudi nakupovanje poljedelskih potrebščin za svoje članice.²⁵

Ob koncu pregleda zadružništva si oglejmo še številčna razmerja, ki nam bodo pokazala moč in vpliv posameznih zadružnih zvez, vključno z njihovimi članicami.

²¹ Lukan, nav. d., str. 87-88.

²² Kralj, nav. d., str. 542-544.

²³ France Adamič: Razvojna obdobja slovenskega zadružništva. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, 1975, str. 13.

²⁴ Fran Trček: Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani ob 30 letnici. Zadružni zbornik. Ljubljana 1937, str. 89-92.

²⁵ Prav tam.

In sicer na podlagi skupnega prometa, vlog in podeljenih posojil v letu 1913, se pravi v zadnjem poslovno normalnem predvojnem letu, ko je bilo gospodarsko življenje še v območju predvidljivosti.

Tabela 2: Denarni promet, vloge in posojila pri Zadružni zvezi v Ljubljani, Zadružni zvezi v Celju in Zvezi slovenskih zadrug v Ljubljani v letu 1913, v kronah.

	Zadružna zveza v Ljubljani ²⁶	Zadružna zveza v Celju ²⁷	Zveza slovenskih zadrug ²⁸
Denarni promet	98,022.359	96,334.603	114,804.490
Hranilne vloge	11,547.632	42,749.956	44,184.219
Posojila	12,820.296	35,191.733	38,262.042

Podatki kažejo, da so slovenske kreditne zadruge imele na razpolago znatna sredstva. Primerjava obsega hranilnih vlog pri regulativnih hranilnicah in kreditnih zadrugah pokaže, da se kreditne zadruge sicer niso mogle meriti z regulativnimi hranilnicami, ker so pri njih shranjene vloge dosegale dobro polovico tistih pri hranilnicah. A ta zaostanek je treba relativizirati z opozorilom, da so kreditne zadruge imele znaten zaostanek v času nastajanja, obenem pa je bilo njihovo poslovanje vsebinsko manj razčlenjeno, neprimerno bolj omejeno. Obenem pa so regulativne hranilnice zaradi odsotnosti razvejane mreže bančnih delniških družb, stregle tudi potrebam podjetniškega sektorja in mestnemu prebivalstvu, ki je bilo premoženjsko krepkejše. Kreditne zadruge so bile, nasprotno, bolj vezane na podeželje oziroma na drobno-gospodarski sektor, z vsemi posledicami, ki jih je to prinašalo. Podjetniškega sektorja pa kreditne zadruge zaradi združne zasnove poslovanja niso mogle navezati nase.

Opazovanje medzadružnih razmerij izpostavlja izenačenost celjske Zadružne zveze in Zveze Slovenskih zadrug v vseh treh primerjalnih kategorijah. Pri vlogah in posojilih beležimo pri ljubljanski Zadružni zvezi sicer zaostanek, kar pa so nadoknadili s hitrejšim obračanjem denarja, o čemer priča obseg denarnega prometa.

V primerjavi z drugimi oblikami denarnih zavodov se je slovensko bančništvo začelo razvijati sorazmerno pozno. Pri tem ne smemo misliti, da prej banke niso poslovale na slovenskem prostoru, bilo je nekaj poskusov, ki pa so sorazmerno hitro usahnili. V Mariboru in Prekmurju so tudi delovale majhne delniške družbe, ki s svojo dejavnostjo nikakor niso presegle lokalne ravni. Poleg tega so na slovenskem prostoru poslovale tudi izpostave bank zunaj slovenskega prostora. Na

²⁶ Lukan, nav. d., str. 93, tabela 4.

²⁷ Jubilejno in letno poročilo Zveze slovenskih zadrug v Ljubljani, registrirane zadruge z omejeno zavezo, za XXV upravno leto 1932, str. 11.

²⁸ Prav tam, str. 21.

prelomu stoletja so hranilnice in posojilnice že v dobršni meri pokrile slovensko ozemlje. S svojim delovanjem so zadovoljevale predvsem potrebe drobno-gospodarskega sektorja (kmetje, obrtniki, majhni trgovci). Njihova dejavnost pa ni mogla v zadostni meri ustreči povpraševanju razvijajočega se domačega podjetništva, ki je potrebovalo močno splošno banko.

Pobudnik ustanovitve banke je bil Maks Veršec, ki je že prej poskušal z lastno banko, vendar ni imel uspeha, ker mu je kronično primanjkovalo kapitala. Tedanjega ljubljanskega župana, je navdušil za banko v obliki delniške družbe. Ivanu Hribarju je bila zamisel všeč in je prek svojih zvez dosegel, da so akcijo zelo dejavno podprli Čehi. Po približno enoletnih pripravah so teden dni po pridobitvi koncesije 24. avgusta 1900 sklicali ustanovni občni zbor Ljubljanske kreditne banke (LKB).

Ker Slovenci tedaj še niso imeli dovolj usposobljenih ljudi in kapitala, so jim na pomoč priskočili Čehi. Praška Živnostenska banka oziroma njena dunajska podružnica je vpisala polovico delniške glavnice in v novo banko poslala tudi vodilno osebje. Po višini vložnega kapitala je sledilo 42 slovenskih zasebnikov, ki so skupno vplačali 36% prvotne emisije. Med njimi so prevladovali veletrgovci, odvetniki, uradniki in posestniki. Med delničarji so bile tudi zadružne posojilnice, predvsem iz Zveze slovenskih posojilnic, na katere se je glasilo 8% delnic.

S širitvijo poslov je rasla glavnica LKB, širilo se je tudi njeno področje delovanja. Ob začetku prve svetovne vojne je imela 4 podružnice na slovenskem ozemlju (Celovec, Trst, Gorica, Celje) in še v Dalmaciji (Split) ter Bosni (Sarajevo). Pozneje so ji sledile še Jadranska banka v Trstu (1905), Kranjska deželna banka (1910) in Ilirska banka v Ljubljani (1916).

Prve banke, zlasti Ljubljanska kreditna in Jadranska banka v Trstu so si določile zelo široko področje dela - sprejemanje vlog na hranilne, tekoče in žiro račune, eskontiranje in reeskontiranje menic, dodeljevanje vsakovrstnih posojil, tudi lombardnih, aktivno udeleževanje pri različnih pridobitniških podjetjih in končno še razne bančne storitve, kot so bile nakup in prodaja vrednostnih papirjev. Iz svojega delokroga pa so izključile hipotekarno, se pravi dolgoročno kreditiranje in termenske transakcije. Učinek delovanje je bil hitro zaznaven. Banki sta sorazmerno naglo prevzeli tudi vlogo investicijskih bank in sta spodbudili nastanek nekaj delniških družb in izvajali emisijo vrednostnih papirjev.

Obdobje do prve svetovne vojne je bilo obdobje hitre rasti, samo v času od 1908 pa do 1912 so se vloge več kot podvojile, raznovrstna posojila pa točno podvojila. Nadalje so se rezerve več kot potrojile, delniška glavnica pa se je povečala za dve tretjini.²⁹ To so seveda zunanji pokazatelji, ki pričajo o rasti, strukturo poslovanja si bomo ogledali v naslednjih tabelah na primeru Ljubljanske kreditne banke in Jadranske banke iz Trsta v letu 1912.

Bilančna struktura pove, da so se banke navkljub začetnemu nezaupanju prebivalstva dokaj uveljavile in da so uspeli zbrati med prebivalstvom in podjetniškim sektorjem precejšnja sredstva, o čemer govorita rubriki "hranilne vloge", ki so vendarle nekoliko nižje, in rubrika "drugi upniki", ki je vključevala vse kratkoročne terjatve, vključno s tekočimi računi. Omenjeni dve postavki pričata, da sta bili banki v znatni meri navezani na črpanje finančnih sredstev iz poslovnega sveta, pri

²⁹ T. Hočevar: Začetki slovenskega poslovnega bančništva 1900-1912. Bančni vestnik, december 1983, str. 342.

čemer je Jadranska banka nekoliko prednjačila, kar je na drugi strani pomenilo, da je bila Ljubljanska kreditna banka bolj izdatno navezana na hranilne vloge.

Tabela 3: Bilančna struktura Ljubljanske kreditne banke in Jadranske banke leta 1912.³⁰

LJUBLJANSKA KREDITNA BANKA					
Aktiva			Pasiva		
Postavke	V tisočih kron	Delež v procentih	Postavke	V tisočih kron	Delež v procentih
Blagajna	660	2,26	Delniška glavnica	8.000	27,44
Menice	6.306	21,63	Rezervni sklad	736	2,52
Vrednostni papirji	2.243	7,69	Pokojninski sklad	131	0,45
Konzorcijalni posli	-	-	Hranilne vloge	7.817	26,80
Dolžniki	18.624	63,88	Drugi upniki	11.736	40,25
Nepremičnine	1.190	4,10	- od tega tekoči in žiro rač.	5.420	18,59 [*]
Inventar	129	0,44	Nedvignjene dividende	1	0,00 ^{**}
Prenosne postavke	-	-	Tranzito obresti	84	0,28
			Čisti dobiček	616	2,10
			Prenos dobička iz l. 1911	48	0,16
SKUPAJ	29.151	100	SKUPAJ	29.151	100
JADRANSKA BANKA					
Aktiva			Pasiva		
Postavke	V tisočih kron	Delež v procentih	Postavke	V tisočih kron	Delež v procentih
Blagajna	972	2,86	Delniška glavnica	8.000	23,59
Menice	7.208	21,26	Rezervni sklad	560	1,65
Vrednostni papirji	2.218	6,54	Pokojninski sklad	82	0,27
Konzorcijalni posli	361	1,10	Hranilne vloge	6.557	19,34
Dolžniki	22.197	65,47	Drugi upniki	18.019	53,15
Nepremičnine	671	1,97	Nedvignjene dividende	2	0,00 ^{***}
Inventar	99	0,29	Tranzito obresti	-	-
Prenosne postavke	175	0,51	Čisti dobiček	680	2,00
			Prenos dobička iz l. 1911	-	-
SKUPAJ	33.900	100	SKUPAJ	33.900	100

³⁰ Prav tam, str. 339. Relativne deleže posameznih postavk smo izačunali na podlagi Hočevarjevih podatkov.

Ta delež je že upoštevan v rubriki Drugi upniki in ga v končnem seštevku ne smemo več upoštevati.

Natančen izračun nam pokaže, da je prava relativna vrednost te postavke komaj 0,003% in je zato v končnem seštevku nismo upoštevali.

Tudi tukaj velja enako kot pri isti rubriki pri Ljubljanski kreditni banki, relativni delež je tako majhen, samo 0,005%, da ga nismo upoštevali.

Aktivna bilančna stran nazorno izpostavlja naložbeno politiko slovenskih bank. Ob sorazmerno majhni gotovini, ki je služila za zagotavljanje potrebne likvidnosti, so banke ostala sredstva nalagale v posojila, menice in vrednostne papirje. To so obenem najpomembnejše postavke aktive, pri čemer je izstopala rubrika "dolžniki". V to rubriko so bile vštete tako naložbe pri drugih bankah, a tudi posojila gospodarstvu, predvsem trgovini in industriji. V financiranje gospodarske dejavnosti sodijo tudi menice, ki so imele v bilančni vsoti petinski delež. Naložbe v vrednostne papirje so bile v primerjavi z menicami in "dolžniki" sicer nizke, a še vedno visoke. V nasprotju z regulativnimi hranilnicami, ki so vlagale v državne vrednostne papirje, pa pri bankah, natančneje pri Ljubljanski kreditni banki, pomenijo državni vrednostni papirji le 3% tovrstnih naložb. Ostala sredstva so bila naložena v delnice drugih bank in podjetij. Na podlagi tega lahko sklepamo, da so banke nudile domačemu gospodarstvu veliko več zaslombe kot regulativne hranilnice. Te so z nakupom državnih vrednostnih papirjev sicer dobile zanesljive naložbe. Vendar je to na drugi strani pomenilo, da je bil denar dejansko odtegnjen slovenskemu gospodarstvu. Denar je z nakupom državnih obveznic odtekel iz slovenskih krajev, da bi država zadostila svojim denarnim potrebam.

Nekoliko časa si velja vzeti še za analizo računov izgube in dobička pri Ljubljanski kreditni in Jadranski banki, kar je vidno iz naslednje tabele.

Tabela 4: Račun izgube in dobička pri Ljubljanski kreditni banki in Jadranski banki v letu 1912.³¹

PREJEMKI (v tisočih kron)					IZDATKI (v tisočih kron)				
	Ljubljanska kreditna banka		Jadranska banka			Ljubljanska kreditna banka		Jadranska banka	
	Vsota	v %	Vsota	v %		Vsota	v %	Vsota	v %
Obresti - skupaj	2.044	83,30	827	65,08	Obresti - skupaj	1.326	54,00	-	-*
- od vrednostnih papirjev	91	4,45*	-	-	- reeskontne in tranzitne	385	29,00**	-	-
- od menic	924	45,20	-	-	- vlog na knjižice	377	28,45	-	-
- od predujmov in tek. rač.	1.029	50,35	-	-	- vlog na tekoči račun	564	42,55	-	-
Bančni posli	329	13,40	421	33,12	Upravni stroški	118	4,80	80	6,30
Nepremičnine	33	1,35	-	-	Plače in stanarine	236	9,60	319	25,10

³¹ Prav tam, str. 341.

* Ker ni podatkov za rubriko obresti v tej rubriki ne moremo podati natančnih relativnostnih razmerij. Pričujoča razmerja so zato pomanjkljiva in zato le omejeno, če so sploh uporabne.

** Delež obresti od vrednostnih papirjev, menic in predujmov ter tekočih računov je izračunan od skupne vsote na račun obresti.

*** Delež obresti od vlog na knjižice in na tekoče račune ter reeskontnih in transitnih obresti je izračunan od skupne vsote na račun izplačanih obresti.

Prenos dobička iz l. 1911	48	1,95	23	1,80	Davki in pristojbine	95	3,90	178	14,00
					Odpis inventarja	14	0,60	13	1,00
					Čisti dobiček	665	27,08	680	53,60

Že bežen pogled na tabelo nas utrdi v prepričanju, da so glavni vir bančnih dohodkov predstavljale obresti, pri čemer je bil znotraj te kategorije najvišji delež na račun aktivnih obresti, in sicer obresti od posojil. Pomembne so bile tudi obresti pri meničnih poslih, medtem ko so bile obresti od vrednostnih papirjev sorazmerno nizke. Za to kategorijo so se uvrščali bančni posli, ki so zajemali predvsem opravljanje plačilnega prometa. Pri izdatkih so bile v ospredju obresti za vloge na tekočem računu, z znatno nižjim deležem so jim sledile še reeskontne in obresti za hranilne vloge na knjižicah. Omembe vredni so bili še stroški za plače za zaposlene. Po podatkih Ljubljanske kreditne banke bi sodili, da je bilo davčno breme povsem znosno.

Pri dobičku je treba opozoriti, da so bile banke dobičkonosne, saj se je dobiček glede na lastniški kapital pri Ljubljanski kreditni banki gibal v obdobju pred prvo svetovno vojno med 6,1% in 10,4%. Če pa razmerje opazujemo v odnosu do nominalne vrednosti delnic, je bil seveda nekoliko višji. Tako je pri isti banki v tej primerjavi dobiček znašal v različnih letih med 6,8% do 11,2%. Pri tržaški Jadranski banki pa je taista relacija kazala stabilno stopnjo dobička v višini 7,7%. V obravnavanem letu 1912, ki smo ga izbrali za ponazoritev strukture bančnega poslovanja, pa so razdelili dobiček v naslednjem razmerju: šest desetin so ga namenili za izplačilo dividend delničarjem. Druga pomembna postavka je bil rezervni sklad, kamor so usmerili malo več kot petino čistega dobička. Preostanek pa je bil razporejen za različne namene: tantieme, superdividende, dobrodelne namene in v prenos na nove račune.

Ob koncu lahko zapišemo, da pomeni čas druge polovice devetnajstega stoletja in desetletij do prve svetovne vojne obdobje, ko se je oblikoval slovenski sistem institucij denarnega posredništva. V slovenskem gospodarstvu je to pomenilo pomembno inovacijo in strukturno spremembo. Začetki oblikovanja slovenskega sistema denarnih institucij so povezani z regulativnim hranilništvom, ki je imelo javno-pravni značaj. Ustanovitelji tovrstnih hranilnic, ki so morali jamčiti za varnost vlog, so bila politična oblastva: dežele, mesta in občine. Drugi po času nastanka med denarnimi zavodi do prve svetovne vojne, je bil zadružni sektor, kreditne zadrage namreč. Z nastankom slovenskih bank na prelomu stoletja pa se je med denarnimi zavodi pojavil še zasebni sektor in tako celovito zaokrožil mrežo denarnih zavodov v Sloveniji. Celovita strukturna zaokrožitev denarnih zavodov je obenem pomenila tudi funkcijsko dopolnjevanje pri opravljanju denarnih poslov. Regulativne hranilnice in zadrage so se osredotočile na zadovoljevanje denarnih potreb in zahtev predstavnikov drobno-gospodarskega sektorja, ki je bil v Sloveniji

tega časa daleč prevladujoč. Nasprotno pa so se banke osredotočile na podjetniški sektor.

Ugotoviti je tudi mogoče, da je obstajala tesna povezava med splošnim gospodarskim razvojem in razvojnim stanjem denarnih zavodov. Tu pa je treba poudariti, da je gospodarski razvoj na Slovenskem dobil nekoliko naglejši pospešek od devetdesetih let devetnajstega stoletja naprej in je bil tesno povezan z razvojem denarnih zavodov, ki so se hitreje in izdatneje množili v osemdesetih in devetdesetih letih devetnajstega stoletja. Tako velja izpostaviti ustanoviteljski val v tem obdobju pri regulativnih hranilnicah in predvsem izjemno hitro povečevanje števila kreditnih zadrug. V te institucije so se z leti natekla nemajhna sredstva, ki so bila nato na voljo posojiljemalcem, pri čemer je bil delež dolgoročnih hipotekarnih posojil krepak, kar je govorilo o strukturi prosilcev - izrazito so prevladovali predstavniki drobno-gospodarskega sektorja. Ves proces rasti slovenskega gospodarstva se je resda dogajal v razmerah splošne avstrijske konjunktore, vendar ob tem ni mogoče prezreti vloge slovenskih denarnih zavodov pri spodbujanju rasti. Še bolj izrazito se je to pokazalo z začetkom delovanja slovenskih bank, ko so se stopnje rasti še nekoliko dvignile. Velik del zaslug lahko pri tem pripišemo ravno bankam, ki so se posvetile podjetniškemu sektorju. S številnimi kratkoročnimi posojili - v nasprotju z regulativnimi hranilnicami in kreditnimi zadrugami niso podeljevale hipotekarnih posojil - ali neposredno udeležbo pri podjetniških podvigih so spodbudile vznik in nadaljnji vzpon podjetništva na Slovenskem.

Žarko Lazarevič

THE DEVELOPMENT OF THE SLOVENIAN BANKING SYSTEM BEFORE
THE FIRST WORLD WAR

S u m m a r y

The Slovenian economy in the second half of the nineteenth century and in the decades preceding the First World War was characterized by the development of the financial agency system. This represented an important novelty and a structural change in the Slovenian economy. The beginnings of the Slovenian banking system are connected with the regulative savings banks which had a public legal character. The founders of such savings banks, who had to guarantee the security of deposits, were the political authorities of provinces, towns and municipalities. The second financial institution to emerge before the First World War in the cooperative sector were credit cooperatives. With the emergence of banks in Slovenia, at the turn of the century, the private sector also appeared, thereby completing the network of financial institutions. These institutions complemented each other in financial transactions.

Regulative savings banks focused on covering the financial needs and demands of the small economy sector which was by far the prevalent in Slovenia at the time. Banks, on the other hand, concentrated on the entrepreneurs' sector.

It can also be ascertained that there was a close connection between the general economic development and that of the financial institutions. One has to stress, however, that the economic development in Slovenia started to gain an increasing momentum from the last decade of the nineteenth century onwards and was closely related to the development of the financial institutions which increased and multiplied at a higher rate in the 1880's and the 1890's. Noteworthy is a wave of regulative savings banks that opened at that time and, especially, an exceptional increase in the number of credit cooperatives. With the passing of years, these institutions accumulated considerable resources which were made available to borrowers. A large percentage of long-term mortgaged loans indicates that the borrowers were predominantly from the small-economy sector. Although the Slovenian economy grew under the circumstances of the booming Austrian economy, one cannot underestimate the role of the national financial institutions in boosting this growth. The growth rate was further boosted with the beginning of the operation of Slovenian banks which were dedicated to the entrepreneurs' sector and are very meritorious in this respect. Unlike the regulative savings banks and the credit cooperatives, the banks offered no mortgaged loans, however, by granting many short-term loans and directly participating in the enterprise, they encouraged the emergence and the increase of Slovenian enterprise.

1.01 UDK 061.22(497.4 Maribor) Svoboda-Vzajemnost
"1919/1941"
Prejeto 8. 5. 1999

Dragan Potočnik*

Delovanje delavskega prosvetnega društva Svoboda - Vzajemnost v Mariboru od ustanovitve do leta 1941

IZVLEČEK

Delavsko prosvetno društvo Svoboda je bila v obdobju med svetovnima vojnama v Mariboru vodilna delavska kulturna organizacija. Društvo je veliko prispevalo k dvigu ljudske prosvete. Delovalo je po odsekih, kot so bili tamburaški, dramski, športni, izletniški, recitacijski, šahovski, pevski. Prirejalo je predavanja o problemih delavskega gibanja. DPD Svoboda so leta 1935 oblasti prepovedale zaradi političnega delovanja, toda že naslednje leto je zrasla Vzajemnost. Predavanja, diskusije, prosvetni večeri, pevski in dramski nastopi so prispevali k splošnemu izobraževanju in k marksistični prevzgoji. Aktualna socialno-ekonomska vprašanja so pritegovala ne le delavce, ampak tudi intelektualce, dijake in študente. Pri Vzajemnosti je delovalo nekaj znanih slovenskih kulturnih delavcev, med njimi prof. Bogo Teplý, prof. Ivan Favai, Jože Babič in Anton Tanc.

Ključne besede: kultura, prosveta, društva, delavske organizacije, socialna demokracija, Slovenija

ABSTRACT

ACTIVITY OF WORKERS CULTURAL SOCIETY "SVOBODA - VZAJEMNOST" IN MARIBOR FROM ITS FOUNDATION TO 1941

The Workers' Cultural Society Svoboda (Freedom) was a leading workers' cultural organisation in Maribor between the two World Wars. The society contributed greatly to the rise of popular education and culture. It was divided into several sections such as drama and recitals, sports, nature trips, chess, singing and tamburitsa. The society organised lectures on issues related to the workers' movement. In 1935, the Svoboda society was banned by the authorities because of its political activity. However, only a year later, the Vzajemnost (Solidarity) Society was founded in its stead. It organized lectures, discussions, cultural evenings, singing and theatrical performances, thereby contributing towards a greater general education and Marxist re-education. By dealing with the current socio-economic issues, it attracted workers as well as intelligentsia and students. Among those who collaborated with the Vzajemnost were several prominent Slovenian cultural workers, such as Bogo Teplý, Ivan Favai, Jože Babič and Anton Tanc.

Key words: culture, education, societies, worker's organisations, social democratic party, Slovenia

* mag., asistent, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška c. 160

V Mariboru se je pred prvo svetovno vojno razvilo močno delavsko gibanje, saj je bilo že leta 1868 v ýdelavnicah južne železnice zaposlenih čez dva tisoč delavcev. Socialdemokratska stranka, ki je vodila delavsko gibanje v Mariboru, je delovala v sklopu graške deželne organizacije in je sledila politiki dunajskega strankinega vodstva. Sredi devetdesetih let se Gradcu kot gravitacijskemu središču sicer postavi nasproti Ljubljana kot središče JSDS, vendar le-ta v Mariboru ni bila pomembna. Vplivno območje je potekalo po vitanjski razvodnici.

Ob tem je pomembno dejstvo, da je socialna demokracija v Mariboru vključevala tudi slovensko delavstvo, ki je prihajalo iz agrarnega podežolja in se je z rastjo industrializacije zaposlovalo v mestu. Vključevanje slovenskih delavcev v socialno demokracijo pod vodstvom graške deželne organizacije je imelo za posledico postopno izgubljanje slovenskega nacionalnega habitusa in prevzemanje nemškega. V razvitem delavskem društvenem življenju, kjer so bile poleg zborovanj in shodov tudi kulturne prireditve (pevske, dramske), se je le redko slišal slovenski jezik.¹

Treba je poudariti, da socialna demokracija ni zavestno ponemčevala slovensko delavstvo. Njen osnovni cilj je bil internacionalizem in nujnost družbeno-ekonomskih sprememb, nacionalizem je predstavljal samo preostanek meščanske družbe, ki bo z zmago socializma sam od sebe odpadel.²

Leto po sprejetju zakona o družtvih leta 1867, po katerem je bila delavcem zagotovljena združevalna in zborovalna svoboda in pravica do ustanavljanja delavsko izobraževalnih društev, je bilo v Mariboru ustanovljeno delavsko izobraževalno društvo. Društvo, ki je bilo socialdemokratsko in je bilo pod vplivom Gradca, so mariborski delavci ustanovili zaradi potrebe po dodatnem izobraževanju. Bolj pomembna kot kulturno delovanje je bila njegova izobraževalna in politična dejavnost. S podobnim namenom je bilo leta 1875 ustanovljeno tudi Splošno delavsko izobraževalno društvo.

Delavci v Mariboru so delovali tudi v okviru katoliških in strokovnih društev. Tako je bilo že leta 1855 ustanovljeno katoliško društvo rokodelskih pomočnikov, ki je imelo predvsem izobraževalno in prosvetno nalogo (petje, dramska skupina).³ V naslednjih letih so se v strokovna društva povezovali krojaški in pekovski pomočniki. Le-ti so leta 1897 ustanovili delavsko pevsko društvo. Ob tem pevskem društvu je od leta 1891 delovalo še delavsko pevsko društvo *Frohsinn*, ki so ga ustanovili delavci železniških delavnic. Leta 1903 so delavci v Mariboru ustanovili še tamburaško društvo *Einheit*.

Šele leta 1894 je Štefan Skrbinšek ustanovil slovensko delavsko Bralno in pevsko društvo Maribor, ki se je namenilo gojiti slovenski jezik, slovensko petje, pospeševati vsestransko omiko delavskega stanu in utrditi ter ohraniti narodno zavednost med delavci slovenskega rodu.⁴ Društvo so ustanovili tudi z namenom, da bi odtegnilo slovenske delavce od socialne demokracije in jih povezalo s slovensko narodno idejo. Novo društvo, ki je združevalo delavce, obrtnike, trgovske

¹ Franc Rozman: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1979, str. 299-301.

² Prav tam, str. 32.

³ Franjo Zorko: Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in okolice (1855-1983). Maribor 1989, str. 9.

⁴ Slovenski gospodar, 27. 5. 1894, št. 28, str. 2; Ustanovni zbor slovenskega delavskega bralnega in pevskega društva v Mariboru.

nameščence, nižje uradništvo in železničarje,⁵ je s svojim delovanjem pripomoglo tako k narodnemu kot tudi kulturnemu prebujenju mariborskega delavstva.

Po prvi svetovni vojni se je nemška socialna demokracija povezovala z nacionalističnim nemškim meščanstvom in se upirala slovenskim oblastem. Obetala si je združitev Maribora z Avstrijo. Šele po sklenitvi senžermenske mirovne pogodbe z Avstrijo 10. septembra 1919 se je socialnodemokrasko delavstvo Maribora povežalo v Jugoslovansko socialnodemokrasko stranko za Slovenijo s sedežem v Ljubljani.

Delavsko gibanje v Mariboru po letu 1918

Poleti leta 1919 so se sestali mariborski delavci v gostilni Puntigam v Mlinski ulici z namenom, da ustanovijo podružnico ljubljanske *Svobode*.⁶ Ker med mariborskim delavstvom po letu 1918 ni bilo slovenskih iniciatorjev za delavsko kulturno delovanje, so se dela lotili prišleki iz ostalih delov Slovenije.⁷ Med njimi so bili prof. Ivan Favai ter učitelja Fran Škof in Viktor Grčar.⁸

Že leta 1919 so predložili pravila *Svobode* delavske, telovadne in kulturne zveze za Slovenijo v Mariboru Pokrajinski upravi za Slovenijo. Pravila mariborske podružnice so *Svobodo* opredeljevala kot nepolitično podružnico, ki je bila ustanovljena z namenom, da pospešuje v svojem okolju kulturni in gospodarski napredek ter da varuje kulturne, socialne in gospodarske koristi članov in delavcev sploh. To so želeli doseči z ustanavljanjem in vzdrževanjem knjižnic in čitalnic, z izdajanjem publikacij, s prirejanjem shodov, predavanj in razgovorov, z ustanavljanjem odsekov, klubov, krožkov in tečajev, z gojenjem različnih športov, izletov, gledaliških predstav, koncertov in recitacij.⁹

Razcep v slovenskem delavskem gibanju na reformistično in revolucionarno smer in poraz splošne stavke slovenskega delavstva v letu 1920 sta močno prizadela delo podružnic *Svobode*. Do ločitve na kulturnem področju je prišlo po Obznani (30. decembra 1920) in Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi

⁵ Pavel Strmšek: Dramatično društvo v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje (dalje ČZN), 1928, str. 1.

⁶ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Zbirka pravil, št. 4576. Predložena pravila *Svobode* - delavske, telovadne in kulturne zveze za Slovenijo. Leta 1909 se je ustanovila v Ljubljani delavska kulturna centrala za Kranjsko Vzajemnost. Po zgledu ljubljanske Vzajemnosti se je kmalu ustanovila Vzajemnost tudi za Štajersko in Koroško s sedežem v Trbovljah. Leta 1913 je bila policijsko razpuščena, ker je priredila predavanje Ivana Cankarja o jugoslovanskem vprašanju. Še isto leto so kot naslednico Vzajemnosti ustanovili Splošno delavsko zvezo *Svoboda* za Kranjsko v Ljubljani. Prvo predavanje v organizaciji *Svobode* je imel še v času prve svetovne vojne Ivan Cankar (1. 6. 1918). Do konca leta 1918 je *Svoboda* uredila osrednjo društveno knjižnico v Ljubljani. Januarja 1919 pa je izšla prva številka revije *Svoboda*. Do konca avgusta 1919 je bilo ustanovljenih 15 podružnic po vsej Sloveniji, ki so šteje skupno 2674 članov. Splošna delavska zveza *Svoboda* za Kranjsko v Ljubljani se je na izrednem občnem zboru 1. 2. 1920 preimenovala v Delavsko izobraževalno zvezo *Svoboda* za Slovenijo. Prim. Ervin Dolenc: Kulturno prosvetna društva slovenskih delavskih strank v letih 1918-1929. Filozofska fakulteta, Ljubljana 1989, magistrsko delo; Delavska politika, 5. 4. 1933, št. 27, str. 3; K dvajsetletnici *Svobode*.

⁷ *Svoboda*, 1929, št. 11, str. 276-279; Desetletnica mariborske "Svobode".

⁸ Anton Tanc: Kronika delavske kulture v Mariboru. Prispevki k jubilejni kulturni razstavi Maribor 1918-1938. Maribor 1938, (dalje Tanc, Kronika) str. 15.

⁹ ARS, Zbirka pravil št. 4590. Predložena pravila *Svobode* delavske, telovadne in kulturne zveze za Slovenijo v Mariboru je odobrila Pokrajinska uprava za Slovenijo, oddelek za notranje zadeve v Ljubljani 13. oktobra 1921.

(1. avgusta 1921), ko so s prepovedjo nastopili za komuniste drugačni pogoji delovanja. Podružnice *Svobode* so ostale pod vodstvom socialdemokratov. Prej aktivni Svobodaši - komunisti pa so v njih prenehali delati. Do leta 1923 je število podružnic raslo, zanimanje delavstva pa je upadlo. Vpliv *Svobode* je postal neznamenat, delo v podružnicah je zamiralo, povezave med centralo in podružnicami skoraj ni bilo.¹⁰

Občutneje je krizo slovenskega socialističnega gibanja zaznal tretji redni občni zbor *Svobode* 30. oktobra 1921. Po odcepitvi komunistov so se aprila 1921 odcepili tudi avtonomisti Albina Prepeluha in Dragotina Lončarja. Decembra 1921 so se socialdemokratske stranke iz različnih pokrajin v državi združile v Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ). Vendar se je v Sloveniji med socialisti cepljenje nadaljevalo.¹¹

Obnavljanje dela *Svobode* v Ljubljani je zaznati šele po letu 1925, ko je od občnega zbora zveze resnejšo skrb za utrjevanje enotnosti in krepitev delovanja *Svobode*. Obnavljanje je zahtevalo veliko truda in časa, saj številna društva v zvezi niso delovala. V začetku leta 1925 je začela ponovno izhajati revija *Svoboda*, ki je postala za člane obvezna. Predsednik *Svobode* je postal Rudolf Golouh, v vodstvu pa so se ponovno pojavili komunisti. Zaradi frakcijskih bojov znotraj socialistične stranke pa se prizadevanja, da bi *Svoboda* postala skupno delavsko središče, niso uresničila. Kljub težavam pa se je ob koncu dvajsetih let začela pospešeno razvijati gledališka dejavnost v okviru Delavskega odra.¹²

Krizo razcepljene leve v *Svobodi* so občutili tudi v Mariboru. Kmalu po ustanovitvi podružnice se je *Svoboda* zelo razmahnila. V kratkem času je štela nad šesto članov. V njenem delovanju pa je kmalu prišlo do nesoglasij. Notranji razkoli v delavskem gibanju so škodovali tudi mariborski podružnici. Razcepljenost socialističnega gibanja se je pokazala na vsedelavskem zletu v začetku julija 1923 v Mariboru, ki so se ga udeležila poleg glasbenih in pevskih odsekov *Svobode* še delavska kulturna društva zunaj te zveze.¹³ Skromna udeležba je pokazala, da so najbolj aktivni telovadni odseki. Še bolj očitno se je razcep pokazal na majski proslavi leta 1924, ko se člani mariborske podružnice *Svobode* niso mogli zediniti, ali bi sodelovali v sprevedu socialistov ali komunistov. Odločili so, da se jima ne priključijo.¹⁴ Posledica je bila, da so morali komunisti zapustiti *Svobodo*, saj so ostali člani izjavljali, da so "strogo socijalistično društvo" in da morajo drugače misleči društvo zapustiti.¹⁵ Nasprotja med komunisti in drugimi socialisti so imela za posledico, da se je število članov zmanjšalo na okrog dvesto.

Kljub omenjeni krizi v slovenskem socialističnem gibanju je mariborska podružnica *Svobode* v prvih letih delovanja ustanovila več sekcij in krožkov, ki so delovali bolj ali manj uspešno. Mariborski *Svobodi* so se postopoma pridružile *Svobode*

¹⁰ Tatjana Čepič: Zlet Svobode v Celju. Ljubljana 1985, (dalje T. Čepič, Zlet) str. 17; Ivan Kreft: Progresivna preusmeritev ljudskega gibanja v Sloveniji med vojnama. Murska Sobota 1962, str. 49-85.

¹¹ Aleksander Kutoš: Zveza komunistov Jugoslavije - ustanovitev in razvoj. Ljubljana 1978, str. 14-24; France Filipič: Ob razpottjih zgodovine, Odnos delavskega gibanja v Sloveniji v letih 1918-1941 do države in družbe. Maribor 1994, str. 121-130.

¹² Rudolf Golouh: Pol stoletja spominov. Ljubljana 1966, str. 250-348.

¹³ Ervin Dolenc: Kulturni boj - slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929. Ljubljana 1996, (dalje Dolenc, Kulturni boj) str. 340.

¹⁴ Jutro, 4. 5. 1924, št. 106, str. 4; Razkol v Svobodi.

¹⁵ Svoboda, 1931, št. 1, str. 44; Kulturno delo v mariborski "Svobodi".

primestnih občin, tako leta 1926 tudi podružnica *Svobode* na Studencih.¹⁶ Pristopilo pa je tudi nekaj delavskih društev. Tako je leta 1921 pristopilo delavsko tamburaško društvo *Einheit*.

V zimskih sezonah leta 1919/21 je vzdrževala *Svoboda* v Gambrinovi dvorani plesno šolo. Nameravali so ustanoviti tudi glasbeno šolo, česar pa zaradi nezadostnih sredstev niso zmogli. Mariborska podružnica *Svobode* je dala tudi pobudo za ustanovitev Ljudske univerze v Mariboru, ki pa je zaradi nezadostnega zanimanja delavstva prešla pozneje v meščanske roke.¹⁷

Temelj dejavnosti mariborske podružnice *Svobode* je bil pevski odsek, ki je s svojim pevskim zborom pripravil več odmevnih koncertov. Navedimo koncertno matinejo leta 1921, koncert Adamičevih skladb leta 1922, koncert opernih pevcev Emila Rumpelja in Maria Šimenca ob sodelovanju violinistke Brandl-Pelikan leta 1925. Pevski zbor je imel več koncertov zunaj Maribora, tako v Šoštanju, pri Sv. Lovrencu na Pohorju, v Slovenski Bistrici, v Ptujju, Celju, Zagrebu. Zaradi pogostih izgub zaposlitve so se pevci in pevovodje v zboru stalno menjavali.

Aprila 1920 so pri mariborski podružnici *Svobode* ustanovili še dramatični odsek. Kmalu po ustanovitvi in prvi predstavi ljudske igre V Ljubljano jo dajmo, so bili prvi prostori delavskega odra prodani. Za delavske predstave tako ni bilo več primernih prostorov. Zaradi prostorskih težav je bilo delovanje delavskega odra v Mariboru v dvajsetih letih oteženo. Vlogo kulturnega ozaveščanja mariborskega delavstva je nato prevzelo Narodno gledališče v Mariboru, ki je kmalu po ustanovitvi začelo uprizarjati predstave za delavce po nižanih cenah.

Knjižnični odsek je že kmalu po ustanovitvi razpolagal z okrog tristo knjigami. Zaradi pomanjkanja sredstev novih ni bilo mogoče nabaviti, zato se je leta 1928 knjižnica mariborske *Svobode* priključila knjižnici Delavske zbornice.¹⁸

V prvih letih po ustanovitvi je bil aktiven tudi ruski krožek, ki je prirejal tečaje za delavce, ki so se želeli naučiti rusko.

Razen tega je prirejala *Svoboda* še razne delavske izobraževalne tečaje, tako tečaj slovenščine za Nemce, nemščine za Slovence, srbohrvaščine, ruščine; pripravili so knjigovodski tečaj, tečaj za strojnike, stenografski, režiserski in govorniški tečaj.

Svoboda je organizirala tudi delavske izlete. Prvič so izletniki odšli 6. avgusta 1922 v Celje, kjer so delavci iz vse Slovenije prisostvovali raznim telovadnim nastopom, športnim prireditvam in pevskega koncertu več sto pevcev.

Sredstva za izvajanje aktivnosti je *Svoboda* pokrivala z mesečno članarino, s sredstvi raznih prireditev, kot so bile zimske in poletne veselice, zbiralne akcije, in s subvencijo mestne občine.

Največja ovira delovanja *Svobode* v dvajsetih letih so bili, poleg že omenjene krize slovenskega socialističnega gibanja, neprimerni prostori. Do leta 1921 so bile vse delavske prireditve v starem Križevem dvoru (ob današnji Ruški cesti), nato pa v Ljudskem domu (Volksheim) na Ruški cesti 7. V neprimernih, tesnih gostilniških

¹⁶ ARS Zbirka pravil, št. 4596. Predložena pravila podružnice Delavske telovadne in kulturne zveze, *Svobode* za Slovenijo na Studencih je odobrila Pokrajinska uprava za Slovenijo, 12. oktobra 1926.

¹⁷ Tanc, Kronika, str. 15-27.

¹⁸ Bruno Hartman: Delavske knjižnice v Mariboru do druge svetovne vojne. ČZN, 1980, št. 2, str. 331-332.

prostorih v Ljudskem domu so bila predavanja, sestanki, zborovanja itd. Večje kulturne prireditve v teh prostorih niso bile izvedljive, zato so velikokrat morali gostovati v Unionski ali v Gambrinovi dvorani. Šele leta 1930 je mariborska *Svoboda* dobila primerne prostore v Zadržnem domu na Slomškovem trgu št. 6.¹⁹

Kulturno delovanje mariborske podružnice *Svobode* je oviralo tudi veliko število delavskih kulturnih društev, ki iz različnih razlogov niso sodelovala s *Svobodo*. Enotnega gibanja delavske kulture v Mariboru torej ni bilo. Podružnica *Svobode* v Mariboru pa je vendarle predstavljala vodilno delavsko kulturno organizacijo.

V letu 1928 se je z nastopom vlade Antona Korošca povečal pritisk na marksiste, še posebej na komuniste, ki so prikrito delovali tudi v okviru *Svobode*. Delo pa je mogoče tudi zaradi tega pritiska potekalo še z večjo vnemo naprej. Tako so istega leta na 11. občnem zboru *Svobode* izbrali osrednji odbor društva, ki je več kot štiri leta ostal skoraj nespremenjen, to stalnost pa je izražal tudi v idejnem in organizacijskem delu zveze. Plod tega obdobja je Delavski oder, redno izhajanje društvene revije, pevska podzveza ter posebej pomembni koraki k enotnemu delavskemu kulturnemu gibanju za vso državo. Tako je maja 1929 predsednik *Svobode* Ciril Štukelj na društvenem kongresu poudarjal, da je društvo spet konsolidirano, trdno in močno. Različni odseki bi naj predvsem budili proletarsko zavest, solidarnost in pomoč delavskemu gibanju, vendar so posamezni odseki, predvsem športni, živeli preveč sami zase. Poleg tega je bila ena glavnih pomanjkljivosti premajhna številčnost.²⁰

Ob koncu dvajsetih let si je tudi mariborska *Svoboda* zastavila širši program. Svojo glavno nalogo so videli v tem, da nudijo delavstvu izobrazbo in da ga prebudijo v razredni zavesti.²¹ To so poskušali doseči z rednimi tedenskimi predavanji in tudi s predstavami na delavskem odru. Predavanja so bila v Ljudskem domu predvidoma vsako soboto zvečer. Tako so leta 1929 začeli cikel predavanj s potopisnim predavanjem o Japonski. Predavanja so prirejali tedensko in so jih spremljale skioptične slike, tako o Skandinaviji, Alpah, telesni kulturi in delavskem športu, starem Rimu, dunajski revoluciji 1848 in Slovencih, Jugoslaviji, Franciji, Ameriki in Slovencih, novi industrijski revoluciji, Španiji, Severni Afriki in Italiji. Predavanja so bila brezplačna in dobro obiskana.²² Organizator predavanj je bil prof. Bogo Teplý, ki je bil hkrati tudi pogost predavatelj. Predavali so še Rudolf Golouh, prof. Leon Detela in Josip Petejan. Večere so popestrili z nastopi pevcev, godbenikov, recitatorjev in gledaliških igralcev. Vsa predavanja in razne glasbene točke so morali dati prej v cenzuro.

Po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 je *Svoboda* kot nepolitična organizacija z delovanjem na področju izobrazbe in kulture delavskega razreda nadaljevala z delom. Kraljeva diktatura se formalno samih kulturnih organizacij namreč ni neposredno dotaknila. Pokazala se je pravilnost usmeritve, ki jo je uvedel predsednik Henrik Tuma. Po njegovi zaslugi je društvena zveza *Svoboda* ostala

¹⁹ Svoboda, 1930, št. 9, str. 239; Mariborska "Svoboda".

²⁰ Ervin Dolenc: Kulturna prizadevanja slovenskih socialistov v začetku tridesetih let (1929-1935). Prispevki za novejšo zgodovino, 37, 1997, št. 1, (dalje Dolenc, Prizadevanja socialistov) str. 36-40.

²¹ Svoboda, 1929, št. 1, str. 15; Iz delovanja podružnice Maribor.

²² Svoboda, 1929, št. 3, str. 56; Maribor.

med različnimi marksističnimi strankami in frakcijami nevtralna, po svoji ideološki usmeritvi pa še vedno odločno marksistična. Bila je sicer okrnjena zaradi prepovedi delovanja telovadnih odsekov. Kljub temu pa je ostala žarišče javnega delavskega delovanja v času, ko si je oblast prizadevala uničiti sleherno demokratično gibanje, zlasti še delavsko.²³ Na pobudo *Svobode* je bila isto leto ustanovljena Cankarjeva družba, ki je delovala v tesni povezavi z njo kot protiutež klerikalni Mohorjevi in liberalni Vodnikovi družbi.

V začetku tridesetih let je prihajalo do občasnih trenj med socialdemokratskim vodstvom zveze *Svoboda*, ki je v skladu s pravili vztrajala na strogi nepolitičnosti zveze in med številnimi podružnicami, ki se v svojem delu niso mogle izogniti političnemu opredeljevanju. To je vzpodbujalo oblast, da je krepila nadzor nad podružnicami in njihovo legalno dejavnostjo, saj je slutila, da se za njo skriva ilegalno komunistično delo.

Socialisti so bili torej tudi v tridesetih letih razcepljeni tako kot v dvajsetih. Pri tem je glavnina zlasti kvalificiranega delavstva pripadala Socialistični stranki Jugoslavije, ki je bila leta 1929 razpuščena podobno kot druge stranke. Izdajali so časopis *Delavska politika* in sindikalno glasilo *Delavec* in še naprej delovali v *Svobodi*.²⁴

Septembra 1934 je bil zadnji kongres *Svobode* pred razpustitvijo. Za predsednika je bil izvoljen prof. Bogo Teplý iz Maribora, neutrudni sodelavec revije *Svoboda* in Cankarjeve družbe. Kongres je sprejel spremembo pravil in preimenoval *Svobodo* v Delavsko kulturno zvezo Jugoslavije. V tem času je bila dejavnost *Svobode* najmočnejša, odkar je bila ustanovljena.²⁵

Z živahnim kulturnim delom pa je v začetku tridesetih let nadaljevala tudi mariborska "Svoboda". Tako so na občnem zboru 12. aprila 1930 ugotovili, da je vse več dobrih predavanj in da se je izboljšalo organiziranje delavskih gledaliških predstav v Narodnem gledališču v Mariboru. Dramski odsek podružnice zaradi prostorskih težav namreč ni mogel zaživeti, čeprav je bilo mnogo navdušenja.²⁶

Otvoritveno predavanje v sezoni 1930/31 je imel 19. novembra 1930 Rudolf Golouh, ki je predaval o političnem in gospodarskem razvoju Italije od leta 1860 do tedaj. Posebno nazorno je spregovoril o tem, kako se je mogel razviti v Italiji fašizem. 26. novembra je ob skioptičnih slikah predaval prof. Bogo Teplý o razvoju obleke v raznih krajih in časih. 3. decembra je dr. Franjo Žgeč razmišljal o človekovi svobodni volji. 10. decembra je ponovno spregovoril prof. Bogo Teplý, tokrat o tedanjem gospodarskem sistemu. Predavanja so se nadaljevala tudi v januarju in februarju leta 1931, ko so poslušalci lahko prisluhnili predavanjem o zgodovini pisave in knjige, o vzrokih in razpletu gospodarske krize v Ameriki in Evropi, o nastanku življenja in razvoju živih bitij, o razmerju med Vatikanom in fašizmom, o zgodovini delavskega gibanja v Primorju, o spolni vzgoji in o svetovni vojni. Vsa predavanja so bila dobro obiskana. 19. januarja 1931 je organizirala podružnica tudi filozofsko-socialni seminar, ki ga je vodil dr. Franjo Žgeč.²⁷

²³ Dolenc, Prizadevanja socialistov, str. 35.

²⁴ Zdenko Čepič et al.: Ključne značilnosti slovenske politike 1929-1955. Ljubljana 1995, str. 25.

²⁵ T. Čepič: Zlet, str. 18-20.

²⁶ Svoboda, 1930, št. 5-6, str. 159; Občni zbor mariborske "Svobode".

²⁷ Svoboda, 1931, št. 3, str. 104-105; Mariborska podružnica "Svobode".

Dejaven pa je bil tudi pevski odsek, ki je imel stalne tedenske vaje. Pevci, ki so že od začetka predstavljali jedro podružnice, so pogosto tudi gostovali.²⁸

Decembra 1931 so se vsako sredo nadaljevala redna predavanja v novih, moderno opremljenih prostorih Delavske zbornice v Sodni ulici. Prav sezona 1931/32 je bila ena najuspešnejših v vsem obstoju mariborske podružnice *Svobode*, saj je ta priredila v mestu 22 predavanj z vseh področij znanosti, zlasti iz gospodarstva.²⁹ Jeseni 1931 so poslušalci prisluhnili temam predavanj o današnji finančni krizi, o nastanku verstva, o Španiji, o današnji organizaciji kapitalizma, o Alpah, in o razvoju letalstva.³⁰ Spomladanski cikel so nadaljevali s predavanji o modernem parniku, o Švici, o Dunaju in njegovih socialnih ustanovah ter o Dostojevskem in Tolstoju. Med predavatelji zasledimo prof. Boga Teplýja, Rudolfa Golouha, Josipa Petejana in dr. Franja Žgeča.

Delovanje *Svobode* se je posebej razmahnilo v letu 1932, ko je zveza napredovala tako po številu članov kot tudi po številu in kakovosti prireditev. Kljub poostreni gospodarski krizi, ki je povzročila tudi omejitve ali celo prekinitve delovanja nekaterih podružnic, je članstvo naraščalo. Po zgledu ljubljanske *Svobode* je mariborska podružnica začela prirejati prosvetne večere. Prednost teh prireditev je bila v tem, da so nastopali na njih člani posameznih sekcij, tako se je delo v sekcijah poživilo. Razen tega so prosvetni večeri s petjem, deklamacijami in predavanjem privabili še več obiskovalcev kot predavanja. Prvi prosvetni večer je bil v Mariboru 20. aprila 1932. Na njem so nastopili samo člani *Svobode*. Po uvodnem govoru Josipa Petejana je nastopil moški pevski zbor, za njim pa se je prvič predstavil dramski odsek z deklamacijami delavskih pesnikov. Prof. Bogomir Stupan je nato predaval o perečih problemih sodobnosti, in to o gospodarski krizi ter imperializmu.³¹

Ker je bilo leto 1933 v znamenju 20-letnice ustanovitve delavskega prosvetnega društva *Svoboda* in 5-letnice izhajanja marksističnega kulturnega mesečnika *Svoboda*, je bila sezona 1932/33 kulturno zelo živahna. Izmed odsekov sta bila najaktivnejša pevski in športni. Pevski odsek se je znatno razširil, pridružilo se mu je zlasti veliko tekstilnih delavk. Pripravili so tudi več koncertov. Med drugim so nastopili na dveh akademijah in na prosvetnih večerih. Zelo dejaven je bil športni odsek, ki se je udeležil številnih tekem, tudi mednarodnih. V njegovem okrilju se je ustanovil še šahovski in zimsko-športni odsek.

Dramski odsek je zaživel v sezoni 1933/34, ko je delo steklo v dveh sekcijah: v sekciji za študij drame in v sekciji za recitacijski zbor. Člani odseka so se predstavili s Cankarjevimi Hlapci in Hlapcem Jernejem, ob proslavi petnajstletnice smrti Ivana Cankarja. 3. decembra 1933 so uspešno uprizorili obe deli v Narodnem gledališču v Ptujju. 10. decembra so se predstavili v Rušah, 16. decembra pa še v mariborskem gledališču pred mariborskim delavstvom.³² 21. januarja 1933 je bila na pobudo *Svobode* v mariborskem gledališču tudi prva delavska predstava v

²⁸ Vzajemnost 1938, str. 19; Anton Tanc: Kronika delavske kulture v Mariboru.

²⁹ Svoboda, 1932, št. 5, str. 189; Prosvetni večer mariborske "Svobode".

³⁰ Svoboda, 1931, št. 12, str. 435; Svoboda v Mariboru.

³¹ Svoboda, 1932, št. 5, str. 189; Prosvetni večer mariborske "Svobode".

³² Svoboda, 1934, št. 2, str. 56-58; Maribor.

sezoni. Uprizorjeni so bili Kreftovi Celjski grofje. Odmevno in dobro obiskano je bilo gostovanje Delavskega odra Svobode iz Ljubljane s Hlapcem Jernejem.³³

Poleg pevskega in dramskega odseka je postajal vse bolj pomemben prosvetni odsek, ki je skrbel za izobraževalno delo. Odsek je tudi v sezoni 1932/33 v dvorani

Delavske zbornice pripravil vrsto predavanj. Ciril Štukelj je na prosvetnem večeru govoril o delavski kulturi; predavanje so popestrili pevci in deklamatorji. Prof. Bogo Teplý je predaval o sodobni Nemčiji, pri čemer je obširno razpravljal o vzrokih in ciljnih nacizma v Nemčiji. Sledilo je predavanje Bogomira Stupana o revoluciji leta 1848. Prof. Leon Detela je govoril o Darwinu in razvojni teoriji. Dr. Josip Vrtovec je na podlagi filmskih slik predaval o razvoju plodu v materinem telesu. Na drugem prosvetnem večeru, ki ga je spremljalo petje in deklamacije, je prof. Bogomir Stupan predaval o utopičnih socialistih. Prof. Bogo Teplý je obširno razpravljal o temi "Marksizem in vera". Lotevali so se tudi aktualnih problemov tedanjega časa, saj so bila trideseta leta zelo razgibana tako doma kot po svetu. Notranje napetosti v Španiji so leta 1936 sprožile državljansko vojno, kolonialni apetiti fašistične Italije so izzvali vojno v Afriki, od leta 1933 je vse bolj naraščala moč nacistične Nemčije, Sovjetska zveza je po Komunistični internacionali idejno in politično posegala v Evropo in s tem tudi v delavsko gibanje Slovenije. Ob tem omenimo še posledice gospodarske krize, širjenje nemškega nacizma in narodno-obrambno gibanje v Mariboru. Tako so stekle razprave o imperializmu, fašizmu v Švici, o delavskem gibanju v Italiji pred dobo fašizma, o izvoru in razvoju države, o nastanku in razvoju delavskega gibanja, o ženi v družbi in delavskem gibanju, o zgodovini delavskega gibanja, strukturi domačega gospodarstva v ogledalu kreditne krize, o težavah sodobnega gospodarstva.³⁴

Svoboda je s svojim delovanjem postajala vse bolj žarišče delavske kulture v Mariboru. O tem je pričalo njeno vsestransko prosvetno delo. Njena vsakoletna predavanja so se razvila v pravo delavsko univerzo. Da bi ta univerza krepila razredno zavest delavcev, je tudi v sezoni 1934/35 pripravila več predavanj. Zvrstilo se je 23 predavanj, štiri diskusije in en prosvetni večer. Aktualni problemi razgibanega časa so narekovali teme predavanj. Med temi omenimo: Svetovni gospodarski in politični položaj, Grozote bodočih vojn, Delavsko pravo v Nemčiji, Kronika delavskega gibanja, Delavstvo in narodnostno vprašanje, Rasizem, Zgodovina suženjstva, Zgodovina Židov, Problemi Tihega oceana, Delavec in kultura. Novost so bile teme iz mariborske zgodovine kot: Socialna zgodovina Maribora, Pokrajinska in kulturna slika Maribora pred sto leti, o čemer je govoril prof. Franjo Baš. Zvrstilo se je tudi nekaj zdravstvenih predavanj: Spolne bolezni, Tuberkuloza, Nalezljive bolezni, kar je predstavil dr. Josip Vrtovec. Povprečni obisk na predavanjih je znašal od sto do stopetdeset obiskovalcev.

Prosvetni odsek je poleg predavanj uvedel v sezoni 1933/34 še diskusijske večere, ki so obravnavali teme: Fašizem (diskusijo je vodil prof. Bogo Teplý), Žena in socializem (razpravo je vodil Eržen); trije večeri so bili namenjeni Etiki in morali (diskusijo je vodil prof. Bogo Teplý). V naslednjih sezonah so bile tudi

³³ Svoboda, 1933, št. 2, str. 93; Kulturno delo v mariborski "Svobodi".

³⁴ Delavska politika, 29. 12. 1933, št. 95, str. 3; Poživiljanje kulturnega dela med mariborskim delavstvom.

teme diskusij času primerne. Razprava je tekla o etiki in morali, Socializem in vera, Cerkev in fašizem, Vzgoja in šola.

V letu 1933 so pripravili tudi več prosvetnih večerov, tako je na prosvetnem večeru 8. novembra 1933 v polni dvorani Delavske zbornice spregovoril prof. Bogo Teplý o pomenu in namenu izobraževalnega dela *Svobode*. Po nastopu mešanapevskega zbora *Svobode*, je sledilo predavanje prof. Bogomirja Stupana o nacizmu v Nemčiji.³⁵ Tudi na naslednjih prosvetnih večerih sta nastopila dramski in pevski odsek, sicer pa so obravnavali vprašanje delavske kulture (Eržen) in proletarske umetnosti (Štandekar).

Zanimanje za prosvetne večere je vse bolj naraščalo, tako da je dvorana Delavske zbornice postala že premajhna. Za vse prireditve je bil vstop prost.

Socialni tečaj v letu 1933 je zajel predavanja o zgodovini delavskega gibanja, dialektičnem materializmu, govorništvu in dopisništvu, knjigovodstvu, uvodu v Marxov Kapital, zakonu o zavarovanju delavcev in o socialnih institucijah.

Mariborsko delavstvo se je 18. marca 1933 poklonilo Karlu Marxu, ki so ga šteli za utemeljitelja znanstvenega socializma. Proslavo je pripravila *Svoboda* skupaj s strokovnimi organizacijami. Pred polno Unionsko dvorano je uvodoma zaigrala železničarska godba, nato pa so nastopili združeni delavski pevski zbori. Slavnostni govornik je bil prof. Bogo Teplý, ki je orisal pomen Marxovega dela. Proslavo je sklenil dramski odsek s prikazom zgodovinskih slik.³⁶

V naslednji sezoni je mariborsko delavstvo 30. septembra 1934 veličastno proslavilo svoj prvi delavski kulturni dan. Vsa obstoječa delavska kulturna društva so sklenila, da za ta dan zbršejo društvene meje ter skupno manifestirajo kulturni ideal delavskega razreda. Ob udeležbi gostov iz vseh večjih industrijskih središč Slovenije so nastopile delavske kulturne in športne organizacije. Program so izvajala društva in odseki, tako Pevski odsek pekov, pevski odsek *Svobode*, Frohsinn, Enakost, Grafika, Krilato kolo in drugi. Proslavo so simbolično zaključili z odkritjem Marxovega portreta, ki je ožarjen visel nad igriščem.³⁷

Med pomembnejšimi prireditvami *Svobode* omenjamo še proslavo 25-letnice Tivolske resolucije, ki je bila v Mariboru 25. novembra 1934. Organizirana je bila na pobudo *Svobode*, pod okriljem Strokovne komisije. Ob sodelovanju združenih delavskih pevskih zborov in delavske železničarske godbe je prireditev potekala v Unionski dvorani. Zbralo se je okrog 1600 delavcev.³⁸ Na praško delavsko olimpiado je poslala svoje zastopstvo. Priredili so izlete na Pohorje, v Ruše in v Slovensko Bistrico.³⁹

Razpredeno dejavnost *Svobode* so pretrgali dogodki ob zletu *Svobode* v Celju julija 1935. Člani *Svobode* so se vse leto 1935 temeljito in z veliko propagande pripravljali na zlet *Svobode* v Celju. Idejno vodstvo prireditve je prevzel centralni odbor *Svobode*, za njegovo tehnično izvedbo pa je skrbel posebej oblikovan odbor v Celju. Prvo julijsko nedeljo leta 1935 se je zleta *Svobod* v Celju udeležilo okrog 10.000 ljudi. To je bila ena največjih marksističnih manifestacij v Jugoslaviji pred

³⁵ *Svoboda*, 1933, št. 12, str. 474; Maribor - rekorden obisk ob priliki prvega prosvetnega večera mariborske "Svobode".

³⁶ *Svoboda*, 1933, št. 4-5, str. 242; Proslava petdesetletnice Marksove smrti v Mariboru.

³⁷ Delavska politika, 3. 10. 1934, št. 8, str. 2; Veličasten potek I. delavskega kulturnega dne v Mariboru.

³⁸ *Svoboda*, 1935, št. 1, str. 2; Maribor.

³⁹ *Svoboda*, 1935, št. 6, str. 182-183; Maribor.

drugo svetovno vojno.⁴⁰ Nekaj govornikov je bilo nepredvidenih. Njihov nastop naj bi izsilil predvsem del komunistično navdahnjene množice. Ta je uspela spreminiti zlet v manifestacijo enotne delavske fronte. Na zahtevo množice je moral policijski komisar dovoliti Francu Leskovšku govor, v katerem je pozval delavstvo, naj se v boju za demokratske svoboščine strne v enotno delavsko fronto.⁴¹

Vzklikanje komunističnih parol in politična demonstracija je bilo dovolj, da je ban dravske banovine zaradi prekoračitve statutarno določenega delovanja in delovanja proti državnemu in družbenemu redu razpustil Delavsko telovadno in kulturno zvezo *Svoboda* z vsemi njenimi podružnicami.⁴² Delavsko kulturni dan je prešel na politično polje in v veliko protidržavno in komunistično demonstracijo.⁴³

Čeprav je Stojadinović-Koroščeva vlada po celjskem zletu razpustila *Svobode*, niso utihnile parole, napisane na transparentih zletnikov - svobodašev v Celju, predvsem ne zahteve po ukinitvi zakona o zaščiti države, po amnestiji političnih obsojencev, po svobodi tiska in zborovanja, po priznanju Sovjetske zveze, po odpravi brezposelnosti itd.⁴⁴

Že aprila naslednje leto so bila potrjena pravila za novo nepolitično - socialistično društveno organizacijo *Vzajemnost* v Ljubljani. Istega meseca se je ustanovilo delavsko kulturno društvo *Vzajemnost* tudi v Mariboru.⁴⁵ Komunisti so v novo ustanovljeni zvezi še povečali svoj vpliv, saj so bile kulturne prireditve najprimernejše za prikrivanje politične propagande.⁴⁶

Kljub temu da je novo ustanovljeno delavsko kulturno društvo *Vzajemnost* nadaljevalo z delom *Svobode*, se je položaj podružnice *Vzajemnosti* v Mariboru v naslednjih letih slabšal. Vse večji problem v kulturnem gibanju je bil v tem, da kulturno delo ni bilo osredotočeno v eni delavski organizaciji. Poleg *Vzajemnosti* so kulturno poslanstvo med delavci opravljali še različna pevska društva, kot so bila *Frohsinn*, *Enakost*, *Grafika*, *Krilato kolo*, *Peki*, delovale so godbe železničarjev, grafičarjev, pekov, kolesarjev, prijateljev prirode, Detoljuba, Zveze delavskih žen in deklet. Zaradi neenotnosti v delavskem gibanju in s tem v kulturnem delovanju tudi prireditve *Vzajemnosti* niso bile tako obiskane.⁴⁷

Prirejanje predavanj je ostalo še naprej ena glavnih izobraževalnih nalog novega delavsko-kulturnega društva *Vzajemnost*. V letih pred drugo svetovno vojno se je zvrstilo manj predavanj. Teme pa so bile podobne kot v času dejavnosti *Svobode*, največkrat s področja marksizma, trenutne politične situacije in gospodarstva. Med predavatelji najdemo znane kulturne delavce, ki so bili poslušalcem že znani. Kljub skromnejšemu delovanju pa je bil pomen širjenja delavske kulture za delavstvo v času fašistične nevarnosti še toliko večji; šlo je tudi za narodnoobrambno oza-veščanje.

⁴⁰ Dolenc, Prizadevanja socialistov, str. 44.

⁴¹ Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji. Ljubljana 1978, str. 62.

⁴² Mariborer Zeitung, 17. 7. 1935, št. 159, str. 3.

⁴³ Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 669.

⁴⁴ Zveza sindikatov Slovenije, Celje v zadnjih 50 letih. Celje 1985, str. 4.

⁴⁵ Pokrajinski arhiv Maribor, fond Mestne občine Maribor 424, št. spisa 7810. dopis delavskega kulturnega društva "Vzajemnost" upravnemu svetu mestne občine Maribor, 19. 4. 1936.

⁴⁶ Delavska politika, 3. 10. 1934, št. 78, str. 2; Veličasten potek I. delavskega kulturnega dne v Mariboru.

⁴⁷ France Kresal, Alenka Nedog, Janko Prunk, Mirko Stiplovšek: Proučevanje delavskega gibanja v Sloveniji 1918-1941. Ljubljana 1975, str. 15-46.

Dramski odsek je uprizoril več enodejank in pripravil nekaj deklamacij. Nekajkrat so gostovali tudi v okoliških podružnicah *Vzajemnosti*. Društva *Vzajemnosti* so namreč obstajala tudi v okolici Maribora. Delavsko kulturno društvo *Vzajemnost Pobrežje* je v Renčljevi dvorani pripravilo več predavanj in tudi dramskih uprizoritev. Dramske uprizoritve so pripravili tudi amaterji slivniške pa tudi studenške, tezenške in radvanjske *Vzajemnosti*.

Podružnice *Vzajemnosti* so med seboj pogosto sodelovale. Tako so v maju 1939 podružnice organizirale v sodelovanju s sindikalno komisijo in zvezo delavskih kulturnih in glasbenih društev v dvorani Union akademijo delavskih kulturnih društev. Nastop godbe glasbenega društva železničarskih delavcev, združenega pevskega zbora delavskih pevskih društev, nastop tamburaške sekcije, pevskega društva pekarjev in deklamacije posameznih sekcij *Vzajemnosti* so dokazovali, da je delo v delavskih društvih resno in poglobljeno.⁴⁸

Dragan Potočnik

DIE TÄTIGKEIT DER ARBEITERAUFLÄRUNGSVEREINS SVOBODA - VZAJEMNOST
(FREIHEIT - GEGENSEITIGKEIT) IN MARIBOR SEIT SEINER GRÜNDUNG BIS 1941

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Arbeiterbewegung ergänzte das kulturelle Bild von Maribor in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen. Der Arbeiteraufklärungsverein *Svoboda* (Freiheit), die spätere *Vzajemnost* (Gegenseitigkeit) war der zentrale Arbeiterverein in jener Zeit. Eine Zeitlang verfügte er über eine eigene Bibliothek, die er später der Arbeiterbibliothek überlies. Die Tätigkeit des Vereins wurde in Sektionen abgewickelt, dazu wurden Vorlesungen über die Angelegenheiten der Arbeiterbewegung organisiert. Mit Vorlesungen, Diskussionen, Aufklärungsabenden, Gesangs- und Schauspielauftritten machte der Verein einen großen Beitrag zu der Erhöhung der Volksaufklärung und gleichzeitig auch zu der marxistischen Umerziehung. Es kann festgestellt werden, daß diesen kulturellen Herausforderungen verhältnismäßig kleine Teile der Arbeiterschaft folgten. Es gab nicht genug Verständnis in den eigenen Reihen. Obwohl es an Kulturschaffenden mangelte, wurden in diesen Vereinen zahlreiche bedeutende Kulturschöpfer tätig. Auch die finanziellen Probleme stellten eine große Hürde für erfolgreiche Tätigkeit dar. Der Verein war von den bescheidenen Mitgliedsbeiträgen, die aber wegen der hohen Arbeitslosenrate der Mitglieder und der allgemeinen Wirtschaftskrise immer noch zu hoch war, abhängig. Die Subvention der Stadtgemeinde Maribor reichte für eine normale Tätigkeit des Vereins bei weitem nicht aus.

1935 wurde der DPD (Arbeiteraufklärungsverein) *Svoboda* wegen seiner politischen Tätigkeit von den Behörden verboten, aber schon in darauffolgenden durch *Vzajemnost* (Gegenseitigkeit) ersetzt, die seine Tätigkeit weiterführte.

⁴⁸ Mariborer Zeitung, 9. 5. 1939, št. 105, str. 6.

1.01
Prejeto 10. 6. 1999

UDK 929 Zakrajšek K.:342.2(497.4)"1941"

Bojan Godeša*

Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941

IZVLEČEK

Razprava govori o pobudi patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države, ki jo je sprožil avgusta 1941 v ZDA. Zakrajšek je trdil, da je omenjeno pobudo sprožil po navodilih M. Natlačena in škofa G. Rožmana, vendar se zdi, da jih je nekoliko prilagodil lastnim pogledom. Poleg tega je na Zakrajška vplivalo tudi mnenje A. Korošca o bodočih perspektivah slovenskega naroda, kjer je predvideval v eni od možnosti tudi ustanovitev srednjeevropske federacije.

Ključne besede: nacionalno vprašanje, država, izseljenstvo, ameriški Slovenci, druga svetovna vojna, ZDA

ABSTRACT

THE INITIATIVE FOR AN INDEPENDENT SLOVENIAN STATE LAUNCHED BY FRIAR KAZIMIR ZAKRAJŠEK IN AUGUST 1941

The paper deals with the initiative for the foundation of an independent Slovenian state, launched by Kazimir Zakrajšek, a Franciscan friar, in the United States, in August 1941. Although Zakrajšek claimed that he had been instructed to launch this initiative by Marko Natlačen and Bishop Gregorij Rožman, it appears that he somewhat adapted these instructions to his own views. Furthermore, Zakrajšek was influenced by Anton Korošec's view on the prospects of the Slovenian nation, which foresaw, as one of the alternatives, the foundation of a federation of Central European countries.

Key words: national question, slovenian state, emigration, American Slovenians, second world war, Slovenia, USA

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

I.

Čeprav Kazimir (Ignacij) Zakrajšek širši javnosti ni zelo znan, pa je bil v strokovnih krogih v različnih prispevkih že večkrat obravnavan. Največ pozornosti mu je posvetil Darko Friš z objavo njegove korespondence v zbirki Arhivskega društva Slovenije *Viri*, ki ji je dodal tudi njegov življenjepis.¹ V svojem delu je Friš osrednjo pozornost namenil Zakrajškovega najpomembnejšemu delu, to je skrbi za slovenske izseljence v Ameriki in je temu primerno tudi naslovil uvodno študijo z oznako "apostol slovenskega izseljenstva in ameriški Krek". Namen pričujočega članka pa je osvetliti ozadje neke druge Zakrajškove dejavnosti, ki z vidika njegove temeljne usmerjenosti kot "apostola slovenskega izseljenstva" morda ni bila tako v ospredju, to je njegove pobude za ustanovitev samostojne slovenske države po prihodu v Združene države Amerike avgusta 1941. Temu vprašanju Friš v orisu Zakrajškovega življenja med vojno ni posvetil večje pozornosti,² pač pa sta ga omenjala Matjaž Klemenčič³ in Bogdan C. Novak, ki Zakrajška celo šteje (poleg Lamberta Ehrlicha) za začetnika ideje o slovenski državi.⁴ Vendar tudi v njihovih prispevkih, v katerih seveda omenjena tema ni bila v ospredju, nekatera vprašanja niso bila dovolj izpostavljena in umeščena v širši kontekst, iz katerega bi lahko razbrali, od kod je izvirala omenjena Zakrajškova ideja in zakaj jo je sploh sprožil.

II.

Patra Zakrajška, pred prvo vojno živečega v Združenih državah Amerike in tudi ameriškega državljana, ki pa se je v svojo rodno domovino vrnil leta 1927, je aprilska katastrofa nepričakovano ujela v Sloveniji. V spominih z naslovom "Ko smo šli v morje bridkosti", izdanih leta 1942 v ZDA, je svojo izkušnjo opisal z besedami: "Zakaj niste odšli o pravem času v Ameriko? Sedaj pa imate!" mi je

¹ Darko Friš: Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1907-1928). *Viri* 6, Ljubljana 1993; isti, Korespondenca Kazimirja Zakrajška. O. F. M. (1928-1958). *Viri* 8, Ljubljana 1995 (dalje Korespondenca 1928-1958).

² Friš o tem vprašanju piše: "Rešitev slovenskega vprašanja je p. Zakrajšek videl v demokratični in federativno urejeni Jugoslaviji, zato naj bi se Narodni svet povezal s Hrvati in Srbi. V Jugoslavijo bi lahko pristopili tudi Bolgari, Bosna in Hercegovina, Črna gora in Makedonija naj bi imeli svojo federativno enoto, glede povojne politične ureditve nove Jugoslavije (republika ali monarhija) pa se Zakrajšku zdelo najbolje, da bi se odločili šele po vojni. Slovensko delovanje za novo Jugoslavijo bi moralo po mnenju p. Zakrajška sloneti na podlagi slovenstva, na temelju te ideje pa je brezpogojno zagovarjal združenje vsega ozemlja, ki so ga poseljevali Slovenci v zadnjih sto letih, v Združeno Slovenijo (Korespondenca 1928-1958, str. 15).

³ Matjaž Klemenčič: Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Naseljevanje, zemljepisna razpostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne. Maribor 1987 (dalje Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB); isti, Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od leta 1914 do leta 1992. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1994, št. 1, str. 55-66 (dalje Klemenčič, Pregled stališč); isti, Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 399-412 (dalje Klemenčič, Načrti za spreminjanje meja); isti, Slovenska izseljenska zgodovina kot del nacionalne zgodovine. Zgodovinski časopis, 1998, št. 2, str. 175-193.

⁴ Bogdan Novak: Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 295-296 (dalje Novak, Geneza); isti, Adamic and Yugoslavia during World War II: the Slovene catholic response. Dve domovini/Two Homelands, 1994, št. 5, str. 63-84 (dalje Novak, Adamic and Yugoslavia).

vsakdo, ki me je srečal na cesti, ali je prišel k meni v pisarno, zabrusil tiste dni v obraz. "Kar bo z vami, to bo z mano!" sem jim odgovarjal navidezno miren, a pri srcu mi pa ni bilo nič kaj prijetno! "Če boste vi prestali, bom moral tudi jaz." Je že res! Toda čemu, ko bi se lahko rešili!" so mi oporekali. "Sicer sem pa ameriški državljani. Amerika me štiti," sem tolažil prijatelje in sebe. "Kje vas bo štivila? Ali veste, kaj je vojna, kaj je okupacija? Koga vpraša sovražnik za državljanstvo? Ravno radi tega ste še bolj v nevarnosti", so mi trdili. "Jaz pa kar zaupam, da ima stric Sam tudi v Evropi še toliko moči, da se ga bodo bali!" sem jim odgovarjal. "Saj ne bodo povedali, da so vas ustrelili. Izginili boste in kdo bo vedel kam in kako? Puške bodo počile in vas ne bo več. Kdo bo mogel kaj dokazati? Niste prav storili, da niste odšli, ko je bil čas." "Prav govori," sem si mislil in se spomnil svojega dobrega prijatelja, ameriškega konzula Mr. J. Meily-a v Zagrebu. Kolikokrat me je podil nazaj v Ameriko. "Za božjo voljo, kaj delate še tukaj? Ali niste dobil mojega uradnega poziva, da naj ameriški državljani čim prej odpotujejo nazaj domov?" se je hudoval konzul nad menoj. Pa saj sem imel že lani maja vse v redu za odhod. Tudi mesto na parniku sem imel že plačano. Brat Leo v New Yorku mi je vse potrebno preskrbel za vožnjo. "Čakam na svojega prijatelja dr. Alojzija Kuharja,⁵ da uredi svoje papirje, da greva skupaj. Starejši človek, kakor sem jaz, ne potujem rad sam," sem zagovarjal. "Toliko časa boste odlašali, da bo prepozno, potem boste pa imeli," mi je žugal dobri konzul. In res sem zamudil. Prijatelj dr. Kuhar je imel vse v redu šele koncem maja in odpotovati sva nameravala sredi junija in sicer preko Italije. Kdo pa je mislil, da bo Mussolini šel v vojno tako zgodaj? Pa je šel. Prve dni junija so bili že odpovedani vsi potni listi v Italijo in odpovedani so bili tudi vsi parniki iz Italije v Ameriko. "Sedaj imam vse v redu, pa nikamor ne morem," je žalostno tožil dr. Kuhar. "Pa še mene ste zadržali," sem pripomnil nekoliko nejevoljno. Tako sva oba ostala doma."⁶

⁵ Kakšen je bil Zakrajškov načrt in zakaj sta skušala oditi s Kuharjem v Združene države Amerike izvemo iz njegovega članka Ob prihodu naših narodnih zastopnikov (Zakaj se nisem takoj pred dvema leti vrnil?) v Amerikanskem Slovcu (12. 9. 1941), kjer je zapisal: "Pojdite domov, pridobite saj še dva slovenska politika in se vrnite takoj nazaj!" je bilo naročilo vseh ameriških vodilnih krogov, ko sem se pred dvema leti vračal s kratkega obiska Amerike v Jugoslavijo. (...) Zato sem vedel, da je moja dolžnost doma opozoriti zlasti našega narodnega voditelja Dr. Korošca, na to nujno potrebo. Zato sem še isti teden, ko sem se vrnil v Jugoslavijo, odšel v Belgrad in zaprosil sprejema pri Dr. Korošču. (...) Predno sem mu mogel utemeljiti to misel, se je razburil in rekel odločno: "Sedaj odločno ni še čas za to! Taka misija bi naredila pri obstoječih razmerah več škode kot koristi. (...) Treba bo na vsaki način poslati može v svet, tudi v Ameriko, toda sedaj še ne. Ko bo čas prišel, bom sam poskrbel za to," je slednjič dejal. (...) Ko sem prišel v Ljubljano sem povedal gospodom, ki so bili v tem vprašanju zainteresirani, ki so vsi zelo obžalovali to stališče Dr. Korošca. Nismo odjenjali temveč nadalje delovali, da bi se to doseglo. Med gospodi, ki bi bili radi prišli in ki bi bili zmožni tega dela, je bil tudi Rev. Dr. Alojzij Kuhar, urednik "Slovenca" in največji strokovnjak v mednarodni politiki. (...) Poslali smo glede tega potem še štirikrat razne može k Dr. Korošču, da bi ga bili pregovorili. Toda vsi so dobili utis, isti odgovor, kot jaz. Ko smo potem spomladi 1940 dobili vsi ameriški državljani poziv od ameriškega konzula, da se nemudoma vrnemo v Ameriko (...) se je Dr. Kuhar znova zavzel za pot v Ameriko in takrat tudi vspel. Toda njegovo dovoljenje je prišlo ravno teden prepozno."

⁶ Kazimir Zakrajšek: Ko smo šli v morje bridkosti. Washington, D. C. 1942, str. 96-97 (dalje Zakrajšek, Ko smo šli).

Zakrajšek je zbežal pred italijanskimi okupatorji iz Slovenije⁷ in se odpravil v Zagreb k ameriškemu konzulu po odhodno vizo ravno 10. aprila 1941, ko so tu ustanavljali Neodvisno državo Hrvatsko in je zgrožen opazoval navdušenje množice. Po nekaj tednih urejanja zadev v Zagrebu (vmes se je vrnil 16. maja 1941 v Ljubljano in se nato naslednjega dne, 17. maja 1941 ponovno odpravil nazaj⁸) je končno po posredovanju ameriškega konzula Meilyja dobil odobritev iz druge strani Atlantika (Cordell Hull je poslal brzojavko), da lahko odpotuje v Ameriko preko Nemčije. Medtem je, kot sam trdi, po dokaj srečnem naključju prišel tudi za tako dolgo in v tedanjih razmerah nevarno pot do prepotrebni denarnih sredstev.⁹ Zakrajšku se je zdelo popotovanje čez Nemčijo prenevarno in se je zato odločil za pot preko Rima. Iz Ljubljane je odpotoval 20. junija 1941 z avtobusom do Trsta in potem do Rima, kjer je znova skoraj mesec dni urejal dokumente za nadaljnjo pot. Nato se je odpeljal z vlakom iz Rima preko Torina¹⁰ (22. julija 1941), Francije in Španije do portugalske Lizbone. Tu pa je že čakalo okoli 34 tisoč Američanov in beguncev drugih narodnosti na vrnitev v Ameriko, tako da so bila vsa mesta na parnikih za več mesecev naprej oddana. Brat Leo Zakrajšek pa mu je preko svojih zvez omogočil (delno tudi finančno), da je že po sedmih dneh z zrakoplovom odpotoval v New York.¹¹ To svojo odisejado, ki se je na koncu vendarle srečno iztekla, je sklenil z besedami: "Da, cela pot je bila tako čudežna, da, meni se je zdela pravi čudež. Večkrat sem se že čudil in se še čudim, kako je bilo mogoče, da sem mogel priti v Ameriko? Sedaj še ne smem vsega popisati. Objavil pa bom, ko bo vojne konec, kar imam zabeleženega.¹² Kdor bo čital, bo

⁷ F. K. Zakrajšek: Bil sem prvi begunec. Slovenska beseda 1957, št. 1-2, str. 7 (dalje Bil sem prvi begunec (I)). O smiselnosti povojnega dopolnila medvojnih spominov je zapisal: "Naj v uvodu pripomnim, da sem nekaj tega, kar tu opisujem, že opisal v svoji knjigi "KO SMO ŠLI V MORJE BRID-KOSTI" l. 1942. Toda knjige je šlo tedaj v javnost samo 2000 iztisov, beguncev pa še ni bilo zunaj Slovenije. Tako jo je le malo Slovencev čitalo, begunci pa na splošnem zanjo niti ne vedo. Če bo pa kdo čital te vrstice, ki je knjigo čital, bo pa s tem dobil dostavke in dopolnila k njenim izvajanjem." Ni pa povsem jasno, ali je povojne spomine zaključil, ali pa je morda nameraval objaviti še kaj, kot je bilo najavljeno v drugem delu v Slovenski besedi 1957 (št. 3-4), pa iz neznanega vzroka ni izšlo.

⁸ Bil sem prvi begunec (I), str. 7-8.

⁹ V povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (I), str. 8) je o tem zapisal: "Naj tukaj še omenim, kako sem prišel do potrebnega denarja za pot. Potrebne so bile visoke vsote. Ko pridem iz Zagreba, pride k meni odvetnik Dr. Krivec in mi prinese 60 tisoč dinarjev (tisoč dolarjev). "To je denar Vašega brata Leona iz New Yorka, ki ga ima pri meni shranjenega za svoje poslovanje. V vojno moram. Najbrže se ne bom več živ vrnil. Morda boste mogli na kak način spraviti denar v New York. če se pa izgubi, je bolje, da se pri bratu izgubi kot pri meni kot odvetniku." Branil sem se ga sprejeti. Pa je dejal odločno, položivši denar na mizo: "Tu ga imate, pa naredite z njim kar hočete. Jaz ga več ne vzamem." Zdelo se mi je, da mi je ta denar poslal sam Bog, ker brez tega denarja bi nikamor ne mogel. Niso bili samo stroški potovanja, temveč tudi stroški za razne potrebne papirje, pa za "mažo" v raznih uradih po Evropi, zlasti ob mejah. Bili so pač izredni in težki časi vojne."

¹⁰ Da je sploh lahko nadaljeval pot, je po težavah pri policiji in obeh okupacijskih komisijah, italijanski in francoski, zanj posredoval torinski kardinal (F. K. Zakrajšek: Bil sem prvi begunec. Slovenska beseda 1957, št. 3-4, str. 44 (dalje Bil sem prvi begunec (II))).

¹¹ O tem v knjigi sicer ne piše, pač pa je ozadje posredovanja brata Lea Zakrajška podrobneje pojasnil v članku Rev. P. Kazimir Zakrajšek o razmerah v domovini (Amerikanski Slovenec, 21. 8. 1941), kjer je zapisal. "Samo dvema se moram zahvaliti, in to sta ameriški konzul v Zagrebu, Mr. Meily in brat Leo iz New Yorka, ki je za me zainteresiral naš State Department in kongresmana Halla iz New Yorka, in ki je financiral z velikimi finančnimi žrtvami mojo pot v Ameriko skozi Francijo, Španijo in Portugaljsko, kjer mi je plačal pot na Kliperju, in je tudi s svojim vplivom dosegel, da sem dobil takoj na njem mesto, dasi so tisoči, ki v Lisboni čakajo tedne, da, mesece, da dobe na Kliperju mesto."

¹² Nekatere podrobnosti okoliščin, v katerih je potoval, je zaradi vojnih razmer izpustil, po vojni pa jih je dopolnil v že navedenem prispevku v Slovenski besedi. Vendar obstaja tudi njegov dnevnik, kjer je celotna pot obširno opisana. O njem je Zakrajšek zapisal: "Bil bi brez dvoma zelo zanimiv tudi za javnost, zlasti za zgodovino tistih težkih dni. Pa bi se ne dal kratko opisati, za daljši spis pa tu ni

misli z menoj, da je bil to res skoraj "čudež". Naš clipper (zrakoplov, op. avtorja) je došel v New York 10. avgusta in z njim jaz srečno nazaj v Ameriko."¹³

Na poti iz Ljubljane je Zakrajšek vzel s seboj veliko podatkov o tem, kar se je dogajalo v Sloveniji do njegovega odhoda,¹⁴ vendar je kmalu sprevidel nevarnost, da bi lahko ti podatki bili zanj obremenilni in bi ga ovirali na potovanju, zato je večino dokumentov uničil. Ohranil pa je posebno spomenico "Tragedija slovenskega naroda" (datirana je bila z 18. majem 1941),¹⁵ ki je govorila o nemških grozodejstvih in jo je delegacija sosveta na čelu z Markom Natlačenom ob svojem obisku v Rimu 8. junija 1941 izročila Mussoliniju, prepis pa tudi papežu Piju XII. v Vatikanu.¹⁶ Ker je bil to javen dokument, si je Zakrajšek upal vzeti s seboj prepis spomenice in sicer v nemškem jeziku. Že iz Lizbone je prepis poročila poslal preko tamkajšnjega jugoslovanskega poslanika dr. Dragutina Kojića¹⁷ v London ministrskemu podpredsedniku v jugoslovanski begunski vladi Mihi Kreku,¹⁸ ki je nato poskrbel za nadaljnje razširjanje v svetovnem časopisju.¹⁹ Zakrajšek pa je svojo nadaljnjo dejavnost opisal: "V Ameriki sem ob prihodu našel še precej simpatij na Hitlerjevi strani. Na mnogih mestih, celo na visokih, so se tedaj smatrala poročila te vrste le za navadno propagando. Zato sem videl, da ne bo tako lahko zainteresirati splošne ameriške javnosti za našo ubogo Slovenijo. Spomnil sem se pa na najvplivnejši katoliški magazin "Amerika", tednik v New Yorku, ki ga izdajajo Jezuitje. Ako bi se mi posrečilo spraviti kako obsežnejše poročilo v ta list, mi bo gotovo odprta pot saj v ameriško katoliško javnost. Zato sem šel s tem dokumentom k uredniku Rev. P. LaFarge-u. Razna moja priporočila, ki sem jih imel iz Evrope, so mi odprla pot do njega.²⁰ Verjel je mojim besedam in vsebini dokumenta in že po tretjem mojem sestanku z njim je list "Amerika" prinesel odločen članek o trpljenju Slovenije. Pozneje se je tako zavzel za našo stvar ta

prostora," (Bil sem prvi begunec (I), str. 8) Zelo verjetno, da se omenjeni dnevnik nahaja v Zakrajškovi zapuščini, iz katere je npr. že črpal Bogdan C. Novak, Geneza (str. 295, op. 1).

¹³ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 156.

¹⁴ Ciril Žebot (Neminljiva Slovenija (Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije). Ljubljana 1990, str. 216) omenja, da je tudi Lambert Ehrlich pripravil obširno poročilo v angleščini o začetkih nacističnega preganjanja v okupirani Sloveniji. Te podatke naj bi Zakrajšek posredoval jezuitu Johnu LaFargeu, ki je nato napisal brošuro Martyrdom of Slovenia. Vendar Zakrajšek dejansko tega gradiva ni prinesel v Ameriko, ker ga je zaradi varnosti uničil. Obdržal je le omenjeno spomenico, na podlagi katere je nato LaFarge napisal brošuro.

¹⁵ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 183-203. Na tem mestu prinaša knjiga celotno spomenico prevedeno v slovenski jezik.

¹⁶ Friš (Korespondenca 1928-1958, str. 14) sicer piše, da naj bi spomenico Mussoliniju in papežu Piju XII. izročil v Rimu Zakrajšek, vendar je dejansko na pot v Ameriko vzel le njen prepis v nemškem jeziku, ki so mu ga dali v Ljubljani. Spomenico pa je nesla v Rim (8. junija 1941) delegacija članov sosveta na čelu z Markom Natlačenom.

¹⁷ Bil sem prvi begunec (I), str. 8.

¹⁸ Tako je britanski poslanik pri kraljevski vladi George Rendell 1. 9. 1941 poročal o svojem pogovoru z Miho Krekom, ki mu je posredoval Zakrajškovo vest o izganjanju 200 tisoč Slovencev iz Štajerske, ni pa se pritoževal nad razmerami pod italijansko okupacijo (Dušan Biber, Okupacija in razkosanje Slovenije - londonski odmevi 1941-42. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991, str. 190).

¹⁹ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 159-161.

²⁰ Že v Rimu je Zakrajšek prosil patra Antona Prešerna, da mu je dal priporočilo za urednika časopisa "Amerika" Talbota. V uredništvu časnika je bil 22. 8. 1941, ko je bil Talbot odsoten in ga je sprejel pomožni urednik La Farge. Ta je bil že pred vojno na obisku v Ljubljani pri sobratih jezuitih in je poznal Slovenijo in slovenski narod. Znal je tudi nemško, tako da je spomenico lahko bral v originalu (Bil sem prvi begunec (I), str. 9).

gospod, da je spisal posebno brošuro "Martyrdom of Slovenia"²¹ (Mučeništvo Slovenije). Z obojim je storil zelo veliko uslugo našemu narodu. S tem mi je pa bila pot odprta naprej v katoliške kroge. Odšel sem takoj v Washington v Škofijsko konferenco ameriškega episkopata, kjer mi je pomagal star moj prijatelj, urednik v tem zavodu. Tudi tukaj sem izročil iztis "Tragedije", v katero je časnikarski biro konference začel takoj v tedenskih odstavkih razpošiljati vsem katoliškim listom v Severni in tudi Južni Ameriki za objavo. Tako je bila katoliška javnost v veliki meri pridobljena. V New Yorku sem napravil znanje z uglednim in vplivnim češkim sodnikom Hon. F. L. Hackenburgom, ki je dosegel, da je najvplivnejši večerni dnevnik - The New York / Telegram "Slovensko tragedijo" sprejel v proučitev ter da je na 29. avg. prinesel obsežno poročilo o Hitlerjevem divjanju po Sloveniji. Priobčil je tudi sliko o mučenju mariborskih frančiškanov. Ta pridobitev pa je bila tem važnejša, ker ta list pripada časnikarski verigi, ki lastuje in kontrolira na stotine dnevnikov in drugih listov po Ameriki. S tem je bil prebit led ameriške javnosti in ista je bila v znatni meri pridobljena za našo slovensko vprašanje, za naše trpljenje in za našo narodno borbo (...) S tem sem, kakor mislim, v polni meri izvršil prvi del svojega poslanstva: obvestiti ameriško javnost o slovenskem trpljenju."²² Zakrajšek je bil torej prvi, ki je seznanil svetovno javnost s trpljenjem Slovencev pod okupacijo.

III.

Poleg seznanjanja ameriške javnosti in zbiranja prispevkov za pomoč trpeči Sloveniji²³ je začel Zakrajšek na številnih shodih in predavanjih, ki jih je pripravil po prihodu v Ameriko, hkrati tudi s politično akcijo v kateri se je zavzemal za samostojno slovensko državo.²⁴ Zakrajšek je šele po vojni javno opisal svoja tovrstna prizadevanja: "V State Department sem moral čimpreje po svojem prihodu v Ameriko že po naročilu angleškega obmejnega inšpektorja na Bermudih in priseljenskega uradnika v newyorškem zrakoplovnem pristanišču. Oba sta me brez težav pustila naprej samo po tem, ko sem se s častno besedo zavezal, da bom to storil. Poleg tega me je pa gnalo tudi dr. Natlačenovo naročilo, da grem tja povedat, kaj se godi v Sloveniji in pa kaj so zahteve slovenskega naroda za svojo bodočnost, zlasti zahteva po lastni samostojni državi Sloveniji. Sprejel me je referent za jugoslovanske zadeve v State Departmentu, Gowendish (v resnici Cavendish W., op. avtorja) Cannon, nekdanji konzul v Zagrebu l. 1927, takrat ko sem se vrnil iz Amerike, pozneje ameriški poslanik v Belgradu in pravkar ameriški poslanik Grčiji. Kakor mi je takoj ob začetku razgovora povedal, je kot zagrebški konzul prehodil peš skoraj vso Slovenijo, zlasti Koroško in da tako pozna jugo-

²¹ John LaFarge: Martyrdom of Slovenia. The America Press, New York.

²² Zakrajšek, Ko smo šli, str. 160-162.

²³ O tem podrobneje piše Jakob Kolarič: Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa (III. del). Družba Sv. Mohorja v Celovcu 1977, str. 150-154 (dalje Kolarič, Škof Rožman) in Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB, str. 170-171.

²⁴ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (ARS II), Osebna zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), šk. 6, pismo Franca Snoja iz Clevelanda 23. 10. 1941 Mihi Kreku v London. V povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) je Zakrajšek zapisal: "Tudi sem prinesel v Ameriko naročilo, da delamo v Ameriki za samostojno državo Slovenijo brez ozira, ali bo še Jugoslavija, ali ne. Če bo da bomo šli vanjo samo kot država."

slovanske zlasti slovenske razmere popolnoma. (...) Nato sem mu dal svoj "Memorandum" o tem, kar in kakor mi je naročil ban dr. Natlačen, o načrtih za pravično in pravilno ureditev Slovenije, kakor si jo je takrat zamišljal slovenski narod. "To je ravno trinajsti načrt, ki jih je dosedaj zadnje mesece dobil State Department, kako urediti vso srednjo Evropo. Izročil ga bom tozadevnemu uradu v nadaljno proučevanje in vpoštevanje", je dejal. O slovenskem trpljenju ni vedel veliko, pač je imel veliko poročil jugoslovanskega poslaništva o srbskem trpljenju, zlasti o "hrvatskem prelivanju srbske krvi".²⁵ Zelo je obžaloval spor med Srbi in Hrvati, ker bo to zelo otežkočilo končno reševanje vsega jugoslovanskega vprašanja, kadarkoli se ga bo v bodočnosti poskušalo pravilno in trajno urediti, če se ga bo sploh kdaj dalo! Po prvi svetovni vojni je dobila Srbija od mirovne konference mandat, da uredi novo Jugoslavijo tako, da bodo vsi trije narodi zadovoljni in se tako postavi podlaga za mir med narodi v vzhodno-južni Evropi. Toda ni ga rešila, kar dokazuje že to prelivanje srbske in hrvatske krvi, kar bo nujno medsebojno sovraštvo samo povečalo in rešitev pahnilo daleč v prihodnost", je dejal. Glede slovenske bodočnosti je mislil, da je spričo tega srbskega in hrvatskega sovraštva čas, da se Slovenci resno posvetimo proučevanju svoje bodočnosti. Mislil je pa tudi, da bo to zelo težko vpašanje. V nadaljnjem, več kot celo uro trajajočem razgovoru mi je razlagal, da je bilo razbitje Avstrije nesreča za srednjo Evropo, da bo za trajni mir med srednje-evropskimi narodi Avstrija v kakoršnikoli obliki in pod kakoršnim imenom nova potreba."²⁶

IV.

Po prihodu Franca Snoja septembra 1941 v ZDA je bila Zakrajškova pobuda za samostojno slovensko državo zavrnjena in celotno delo med ameriškimi Slovenci znova postavljeno na jugoslovanske temelje, ki so ostali nespremenjeni ves čas vojne.²⁷ Istočasno pa je bil Zakrajšek v političnem pogledu tudi postavljen na stranski tir. Srečanje z Zakrajškom je Franc Snój v svojih spominih opisal takole: "Pozno popoldne 5. septembra smo stopili na ameriška tla. Komaj smo se v hotelu dobro razmestili, že je prišel dr. Ribar, prvi tajnik našega poslaništva v Washingtonu, da nas sprejme in pozdravi. (...) Dr. Ribar mi je ta dan pripovedoval o delovanju Zakrajška.²⁸ P. Zakrajšek je bil pred in med prvo svetovno vojno v

²⁵ To je bilo posledica odnosa pretežnega dela jugoslovanskega veleposlaništva v Washingtonu, ki ga je vodil velikosrbsko usmerjeni Konstatin Fotić. Zanj je značilna zgodba, ki jo je Zakrajšek opisal (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) ob svojem obisku na veleposlaništvu pri dr. Vladimirju Rybar, ju: "Prvo, o čemer sva govorila, je bilo preziranje poslaništva slovenskega trpljenja tedaj. Skoraj nič ni poročalo ameriško časopisje. Posebno sem hotel vedeti, kaj je poslanik (Fotić, op. avtorja) naredil z dr. Natlačenovno "Spomenico". Iz Rima smo mu jo poslali po vatikanski diplomatski pošti. Pa seže dr. Rybar, v spodnji predal svoje pisalne mize in mi jo pokaže: "Tu je!" "Ali je ni še objavil?" "Ne!"."

²⁶ Bil sem prvi begunec (II), str. 41.

²⁷ Novak, Geneza, str. 296.

²⁸ V svojih povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) je Zakrajšek opisal srečanje z Rybar, jem: "Pač pa sem šel na poslaništvo k tedanjemu poslaniškemu svetniku dr. Vladimirju Rybar, ju, s katerim sva bila prijatelja še iz Beograda. Bil je višji uradnik v zunanjem ministrstvu in sem bil kot predsednik Rafaelovo družbe večkrat pri njem v zadevah slovenskega izseljenstva po svetu. (...) da sem 1939 dosegel, da je bil končno vendar za Cleveland imenovan Slovenec dr. Jakob Mally, za častnega konzula, je že tedaj precej pripravil pot dr. Rybar, ju. Bil je sicer navdušen Jugoslovan, pa še bolj navdušen Slovenec. Tako sem bil prepričan, da mi bo tudi sedaj kot zmožen diplomat dal prave smernice in navodila za vse narodno delo Ameriških Slovencev v tedanji krizi. (...) Glede zbiranja

Združenih državah Amerike. Kmalu po letu 1920 pa se je vrnil v domovino, vendar je obdržal ameriško državljanstvo. Kot ameriškemu državljanu mu je uspelo, da je kakih 14 dni pred menoj prek Lizbone prišel v Ameriko.²⁹ Pred ameriško javnostjo je nastopal kot poseben odposlanec iz Slovenije in je imel v prihodnjih tednih v raznih krajih napovedano celo vrsto predavanj in zborovanj. Do tu je vse lepo in prav, toda v svojih dosedanjih predavanjih in člankih, ki jih je napisal, je zastopal protijugoslovansko stališče in se izjavljal za samostojno slovensko državo, češ da po tem, kar se je zgodilo, Jugoslavije ne bo in ne more biti več. Dr. Ribar mi je svetoval, naj v tem pogledu nujno kaj ukrenem, še predno bo p. Zakrajšek pričel svojo serijo predavanj. (...) Imel sem tudi dolg razgovor s Fotičem,³⁰ ki me je med drugim opozoril na akcijo p. Zakrajška. Pri tem je ironično pripomnil: "Slovenci boste torej imeli v Ameriki dva zastopnika, enega za Jugoslavijo in drugega za samostojno Slovenijo."³¹ Po tem je Snoj skušal takoj priti v stik z Zakrajškom, kar mu je uspelo čez nekaj dni v Clevelandu: "S p. Zakrajškom sem odšel v hotel in tam sva se takoj pričela razgovarjati. (...) Večkrat mi je zatrdil, da po vsem tem, kar se je zgodilo med Srbi in Hrvati, ni več sile na svetu, ki bi mogla obnoviti Jugoslavijo. Obenem pa je seveda poudaril, da so tudi Slovence Srbi dvajset let samo izmozgavali in da je sedaj temu treba napraviti konec. Ko sem ga vprašal, v čigavem imenu govori in kdo ga je poslal, je dejal, da je bil pred odhodom ponovno pri škofu Rožmanu in pri Natlačenu in da sta mu ta dva naročila, da naj zastopa to stališče. Povedal sem mu, kakšno stališče zastopa vlada in Slovenski narodni svet. Nastopil sem zelo energično in končno se je vdal mojim argumentom. Dogovorila sva se, da naj predavanja, ki ima že najavljena, le izvede in govori o razmerah v okupirani Sloveniji in Jugoslaviji, mora pa zastopati mnenje o obnovitvi Jugoslavije."³² Čez nekaj dni, 24. septembra 1941 se je Snoj ponovno srečal z Zakrajškom: "V sredo sem se spet sestal s p. Zakrajškom. Izročil

pomoči za Slovenijo me je že on opozoril na težave (...) Vendar je pa odobril misel posebne katoliške zbiralne akcije. "Pri zbiranju za karitativne namene, si nihče, ne posameznik, ne posamezne organizacije, ne smejo in morejo lastiti kakega monopola. Kdor moreš, delaj, zbiraj, pomagaj!" je kot pameten mož svetoval. Glede slovenske države je bil seveda mnenja, da sedaj ni čas za tako veliko idejo. Vendar sva pa odložila razgovor o tem na kak poznejši čas."

²⁹ Prav nepričakovana hitrost, s katero je Zakrajšek uspel prekoračiti Atlantik in s tem prehitel Snoja, mu je dala možnost, da je sploh predstavil idejo samostojne slovenske države ameriški administraciji, sicer bi mu to že pred tem Snoj preprečil.

³⁰ Zakrajškov odnos do Konstatina Fotiča, jugoslovanskega veleposlanika v Washingtonu pa je bil sledeč: "S tem, da je bila 6. aprila 1941 ustanovljena v Zagrebu nova država Hrvatska, je Jugoslavija razpadla, vsaj za tedaj. Most med Ljubljano in Belgradom namreč ni bil mogoč. Tako je prav takrat na Grosupljem na Dolenjskem vrhovni poveljnik izročil zakonito vlado v Sloveniji banu dr. Marku Natlačnu. Tako že iz tega vzroka nisem šel k tedanjemu jugoslovanskemu poslaniku, ko sem bil v Washingtonu. Ni bil več zastopnik Slovenije. Pa se kot tak tudi sam ni smatral, kar sklepam iz tega, ko sem takoj prve tedne videl po časopisju, kako jugoslovansko poslaništvo o našem slovenskem trpljenju skoraj molči, pač pa veliko poroča o srbskem, zlasti pa o prelivanju krvi tiste tedne med Srbi in Hrvati. Poleg vseh drugih vzrokov pa nisem šel k njemu, ker nisva bila prijatelja že od 1939. Socijalno ministerstvo v Belgradu me je tedaj poslalo v Ameriko. Pa sem videl, kako je poslaništvo na tedanji newyorški svetovni razstavi skoraj popolnoma prezrlo Slovenijo. Sprla sva se. Doma sem potem v "Slovincu" svojo kritiko javno povedal, povedal pa tudi osebno v zunanjem ministrstvu v Belgradu. Seveda mu to ni bilo všeč. Zato sem dvomil, če bi me sploh sprejel." (Bil sem prvi begunec (II), str. 42-43). Fotič celotnega zapleta, zlasti s "Srbobranom" (o čemer bo še govora v nadaljevanju razprave) v svojih spominih (Constatin Fotich, *The War We Lost. Yugoslavia's tragedy and the failure of the West.* The Viking Press, New York 1948) sploh ne omenja, ker se mu je očitno zdel premalo pomemben dogodek.

³¹ Franc Snoj: Spomini člana emigrantske vlade. Delo, 4. 5. 1998 (dalje Snoj, Spomini).

³² Snoj, Spomini, Delo, 5. 5. 1998.

mi je pisмено naročilo, ki ga je prinesel iz Ljubljane od škofa Rožmana in Natlačena. Prepis tega naročila pa je poslal dr. Kreku v London. Dejal je, da s tem odlaga vso odgovornost in da sva jo sedaj v celoti prevzela Krek in jaz. (...) Dejal mi je, da je njegova skrb samo zbiranje prispevkov, v politične zadeve pa se ne bo mešal."³³

Nekoliko drugače je srečanje s Snojem opisal Zakrajšek v svojih spominih: "Dalje pa je nenadno dospel v Ameriko minister Snoj. Njegov prihod me je zelo razveselil, zlasti ker sem čutil, da mora on kot slovenski minister v jugoslovanski vladi v Londonu sprejeti vodstvo politične akcije med ameriškimi Slovenci za osvobodjenje in združitev Slovenije, kakor tudi za ustanovitev nove Jugoslavije, ter da me bo s tem razrešil ogromnega dela in odgovornosti. Imela sva več daljših razgovorov. Tako je on nastopil svoje poslanstvo. (...) S tem pa sem, kakor se samo po sebi razume, to vodstvo ministru Snoju priznal tudi sam in mu stavil na razpolago vso svojo pomoč, čeravno jaz v nekaterih stvareh zastopam drugačno mnenje. Vse, kar in kakor so mi doma povedali in naročili, kakor sem položaj doma presojal in kakor so se razmere razvijale po okupaciji Slovenije do mojega odhoda, sem pisмено poročal obema ministroma, da tako glede tega ne bo moglo biti nesporazuma. Tako se mi je zdelo, da sem tudi to svoje poslanstvo izvršil pravilno."³⁴ V knjigi, ki je bila namenjena širši javnosti je sicer Zakrajšek torej le namignil na nestrinjanje s Snojem, je bil pa bolj jasen v osebnih pismih kakšno je njegovo mnenje: "Jaz hočem delati s Snojem, samo, - ne kot srbskim Snojem, - temveč kot s slovenskim Snojem. Jaz sem za Jugoslavijo, toda za novo, drugačno, kakor sta rekla doma škof in ban, in ta dva sta mi naročila delati v tem smislu tukaj. Snoj dela po srbsko, in ker je premlad in neiskušen, verjame vsaki besedi. Jaz verjamem samo dejanju. Jaz sodim vse po dejstvu, ne besedah, Snoj je trmast, ker se boji za svoj stolček, na katerega čaka dr. Čok, in na katerega bi Srbi tako radi posadili dr. Čoka. In rečem po pravici, da bi bil dr. Čok stokrat boljši kot Snoj."³⁵

Čeprav ga je Snoj prisilil, da se je umaknil v ozadje, pa je skušal Zakrajšek še nekaj časa zagovarjati svojo idejo o samostojni slovenski državi. Tega sicer ni storil javno, pač pa je v korespondenci s Krekom skušal utemeljiti razloge svojega delovanja in mu je 29. oktobra 1941 v pismu zapisal: "...država Slovenija, ki naj sama odloči, kam bo šla".³⁶ Vendar mu je Krek 11. novembra 1941 iz Londona svetoval: "Jaz mislim tako: Igrajte v Ameriki vlogo nekakšnega prelata Andreja Kalana. Vse se je okrog njega zbiralo, vse je njegove besede rado poslušalo, vse je očetovsko svaril in duhovno nanje vplival, bil je vsepovsod in nikjer, markantna figura - pa nevidna in brezimna. (...) Vsi želimo, da se izpolnijo Vaši najboljši načrti o Sloveniji, samo pustite nas, da bomo delali kakor vemo in znamo."³⁷

Po obisku pri Savi Kosanoviću 12. novembra 1941 je v ožji družbi Slovencev znova obujal načrte o samostojni slovenski državi: "Isti večer smo se pa sestali v stanovanju odločnega slovenskega rodoljuba in višjega uradnika vojnega ministr-

³³ Snoj, Spomini, Delo, 6. 5. 1998.

³⁴ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 172-173.

³⁵ Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154, pismo Jožetu Grdini 24. 11. 1942.

³⁶ Novak, Geneza, op. 7, str. 296 in Novak, Adamic and Yugoslavia, str. 67.

³⁷ Prav tam.

stva USA, Leonarda Beštra: polkovnik Burja, vojaški jugoslovanski ataše pri vladi USA, Rude Trošta in še več drugih, ki so bili radovedni, kaj se godi doma v Sloveniji in Jugoslaviji. Posebno veliko smo se razgovarjali o novi ideji, vsaj za nje, o novi samostojni državi Sloveniji. Vsem je bila ideja simpatična in so jo smatrali za vredno, da začnemo Slovenci resno o nji razmišljati. "Edini narod v celi Evropi smo, ki še ni in ni bil država. Še celo "frkovca", kakor Marocco (op. avtorja, verjetno je mislil Monaco) in San Marino, samo z nekoliko stotisoč prebivalstva sta državi, mi, Slovenci, več milijonski narod, pa hočemo raje igrati poniževalno ulogo, da smo nič, da nas ni!" je bilo mnenje.³⁸ Jeseni 1942 je bil ob poskusu Otona Habsburškega, da bi v ZDA ustanovili avstrijski bataljon v sklopu ameriške vojske, ki bi ga sestavljali priseljenci iz dežel bivše habsburške monarhije,³⁹ znova skeptičen do obnove Jugoslavije in je zapisal: "Danes je cesar Otto še imenovan od naše vlade poveljnik avstrijskih čet. To se pravi, je že cesar Avstrije. Dr. Korošec mi je 1939 povedal, da on vidi, da bomo morali nazaj v Avstrijo. Danes vse kaže, da je mož imel prav. To pa vse radi popolne nezmožnosti slovenskih zastopnikov v vladi in radi izdajstva Srbov. Kaj hočemo torej sedaj?"⁴⁰

Sčasoma je sicer na podlagi splošne usmeritve slovenske emigrantske politike sprejel tudi jugoslovansko rešitev slovenskega vprašanja in je zapisal: "Združena Slovenija (vsi Slovenci, tudi primorski) v novi demokratični Jugoslaviji, to je danes cilj Slovencev in za doseg tega cilja se bodo borili do zadnje kaplje krvi."⁴¹ Zanimivo je kako opisuje v spominih odnos do predvojne jugoslovanske skupnosti: "In Jugoslavija? Tudi v njej nam ni bilo vse z rožicami postlano. veliko je bilo trnja, ostrega in bodečega, veliko grenkih in trpkih ur. Oranje na vsaki novi ledini je težko. Vsak začetek je težak. Celó pri majhnem in neznatnem društvu je treba časa, da se vse spravi v red, vse ugladi in izravna ter vse člane zadovolji. Jugoslavija je bila društvo petnajstih milijonov ljudi. Ali je bilo sploh mogoče pričakovati, da bo šlo brez porodnih bolečin, brez težav in neprilik, brez napak in krivic? Bile so težave in bile so napake, toda iz dneva v dan so se razmere izboljševale. Upali smo, da se bodo v nekaj letih vse važne ovire in težkoče premagale in da bo naša država z vsakim letom bližja oni Jugoslaviji, ki so jo vsi iskreni Slovenci, Hrvatje in Srbi nosili v svojih srcih, in o kateri so naši pradedje sanjali dolga stoletja, se zanjo borili in prelivali svojo kri."⁴² Na podlagi predvojnih izkušenj je bodočnost nove Jugoslavije Zakrajšek videl na tale način: "Dalje sem se dobro spominjal velikih napak, katere smo Slovenci delali v zadnji svetovni vojni (...) Šlo mi je zato, da bi teh napak več ne naredili. Danes vemo vsi Jugoslovani, tudi naši najvišji vladni krogi to vedo, da nismo imeli pravilno urejene Jugoslavije, da se je radi svojega nepravilnega ustroja podrla in se je morala podreti. Zakaj vse to? Zato ker pripravljalo delo zanjo ni bilo pravilno! (...) Manjkalo ji je takih temeljev, ki bi lahko klubovali vsem viharjem. Sedaj, ko se delajo načrti za novo

³⁸ Bil sem prvi begunec (II), str. 43-44.

³⁹ Do uresničitve pobude Otona Habsburškega ni prišlo, tako da je bil avstrijski bataljon ukinjen, zaradi burnega odmeva med priseljenci narodov iz področja bivše habsburške monarhije. Protestirali so tudi Slovenci, ki so na slovenskem narodnem kongresu sprejeli resolucijo proti Otonovi akciji. K ukititvi je pripomoglo tudi dopisovanje Louisa Adamiča z Rooseveltovo ženo Eleanor, ki je nato opozorila predsednika (Klemenčič, Načrti za spreminjanje meja, str. 406).

⁴⁰ Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154.

⁴¹ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 134.

⁴² Prav tam.

Jugoslavijo, ko se pripravlja nov material za njeno zgradbo, je treba posebej paziti na to, da dobi resnično pravilne in nezlomljive temelje. (...) Iz razgovorov z vodilnimi možmi doma (...) sem bil na jasnem, da mora sloneti vse slovensko delo za novo Jugoslavijo na podlagi slovenstva. S tem mislim: najprej se mora za nas rešiti slovensko vprašanje - Združena Slovenija z vsemi pokrajinami, kjer živijo Slovenci danes in kjer so živeli najmanj zadnjih sto let, četudi so bili ti kraji po sovražnem pritisku potujčeni. Ta zemlja je naša in je ne smemo pustiti ugrabiti od nikogar! Treba je, da sedaj pridemo do čistih in poštenih računov o naši slovenski zemlji! Združenje vse Slovenije v eno politično celoto mora zato tvoriti prvi in glavni del prizadevanja ameriških Slovencev! V tem oziru ne sme biti popuščanja, ne kompromisa! Slovincem gre danes za biti ali nebiti. Hrvatje so tedaj rekli, da nočejo Jugoslavije, Srbi hočejo samo Veliko Srbijo. Torej rešimo sebe najprej! Ko bomo dosegli to, bo delo za novo Jugoslavijo lahko. Največje delo za Jugoslavijo naredimo, če rešimo slovenstvo. (...) Bodoča Jugoslavija mora biti strogo federativna država, nekako Združene Jugoslovanske Države, ki naj jo tvorijo - Slovenija, Hrvaška, Srbija in če mogoče tudi Bolgarija. Ako hočejo Črnogorci, Makedonci, Bosanci in Hercegovci svoje posebne državne edinice, naj jih imajo! Glavno je, da so vse te dežele močno in nerazdružljivo povezane v federativno državo Jugoslavijo na podlagi pravičnosti in popolne enakopravnosti. A take Jugoslavije, kakršna je bila prva, nikdar več!⁴³ Takšno Zakrajškovo stališče je bilo v načelu zelo blizu prvotnemu "uradnemu" stališču, ki se je izoblikovalo med slovensko protirevolucijo (sprva zlasti SLS) v domovini, kasneje pa so ga podprli tudi zastopniki slovenske politične emigracije, tako da lahko rečemo, da se mu je v bistvu prilagodil.

V.

Po podrobnem prikazu Zakrajškove akcije pa nam ostane še ključno vprašanje, ki je bilo do sedaj skoraj povsem prezrto in neobdelano, to je ugotavljanje vzrokov, ki so privedli do njegove pobude za ustanovitev samostojne slovenske države. Dosedanje (redke) ocene so temeljile na podmeni, da gre pri Zakrajškovi pobudi za samostojno slovensko državo za vatikanski načrt ustvaritve katoliške srednjeevropske federacije. Kot tako jo je prvič oznanilo novembra 1941 glasilo "Ameriški Srbobran", ki je izhajalo v ZDA. Poleg tega so Zakrajška v ameriškem srbskem emigrantskem tisku hkrati obsodili, da je tudi italijanski agent. Čeprav so v nadaljnji polemiki s srbskim glasilom te trditve zanikali tako Miha Krek (zlasti, ker je bil obtožen kot italijanski agent tudi Natlačen),⁴⁴ pater Bernard Ambrožič⁴⁵ kot tudi sam Zakrajšek,⁴⁶ so vse obtožbe našle odmev tudi pri ameriški državni administraciji. Zakrajšek jih je opisal: "Kot takega so me gotovi srbski krogi denuncirali celo FBI, državni tajni policiji, kar sem pa tudi izvedel samo od prijateljskega agenta FBI. Tudi v State Departmentu so to sporočili, da sem "nevaren"

⁴³ Zakrajšek, Ko smo bili, str. 170-171.

⁴⁴ Miha Krek: Na naslov "Srbobrana!". Amerikanski Slovenec, 6. 12. 1941.

⁴⁵ P. Bernard Ambrožič OFM, "Srbobran" ne brani Srbov. Amerikanski Slovenec, 17. 12. 1941.

⁴⁶ Rev. K. Zakrajšek: Radi pravilneje orientacije. Amerikanski Slovenec, 13. 1. 1942 (I. del); 14. januar 1942 (II. del) in 15. 1. 1942 (III. del).

vatikanski agent.⁴⁷ Podobne govorice so se spomladi 1943 pojavile tudi v Sloveniji.⁴⁸ Zakrajšek je zato napisal ameriškemu uradniku De Vittu Poolu obširno pismo, v katerem je pojasnil zgodovino teh obtožb, ki jih je nato vse po vrsti tudi prepričljivo ovrgel.⁴⁹ Pri pregledovanju gradiva v ameriških arhivih je te obtožbe zasledil tudi Matjaž Klemenčič in zapisal: "Ko danes po več kot pol stoletja razmišljamo o teh dogodkih, se nam poraja misel, da so omenjeni predlogi delo Vatikana oziroma delo Kazimirja Zakrajška. Ker pa so vatikanski arhivi, s pomočjo katerih bi lahko prišli do ustreznih dokazov, še zaprti, so to danes le domneve."⁵⁰

Iz dostopnega gradiva pa se vendarle zdi, da te predpostavke o vlogi Vatikana ne slonijo na trdnih temeljih in dejstvih, temveč je šlo tu za posplošitve, izhajajoče iz določenega stereotipa, ki je nastal že pred vojno.⁵¹ Svoj (odklonilen) odnos do Avstrije in še posebej do habsburške monarhije je Zakrajšek sicer večkrat javno in tudi povsem nedvoumno izrazil. Tako je v ameriškem tisku (*The New Europe*), pa tudi slovenskem časopisju (*Ameriška domovina*) polemiziral z akcijo Otona Habsburškega, ki je imel dostop do najvišjih ameriških politikov (zlasti do predsednikove žene Eleanor Roosevelt) in odklanjal možnost za obnovo podonavske monarhije, za katero je bilo kot (domnevnim) stebrom stabilnosti v Srednji Evropi tedaj v Ameriki mnogim zares žal. Takih pogledov je bil tudi že omenjeni predstavnik ameriške administracije Cavendish Cannon, za katerega je Zakrajšek celo menil, da je bil najbolj zaslužen za to, da je bila na moskovski konferenci oktobra 1943 dogovorjena obnova avstrijske države.⁵² V več razgovorih z njim mu je Zakrajšek "skušal ovreči njegove trditve in ga skušal prepričati, da je ravno nasprotno res, da je ravno nesrečna, krivična, protislovanska politika Avstrije kriva obeh vojn".⁵³ Še bolj oster pa je bil v zasebnih pismih, ki niso bila namenjena javnosti. Tako je 2. januarja 1942 v pismu Janezu Hladniku zapisal: "Po mojem je pa bodočnost Slovenije skupaj z Madžari in Nemci samo ena - novo trpljenje in pogin. Pa naj se postavi taka federacija in še bolj zlate obljube in zagotovila teh dveh sovraž-

⁴⁷ Bil sem prvi begunec (I), str. 9.

⁴⁸ Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Viri 7. Ljubljana 1994, str. 56, op. 50 (dalje Vodušek Starič, Mačkovšek). Marca 1943 je Slovenska zaveza dobila podatke, da ima Črna internacionala glavno besedo v Londonu (o Slovencih), da ima eksponenta v ZDA (pater Zakrajšek), da ima lastno organizacijo v Sloveniji (v beli gardi in Slovenski legiji), da ima svoje zastopnike v Zavezi, v vojski ter pri OF; ČIN naj bi imela nalogo reševati vodilno vlogo katolicizma v Sloveniji in pripravljala državni udar. V pogovoru z Jankom Mačkovškom je Albert Kramer, tedaj siva eminenca liberalne politike, večini teh podatkov tudi verjel in jih je imel za verodostojne.

⁴⁹ Korespondenca 1928-1958, dok. 234, str. 174-175, pismo Mr. De Vitt Poolu 4. 2. 1943.

⁵⁰ Klemenčič, Načrt za spreminjanje meja, str. 406.

⁵¹ Glej Bojan Godeša-Ervin Dolenc: Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana 1999, kjer Ahčin piše: "Srbski centralizem je v "Jutrovem" krogu našel nadvse gorečega pomočnika, ki je belgrajsko vladajočo plast stalno opozarjal na načine (s katerimi) kako bi nas mogoče še učinkovitejše zadeti. Liberalna stranka je že tedaj prejkoslej znala v Belgradu ustvariti mnenje, da so slovenski klerikalci politično nezanesljivi, protidržavni in da se ob najvažnejših političnih odločitvah obračajo na papeža v Rimu, od koder dobivajo politična navodila. Naša zahteva po samoupravi se je od "Jutrove" skupine v Belgradu stalno prikazovala kot separatizem in prikrita akcija proti jugoslovanski akciji." (str. 51) in na str. 212: "Delo lože je bilo, da je njegova stranka vedno bila "protidržavna", "separatistična", da se je sumilo v njeno lojalnost; očitali so ji, da "prejema direktive iz Rima", da "škili na Dunaj", da se zavzema za snovanje bloka "srednjeevropskih katoliških držav", da "mrzi pravoslavne Srbe" itd. (...) Kot katoliški politik je bil Korošec od te strani vedno sumljiv, vedno osumljen, pa čeprav je tisočkrat izpričal svoje iskreno privrženost do Jugoslavije."

⁵² Bil sem prvi begunec (II), str. 42.

⁵³ Prav tam.

nikov."⁵⁴ Tudi ta pogled na bodoče slovenske povezave se ni bistveno razlikoval od mišljenja večine slovenskih protirevolucionarnih politikov tako v emigraciji kot domovini, le da je šel Zakrajšek v pismu Jožetu Grdini še dlje, ko je zapisal: "Kakor danes stoje razmere, - nikar se za glavo ne primite, - jaz sem Trunkovega mnenja, raje komunizem, kakor sužnjost Nemcev, kamor nas danes prodajajo Srbi. Rekel sem že večim, da me bo morda stalo glavo, vendar, saj je stara. Vendar v slovenskem sovijetu je upanje na našo rešitev."⁵⁵

VI.

Pri ugotavljanju korenin Zakrajškove pobude je vsekakor pomemben njegov opis okoliščin, ki pa še ni bil predmet temeljitejše presoje s strani zgodovinopisja. Zakrajšek je namreč trdil, da je bila pobuda za samostojno slovensko državo, ki jo je zagovarjal po svojem prihodu v ZDA, sprožena po navodilih Marka Natlačena in ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, ki jih je dobil pred odhodom iz Slovenije. Iz tega je neznani pisec, ki se je skrnil pod psevdonimom Alfa v Ameriški domovini zapisal, da so "izvajanja p. Zakrajška važen zgodovinski dokaz o tem, kako so vodilni možje Slovenske ljudske stranke že v letu 1941 mislili o slovenski državi".⁵⁶ Zdi pa se, da je taka ugotovitev vendarle nekoliko pre nagljena in deloma celo zavajajoča, posebej še, ker je Zakrajšek ob različnih priložnostih Natlačenovo in Rožmanovo naročilo vedno nekoliko drugače in tudi protislovno interpretiral.⁵⁷ Po drugi strani pa so tudi drugi dosegljivi viri o tej problematiki marsikdaj nejasni in protislovnici. Še poleti 1941 je v vrstah SLS glede temeljne državnopravne usmeritve slovenskega naroda vladala nejasnost, ali je bolje iskati bodoče povezave na Balkanu (torej jugoslovanska opcija) ali pa v Srednji Evropi kot člen Združenih držav Srednje Evrope.⁵⁸ Tako je v poročilu Slovenske zaveze iz maja 1942, ki so ga napisali Janko Mačkovšek, Jakob Šolar in Vladimir Šuklje, bilo zabeležno: "Vendar je poteklo par mesecev, preden smo se znašli in spoznali, da je rešitev Slovencev mogoča samo v obnovi Jugoslavije."⁵⁹ Nekateri v SLS so se kot kaže sprva res ogrevali za samostojno slovensko državo,⁶⁰ čeprav ni jasno, v kakšnem mednarodnem okviru naj bi nastala. V nasprotju s tem pa je neko poročilo, ki je bilo v začetku leta 1943 poslano v London (pisec je iz vrst SLS) trdilo, da je SLS že junija 1941 kot prva slovenska politična stranka postavila svoj

⁵⁴ ARS II, Cankar, šk. 6.

⁵⁵ Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154.

⁵⁶ Alfa: Važna zgodovinska ugotovitev. Ameriška domovina, 26. 8. 1957.

⁵⁷ Razlike o tolmačenju naročila so precejšnje in segajo npr. od njegovih poveljnih spominov (Bil sem prvi begunec (II), str. 41) v katerih je trdil, da sta mu Natlačen in škof Rožman naročila, da deluje za samostojno državo Slovenijo, do povsem drugačnih poudarkov, ki jih lahko zasledimo v pismu Jožetu Grdini (Korespondenca 1928-1958, str. 153-154), kjer je zapisal: "Jaz sem za Jugoslavijo, toda za novo, drugačno, kakor sta doma rekla škof in ban, in ta dva sta mi naročila delati v tem smislu tukaj."

⁵⁸ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota III (ARS III), Zbirka dr. Albina Šmajda (dalje Šmajd), a. e. 76.

⁵⁹ Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 41.

⁶⁰ ARS II, Cankar, šk. 7, I. O. Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji pošilja (konec leta 1941).

jugoslovanski federativni program.⁶¹ Protislovni so tudi viri, ki govore o Natlačenovem stališču do tega vprašanja. V 18 strani dolgem poročilu, ki natančno obnavlja dogodke po zasedbi in razkosanju Slovenije je bilo zapisano: "Pred prevzemom poslov je Grazioli imel politične razgovore z banom Natlačenom in ga vprašal, kako glede na politični položaj, kaj Slovenci hočejo, itd. Nato ga je ban vprašal, dali sme odkrito govoriti. Na pritrdilo mu je rekel vsebinsko v glavnem sledeče: Slovenci želimo, da bi bili vsi skupaj, tudi oni, ki so pod Italijo in Nemčijo in kot taki želimo nasloniti se na vse naše brate Srbe in Hrvate, torej Jugoslovane. Če bi to nikakor ne bi bilo mogoče, potem šele bi mi raje prišli pod (kot avtonomna skupina) pod Italijo kot pod Nemčijo. Mislim, da je važno, da se ta izjava podčrta, kajti iz te izjave se jasno vidi, da je ban Natlačen v situaciji, v kateri bi se marsikdo drugi ne upal, opredelil jasno svojo jugoslovansko orientacijo, kakor bi je nikdo drugi ne mogel bolje."⁶² Čeprav je možno, da je bilo to poročilo pisano z vidika obrambe Natlačenove dejavnosti po okupaciji (znano je, da so se v emigraciji že kmalu pojavile obtožbe na njegovo začetno delovanje, zlasti pa glede vdanostne izjave in odhoda v Rim k Mussoliniju), pa tako Natlačenovo stališče potrjuje Mačkovškov zapis iz konca maja 1941. V njem je Albert Kramer, vodja liberalcev (torej predvojni idejni in politični nasprotnik!), trdil, da mu je ob obisku Natlačen govoril o novi Jugoslaviji prav s prepričanjem, razočaran pa, da je bil z zadržanjem nekaterih svojih ljudi, zlasti duhovnov.⁶³ Omenjeno poročilo, ki govori o tem, da "gotovi gospodje iz krogov bivše stranke JRZ" podpirajo idejo samostojne slovenske države, pri tem izrecno omenja, da pa Natlačen o tem vprašanju ni zavzel nikakršnega stališča.⁶⁴ Po drugi strani pa je predstavnik socialistov v Slovenski zavezi in kasneje v Narodnem odboru Celestin Jelenc v nekem razgovoru 10. februarja 1945 rekel, da je Natlačen ob okupaciji preveč predpostavljal, da je Jugoslavija razbita in je ne bo več, ter je zaradi tega opustil Narodni svet.⁶⁵ Še manj pa je znanega o tedanjem stališču ljubljanskega škofa Rožmana.⁶⁶ Čeprav je bil o tako usodnih odločitvah, kot je vprašanje državnega položaja Slovenije, redno vprašan za mnenje,⁶⁷ pa kljub dokaj obilni

⁶¹ ARS II, Cankar, šk. 8, Situacijsko in politično poročilo z dne 25. januarja 1943.

⁶² ARS II, Cankar, šk. 7.

⁶³ Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 21.

⁶⁴ ARS II, Cankar, šk. 7.

⁶⁵ ARS III, Šmajd, a. e. 735.

⁶⁶ Iz obdobja takoj po okupaciji je v zvezi z vprašanjem obnove jugoslovanske države zanimiv dokument, ki sicer le posredno govori o Rožmanovem odnosu do te problematike. Gre za zapis monsinjorja Domenica Tardinija 17. maja 1941 (Jure Krišto, Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941.-1945. Dokumenti. II. knjiga. Hrvatski institut za povijest. Dom i svijet, Zagreb 1998, dok. 19, str. 42-43. Gre za prevod dokumenta objavljenega v Actes et documents du Saint Siege relatifs a la Seconde Guerre Mondiale. Libreria Editrice Vaticana, knjiga IV, dok. 351. Dokument povzema tudi Janko Pleterski, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940-1945. Grafenauerjev zbornik. ZRC SAZU, Ljubljana 1996, str. 639). V njem je dal škof Rožman v pogovoru z atašejem nunciature v Beogradu D. Guidom del Maestrijem ob nameri poglavnika Anteja Pavelića, da obiše Vatikan, največja zagotovila in najtoplejša priporočila glede njegovega katolištva in nasploh katoliškega značaja nove hrvaške države. Čeprav je nekoliko nenavadno, da Rožman posebej potrjuje katoliški značaj NDH in še posebej Pavelića, saj je bilo znano, da hrvaški poglavnik ni bil ravno goreč katoličan (glej npr. Ivan Meštrović: Spomini. Ljubljana 1971, str. 436-442), ki precej pove o tedanjem vzdušju, pa gre vendarle le za drobce, iz katerega ne moremo delati prehitrih in prevelikih zaključkov glede škofovega tedanjega odnosa do obnove jugoslovanske države, posebej še, ker mu takrat verjetno še ni bila znana genocidna politika ustaškega režima.

⁶⁷ Tako je npr. Miha Krek jeseni 1942 pisal škofu Rožmanu preko apostolskega delegata in preko Rima pismo, v katerem ga je spraševal za mnenje glede državnega okvira, v katerem bi Slovenci lahko

literaturi o njegovi medvojni dejavnosti, temu vprašanju, z redkimi izjemami, še ni bila posvečena večja pozornost.⁶⁸

Temeljna značilnost časa po okupaciji do Zakrajškovega odhoda junija 1941 iz Slovenije je bila, da vodilni slovenski politiki niso bili dovolj pripravljeni na razmere po okupaciji, te so jih presenetile,⁶⁹ in so bili v tedanjih negotovih razmerah in tudi mednarodno nejasnem položaju, še brez jasnega in trdnega dolgoročnega koncepta, katera rešitev bi bil za Slovence v danem trenutku najprimernejša. Morda še najbolj značilen za tedanje razmišljanje je bila pogovor trnovskega župnika Frana Saleškega Finžgarja z Albinom Šmajdom, ki ga je slednji zabeležil: "On: smo in ostanemo Jugoslovani, ker nas Angleži in Amerikanci poznajo in priznajo samo kot take. Jaz: Ostanimo v Srednji Evropi kot člen Združ. držav Sred. Evrope. On: tudi prav! Skupna slovenska orientacija!"⁷⁰ Glede na ostale omenjene razčlenbe, se tako zdi najverjetnejša Zakrajškova inačica, ki jo je zapisal: "Tudi sem prinesel v Ameriko naročilo, da delamo v Ameriki za samostojno državo Slovenijo brez ozira, ali bo še Jugoslavija, ali ne. Če bo da bomo šli vanjo samo kot država."⁷¹ Če sklepamo po njej pri Natlačenovem naročilu ni šlo prvenstveno za protijugoslovansko stališče, temveč za razmišljanje kaj bo s Slovenci, če Jugoslavije ne bo mogoče obnoviti, skratka vrata je puščal še odprta na vse strani. To potrjuje tudi nadaljnja politika SLS. Zato ne pomeni septembrska (1941) odločitev SLS za jugoslovanski državni okvir in notranjo federativno ureditev, kjer naj bi imela Slovenija avtonomen položaj, nobene korenite prelomnice oz. preobrata, temveč le izkristaliziranje in preciziranje

najbolje rešili svoje nacionalno vprašanje in odobritev stališča, ki so ga pri tem zavzeli slovenski politiki v emigraciji (Janez A. Arnež: Gabrovškov dnevnik 1941-1945. Ljubljana-Washington D. C. 1997, str. 23). Prav tako je bil vprašan za mnenje, kot omenja France Dolinar (Narodne odločitve škofa Rožmana. Slovenska katoliška obzorja. Izbor esejev, razprav, člankov. Buenos Aires 1990, str. 356-357), pri predlogu hrvaškega konzula v Ljubljani Saliha Baljića, ki je prinesel Paveličevo poslanico, da naj Slovenija okliče neodvisnost in se poveže z NDH pod pokroviteljstvom nemškega rajha. Ta hrvaški predlog sicer omenja Boris Mlakar: O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941-1945. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 218-219. Po vojni se je škof Rožman v sporu, ki je nastal med slovensko politično emigracijo glede rešitve slovenskega narodnega vprašanja opredelil za tedaj prevladujočo skupino, ki je zagovarjala jugoslovanski državni okvir. Nasploh ni opaziti bistvenih odstopanj škofa Rožmana glede rešitve nacionalnega vprašanja s prevladujočim delom slovenske protirevolucije.

⁶⁸ Tako v objavljenem delu obtožnice Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Roesenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu (Ljubljana 1946) (odslej Proces), kot tudi Rožmanovem odgovoru, ki ga je objavil Jože Jagodič (Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Zbornik svobodne Slovenije 1965) o tem vprašanju ni sledu. Verjetno tudi zato kasnejša dela ne posvečajo večje pozornosti temu problemu. Navedem naj le knjige Kolarič, Škof Rožman; Tamara Griesser Pečar-France Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996 in Ivan Jan: Škof Rožman in kontinuiteta. Zahteva po škofovi rehabilitaciji - ponoven izziv resnici. Ljubljana 1998.

⁶⁹ Podcenjujoč odnos in premajhno zavedanje težavnega položaja v katerem se je znašel slovenski narod po začetku II. svetovne vojne sta bila tedaj značilna za precej slovenskih politikov. Med redke izjeme je sodil Anton Korošec, o čemer nam priča Zakrajškov zapis o pogovoru z njim: "In začel mi je razlagati mednarodni položaj, v katerem se je takrat nahajala Jugoslavija, nevarnosti v katerih je, in od kod in na kak način on upa in pričakuje rešitve, "če se sploh še rešiti da," je dejal. Naslikal mi je zelo črno sliko naše državne in zlasti naše slovenske bodočnosti, da je tudi mene srce zabolelo. Ko sem o tem razgovoru pozneje v Ljubljani govoril z raznimi slovenskimi politiki, so vsi rekli, da "gleda Dr. Korošec našo bodočnost zelo črno", pa so dostavili: "Gospod je že star!" Danes ti gospodje gotovo sodijo drugače. Danes vedo, da je Dr. Korošec kot velik državnik videl prav, da "ni bil star", temveč samo dalekoviden, ki je videl marsikaj, česar mi nismo videli." (Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko. Amerikanski Slovenec, 12. 9. 1941).

⁷⁰ ARS III, Šmajd, a. e. 76.

⁷¹ Bil sem prvi begunec (II), str. 43.

narodnega programa. Tedaj je SLS sprejela stališče priznavanja kontinuitete jugoslovanske države, ki je postala stalnica v njeni politiki. Poslej se je ta smer delovanja samo še krepila. Zakrajšek pa je iz nejasnih okoliščin, ki so vladale v Sloveniji pred njegovim prihodom v Ameriko, sklepal nekoliko po svoje. Pri tem je očitno deloma izkoristil nejasen položaj in prilagodil (oz. na nek način celo izrabil) naročilo tedanjih slovenskih političnih avtoritet (Natlačena in škofa Rožmana) za uresničitev lastnih pogledov na slovensko nacionalno vprašanje oz. razmišljanj nekaterih neugotovljenih predstavnikov SLS (med njimi je bil očitno Albin Šmajd,⁷² morda tudi Ehrlich, s katerim je bil Zakrajšek tudi v stiku pred odhodom). V pobudi v ZDA je Zakrajšek tako izhajal zgolj iz gotovega prepričanja, da Jugoslavije zanesljivo ne bo in je v tem smislu nastopil celo s posebnim dokumentom v State Departmentu, ki ga je sestavil sam in ga je poimenoval "memorandum". V skladu s takim gledanjem je tudi pojem "samostojna Slovenija" očitno razumel zgolj v smislu neodvisne države, kjer ni predvideval nikakršnih širših povezav.⁷³ Po sporu s Snojem se je tega deloma zavedal in v omenjenem pismu Kreku že nekoliko spremenil stališče in tudi dopuščal možnost, da se država Slovenija poveže v neko širšo skupnost, vendar le po principih samoodločbe naroda, torej ob spoštovanju njegove suverenosti.⁷⁴ Leto je Zakrajšek utemeljil z zanimivo in izvirno primerjavo: "Majhen narod smo. Ne tajimo tega. Najmanjši med narodi v Evropi, toda kljub temu suvereni samostojen narod smo in imamo iste in enake pravice do svojega suverenega narodnega življenja kot vsak drug veliki narod. Novorojenček ima isto sveto od Boga in vseh človeških pravic do svojega življenja kakor 7 čevljev visok človek ali 80 let stari. In kdor nas, baby narod umori, je nekako morilec, kakor če umori velikega. Da, kot baby narod imamo še to predpravico pred velikimi, da so vsi veliki narodi po vseh božjih in človeških postavah dolžni, da ga ščitijo, da mu pomagajo, da ga varujejo kakor imajo v družini starejši, večji bratje in sestre dolžnost, da najmlajšega in najmanjšega svojega brata ščitijo, mu pomagajo in ga varujejo."⁷⁵

Kljub lastnim pogledom prirejeni interpretaciji Natlačenovega in Rožmanovega naročila je do spora s Snojem prišlo tudi zaradi tega, ker se je tedanje gledanje slovenskih politikov v emigraciji deloma razlikovalo od tistega, ki so ga zagovarjali v domovini. Medtem ko so v domovini dosledno stali na stališču federativne urejenosti bodoče jugoslovanske skupnosti, ki je bilo zanje sploh pogoj za obnovo Jugoslavije, pa so emigrantski politiki sprva zagovarjali predvsem obnovo Jugoslavije in "še le po možnosti" tudi federativno notranjo ureditev.⁷⁶ Od tod verjetno tudi Zakrajškova oznaka "srbski" Snoj. Vsekakor je bilo tako mnenje katoliških politikov v domovini bližje Zakrajškovim pogledom, čeprav so seveda obstajale tudi pomembne razlike, ki pa so do polnega izraza prišle še le po vojni, ko je večina slovenskih katoliških politikov vztrajala na jugoslovanskem programu,

⁷² Zanimivo je, da je bil proti koncu vojne Šmajd deležen očitkov (ni znano, ali so njihovi avtorji iz liberalnega tabora poznali njegova stališča takoj po okupaciji), da se zavzema za podonavsko federacijo, kar pa je sam odločno zanimal in označil za klevete (ARS III, Šmajd, a. e. 851).

⁷³ Pojem "samostojna Slovenija" je bil v tedanjem političnem življenju pogosto uporabljan, ni pa vedno in nujno pomenil neodvisne slovenske države. Tako npr. se v enem prvih osnutkov SLS (datiran 13. septembra 1941) o slovenskih narodnih ciljih pojavlja tudi ta pojem, vendar pa ta načrt kljub temu predvideva jugoslovanski državni okvir (ARS II, Cankar, šk. 6).

⁷⁴ Novak, Geneza, str. 296.

⁷⁵ Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko. Amerikanski Slovenec, 11. 9. 1941.

⁷⁶ ARS II, Cankar, šk. 6, pismo Mihe Kreka 8. 9. 1941 Francu Snoju.

medtem ko se je Zakrajšek s priključitvijo gibanju za samostojno slovensko državo z njimi dokončno razšel.

Poleg omenjenih razlogov je na Zakrajškovo protijugoslovansko stališče in na njegovo pobudo za samostojno slovensko državo, vplivalo tudi Koroščevo mnenje o bodočih perspektivah slovenskega naroda, ki jih je izrazil v pogovoru z njim. Prvič je Zakrajšek začutil potrebo, da ga javno navede v polemiki z Ameriškim Srbobranom,⁷⁷ ko je zapisal: "Že leta 1939, ko sem se vrnil iz zadnjega svojega obiska Amerike, mi je pokojni Dr. Korošec povedal, da se boji za Slovenijo, ako bi se Jugoslavija razbila. Za ta slučaj je baje načrt, ki ga je imenoval "angleški načrt",⁷⁸ da se ustanovi nova državna unija, zveza držav, federacija, v katero naj pride tudi Slovenija. To federacijo imenujejo nekateri tudi podonavsko federacijo. Katere države naj bi prišle v to zvezo, mi Dr. Korošec ni povedal. (...) Vsi načrti pa imenujejo v tej federaciji Slovenijo. Zakaj naj bi bila ravno Slovenija v nji, mi je pojasnil Dr. Korošec: "Ta federacija, ako bo nastala, bo morala imeti morje, katerega ji morajo dati samo tisti, ki ga imajo, - to smo mi, Slovenci."⁷⁹ Podobno razmišljanje lahko zasledimo tudi pri dr. Lambertu Ehrlichu, ki je videl Slovence kot "narod sredi Evrope" in slovensko ozemlje na križišču mednarodnih poti kot "evropski kolodvor",⁸⁰ ni pa povsem jasno, kdo od njiju je idejni oče te zamisli. Koroščevo stališče, ki kljub temu da ga je Zakrajšek nekajkrat navedel,⁸¹ namreč sploh še ni bilo vzeto v kritični pretres niti v strokovni niti v širši javnosti. Znano je sicer, da je bil kot eden izmed tvorcev jugoslovanske države nanjo zelo navezan, kar med mnogimi viri nazorno izpričuje tudi Tischlerjevo pismo, ki ga navaja Ruda Jurčec v svojih spominih in omenja naslednje Koroščeve besede tik pred začetkom druge svetovne vojne avgusta 1939 v Begunjah: "Če je kaka možnost, da se Jugoslavija vzpostavi, tedaj Jugoslavija; če pa ni nobene možnosti, da se Jugoslavija obnovi, tedaj vsi pod Italijo, tam boste vzdržali in pričakovali novo Jugoslavijo. Najslabša Jugoslavija je za Slovence najboljša rešitev. Izbire nimamo."⁸² Tako na primer je okoli leta 1937 Korošec odločno zavrnil dr. Antona Breclja, ki ga je hotel pregovoriti, naj bi poslal koga v zamejstvo z nalogo delati za

⁷⁷ Pred tem očitno ni nameraval javno objaviti vsebine pogovora s Koroščem, saj je še 12. 9. 1941 v Amerikanskem Slovcu (Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko) zapisal: "Ni še čas, da bi smel vsa njegova izvajanja objaviti, ker bi se lahko v napačni luči tolmačili od strani naših narodnih sovražnikov in njegovih političnih nasprotnikov. Če bom živ, po vojski bo čas za to."

⁷⁸ Med delom angleških politikov je bilo precej nostalgije za podonavsko monarhijo kot elementom stabilnosti v tem delu Evrope (njen razpad naj bi tudi omogočil приход Hitlerja na oblast itd.) in so med njimi dejansko obstajale različne inačice rešitve srednjeevropskega prostora. Med tistimi, ki so načrtom za vzpostavitev podonavske federacije posvečali veliko pozornost je bil tudi Churchill, vendar pa po nekaterih predpostavkah za tako rešitev srednjeevropskega vprašanja ni dobil Rooseveltovega pristanka, katerega so skrbeli predvsem dobri odnosi s Stalinom. Slednji pa ni bil naklonjen taki rešitvi, ker jo je razumel kot nekakšen "cordon sanitaire" pred sovjetskim vplivom (glej npr. Joachim Kühn: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. R. Oldenbourg, München 1958, str. 126).

⁷⁹ Rev. K. Zakrajšek: Radi pravilneje orientacije. Amerikanski Slovenec, 13. 1. 1942.

⁸⁰ Ciril Žebot: Slovenija včeraj danes jutri (II. knjiga). Celovec 1967, str. 46 in Janko Pleterski: Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI, Koper 1998, str. 327 (dalje Pleterski, Predlog).

⁸¹ Poleg Amerikanskega Slovencega ga navaja javno vsaj še v Zakrajšek, Ko smo šli, str. 32 in nato tudi v osebnih pismih 2. 1. 1942 Janezu Hladniku (ARS II, Cankar, šk. 6) in Jožetu Grdini 24. 11. 1942 (Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154).

⁸² Ruda Jurčec: Skozi luči in sence (1914-1958), III. del (1935-1941). Buenos Aires 1969, str. 293 (dalje Jurčec, Skozi luči in sence).

neodvisno Slovenijo zunaj Jugoslavije, z besedami: "Pojdi sam, jaz s tem nimam posla!"⁸³ Ob današnjih, precej drugačnih okoliščinah je zanimivo razmišljanje njegovega tesnega, a mladega sodelavca Mateja Poštovana, ki je v času osamosvajanja konec leta 1990 menil, "danes bi bil on jasen".⁸⁴ Jurčec omenja tudi polemiko v zvezi s člankom v reviji *Donauraum*, ki je potekala ob interpretaciji dogodkov v Stični leta 1937 ob praznovanju 20-letnice majniške deklaracije,⁸⁵ kjer pa je France Dolinar jasno dokazal, da gre za pomanjkljivo interpretirano in nenatančno prevedeno besedilo in da stališče o Koroščevem in Jegličevem domnevem razočaranju ob odločitvi za Jugoslavijo ne vzdrži resne kritike.⁸⁶ Izrečene Koroščeve besede Zakrajšku pa sploh ni treba razumeti v smislu nasprotovanja pogledom izraženim v Tischlerjevemu pismu. Dejansko gre namreč le še za eno različico, ki so se tedaj (zlasti po začetku druge svetovne vojne) pojavljale v Evropi in na katero se je bilo treba pripraviti,⁸⁷ zato tudi Korošček poudarek "ako bo nastala". Vsekakor ne gre razumeti pobude, ki bi korenito spreminjala pogled na ustaljeno podobo Koroščevega odnosa do slovenskega narodnega vprašanja. Ga pa vsekakor dopolnjuje.

Kot že rečeno, v nasprotju z omenjeno polemiko, ki je dvignila kar nekaj prahu (takrat seveda le v zdomskih krogih), pa Zakrajškova omemba, začuda, sploh ni naletela na odmev. V povojnih zdomskih zapisih o teh vprašanjih povezanih s Koroščem, ni sledu,⁸⁸ kot da bi šlo za tabu temo, podobno kot je že pred mnogimi leti ugotavljal Matija Škerbec glede obravnave Ivana Šušteršiča.⁸⁹

Zamisli pa ni ostala le v Zakrajškovem zapisu, temveč je bila znana tudi tedanjim katoliškim politikom v emigraciji (npr. Alojziju Kuharju, Mihi Kreku), ki so jo med drugo svetovno vojno tudi šteli za rezervno možnost, če ne bi bila mogoča obnova Jugoslavije.⁹⁰ Pobuda se je v taki obliki na začetku 1943 celo pojavila v *New York Timesu* v članku "Povojne meje v Evropi se proučujejo" izpod peresa

⁸³ France Dolinar: Ali je Korošec leta 1937 res obžaloval svojo politiko v letu 1917? *Glas Slovenske kulturne akcije*, 30. avgusta 1964 (dalje: Dolinar, Ali je Korošec). Dolinar navaja podatek po spominu zato tudi ni povsem točno datiran, natančno pa naj bi bil zabeležen v Brecljevih rokopisnih spominih.

⁸⁴ Poudarek "mlad" namreč zato, ker po Poštovanovem pričevanju Korošec svoji okolici ni preveč zaupal, temveč je raje vzgajal mlade, za kar je imel 14-dnevne tečaje v Begunjah (Anton Korošec v spominih Mateja Poštovana. *Mladika* 1991, št. 4, str. 60 (IV. del)).

⁸⁵ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 293.

⁸⁶ Dolinar, Ali je Korošec.

⁸⁷ V tistem času se omenja v poročilu neke liberalno in hkrati izrazito protikatoliško usmerjene slovenske intelektualke, ki je odšla iz domovine, tudi domnevno Koroščevo prizadevanje za avtonomno Slovenijo pod nemškim protektoratom po zgledu na Slovaško (ARS II, Cankar, šk. 7). Te obtožbe je na procesu proti Rupniku in ostalim leta 1946 ponovil v svojem pričevanju tudi hrvaški ekonomist Rudolf Bičanić (*Proces*, str. 148-149). Podobno naj bi tik pred napadom na Jugoslavijo (5. aprila 1941) Fran Kulovec in Miha Krek pri slovaškem odpravniku poslov Ivanu Milecu iskala v pričakovanju vojne in propada Jugoslavije možno rešitev za Slovence v obliki samostojne države ali povezave s Hrvati pod osnim protektoratom (Ferdo Čulinović: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd 1970, str. 137-138. Ta podatek omenja tudi Pleterski, *Predlog*, str. 325-330).

⁸⁸ Zanimivo, da v svojih delih tudi Ciril Žebot, ki je sicer poznal Zakrajškove spomine iz leta 1942, ne omenja teh Koroščevih razmišljanj, čeprav bi mu glede verodostojnosti lastnih pogledov lahko precej koristili.

⁸⁹ Matija Škerbec: *Spomini in reminiscence na katoliška gibanja med Slovenci zadnjih 35 let*. Izdano okoli leta 1948 v ciklostirani obliki; isti, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*, I. in II. del, Cleveland 1956 in 1957. Šele v zadnjih nekaj letih so raziskave Igorja Grdine in Janka Pleterskega v domovini namenile osrednjo pozornost Ivanu Šušteršiču.

⁹⁰ ARS II, Cankar, šk. 6, pismo Mihe Kreka 8. 9. 1941 Francu Snoju.

Lea Cyrusa Sulzbergerja.⁹¹ Nekaj kasneje pa jo je britanskim oblastem javno predstavil tudi Miha Krek,⁹² vendar predlog, ki je sicer ostal v povojih, pri britanskih oblasteh ni doživel zelenega odziva, zavrnilo pa so ga tudi slovenski politiki v domovini. S tem pa omenjena ideja med Slovenci še ni v celoti poniknila. Za razliko od Korošca in Kreka, ki sta imela to rešitev za alternativno (v primeru nezmožnosti obnovitve Jugoslavije), pa so se proti koncu vojne pojavile tudi nekatere protijugoslovanske različice kot izhod v sili pred komunistično nevarnostjo. Tako jo je po umiku v Švico poleti 1944 obudil obveščevalni polkovnik Vladimir Vauhnik, ko je v iskanju rešitve Slovenije pred prevlado komunizma prišel do ideje o svobodni Sloveniji s poudarkom, da gre za zaledje Trsta in s tem namenom predložil poseben memorandum ameriškemu predstavniku v Švici Allanu Dullesu.⁹³ Pri tej akciji naj bi bil Vauhnik povezan s slovenskimi politiki v Rimu (Ivan Ahčin, Ivan Avsenek, Janko Kralj...)⁹⁴ Iz podobnih izhodišč, zlasti kar se tiče vloge Trsta, izvira tudi Žebotova (oz. Akcijskega odbora za zedinjeno in suvereno slovensko državo) spomenica iz leta 1946 vladam treh zahodnih zavezniških držav z naslovom Problem Trsta.⁹⁵ Ne nazadnje je nekako podobno srednjeevropsko vlogo Trstu pripisoval tudi Edvard Kardelj,⁹⁶ tako da lahko rečemo, da je bil ta njegov pomen vsestransko priznan.⁹⁷

VII.

Zakrajškova pobuda za ustanovitev samostojne slovenske države ni imela trajnejših posledic in je iz tega vidika marginalna. Trajala je le slab mesec, od prihoda Zakrajška sredi avgusta 1941 v ZDA do Snojevega posega v začetku septembra 1941. Tudi bi težko dejali, da je bil začetnik misli o slovenski državi, saj so taki predlogi pojavljali tudi že med obema vojnoma (npr. Anton Novačan, Božo Vodušek, Anton Breclj...) Toda po drugi strani pa je bil prvi, ki je seznanil ameriško in s tem tudi širšo svetovno diplomatsko javnost, da med Slovenci

⁹¹ Leo Cyrus Sulzberger: Post-War borders in Europe were studied. *New York Times*, 20. 1. 1943.

⁹² Dušan Biber: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis* 1980, št. 4, str. 437; isti, *Federalna državnost Slovenije v zavezniških dokumentih do maja 1945. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU* (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 261.

⁹³ Boris Mlakar: Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945 (protirevolucionarni tabor). *Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI, Koper 1998*, str. 319-320. Pri tem naj bi se Vauhnik opiral na Benešovo pobudo o srednjeevropski federaciji, ki pa jo je ta tedaj že opustil. Predvsem pa je Beneš tudi v času, ko je imel omenjeno idejo v mislih, računal s pritegnitvijo celotne Jugoslavije in ne le Slovenije v to zvezo. Prav tako tudi Britanci tedaj naj ne bi več oz. sploh nikoli razmišljali o takšnih rešitvah (glej Izidor Cankar: *Londonski dnevnik 1944-45. Ljubljana-Koper 1985*, str. 42-47 (dalje Cankar, *Londonski dnevnik*)), čeprav so bili slovenski komunisti še nekaj časa po vojni prepričani v naslednji scenarij: "Zakaj so Anglo-amerikanci vztrajali na tem, da hočejo imeti v rokah prometno zvezo iz Trsta skozi Ljubljano na Dunaj? Ni težko razumeti, da je bilo vse to zaradi njihovih načrtov s srednjeevropsko katoliško državo." (Politično poročilo centralnega komiteja KPS (referent Miha Marinko). II. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949, str. 102).

⁹⁴ Cankar, *Londonski dnevnik*, str. 13-14.

⁹⁵ Spomenico je prvi omenil Tone Ferenc (Cankar, *Londonski dnevnik*, str. 84, op. 21), podrobneje pa razčlenjuje in pojasnjuje okoliščine njenega nastanka Pleterski, *Predlog*, str. 325-330.

⁹⁶ Jera Vodušek-Starič: Mesto želja (skica političnega ozadja). *Svobodna misel*, 10. 9. 1993.

⁹⁷ To vlogo Trsta v srednjeevropskem prostoru barvito opisuje Samo Kristen: *Pet Britancev in vprašanje Trsta v letu 1945. Poskus "dekonspiracije" nekega diplomatskega dokumenta. Zgodovinski časopis* 1994, št. 3, str. 378-380.

(dodatno teži je imelo verjetno tudi to, da je lastne poglede podkrepil z avtoriteto Natlačena in škofa Rožmana) obstajajo tudi težnje po samostojni slovenski državi, kar je pustilo sledi tudi v ameriških dokumentih.

Bojan Godeša

THE INITIATIVE FOR AN INDEPENDENT SLOVENIAN STATE LAUNCHED BY FRIAR
KAZIMIR ZAKRAJŠEK IN AUGUST 1941

S u m m a r y

The Franciscan friar, Kazimir Zakrajšek has, so far, been known to the wider public mainly for his missionary work among the Slovenian emigres in the United States. So much so, that he has been dubbed "the apostle of the Slovenian emigrants" and "the American Krek". Less publicised, though not completely overlooked, has been his initiative for the foundation of an independent Slovenian state, which he launched in the United States, in August 1941. At any rate, this initiative has never been considered and presented in a wider context from that which it originated. After Slovenia had been occupied and divided between Germany, Italy and Hungary, Zakrajšek, an American citizen, left for the United States via a rather complicated route, bringing with him the first news about the persecution of the Slovenes, which he subsequently spread among the international public. After his arrival in the States, in August 1941, Zakrajšek presented to the State Department a special "memorandum" promoting the idea of an independent Slovenian state. His campaign only lasted until the beginning of September, when, with the arrival in the States of Franc Snoj, all Slovenian diplomatic activities were brought back within the Yugoslav framework. Zakrajšek claimed that the initiative for an independent Slovenian state which he promoted in the States, had been launched at the instruction of Marko Natlačen and Bishop Gregorij Rožman. It appears, though, that he had somewhat adapted these instructions to his own views. Furthermore, Zakrajšek was influenced by Anton Korošec's view on the prospects of the Slovenian nation, which foresaw, as one of the alternatives, the foundation of a federation of Central European countries (supposedly a British idea). Like most Slovenian politicians, Zakrajšek advocated the Yugoslav programme during the Second World War. Afterwards, however, he joined the movement for an independent Slovenia.

1.01
Ljubljana"1941/1945"
Prejeto 24. 5. 1999

UDK

343.812(497.4)

Damijan Guštin*

Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Avtor obravnava delovanje sodnega zapora v Ljubljani v obdobju druge svetovne vojne, ko je zapor prevzela italijanska (1941-1943) in nato nemška okupacijska oblast (1943-1945) in ga uporabljala za zapiranje tako storilcev kriminalnih dejanj kot tudi osumljenih sodelovanja v odporniškem gibanju. Italijanska okupacijska oblast je v delu zapora uredila zapor vojaškega vojnega sodišča II. armade. Po precej zanesljivih podatkih je šlo v štirih letih skozi zapor, ki je imel kapaciteto do 400 mest, okoli 14.500 zapornikov. Ob takem številu zaprtih so se ti hitreje menjavali; doba prebita v zaporu se je skrajšala. V najbolj frekventnih mesecih se je dvakrat mesečno zamenjala sestava jetnikov. Kljub temu pa je bil stalež zapornikov zelo velik, do trikratnega števila mest (največ 1060).

Ključne besede: zapori, represija, kriminal, druga svetovna vojna, politični zaporniki, narodnoosvobodilni boj

ABSTRACT

THE COURT PRISON IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR

The author deals with the operation of the court prison in Ljubljana during the Second World War. The prison was used by both the Italian (1941-1943) and German (1943-1945) occupying regimes for the imprisonment of criminal offenders as well as the detention of those suspected of collaboration with the resistance movement. The Italian occupants used part of it for its Second Army's Military Court prison. Reliable sources suggest that during those four years, some 14,500 prisoners were interned in the prison, the capacity of which was 400. Such a large number required a more rapid turnover of prisoners and shorter periods of internment. The busiest months saw a new contingent of prisoners completely replacing the previous one every fortnight. In spite of this, the number of inmates held at a time exceeded the prison capacity up to three times (totalling to as many as 1,060).

Key words: prisons, repression, crime, law, the second world war, political prisoners, national-liberation war

* dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

I. Sodni zapor v Ljubljani

"Jetnišnica okrožnega sodišča" v Ljubljani je bil največji izmed štirih zaporov okrožnih sodišč v Dravski banovini; služil je tudi za zapor okrajnemu sodišču. Zgrajen je bil namensko po potresu leta 1895, ko je bil dotedanji zapor na Žabjeku poškodovan in pretesen, sredi mesta za novo sodno palačo ob Miklošičevi ulici, tako da je bil z njo povezan v celoto in imel notranji prehod v sodno poslopje. V treh nadstropjih je bilo 73 posamičnih celic in 42 skupnih sob, skupaj 115 prostorov za jetnike. Posamične celice so imele površino 8 m², skupne celice pa od 15 m² (za štiri zapornike) do 58 m² (za 16 zapornikov). Zapor je imel enajst oddelkov, ki so jih ločevala železna rešetkasta vrata. Običajna zmogljivost zapora je bila 290 do največ 400 zapornikov. Zapor je imel kopalnico s 6 tuši, kopalnico s kadjo, ki je služila tako osebju kot zapornicam, dezinfekcijski prostor s parnim dezinfektorjem, pralnico, ambulanto in bolniški oddelek v 6 sobah.¹

Na območju, ki ga je aprila 1941 okupirala Italija in nato priključila kot Ljubljansko pokrajino, se je mreža zaporov spremenila zaradi novih meja, ki se niso ozirale na sodne meje. Iz dotedanje pristojnosti ljubljanskega in novomeškega okrožnega sodišča so tako odpadli zapori okrajnih sodišč na Gorenjskem, Litija, Krško, Radeče. Oba zapora okrožnih sodišč, v Ljubljani in Novem mestu, je italijanska uprava ohranila v dotedanjem delovanju in sta postala osrednja zapora v pokrajini. Glede na dopustitev sodstvu, da je poslovalo še dalje po dotedanjih zakonih in predpisih, le da v imenu okupacijske oblasti (po pooblastilu kralja Italije), je tako posloval tudi sodni zapor.

Sodni zapor v Ljubljani je po vzpostavitvi okupacijske oblasti konec meseca aprila 1941 prevzela italijanska okupacijska oblast.² 16. aprila je prišel v zapor prvi predstavnik italijanske okupacijske oblasti, poročnik kraljevih karabinjerjev z dvema podoficirjema. Upravi zapora je izročil ukaz, da je zapor podrejen poveljstvu karabinjerjev v Ljubljanski pokrajini, ki ga tudi nadzira. Ravnatelj zapora Janko Spreitzer ukaza ni hotel takoj upoštevati, pač pa je pojasnil vlogo okrožnega sodišča in ga peljal k predsedniku okrožnega sodišča. Ta je nalog sprejel in naročil ravnatelju, naj ga upošteva. Karabinjerski častnik je zahteval podatke o številu, strukturi in razporeditvi jetnikov, posebej političnih. Izjavil je, da bo karabinjerska straža prevzela nadzor le nad političnimi jetniki, ki pa jih tedaj v zaporu niso imeli.³

22. aprila 1941 je civilni komisar poročal v Rim, da je prevzel tudi nad zapori popoln nadzor.⁴ To je opravil dr. Nicolo Tramontana, sodnik apelacijskega sodišča, skupaj s predstojnikom zapora Adolfom Hudnikom, predsednikom okrožnega sodišča in predsednikom apelacijskega sodišča dr. Vladimirjem Golio, ki je

¹ Arhiv republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), osebna zbirka Janka Spreitzerja (dalje Spreitzer), fasc. 1/I, poročilo o sodnem zaporu pri okrožnem sodišču v Ljubljani, nedat. [sept. 1941].

² Zapor okrožnega sodišča v Ljubljani je v obdobju po zasedbi Dravske banovine prvi obiskal nek častnik Gestapa, ki si je ogledal zapor, predvsem pa je iskal jetnike, ki bi bili pripadniki nemške manjšine in zaprti zaradi volunjenja v nemško korist. Prim. Anton Čamernik: Spomini na sodne zapore. Pričevanje upravnika ljubljanskih sodnih zaporov v letih 1941-1942. Ljubljana 1980, str. 24-25 (dalje Čamernik, Spomini na sodne zapore).

³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 25-28.

⁴ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, dok. 3, str. 114.

bil dotedaj po funkciji vrhovni predstojnik vseh pravosodnih ustanov v Ljubljanski pokrajini. Tramontana je bil postavljen za predstavnika ministrstva za pravosodje pri apelacijskem (okrožnem) sodišču v Ljubljani in je kot tak nadzoroval tudi sodne zapore.⁵ Ko je konec aprila 1941 prišel na inšpekcijo v sodni zapor, si ga je podrobno ogledal, pogovarjal se je z jetniki in upravo. V pogovoru z italijanskimi stražarji je te opozoril, da delajo v sodni ustanovi, kjer morajo spoštovati red in zakonske predpise. "Rekel je, da ne bo trpel, da bi se kdo spozabil nad zaporniki."⁶

Dotedanja "jetnišnica okrožnega sodišča" je ostala v funkciji sodnega zapora še naprej. Vendar je kmalu, že po mesecu dni, maja 1941, eno krilo v njem prevzela v svojo upravo kvestura; s tem so prišli vanj zaporniki v policijskem preiskovalnem postopku in se je spremenil delno v policijski zapor. Poleg tega pa se je s tem začela delitev sicer enotnega kompleksa zapora v več avtonomnih celot z različnimi režimi, ki pa so bili v okviru enotne uprave (ravnatelja). Ker italijanska policija ni želela prevzeti celotnega kazenskega zavoda, nujno pa je potrebovala zanesljiv zapor, je v svojo upravo prevzela en trakt, ki ga je vodil italijanski upravnik upravnico podrejen ravnatelju.⁷ V krilo z zaporniki kvesture sčasoma slovenski pazniki niso imeli dostopa, za te jetnike pa je italijansko osebje tudi vodilo ločeno administracijo.⁸ Ko se je novembra 1941 naselilo v sodno palačo vojaško vojno sodišče II. armade, je začelo sodni zapor uporabljati pretežno za pridržanje tistih, ki so bili sodišču ovađeni in izročeni v sodni preiskovalni postopek.

Novo stopnjo v postopnem ločevanju raznih oddelkov v istem sodnem zaporu je pomenila ustanovitev vojaškega sodnega zapora v poslopju sodnega zapora. Poseben vojaški zapor z lastno delno upravo, ki jo je vodil komandant kapetan Wladimir Francini, je ustanovilo vojaško vojno sodišče decembra 1942; delovati je začel s 1. januarjem 1943 in je deloval do ukinitve v dneh po kapitulaciji Italije, ko se je njegovo osebje vrnilo v Italijo.⁹

Zapor je med menjavo okupacijske oblasti v Ljubljani septembra 1943 deloval nemoteno. Nemške zasedbene sile, ki so zasedle območje Ljubljanske pokrajine oziroma Ljubljane, so takoj 9. septembra prevzele tudi sodni zapor. Uradnik nemške tajne državne policije je za začasnega upravitelja postavil dotedanjega komandanta vojaškega sodnega zapora.¹⁰

Nemške okupacijske oblasti so zapor okrožnega sodišča pridržale predvsem zase. Za nadzornika zapora je bil postavljen uradnik tajne državne policije Waldemar Simon. Vanj so svoje aretirance začele voditi nemške policijske in vojaške sile, hkrati pa so postopoma odvajale jetnike, ki so jih zaprle še italijanske represivne sile. Zapor je spet postal mešan, s policijskimi in sodnimi zaporniki. Vendar je tudi nemška oblast postopoma izvedla popolno ločitev med sodnim in lastnim policijskim zaporom, ki sta bila oba v isti stavbi in z isto upravo. Ker je bilo tako stanje konfliktno, je predvsem nadzornik zapora Simon težil, da bi se

⁵ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 33; ARS II, fond Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis poveljnika straže N. Tramontani 6. 12. 1941.

⁶ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 32-33.

⁷ Prav tam, str. 29.

⁸ Prav tam, str. 76.

⁹ ARS II, fond Vojaško vojno sodišče II. armade, oddelek v Ljubljani (dalje TMG), fasc. 574, dnevna poročila vojaškega zapora, 1. 1. 1943 - 7. 9. 1943.

¹⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, zapisnik vizitacije zapora 10. 9. 1943.

zapor razdelil tudi prostorsko med obe upravi. Nemška policija (izpostava varnostne policije in varnostne službe) je junija 1944 pritislila na pokrajinskega svetovalca za pravosodje dr. Kurta Messinerja, da je delitev zapora odobril, očitno ob posvetu z ravnateljem Jankom Spreitzerjem.¹¹ Nemška policija je 24. junija zasedla ob presenečenem ravnatelju Spreitzerju prvo, drugo in tretje nadstropje poslopja. Po njegovi inačici poteka dogodkov je šele 21. junija dobil ukaz o popolni delitvi jetnišnice med oddelek za sodne jetnike in oddelek za policijske zapornike pod nemško upravo, razen kuhinje in pekarnice, ki naj bi zaradi nezmožnosti delitve ostali pod upravo sodnega zapora.¹²

Oddelek pod nemško upravo je obsegal tri nadstropja zapora, vključno z upravnimi prostori. Zanj je morala uprava izprazniti tudi štiri celice v pritličju. Osebu sodnega zapora je bil prepovedan dostop v nemški del zapora, poleg tega pa so jim odvzeli tudi orožje; smeli so obdržati le 3 pištole in 2 puški. Tako je imel zapor za sodne jetnike le še 78 mest v celicah, vanje pa so morali stlačiti tedanjih 118 zapornikov, upošteva je ženski in moški oddelek, bolnike, ambulanto, seliti pa so morali tudi dve delavnici in skladišča.¹³

Odtlej dalje je bila uprava obeh delov zapora ločena, vendar to ni zmanjšalo napetosti med obema upravama, saj ni bilo urejeno tudi ločeno oskrbovanje in financiranje. Obe upravi in njima podrejeni zaporniki sta namreč črpali iz istega "pravosodnega kredita", torej proračunske vsote, ki jo je zaporu dodeljevala pokrajinska uprava. Ravnatelj je predlagal, da bi bodisi dosegli delitev te proračunske vsote v dve postavki, bodisi da bi policijski zapor financirali posebej. V letu 1945 naj bi iz proračunske postavke pravosodja krili le hrano in kruh za vse zapornike ter elektriko in kurjavo za vso stavbo. Delitev dotedanjega enotnega ženskega oddelka, ki je tudi bila ena od spornih točk, pa je bila izpeljana šele jeseni 1944, ko so se sodne jetnice skupaj s paznicami preselile v pritličje.¹⁴ Tako stanje je ostalo do konca vojne.

II. Osebe zapora

Italijanska okupacijska oblast je v sodnih zaporih v Ljubljanski pokrajini pustila dotedanje vodstvo in osebe zapora. Sodni zapor v Ljubljani je še dalje vodil dotedanji ravnatelj Janko (Ivan) Spreitzer. Njegov prvi podrejeni je bil nadzornik Anton Čamernik, šef paznikov pa Bogomir Lapajne.¹⁵ Za Čamernikom, ki so ga v začetku 1943 konfinirali zaradi suma sodelovanja z osvobodilnim gibanjem, je postal nadzornik Lapajne, ki pa je bil 11. septembra 1944 aretiran in odpeljan v koncentracijsko taborišče.¹⁶ V ljubljanskem sodnem zaporu je bilo po koncu aprilske vojne zaposlenih 42 članov osebja, razen vodstva so bili to predvsem pazniki, od

¹¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis svetovalca za pravosodje predsedniku apelacijskega sodišča 15. 6. 1944.

¹² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 19. 12. 1944.

¹³ Prav tam.

¹⁴ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja 17. 8. 1944, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

¹⁵ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zaporu v Ljubljani, nedat.; seznam osebja; Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 28-35.

¹⁶ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo predsedstva okrožnega sodišča 18. 4. 1945.

tega 3 ženske paznice.¹⁷ Edini, ki med osebjem zapora ni bil zgolj nadzorni organ, je bil jetniški učitelj Vojko Jagodič, začetnik penološke obravnave zapornikov;

pred vojno se je zavzemal za nove odnose do jetnikov; ti naj bi bili permissivni, namenjeni resocializaciji zapornikov.¹⁸

Glede na povečano število jetnikov je bilo paznikov v zaporu premalo, uprava pa se je kljub temu otepala nastavitvev pomožnih paznikov iz vrst beguncev z nemškega okupacijskega območja, ki so jih priporočali politični voditelji. Namesto tega so se dogovorili s predsednikom apelacijskega sodišča Vladimirjem Golio, da bodo v čimvečji meri izkoristili pri upravljanju zapora same jetnike, kar jim je odobril tudi Nicolo Tramontana. Res so nato uporabili pri upravljanju zapora v največji meri jetnike, ki so čakali po sodbi, da jih odpeljejo v Italijo. Koliko, je težko presoditi, vendar pa nad 80, kolikor jih je zahtevalo že običajno funkcioniranje zapora.¹⁹

V istem času so italijanske oblasti postopoma v svoj del pripeljale italijansko osebje; potrebo po njem so utemeljevali s tem, da bi tako zagotovili večjo varnost zaporov oziroma nadzor pomembnih političnih aretirancev.²⁰ To osebje je imelo status začasne namestitve (*servizio provvisorio*). Disciplinsko je bilo tudi to osebje podrejeno predsedniku okrožnega sodišča.²¹ Šef paznikov je bil Camillo Pugnetti.²² Za njim je v zaporu vodil nadzor nad političnimi jetniki podnarednik karabinerjev Giovanni Salemme.²³ Sčasoma se je v zaporu zbralo veliko italijanskega osebja, medtem ko se je število slovenskih paznikov zmanjševalo. Na dan kapitulacije Italije je tako bilo v zavodu 28 slovenskih paznikov, 28 italijanskih paznikov, 22 podoficirjev in 10 narednikov, ki so služili v vojaškem sodnem zaporu za nadzor političnih jetnikov. Poleg tega je bilo v notranji službi še 9 karabinerjev.²⁴ Ko so italijanske sile zapuščale Ljubljano, so odšli tudi italijanski pazniki, ki so pripadali generalni direkciji kazenskih zavodov. Bilo je to 21 paznikov s šefom dr. Giovanijem Vittijem, poddirektorjem kazenskega zavoda pri višjem vojaškem sodišču.²⁵

Z nastavitvijo italijanskih paznikov so se začela trenja med obema posadkama, predvsem glede oblasti v zavodu, pa tudi sodelovanja z jetniki in iz tega izvirajočih dodatnih dohodkov. Slovenskim paznikom je bil v napoto predvsem vodja paznikov Camilo Pugnetti, "zagrizen priganjač", zato so ga poskušali korumpirati; ko to ni uspevalo, jim je pomagalo naključje, da se je ponesrečil na enem od obhodov, nakar se je dolgo zdravil, maja 1942 pa je bil premeščen. S Salemmejem je bilo razmerje manj konfliktno.²⁶

¹⁷ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zaporu v Ljubljani, nedat.; seznam osebja, nedat.

¹⁸ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 17, 19.

¹⁹ Prav tam, str. 39-40; ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis ravnatelja sodnega zapora 18. 8. 1941.

²⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

²¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis C. Pugnettija 10. 12. 1941.

²² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 122-141; prim. ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis Ministrstvu za pravosodje 5. 7. 1941.

²³ Glej oris njegovega značaja v Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 142-150.

²⁴ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, zapisnik vizitacije zapora 9. 9. 1943.

²⁵ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam osebja pripadajočega Ministrstvu za pravosodje, 28. 9. 1943.

²⁶ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 77, 122-123, 124-141.

Pokrajinska uprava, ki je upravljala pokrajino po osnovanju Operacijske cone Jadransko primorje, je v sodnem zaporu v Ljubljani obdržala še naprej dotedanjega ravnatelja Janka Spreitzerja. Tisti del sodnega zapora, ki ga je prevzela nemška policija in ga spremenila v preiskovalni zapor, je upravljal pripadnik ljubljanske izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu Waldemar Simon. Ta je bil hkrati tudi nadzornik policijskih zaporov, ki so sicer imeli slovensko upravo; po usposobitvi policijskega zapora v poslopju bivše umobolnice ("prisilne delavnice") pa se je preselil tja in je neposredno upravo sodnega zapora prepustil podčastniku Policijskega varnostnega zbora stražmojstru Zamanu.²⁷

Pazniško osebje v sodnem zaporu v Ljubljani je bilo izpostavljeno večjim pretresom. Število redno zaposlenega osebja se je nekoliko znižalo zaradi premestitve v zapor v Novem mestu, kar pa so nadoknadili z reaktiviranimi pazniki (3) in dodeljenimi uslužbenci (7). Pri okrožnem sodišču so službovali 4 pazniki, odsotni pa so bili: dva v konfinaciji, poveljnik paznikov je bil v vojnem ujetništvu, eden od paznikov na Madžarskem.²⁸ Sredi leta 1944 je bilo v sodnem zaporu 46 paznikov in osebja ter še 8 oseb, ki so bile v službi v zaporu, pripadale pa so okrajnemu in okrožnemu sodišču. Neto plača paznikov je sredi leta 1944 znašala med 1.000 in 1.300 lirami.²⁹

Januarja 1943 so italijanske oblasti sprejele v službo na podlagi pogodbe tudi 6 sester reda Sv. Vincencija Pavelskega, ki so bivale v Ljubljani; med njimi so bile tudi sestre-paznice, ki so jih nemške oblasti izgnale iz kaznilnice v Begunjah. Te so prevzele delo v ambulanti, bolniških sobah, pralnici in šivalnici, delno so tudi pomagale pri nadzoru zapornic. Vodila jih je sestra Kerubina Pance.³⁰

Po nemškem prevzemu večjega dela zapora so se začele za sestre-paznice težave, saj jih je zlasti nadzornik Waldemar Simon odklanjal. 5. junija 1944 je zato vizitatorica reda sestra Domitila Jesih zahtevala od uprave zapora, da pogodbo prekine in se sestre umaknejo iz zapora. Uprava si je prizadevala, da bi v službi obdržala vsaj tiste sestre, ki so pred tem delale v kaznilnici v Begunjah, (med njimi je bila sestra Tazicija Ravnohrib, ki je bila v kaznilnici v Begunjah namestnica prednice). Končno so se dogovorili za zmanjšano službo štirih sester-paznic.³¹

Odnosi med Simonom in slovenskim osebjem v zaporu so se začeli krhati spomladi 1944; izgleda, da so nesoglasja podpihovali zlasti nekateri pripadniki Policijskega varnostnega zbora, ki so stražili zapor, pazniki so se upirali, da bi bili podrejeni po činu nižjemu stražmojstru Zamanu. Posledica nesoglasij je bila 10. junija 1944 aretacija desetih paznikov, osumljenih sodelovanja s političnimi zaporniki; odvedeni so bili v policijski zapor, po enem mesecu izpuščeni, štirje pa so bili poslani v koncentracijsko taborišče.³² V vsem letu 1944 je bilo aretiranih 14 paznikov. Pomanjkanje osebja so delno pokrili s prideljenimi tremi pazniki iz zapora v Novem mestu, nekateri pazniki pa so bili vpoklicani v delovno službo. Zaradi

²⁷ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, službena beležka 12. 5. 1944.

²⁸ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam osebja, nedat.; fasc. 1/IV, pregledni seznam jetniškega osebja v Ljubljani 30. 9. 1943; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

²⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, plačilna lista, 2. 6. 1944.

³⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

³¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis okrožnemu sodišču 7. 6. 1944, dopis predstojništva reda usmiljenih sester Sv. Vincencija Pavelskega 9. 8. 1944.

³² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 19. 12. 1944.

delitve zopora pa se od junija 1944 njihovo zmanjšanje ni toliko čutilo, saj so skrbeli zgolj za infrastrukturo zopora in za okoli 90 sodnih zapornikov.³³

Pogodbene zunanje delavce zopora sta tudi med vojno predstavljala zdravnik in duhovnik. Pogodbeni zdravnik sodnega zopora v Ljubljani je bil prvi dve vojni leti dr. Alfonz Debeljak, v letu 1943 pa ga je nadomestil dr. Ladislav Lenart, honorarni zdravnik.³⁴ Za zapornike pod italijanskim nadzorom je skrbel vojaški zdravnik dr. Ettore Eletto, ki je sicer zdravstveno oskrboval zaprte v zoporu v Belgijski kasarni; ko pa so ga premestili iz Ljubljane, so za zdravje jetnikov skrbeli zdravniki iz vojaške sanitetne službe. V začetku leta 1943 je to službo opravljal vodja zdravstvene službe sanitetni poročnik Virgilio Chiesa.³⁵

Zdravstveni oskrbi zapornikov iz sodnega in policijskega zopora v Ljubljani je bil namenjen tudi zavarovan oddelek št. 4 v Splošni bolnišnici v Ljubljani, t.i. Zapor- niški oddelek. Ustanovljen je bil jeseni 1941. Sprva je imel dve bolniški sobi, v katerih je bilo okoli 20 mest. Tam so jetnike zdravili tako bolnišnični zdravniki kot tudi jetniški zdravnik. Osebe je bilo slovensko, mnogi pa so tudi sodelovali z osvobodilnim gibanjem pri lajšanju položaja zapornikov z zdravljenjem na podlagi strokovno izmišljenih diagnoz. Takšna pomoč je bila po sodbi strokovnjaka celo škodljiva, saj je povzročala težave pri zdravljenju res potrebnih. Oddelek je deloval do konca vojne; med nemško okupacijo je imel 5-6 prostorov, v katerih je bilo stalno med 25 do 30 bolnikov zapornikov.³⁶ Ambulanta tega oddelka je sprva delovala v istem poslopju, po ureditvi policijskega zopora v poslopju Bolnice za duševne bolezni na Poljanskem nasipu pa je bila premeščena v izpraznjeno ambulanto v omejenem poslopju. Hkrati je bil tudi iz sodnega zopora na Miklošičevi ulici odvzet inventar ambulante, ni pa znano, ali je bil preseljen v ambulanto policijskega zopora.³⁷

Dušno oskrbo v sodnem zoporu v Ljubljani je tudi po okupaciji izvajal v službi jetniškega kaplana pater Angelik Tominec, najbrž vse do aretacije aprila 1943.³⁸ Kot jetniški kurat pa je pater Tominec deloval v sodnem zoporu tudi po ustanovitvi Operacijske cone Jadransko primorje.³⁹ Zaradi velikega števila jetnikov je ob nedeljah maševal kar trikrat ali celo štirikrat, za vsako kategorijo zapornikov posebej.⁴⁰

III. Zavarovanje

Sodni zapor v Ljubljani je stal sredi mesta in je bil že pred vojno zavarovan ustrezno tedanjim varnostnim standardom s štirimetrskim (po drugih podatkih šestmetr-

³³ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

³⁴ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zoporu v Ljubljani, nedat., pregledni seznam osebja 30. 9. 1943; plačilna lista, 2. 6. 1944.

³⁵ ARS II, fond Karabinjerji 11. armadnega zbora (dalje CCRR 11. AZ), fasc. 231/I, dopisi sanitetne službe, januar 1943.

³⁶ Pavla Jerina-Lah: Ljubljansko zdravstvo in OF. Borec, 1996, št. 548-550, str. 92-99; ARS I, fond Varnostno-obveščevalna služba (dalje VOS), fasc. 1/VII, poročilo Z. Kidrič Lidiji Šentjunc 10. 9. 1942. Oddelek sta vodila najprej dr. Rudolf Obračunč, nato pa dr. Alfonz Debeljak, v času nemške okupacije pa dr. Franc Brandstätter.

³⁷ P. Jerina-Lah, nav. d., str. 97; ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 18. 4. 1945.

³⁸ Prim. ARS II, VOS, fasc. 2/II, poročilo VOS Ljubljana 18. 4. 1943.

³⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja, nedat. (1941), pregledni seznam osebja, 30. 9. 1943.

⁴⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta Simona.

skim) zunanjim zidom.⁴¹ Takoj po prevzemu zavora so italijanske oblasti naselile v zapor zunanjo stražo, ki pa je zaradi pomanjkanja prostora bivala zunaj zavora, na Bavarskem dvoru in v telovadnici v Tomanovi ulici, v poslopje zavora so prihajali le med službo. Pač pa se je v kleti zavora naselil vod bataljona M (črnih srajc), ki so izvajali stražarsko službo zunaj zaporniških prostorov. V zunanji službi naj bi bilo tako okoli 60 vojakov, ki so stalno patroljirali po štirih ulicah, ki so obkrožale zapor.⁴²

Vojaki, ki so stražili v notranjosti sodnega zavora, so imeli predpisana posebna določila glede obnašanja. Paziti so morali na orožje, da je bila cev vedno usmerjena v zrak, morali so se primerno obnašati, kar je pomenilo, da med službo ne smejo jesti, spati in se pogovarjati. Med stražo so morali paziti tudi na zapornike in beležiti tiste, ki se kažejo za okni, posebej so morali paziti, da so bila vrata ob menjavi straže zaprta. Orožje so lahko uporabili, če bi se zaporniki uprli, od zunaj napadli zapor ali v primeru bega zapornika, ko se na poziv ne bi ustavil.⁴³ Oktobra 1941, po spopadu s pripadnikom VOS-a Ernestom Belakom, je bilo uvedeno stanje pripravljenosti. Straži so bile razdeljene ročne bombe in ukazana jim je bila takojšnja uporaba orožja.⁴⁴

Kvestura v Ljubljani je 1. in 2. decembra 1941 dobila dve med seboj neodvisni opozorili štaba divizije "Isonzo" in obmejne politične sekcije IV. obmejne legije črnih srajc "Monte Nevoso" iz Trsta, da partizani pripravljajo napad na zapor v Ljubljani z namenom, da bi osvobodili zaprte.⁴⁵ Na podlagi sporočil o pričakovanju napada na sodni zapor je poveljnik mestnega vojaškega poveljstva general Taddeo Orlando na zahtevo kvesture 3. decembra povečal število vojakov v sodnem zaporu na 39.⁴⁶

Po prvi smrtni obsodbi, ki jo je izreklo vojaško vojno sodišče, je bilo 7. decembra 1941 uvedeno stanje pripravljenosti, ker so karabinjerji sporočili, da je pričakovati napad na jetnišnico.⁴⁷ Spet so povečali število vojakov pri zavarovanju sodnega zavora na 50 17. in 18. decembra 1941.⁴⁸ Alarmnim stanjem so sledile preiskave zaporniških prostorov, ki so jih izvajali vojaki v bojni opremi v spremstvu ravnatelja zavora.⁴⁹

Po novem načrtu, ki ga je v začetku januarja 1942 izdelal poveljujoči oficir oddelka za zavarovanje zavora iz divizije Granatieri di Sardegna, je bilo pri zavarovanju zavora uporabljenih kar 50 vojakov in 60 karabinjerjev s skupaj 4 strojnimi. Podnevi naj bi bile te sile zaposlene v štirih patroljah po 3 ljudi, ki so stalno, v štirih izmenah patroljirale po vseh štirih ulicah, ki so obdajale sodni zapor oziroma sodišče. Preostali so bili v skupinah po 3 razporejeni pri vseh petih vhodih v sodni zapor. Moštvo, ki ni bilo trenutno na straži, naj bi bivalo v baraki na dvorišču sodnega poslopja. Ponoči naj bi bile patrolje okrepljene s po dvema vojakoma. Dva oficirja naj bi stalno dežurala v prostorih zavora.

⁴¹ Prim. ARS II, Spreitzer, fasc. 1/1, poročilo predsedstvu okrožnega sodišča 10. 8. 1944.

⁴² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 27-30.

⁴³ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, predpisi za vojake, ki so v službi v notranjosti sodnega zavora v Ljubljani, nedat.

⁴⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 74.

⁴⁵ ARS II, fond Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis štaba divizije Isonzo 1. 12. 1941; dopis IV. obmejne legije CCNN 2. 12. 1941.

⁴⁶ ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis 3. 12. 1941.

⁴⁷ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 126.

⁴⁸ ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, zapis telefonskega pogovora 17. 12. 1941.

⁴⁹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 127-128.

V primeru alarma naj bi sodelovalo tudi italijansko osebje zopora; ti bi morali zapreti vsa notranja vrata in okna v pritličju.⁵⁰ Navodila za primer alarma iz poznejšega časa so govorila o tem, da morajo slovenski in italijanski pazniki v takem primeru zapreti vse zapornike v njihove celice, da se morajo slovenski pazniki in ostalo civilno osebje zopora zbrati v sobi poveljnika straže, kjer ostanejo "na razpoloženju", da se ključe vhoda v zapor preda podoficirju straže iz vrst 2. polka divizije Granatieri di Sardegna.⁵¹

Med racijo v Ljubljani je 2. februarja 1942 italijanska vojska temeljito preiskala in preverila tudi sodni zapor. Enota sardinskih grenadirjev je preiskala vse prostore, vdrla v pisalne mize in omare. Našli naj bi staro oficirsko sabljo, službeni revolver, nekaj kuhinjskih nožev in službeno orožje v dežurni pisarni. Slovenskim paznikom so tedaj odvzeli službene bajonete.⁵²

Po italijanski kapitulaciji so prevzeli 9. septembra 1943 zunanjo stražo sodnega zopora pripadniki nemške varnostne policije; njihovo število ni znano. Za njimi je stražo sodnega zopora prevzel Policijski varnostni zbor. Ta je imel sredi leta 1944 tam nameščena dva voda s po 20 stražniki, ki jih je vodil poveljnik poročnik Franc Južina. Do 7. maja 1945 naj bi stražilo 32 stražnikov.⁵³

IV. Zaporniki

Aprila 1941 so bili v sodnem zoporu pretežno kriminalni jetniki v preiskovalnem ali sodnem postopku, nekaj pa jih je tudi prestajalo kazni (krajše od leta in pol) oziroma so čakali na prevoz v eno od kaznilnic. Političnih zapornikov je bilo manj, okoli 30. Nekaj jih je privedla uprava policije v sodni zapor po demonstracijah 27. marca 1941 iz svojega policijskega zopora v Šentpetrski kasarni v prvih dneh aprila.⁵⁴ Takoj po napadu na državo je 6. aprila posredoval pri predsedniku okrožnega sodišča Petru Koršiču in preiskovalnem sodniku Juriju Gregorcu sekretar KPS Luka Leskošek z zahtevo, da odredita izpust političnih jetnikov. Slednji je izpust odobril še istega dopoldneva.⁵⁵ Tako se je število zapornikov znižalo na 260.

Italijanske okupacijske oblasti so sodni zapor kmalu spremenile v osrednjo pokrajinsko institucijo za pridržanje in sodno postopanje. S tem se je spremenila struk-

⁵⁰ ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, načrt zunanje obrambe sodnega zopora, 5. 1. 1942, skica. Prim. tudi Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 109-110.

⁵¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis 2. polka divizije Granatieri di Sardegna 4. 3. 1942.

⁵² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 101-102.

⁵³ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 10. 9. 1943; poveljstvo straže PZ v sodnih zaporih, 20. 6. 1944; Seznam stražnikov, ki so stražili do 7. maja 1945, nedat.

⁵⁴ Alenka Nedog: Tone Tomšič. Ljubljana 1980, str. 250.

⁵⁵ Prav tam, str. 250-251; M. Luštek: Od petindvajsetega marca do prihoda okupatorjev. Ljubljana v ilegali, I, V odločilnih dneh, str. 181. Leskošek in izpuščen Tomšič sta takoj nato posredovala pri državnem tožilcu Vilku Lavrenčaku, kjer sta dosegla uničenje spisov, ki so bremenili komuniste, in pri upravniku policije Lovru Hacinu, z isto zahtevo. Tamkajšnje policijsko kartoteko pa sta že uničila šef političnega oddelka dr. Vladimir Kante in agent Anton Vrečar, ki sta ves politični arhiv odpeljala v papirnico v Vevčah, kjer so ga v njuni prisotnosti zmleli. Po drugi verziji je uničenje arhivov političnega oddelka policije in izpustitev političnih zapornikov terjal od bana dr. Natlačna dr. Darko Černež. Ban naj bi uničenje arhivov odobril. Glej Aleš Bebler: Čez drn in strn, Spomini. Ljubljana 1981, str. 81. Obisk pri predsedniku sodišča Koršiču je Bebler datiral na 9. april 1941. Prim. A. Bebler: Spomini na prvo partizansko leto. Ljubljana v ilegali, II, str. 98. Uničenje arhivov in izpust komunistov naj bi ukazal ban dr. Natlačen 6. aprila popoldan na prvi seji Narodnega sveta. Prim. Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945. I. Rim 1984, str. 103, 116-117.

tura zapornikov; v sodnem zaporu so živeli zaporniki v različnih pravnih in kvazi-pravnih statusih. Zaprtim zaradi kriminalnih dejanj se je pridruževalo vedno več političnih zapornikov, zlasti od razmaha odporniškega gibanja jeseni 1941. Velik del prebivalcev zopora je tja prišel kot storilcev prestopkov zoper policijsko uro, zatemnitev, nespoštovanje določenih in maksimiranih cen, tihotapljenje. Mnogi med aretiranimi zaradi italijanske vneme po naknadni "slepi" preiskavi dejansko niso zagrešili ničesar, kar bi lahko pomenilo kršitev zakonov in odlokov italijanskih oblasti.

Med političnimi zaporniki so popolnoma prevladovali zaporniki, ki so pripadali krogu narodnoosvobodilnega gibanja. Med njimi so bili tako pripadniki oboroženih enot (partizani) kot tudi politično aktivni (aktivisti). Dobršen del pa jih je bil iz vmesnega območja pristašev, ki so jih zajeli med dejanji manjšega pomena (zbiranje hrane ali denarnih prispevkov). Po nemški okupaciji so bili v zaporu predvsem zaporniki, ki so bili na razpolago nemškimi policijskim organom - to pa so bili zajeti partizani, prebežniki iz partizanskih enot, zbrani iz drugih zaporov v pokrajini za delo ali za napotitev v koncentracijska taborišča. Nemški tajni državni policiji so pripadali t.i. »tajni jetniki«, v zapor pa so od začetka 1944 vodili tudi obsojene ali preiskovane pripadnike nemških policijskih enot in kolaborantskih enot.

Med zaporniki so bili tudi pripadniki gibanj, ki so nasprotovala osvobodilnemu gibanju. V Ljubljanski pokrajini so Italijani med množičnimi racijami aretirali tudi mnoge, ki so pripadali radikalni klerikalni Straži v viharju ali drugim skupinam v ali okoli Slovenske ljudske stranke.⁵⁶ Tako so se pritoževali tudi, da so na podeželju aretirali mnoge 'dobre katoliške fante', seveda tudi nekoliko naivno, saj so mnogi, ki so v letih pred vojno bili v sferi SLS, po začetku odpora prestopili v vrste Osvobodilne fronte.⁵⁷ Zlasti nemška tajna državna policija je po okupaciji Ljubljanske pokrajine aretirala več skupin sodelujočih v ilegalnem pripravljanju na čas po njihovem umiku, tako skupino kapetana Engelberta Ilovarja, celo Rudolfa Smersuja, enega vodilnih članov SLS.⁵⁸

Tabela 1: *Struktura zapornikov v ljubljanskem sodnem zaporu 1943-1944.*⁵⁹

Datum	Sodni zaporniki			Politični zaporniki					V bolnic.	Skupaj
	Preisk.	Robija	Zapor	Italij.	Nemški	Tajni nem.	Policij. slov.	Vojaški		
9. 9. 43	50	15	28	448						555
17. 11. 43	32	17	38	72	119					286
13. 12. 43	50	16	50	58	578	13				766
8. 1. 44	42	19	16		617	27	32		15	774
1. 4. 44	30	8	41		118	87				294
2. 6. 44	32	16	40		103	134			15	350

⁵⁶ Prim. ARS II, zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), fasc. 7/I, poročilo Slovenija pod italijansko okupacijo; fasc. 7/III, Razvoj situacije v Ljubljanski pokrajini, nedat. (po 1. 4. 1942); fasc. 7/IV, Zapiski bivšega poslanca, nedat.

⁵⁷ ARS II, Cankar, fasc. 7/IV, Nekaj kratkih vesti iz Prekmurja.

⁵⁸ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/III, zapisek tajnih jetnikov; fasc. 3, vpisna knjiga zapornikov 1944 do 3. 7. 1944.

⁵⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, 1/II.

31. 12. 44	28	83		301	92		55		560
------------	----	----	--	-----	----	--	----	--	-----

Zaporniki v preiskavi in obsojenci

S stališča pravnega sistema obstajata dve poglobitni skupini prebivalcev zavora, obsojenci in zaporniki v preiskavi. Med vojno se je ta razlika delno zbrisala, saj je bilo obsojenih zapornikov relativno manj, nedorečeni pravosodni sistemi okupatorjev pa so dopuščali različno obdelavo posameznih kategorij zapornikov. V obdobju italijanske okupacije, ko je delovalo vojaško vojno sodišče, je bilo obsojenih jetnikov veliko. Res pa so večino obsojenih kmalu po obsodbi odpeljali v zapore in kaznilnice v Italiji. Seveda pa sta ti podvrsti jetnikov bili tudi med sodnimi zaporniki, saj so tudi ti bili v preiskovalnem postopku in prestajanju kazni. Med 610 zaprtimi kriminalnimi jetniki v zaporu v letih 1944-1945 je bilo 346 obsojenih in 264 v preiskovalnem postopku.⁶⁰ Razmerje med tistimi zaporniki, ki so bili v preiskovalnem postopku, in obsojenimi jetniki je bilo v obdobju od januarja do septembra 1943 približno v razmerju 2,5:1, torej na pet zapornikov v preiskovalnem postopku prihajata dva, ki sta bodisi prestajala kazen v zaporu v Ljubljani ali pa čakala na transport v enega od italijanskih zaporov in kaznilnic.

Tabela 2: Dnevna struktura jetnikov v vojaškem zaporu v sodnem zaporu v Ljubljani leta 1943.⁶¹

Datum	vsi zaporniki	zaporniki v preiskov. postopku	obsojeni	oproščeni prestana kazen		niso v pristoj. TMG
				kvestura	XI. C.A.	
1. 1. 1943	657	317	140	11	33	156
10. 1. 1943	709	349	154	10	43	153
20. 1. 1943	629	366	76	10	59	118
1. 2. 1943	691	423	72	10	77	108
10. 2. 1943	670	424	130	7	38	71
20. 2. 1943	630	435	92	2	47	54
1. 3. 1943	629	404	156	5	36	28
10. 3. 1943	600	420	118	5	27	30
20. 3. 1943	593	393	134	7	29	30
1. 4. 1943	654	425	179	7	38	5
10. 4. 1943	657	492	113	8	40	4
20. 4. 1943	625	467	115	6	34	4
1. 5. 1943	641	475	122	6	34	4
10. 5. 1943	642	483	142	5	9	3
20. 5. 1943	698	443	236	6	10	3
1. 6. 1943	648	392	234	6	12	4
10. 6. 1943	628	396	208	6	13	5
20. 6. 1943	585	391	173	4	14	3
1. 7. 1943	682	438	226	4	11	3

⁶⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 3, evidenca sodnih jetnikov, (1944-1945).

⁶¹ ARS II, TMG, fasc. 574/I.

10. 7. 1943	648	456	173	8	17	4
20. 7. 1943	624	423	183	4	8	6
1. 8. 1943	573	348	198	3	2	22
10. 8. 1943	616	416	169	7	2	22
20. 8. 1943	522	332	144	2	3	41
1. 9. 1943	553	360	145	2	2	44
7. 9. 1943	499	307	147	1	1	41
povprečje	627,0	406,7	153,0	5,8	24,6	37,2

XI.C.A. - 11. armadni korpus; TMG - vojaško vojno sodišče

Veliko število je bilo oproščenih, oziroma jetnikov, ki so prestali svojo kazen, a vendar niso bili izpuščeni, pač pa še vedno na voljo vojaškim ali policijskim organom. Njihov stalni delež med zaporniki kaže, da se je predvsem vojaška oblast v veliki meri posluževala preventivnega interniranja tudi sodno oproščenih; šele od maja 1943 je to prakso poveljstvo XI. armadnega zbora omejilo, saj je že tekkel proces postopnega izpuščanja internirancev oziroma vsaj opuščanja interniranja.

Vojaški zapor v Ljubljani je poleg tega, da je imel nalogo upravljati z zaporniki, ki so kakorkoli pripadali vojaškemu vojnemu sodišču, služil tudi kot zapor za preostale policijske in vojaške organe; ti jetniki so tudi v določeni meri povečali stalno in visoko prenapolnjenost prejšnjega sodnega zapora. Prav v letu 1943 pa se je število teh jetnikov bistveno zmanjšalo, z dogovorom med pravosodnimi in vojaškimi oblastmi, ki so jih večino preselile v vojaški zapor v Belgijski kasarni.⁶² Njihovo število se je tako v dveh mesecih skrčilo na petino, v začetku aprila 1943 pa na zanemarljivih nekaj zapornikov dnevno. Šele v nemirnem avgustu in septembru 1943 se je njihovo število v vojaškem zaporu spet povečalo.

Število zapornikov v zaporu

Ko se je tako povečal krog, iz katerega so italijanske oblasti zajemale zapornike, se je povečalo tudi njihovo število. Najprej so zato oblasti napolnile prek še vzdržnega števila obstoječe zapore, med njimi tudi sodnega. Ko so potrebe kmalu presegle razpoložljive kapacitete, so problem reševale s pospešenim odvažanjem obsojenih v Italijo, pa tudi osnovanjem novih zaporniških kapacitet (razširitev vojaškega zapora v Belgijski kasarni, zapor v Srednji tehnični šoli). Nemške oblasti so po septembru 1943 odvažale zapornike prek Begunj (vsaj 1.915 oseb iz Ljubljanske pokrajine) v koncentracijska taborišča, osnovale pa so tudi nov zapor v Prisilni delavnici na Poljanah. Zato je za vojno obdobje značilna množičnost zaprtih in njihovo hitro izmenjavanje v zaporu.

Po ustanovitvi oddelka vojaškega vojnega sodišča II. armade v Ljubljani, ki se je naselilo v sodni palači, se je pritok zapornikov v sodnem zaporu zelo povečal.

Tabela 3: *Mesečni pritoki političnih jetnikov v ljubljanski sodni zapor, 1941-1943.*⁶³

⁶² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

⁶³ ARS II, TMG, fasc. 602, 603, priporne knjige sodnega zapora Ljubljana, 1941-1943.

Mesec	leto 1941	leto 1942	leto 1943
I		269	287
II		417	198
III		283	299
IV	5	274	251
V	45	265	241
VI	113	148	288
VII	173	356	211
VIII	192	540	309
IX	188	391	54
X	288	315	
XI	291	405	
XII	381	224	
skupaj	1.676	3.887	2.138
povpr./mes	197,2	323,9	251,5

Odvzemi prostosti v letu 1941 kažejo na hitro rast števila priprtih že od prvega meseca okupacije. Že julija in avgusta je doseglo letno povprečno raven novo privedenih. Oktobra 1941 se je povečalo število zaprtih za 100, decembra pa je doseglo število skoraj 400 privedenih v zapor. Tako visok mesečni dotok novih zapornikov je mogoče slediti le še v letu 1942. Vsekakor je bilo leto 1942 tisto, v katerem je bilo novih zaprtih največ, saj se je povprečno stanje mesečnega pritoka glede na leto 1941 povečalo za dve tretjini, na 3.887 zaprtih zaradi političnih razlogov ali povprečno 324 mesečno. Del tega povečanja je šel tudi na rovaš dejstva, da je zapor postal centralni zapor za vse tiste aretirane, ki so bili predani vojaškemu vojnemu sodišču, in so jih zato dovažali v sodni zapor iz drugih zaporov v mestu in pokrajini. Od zaprtih v sodnem zaporu oziroma vojaškem zaporu sodnega zapora jih je bilo okoli 4.100 na voljo vojaškemu vojnemu sodišču.⁶⁴ Evidenca za zaprte storilce nepolitičnih kaznivih dejanj ni na voljo.

Za obdobje nemške okupacije Ljubljane ne razpolagamo s podatki, ki bi prikazali celotno število privedenih v sodni zapor. Marca in maja 1944 in od julija 1944 do konca vojne je bilo vanj privedenih 4661 zapornikov, od katerih je bilo vsaj 610 nepolitičnih zapornikov. Zato je mogoče le predvideti, da je bilo v 8 mesecih, za katere so na voljo le podatki o staležu jetnikov v zaporu, privedeno v zapor okoli 2000 zapornikov; v obdobju nemške okupacije torej okoli 6.700 zapornikov. Skupaj je torej šlo skozi sodni zapor v Ljubljani okoli 14.400 zapornikov.

Mesečna porazdelitev privedenih pokaže, da je bilo število novo privedenih, z izjemo zadnjih treh mesecev vojne, približno uravnoteženo, z odstopanji okoli 30% mesečno, kar je bilo odvisno predvsem od neenakomernega privajanja jetnikov z dežele v t.i. policijskih transportih ali avtokolonah.

Tabela 4: Pritok novih zapornikov v sodni zapor v Ljubljani 1944-1945.⁶⁵

dan	jul. 44	avg. 44	sept. 44	okt. 44	nov. 44	dec. 44	jan. 45	feb. 45	mar. 45	apr. 45	maj. 45
1	120	21	5	39	124	16	0	11	4	0	17

⁶⁴ ARS, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZOP), fasc. 5/62, Uničevanje Slovencev z navidezno zakonitimi sredstvi; fasc. 20, Zločinsko delovanje italijanskih vojaških sodišč; Glej tudi KUZOP, fasc. 12/159.

⁶⁵ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, stalež političnih jetnikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

2	7	11	2	33	46	15	3	9	57	0	2
3	24	4	1	9	1	7	7	39	21	0	1
4	6	3	2	6	10	8	14	1	2	8	17
5	1	20	0	15	7	15	24	0	4	31	0
6	3	0	3	14	3	0	14	4	14	8	
7	20	11	8	16	3	5	2	3	0	15	
8	9	2	3	7	7	16	36	14	1	7	
9	3	10	3	9	9	32	16	17	1	1	
10	10	3	0	8	40	15	49	11	10	0	
11	2	27	46	13	6	6	11	14	0	11	
12	39	2	67	54	32	60	8	7	7	5	
13	4	1	1	28	0	6	10	0	2	0	
14	1	51	25	2	10	19	24	3	10	0	
15	1	1	8	16	33	2	6	3	11	5	
16	0	5	11	5	7	20	59	3	7	0	
17	7	18	3	4	1	13	12	26	1	0	

dan	jul. 44	avg. 44	sept. 44	okt. 44	nov. 44	dec. 44	jan. 45	feb. 45	mar. 45	apr. 45	maj. 45
18	21	8	7	10	9	6	10	3	0	1	
19	29	12	15	23	14	9	9	2	0	2	
20	2	3	13	4	1	2	49	14	3	9	
21	41	39	12	129	3	0	12	1	2	16	
22	2	5	5	9	18	34	23	0	10	21	
23	6	2	1	23	31	10	14	7	0	1	
24	28	1	7	2	6	4	9	1	2	1	
25	2	0	0	14	33	2	16	2	4	2	
26	8	0	13	11	0	5	17	0	4	0	
27	8	0	12	6	1	0	22	2	4	1	
28	1	8	1	10	7	3	5	5	6	0	
29	3	5	17	19	1	5	16		21	1	
30	1	37	25	11	6	13	4		15	1	
31	4	41		32		5	7		0		
skupaj	413	351	316	581	469	353	508	202	223	147	37
dnevni povpr.	13,3	11,3	10,5	18,7	15,6	11,4	16,4	7,2	7,2	4,9	7,4

Dnevni pritoki so bili zelo neenakomerni. Nad 30 jetnikov dnevno je bilo sprejetih 30-krat ali povprečno vsak deseti dan. Takšno stanje je povzročalo veliko težav tako osebju, ki je moralo sprejemati in nameščati veliko zapornikov naenkrat, kot zapornikom, ki so se jim v takih obdobjih precej poslabšale bivanjske razmere v zaporu.

Stalež jetnikov

Stalež jetnikov v zaporu prejšnjega okrožnega sodišča je mogoče rekonstruirati za vse obdobje vojne, pa tudi različne kategorije zapornikov v njem. Ta nam pokaže, da je bilo gibanje celotnega števila zapornikov zelo spremenljivo. Vse leto 1941 se je enakomerno vzpenjalo; proti koncu leta 1941 celo zelo hitro; iznenaden porast je opaziti le sredi julija 1941 (za okoli 90 oseb), povezano z aretacijami ob pričakovanju vstaje ob obletnici francoske revolucije. Število istočasno zaprtih se je že oktobra 1941 povzpelo čez kapaciteto zopora, torej čez 350 hkrati zaprtih. Do konca leta se je število nekajkrat že približalo številki 700;

v obeh zimskih mesecih 1942 je upadlo za okoli 100, nato pa v marcu 1942 že presegle 750 zaprtih. Ob tem številu je bil zapor napolnjen do avgusta 1942 (julija so kot posledico praznitve zopora stalež zapornikov za dva tedna zmanjšali na 600), nato pa je prišlo obdobje najhujše prenapoljenosti zopora. Do sredine decembra je število zaprtih nihalo med 900 in 1050 z dvema znižanjema (praznitvama) septembra in oktobra 1942. Šele s preselitvijo dela zapornikov v zapor v Belgijsko kasarno sredi decembra 1942 (premeščenih jih je bilo okoli 300) se je število zapornikov v sodnem zoporu zmanjšalo na okoli 750; na tej ravni je z manjšimi odstopanji (± 50) ostalo vse do konca julija 1943, ko je začelo padati in se je do konca italijanske okupacije zmanjšalo na okoli 600.⁶⁶

Vse, kar smo navedli glede gibanja števila jetnikov v zoporu, velja tudi za gibanje števila političnih aretirancev, le da je treba število zmanjšati za okoli 120; tolikšno je bilo namreč vse obdobje povprečno število kriminalnih jetnikov; tistih v preiskovalnem zoporu in onih, ki so bili že obsojeni pred ali med vojno. Število teh se je gibalo od približno 200 v prvih štirih mesecih okupacije; v drugi polovici julija in avgusta je padlo na 150 in nato konec avgusta 1941 naenkrat na 100. Z manjšimi odstopanji je tolikšno število kriminalnih jetnikov ostalo vse obdobje do italijanske kapitulacije. Najvišje število kriminalnih jetnikov je bilo aprila in maja 1942, ko jih je bilo še enkrat na ravni okoli 150 istočasno zaprtih. Vsekakor pa je mogoče zaključiti, da je bilo število kriminalnih jetnikov skoraj stalno, kar kaže približno enak dotok novih zapornikov kot je bil odpust dotedanjih; to glede na precejšen del, okoli dveh tretjin takih, ki so bili obsojeni na daljše zoporne kazni, pove, da je bil dotok storilcev kriminalnih dejanj majhen. Sklepanje o nizki stopnji kriminalitete med vojno pa bi bilo preuranjeno, saj se je najbrž znižala tudi preiskavnost tovrstnih kaznivih dejanj.

Tabela 5: *Stalež in sestava zapornikov v sodnem zoporu v Ljubljani 1941-1943 na prvi dan v mesecu.*⁶⁷

mes/leto	skupno	političnih	sodnih	mes/leto	skupno	političnih	sodnih
apr. 41	310	0	310	jul. 42	700	575	125
maj. 41	230	30	200	avg. 42	730	605	125
jun. 41	245	50	195	sept. 42	1055	935	120
jul. 41	295	100	195	okt. 42	1000	885	115
avg. 41	330	155	175	nov. 42	890	790	100
sept. 41	385	275	110	dec. 42	1030	940	90
okt. 41	390	275	115	jan. 43	750	640	110
nov. 41	455	355	100	febr. 43	785	680	105
dec. 41	575	460	115	mar. 43	735	625	110
jan. 42	670	555	115	apr. 43	770	650	120
febr. 42	575	455	120	maj. 43	745	635	110
mar. 42	745	620	125	jun. 43	760	635	125
apr. 42	700	560	140	jul. 43	770	660	110
maj. 42	700	545	155	avg. 43	670	565	105
jun. 42	735	585	150	sept. 43	625	525	100

⁶⁶ ARS II, Spreitzer fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja apelacijskemu sodišču 10. 8. 1944.

⁶⁷ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945.

Velike oscilacije dnevnega števila zaprtih v kratkih časovnih obdobjih kažejo na več korenitih posegov okupacijskih oblasti v zapor, bodisi da so to bili množični odvozi v druge zapore (in taborišča), izpuščanja ali celo amnestije.

Še izrazitejša so bila nihanja v staležu zapornikov v ljubljanskem sodnem zaporu v obdobju pod nemško oblastjo. Po delni izpraznitvi zapora v prvem obdobju nemške zasedbe je že okoli 20. septembra 1943 zabeležen prvi izrazit porast staleža za 150 zapornikov, ki jih je aretirala nemška varnostna policija. Pač pa so kmalu začeli reševati vprašanje okoli 500 političnih zapornikov, ki so bili v preiskovalnem postopku ali so čakali na sojenje pred vojaškim vojnim sodiščem. V dveh velikih zamahih, sredi oktobra in sredi novembra 1943 so zmanjšali njihovo število prvič za 100 in drugič za 170, obakrat pretežno s pošiljanjem v Begunje in koncentracijska taborišča. Tako je bilo v prvih zimskih mesecih v zaporu relativno majhno število zapornikov, vsekakor pod mejo, ki jo je mogel zapor prenesti. Število 400 naenkrat zaprtih je bilo preseženo šele februarja 1944. Silovito je poraslo število zaprtih na prehodu med koncem marca in začetkom aprila 1944, ko se je takorekoč čez noč število zapornikov povzpelo s 450 na 750; porast gre pripisati množičnim aretacijam v Ljubljani. Na ravni med 650 in 800 zaporniki naenkrat se je število gibalo aprila, maja in junija 1944; hitra zmanjševanja števila in enako hitra rast so bila posledica intenzivnih praznjenj in polnjenj zapora; prvo je potekalo s transporti v nemška koncentracijska taborišča, v Begunje ali na delo v Nemčijo, drugo pa z intenzivnimi aretacijami v mestu samem kot tudi zunaj na deželi v ljubljanski pokrajini, kajti Ljubljana je bila zbirališče aretiranih in ujetih za dobršen del pokrajine, saj so zapornike iz manjših zaporov in iz zapora v Novem mestu vodili v Ljubljano; večkrat so jih pripeljali tudi iz bližnjega območja civilne uprave (Domžale).

Tabela 6: *Stalež in sestava zapornikov v sodnem zaporu Ljubljana 1943-1945 na prvi dan v mesecu*

mes/leto	skupno	političnih	sodnih	nem. polit.
okt. 43	585	465	90	30
nov. 43	500	315	85	100
dec. 43	305	115	90	100
jan. 44	300	95	95	110
feb. 44	370	60	120	190
mar. 44	390	60	120	210
apr. 44	455	55	120	280
maj. 44	775	35	60	680
jun. 44	725	30	75	620
jul. 44	715	10	105	600
avg. 44	585	10	120	455
sept. 44	595	5	100	490
okt. 44	330	0	95	235
nov. 44	630	0	105	525
dec. 44	455	0	115	340
jan. 45	565	110	455	0
feb. 45	790	125	600	65

mar. 45	885	120	670	95
apr. 45	790	105	580	105
maj. 45	475	95	295	85

Z intenzivnim odvajanjem jetnikov v Nemčijo (v nekaj dneh okoli 5. julija 1944 so odpeljali ali izpustili nad 300 jetnikov) se je število zaprtih v poletnih mesecih zmanjševalo; najnižje stanje je doseglo septembra 1944, ko je bilo ves mesec v zaporu okoli 350 jetnikov, konec septembra le 300. Nato pa se je število zapornikov začelo spet hitro povečevati do začetka novembra 1944, ko je doseglo vrh s skoraj 800 zaprtimi v zaporu; število so okoli 5. in 20. novembra zmanjšali z dvema velikima transportoma, s katerima so odvedli okoli 500 jetnikov. Po 20. novembru je število zaprtih spet hitro naraščalo in je okoli 25. januarja 1945 doseglo najvišje dnevno število zaprtih v nemškem obdobju, 910 zapornikov. Njihovo število so spet zmanjšali v dveh velikih transportih, v zadnjih dneh januarja in konec februarja/začetek marca, ko so spet odvedli v koncentracijska taborišča in na prisilno delo, to pot v pokrajino (Ribnica) in na Gorenjsko, 350 zapornikov. Od tedaj je število zaprtih v zaporu stagniralo do začetka aprila 1945, ko se je začelo z izpuščanji in odvozi naglo zmanjševati; zmanjšalo se je za okoli 300 jetnikov. Približno na tej stopnji, okoli 450 zapornikov, je stanje ostalo do končne izpustitve zapornikov 6. maja 1945, ko je bilo izpuščenih 310, pretežno političnih, zapornikov. V zaporu je ostalo le 45 kriminalnih zapornikov.⁶⁸

Podobno kot za italijansko obdobje je mogoče reči, da opisano gibanje števila jetnikov pomeni gibanje števila političnih jetnikov, saj je bilo število kriminalnih zapornikov skoraj nespremenjeno. Vse obdobje do aprila 1944 se je gibalo med 100 in 120 jetniki; najvišje število je doseglo v drugi polovici februarja 1944, in sicer 140. Amnestija ob Hitlerjevem rojstnem dnevu leta 1944 je zmanjšala njihovo število na 60, nato pa je v dveh mesecih doseglo število 100 in nekoliko nad 100, med 100 in 135 se je njihovo dnevno število gibalo vse do začetka maja 1945.⁶⁹

Število tistih političnih zapornikov, ki so preostali za italijansko oblastjo, se je do srede novembra 1943 zmanjšalo na 120, vprašanje usode ostalih pa je nemška oblast reševala zelo počasi, saj se je njihovo število zmanjševalo le postopoma; 5. januarja so jih 25 odpravili v Dachau, nato pa je njihovo število stagniralo. 55 poslednjih jetnikov je ostalo v zaporu do konca aprila, ko so jih okoli 25 v dveh skupinah odpravili na delo v Šentvid; ko so se konec junija vrnili, so jih 28. junija 1944 odpeljali 34 v Dachau in Ravensbrück. Zadnjih 6 takih političnih jetnikov so iz zgora odpravili 5. septembra 1944, torej skoraj eno leto po kapitulaciji Italije.⁷⁰

Januarja 1945 so nemške oblasti v zapor vodile tudi policiste, vojake in podobne, ki so bili aretirani zaradi prekrškov proti vojaški disciplini. Od začetnih 60 se je njihovo število postopoma povzpelo že konec februarja na 100; takšno je z manjšimi nihanjem tudi ostalo do konca aprila 1945.⁷¹

⁶⁸ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja apelacijskemu sodišču 10. 8. 1944, 11. 4. 1945.

⁶⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945.

⁷⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 11. 4. 1945.

⁷¹ Prav tam.

Dinamika zamenjave zapornikov v sodnem zaporu v Ljubljani

Kar je posebej značilno za zapore v vojnem času, je hitra in kontinuirana zamenjava vedno novih zapornikov, posebej tistih prehodnih, preiskovalnih zaporov. Na podlagi podatkov iz sodnega zaporu v Ljubljani je mogoče za približno leto dni spremljati, kako so se gibal dnevni prilivi novih aretirancev oziroma zapornikov.

Povprečja ne kažejo celotne dinamike gibanja števila zapornikov, saj znotraj teh prihaja do velikih dnevnih razlik, ki so povezane s privajanjem zapornikov oziroma njihovim odvajanjem v skupinskih transportih. Julija 1944 se je dnevni pritok ob povprečju 13,3 oziroma 18,1 jetnika gibal med nobenim in 120 jetniki. Novembra 1944 je bilo v dveh dnevni transportih odposlanih iz zaporu 222 oziroma 217 zapornikov, torej po tretjina vseh, prav tako pa je naenkrat bilo privedenih več kot 100 jetnikov. Februarja 1945 je bilo poslanih iz zaporu v enem dnevu dve tretjini mesečnega števila izišlih iz zaporu, kar 164.

Tabela 7: *Menjava zapornikov v sodnem zaporu v Ljubljani 1944-1945.*⁷²

Mesec	Stanje (popr.)	Prišli	Odpuščeni	Prišli/ dnevno popr.	Odpušč./ dnevno popr.	Odstotek menjave
Mar. 44	445,3	685	300	22,1	9,7	154%
Maj. 44	732,8	380	437	12,3	14,1	52%
Jul. 44	507,4	413	561	13,3	18,1	81%
Avg. 44	415,5	348	318	11,2	10,3	84%
Sep. 44	276,1	295	549	9,8	18,3	107%
Okt. 44	398,5	581	296	18,7	9,5	146%
Nov. 44	466,1	469	655	15,6	21,8	101%
Dec. 44	426,9	353	239	11,4	7,7	83%
Jan. 45	612,6	508	381	16,4	12,3	83%
Feb. 45	646,5	202	257	7,2	9,2	31%
Mar. 45	557,2	223	163	7,2	5,3	40%
Apr. 45	445,1	147	444	4,9	14,8	33%
Maj. 45	297,8	37	9	6,2	1,5	64%
skupaj	479,1	4641	4609	12,0	11,7	81%

Damijan Guštin

THE COURT PRISON IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

⁷² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, stalež zapornikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

After the defeat of the Yugoslav Monarchy in April 1941, the Italian occupying authorities established the Ljubljana province on the territory of southern Slovenia, which, in violation of International Law, they annexed to Italy. Then, a judicial system was introduced within the province, which was a combination of the existing Yugoslav and Italian judiciatures. Political offences and those committed against the occupying forces thus fell under the jurisdiction of the Military War Court of the Second Army, whose senate operated in Ljubljana from December 1941 to September 1943, while the existing Yugoslav regional, district and courts of appeal were authorised to deal with non-political offences.

The Court Prison in Ljubljana, which belonged to the Ljubljana Regional Court, reflected the attributes of such a combined judicial system. The Italian occupiers, while retaining the existing prison management, as early as Summer 1941, segregated one part of the prison and placed it under their own management. This prison was then progressively used for the detention of those suspected of collaboration with the resistance movement, while they were under investigation. Soon, the majority of inmates were those who, after the investigation procedure, had been handed over to the Military War Court and awaited trial. These heavily outnumbered the criminal offenders from regular courts and those under investigation. Overcrowding presented the prison management with many sanitary, medical and accommodation problems. At the point of greatest overcrowding, there were 1,060 inmates in the prison with a normal capacity of 290 to 400. In 1943, the number of inmates decreased and settled at 600 to 700, as the majority of those under investigation were taken to a purposely adapted prison in the central barracks in the city. Meanwhile, the Court Prison was turned into a military court prison. Those sentenced by the Military War Court to more than three months did not serve their sentences in the prison. About 1,900 of them were taken to court prisons and penitentiaries in Italy. Another 1,000 were, without even being sentenced, deported to concentration camps. After the capitulation of Italy, these were distributed among 49 prisons and penitentiaries. Generally, prisoners did not remain long in the Ljubljana Court Prison. Those who spent there shorter or longer periods during the Italian occupation, were 7,701, of whom some 4,100 were at the disposition of the Military War Court.

The judicial system changed after September 1943, when Ljubljana was occupied by the German army and the Ljubljana province was included in the operational zone of Adriatic Littoral. The Military War Court was abolished and most of the sentences the court pronounced in 1944 were annulled. Regular courts continued to operate with the same competencies. Political offences were sanctioned only by the police. Some cases were tried by the Court for Public Security, newly founded in Autumn 1944. Immediately after the occupation of Ljubljana, the Court Prison was taken over by the Commander's Office of the German security police and security service from Bled. The prison management was allowed to continue running the prison but not to supervise the prisoners. In mid 1944, the two parts of the prison were almost completely separated, except for the kitchen and the laundry room which remained in common use. Wardens were dismissed and replaced with police officers. The Germans gradually sent most of some 400 prisoners who, at the time of the Italian capitulation, were awaiting trial at the Military War Court, to concentration camps. The emptied prison was then used for the detention of captured partisans, collaborators of the National Liberation Movement and even the members of their own police units. Apart from these, there was a small but constant number of criminal offenders, both those under investigation and those already sentenced. The German police authorities had a habit of sending most prisoners to forced labour in the "Reich". Those with more serious charges, however, were sent to concentration camps. The exact number of people who went through the Court Prison in the period between March and May of 1944, is 4,661. And the number for the period between September 1943 and March 1944, for which there are no precise data available, is estimated at 2,000. 600 criminal offenders who were also imprisoned during the period concerned, amount to 15 percent of the total figure. The total number of people imprisoned in the Ljubljana Court Prison during the Second World War is estimated at 14,400. On May 6, 1945, two days before the withdrawal of the German army and police from Ljubljana, the prison management released the last 200 political prisoners. On the day Ljubljana was liberated, only 45 criminal offenders were still held in the prison.

1.01
Prejeto 25. 5. 1999

UDK 329.15(497.4) KPSTO "1948/49"

Nevenka Troha*

Politični položaj v koprskem okraju cone B Slovenskega tržaškega ozemljav prvem letu po objavi resolucije Informbiroja (1948-1949)

IZVLEČEK

V coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, ki jo je upravljala Vojaška uprava Jugoslovanske armade skupaj s civilnimi oblastnimi organi, je po objavi resolucije Informbiroja, za razliko od cone A, povsem prevladala struja, ki je podprla KPJ. Tamkajšnji komunisti so nato morali dokazati pravilnost politike KPJ pri gradnji socializma (plansko gospodarstvo, zadruga, razvoj ljudske oblasti).

Cljučne besede: cona B STO, Informbiro, slovensko-italijanski odnosi, tržaško vprašanje

ABSTRACT

THE POLITICAL SITUATION IN THE KOPER DISTRICT, IN ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE, IN THE FIRST YEAR AFTER THE ISSUE OF THE COMINFORM RESOLUTION

In Zone B of the Free Territory of Trieste, which was jointly administered by the Military Administration of the Yugoslav Army and the civilian authorities, unlike in Zone A, the political faction supporting the Communist Party of Yugoslavia prevailed after the passing of the Cominform resolution in June 1948. The local Communists strove to prove the appropriateness of the CPY policy in the building of Socialism (planned economy, cooperatives, the development of the people's government)

Key words: Zone B, Free Territory of Trieste; Italo-Slovenian relationships; the Trieste question

Z mirovno pogodbo med zavezniškimi silami in Italijo je bilo za območje Kopskega, Bujšćine in Trsta z okolico ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO) kot posebna državna enota pod varstvom Varnostnega sveta OZN. V skladu z določili začasnega statuta je do imenovanja guvernerja ostalo razdeljeno na dve coni v upravi dveh vojaških uprav - v coni A (Trst z okolico) anglo-

* dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

ameriške Zavezniške vojaške uprave (ZVU), v coni B (Koprsko in Bujščina) pa Vojaške uprave Jugoslovanske (ljudske) armade (VUJA). Začasna ureditev je ostala vse do 5. oktobra 1954, ko sta bila cona B in manjši del cone A priključena Jugoslaviji, ostali del cone A s Trstom pa Italiji. Upravno-teritorialno je bila cona B do leta 1952 identična z istrskim okrožjem z dvema okrajema, bujskim in koprskim. Referat obravnava politične razmere v koprskem okraju cone B, torej na območju, ki je danes v Republiki Sloveniji.¹

Do mirovne pogodbe je bila VUJA v statusu zavezniške vojaške uprave, ki je upravljala območje med rapalsko mejo in Morganovo črto, ki je bilo še vedno del Italije. Po uveljavitvi mirovne pogodbe 15. septembra 1947, ko je na območju STO prenehala suverenost Italije, pa je VUJA začasno upravljala cono B STO z mandatom Varnostnega sveta OZN. Pri upravljanju območja je bila omejena z mednarodnimi določili, ki jih je vsaj deloma upoštevala in zato ni mogla v celoti uveljaviti ukrepov, ki jih je uvajala t.i. ljudska oblast v FLRJ.²

Po mnenju sekretarja okrožnega komiteja Komunistična partije Svobodnega tržaškega ozemlja (KPSTO) za Istrsko okrožje Julija Beltrama je "imperializem" v coni A uničil "vse demokratične pridobitve ljudske revolucije", vzpostavljene med jugoslovansko zasedbo celotne Julijske krajine maja 1945. Ljudstvo naj bi bilo brezpravna raja, državni aparat pa sredstvo za zatiranje delavskega razreda. V coni B, kjer je VUJA večino pristojnosti prenesla na civilne oblastne organe, ki so delovali na enak način kot oblastni organi v Jugoslaviji, pa naj bi bila "oblast v rokah delovnega ljudstva, ki pod vodstvom delavskega razreda in njegove avantgarde uresničuje ljudsko demokracijo."³ Ljudska oblast je bila "oblast delavcev in kmetov, Italijanov in Slovanov proti izkoriščevalcem in gospodarskim in narodnostnim zatiralcem, proti ostankom fašizma in proti reakciji." Cona B bi morala zato biti zgled ljudskim množicam v coni A in drugje, kako lahko ljudstvo vlada samo in kako se lahko reši kapitalističnega vpliva.⁴

Volitve narodnoosvobodilnih odborov so bile razen v Kopru v coni B izvedene že med vojno ali pa kmalu po njej. Ljudje naj bi svoje predstavnike izvolili svobodno in so zato imeli pravico, da so jih kadarkoli odpoklicali, če ti niso izvajali svojih nalog. Tako so bili iz organov ljudske oblasti postopoma izključeni vsi tisti "elementi, ki so se sicer s prevaro infiltrirali, a so potem delovali proti ljudstvu."⁵

Zaradi njenega posebnega statusa jugoslovanska oblast v coni B ni mogla izvesti nacionalizacije. Je pa v koprskem okraju že decembra 1946 sprejela odlok o ureditvi agrarnih razmerij in razveljavitvi dražb, s katerim so bila zemljišča, ki so jih dotlej obdelovali koloni, zaplenjena. Agrarna reforma, ki je bila zaključena na dan podpisa mirovne pogodbe 10. februarja 1947, naj bi uresničila težnjo "naših delov-

¹ V koprskem okraju je maja 1950 živel 42.656 prebivalcev, Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), fond (f.). Okrožni komite KPS Koper, šk. 3 (fasc. 107).

² PAK, f. Okrožni odbor SIAU za Istro (dalje OO SIAU), šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

³ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

⁴ Arhiv republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I) I, f. Glavni odbor Komunistične partije Julijske krajine (GOKPJK), ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedatirano, nepodpisano.

⁵ ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedatirano, nepodpisano. V njem navajajo tri konkretne primere odstavitve članov ljudskih odborov; PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

nih kmetov po zemlji, ki je šla skozi stoletja ne brez žrtev in krvavih naporov."⁶ Oblast je zaplenila lastnino nemških državljanov in tistih, ki so bili osumljeni sodelovanja z okupatorjem ter fašističnega delovanja (konfiskacija) in začasno upravljala premoženje, ki je ostalo brez lastnika, večinoma zaradi pobega in preselitve (sekvester).⁷ Ta lastnina je postala temelj državnega sektorja gospodarstva. Ob njem je obstajal zadružni sektor z lastnino kmetijskih, konzumnih in obrtnih zadrug. Tudi v coni B so ob nabavno-prodajnih ustanavljali vse več kmetijsko-obdelovalnih zadrug, "zadrug višjega tipa, organiziranih po principu kolektivne obdelave zemlje." Tretji, še vedno najbolj razširjen sektor gospodarstva, je bil privatni. To so bili največ kmetje, obrtniki in tudi del industrije.⁸

Vse gospodarstvo, tudi tisto v privatnih rokah, se je razvijalo v skladu s smernicami ljudske oblasti, ki je uvajala plansko gospodarstvo. Tako so bili vsi sektorji gospodarstva neposredno odvisni od oblasti, ki jih je nadzirala in usmerjala, oskrbovala s surovinami, odkupovala proizvode, določala cene in omejevala dobiček. Uvedli so progresivni davek na dohodek, vezane cene, diferenciacijo živilskih nakaznic, obenem pa povišali obroke na živilske nakaznice ter izboljšali oskrbo vseh življenjskih potrebščin po nižjih enotnih cenah. Sekretar CK KPSTO Branko Babič je oktobra 1949 menil, da so tako delovne množice "vedno bolj občutile sadove ljudske oblasti in so jo bile zato pripravljene braniti. Delovne množice v coni A pa so v ljudski oblasti cone B imele jasno in konkretno perspektivo svoje borbe in svojega cilja."⁹

Ena največjih pridobitev je bila obnova slovenskega in hrvaškega šolstva, obenem pa so ohranili italijanske šole. Odprtih je bilo več dijaških domov, otroških vrtcev, visokošolci so dobili štipendije. A obenem je šolski program imel podobne vsebine kot v Jugoslaviji, čemur so se upirali zlasti italijanski učitelji. Za oblasti je zato postala ključna t.i. defašizacija in demokratizacija italijanskega šolstva.

Politično je t.i. projugoslovanski blok zastopala KPSTO in množične ljudsko-frontne organizacije, ki so delovale pod njenim vodstvom. Delovala je kot enotna stranka za obe coni, a v povsem različni vlogi. Medtem ko je bila v coni A le ena od političnih strank, je bila v coni B monopolna stranka, ki je imela popolno oblast. Ali kot je dejal njen sekretar Branko Babič, partija je bila v coni B na oblasti in "preko nje široke delovne množice, ki jih je Partija vzgajala za upravljanje ljudske oblasti."¹⁰ Dva meseca pred objavo resolucije Informbiroja, aprila 1948, je bilo v istrskem okrožju 1123 članov komunistične partije, od tega v koprskem okraju 656.¹¹

KPSTO je na svojem prvem kongresu konec avgusta 1947 sprejela osnovna programska načela: delavska enotnost, okrepitev povezovanja med mestom in

⁶ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949; Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Maribor 1995, str. 178-184.

⁷ Nevenka Troha: Oris položaja v koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 36, 1996, str. 67-93.

⁸ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949; ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedatirano, nepodpisano.

⁹ ARS I, f. GOKPJK, ae 65, politični referat B. Babiča, 8. 10. 1949; PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

¹⁰ ARS I, f. GOKPJK, ae 65, politični referat B. Babiča, 8. 10. 1949.

¹¹ PAK, f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), statistika članstva KP, 12. 4. 1948. V koprskem okraju je bilo med članstvom 131 žensk, glede na nacionalno strukturo 493 Slovencev, 157 Italijanov in 6 Hrvatov, glede na socialno poreklo 221 delavcev, 230 malih in srednjih kmetov, 44 obrtnikov, 69 uslužbencev, 13 študentov, 54 intelektualcev in 25 gospodinj. 101 član je bil sprejet leta 1945, 134 leta 1946, 296 leta 1947 in 5 leta 1948.

vasjo, slovansko-italijansko bratstvo. Takšna politika naj bi privedla do okrepitve ljudske oblasti in izboljšanja ekonomskih in ostalih pogojev delovnega ljudstva. Na teh osnovah bi partija okrepila svojo vodilno vlogo med množicami in tudi t.i. demokratične sile v STO, kar je bilo zlasti pomembno, če bi STO zaživel. Takrat bi bile namreč izvedene enotne volitve za celotno območje, na katerem pa so zaradi Trsta prevladovali Italijani.¹²

V coni B, kjer so živeli trije narodi in je njihove medsebojne odnose zaznamoval fašizem, je bilo temeljno vprašanje odnos med njimi. Za razliko od proitalijanske propagande, ki je temeljila na trditvah o nacionalnem zatiranju Italijanov v Istri, so vodilni v KPSTO zatrjevali, da je tam nacionalno vprašanje rešeno na osnovi leninizma in stalinizma. Prepovedani sta bili rasna mržnja in nacionalna diskriminacija. V skladu s sprejetimi odloki so bile vse tri narodnosti enakopravne, vsi trije jeziki so bili uradni, v predstavniških organih je bil uveljavljen princip proporcionalnosti.¹³ Ljudska oblast naj bi zagotavljala kulturni razvoj vsem narodom ter pri tem zlasti podpirala "svobodno napredno kulturo". Partija naj bi tudi z vzgojnim delom pregnala ostanke nacionalizma in šovinizma, ki jih med slovenskim prebivalstvom naj ne bi bilo več, med italijanskim prebivalstvom pa so še vedno predstavljali "resno oviro pri poglobljanju in širjenju bratstva in enotnosti vsega našega delovnega ljudstva." Vzrok naj bi bil v fašizmu in v tem, da se je slovenski narod, za razliko od italijanskega, med NOB prekalil in prevzgojil v duhu resničnega internacionalizma.¹⁴

Najpomembnejša množična organizacija je bila Slovansko-italijanska antifašistična unija (SIAU), ki naj bi v coni B ohranila "širokoljudski enotnopolitični značaj" Osvobodilne fronte. Na osnovi t.i. bratstva je izvajala "široko politizacijo množic" za njihovo aktivno sodelovanje pri delu ljudske oblasti, zlasti v "vsakodnevni borbi z ostanki strmoglavljenega razreda kapitalistov in veleposestnikov", pri prostovoljnem delu in v drugih akcijah.¹⁵ V koprskem okraju, ki je imel 29.890 volilnih upravičencev, je bilo aprila 1948 15.433 članov SIAU. V večinsko italijanskih obalnih mestih je bil odstotek članstva bistveno nižji kot v pretežno slovenskem zaledju. V Kopru, ki je imel okrog 4000 volilnih upravičencev, je bilo le 870 članov SIAU, v Piranu od 3250 volilnih upravičencev le 693. Podobno je bilo tudi v delavski Izoli, kjer naj bi bila naklonjenost jugoslovanskim oblastem večja, od 6524 le 1415. V Borštu pa je bilo med 671 volilnimi upravičenci 661 članov SIAU, v Dekanah od 653 577, v Čezarjih pa je bilo članov SIAU več kot volilnih upravičencev - 1132 na 1047, prav tako v Marezigah - 1148 na 929.¹⁶

Ob partiji, SIAU in drugih množičnih organizacijah so delovali razredni Enotni sindikati (ES), ki so imeli v istrskem okrožju, kjer naj bi delovni človek postajal "zavestni graditelj boljšega življenja", drugačno vlogo kot v "kapitalistični" coni A. V coni B so morali politično pojasnjevati naloge, ki so se zastavljale delavskemu

¹² PAK, f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), zapisnik 3. okrožne konference KPSTO, 12. 12. 1948 ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informburoja, nedat., nepodpisano.

¹³ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949. V Istrski okrožni ljudski skupščini je bilo oktobra 1949 65 Slovencev, 41 Italijanov in 41 Hrvatov, v Istrskem okrožnem ljudskem odboru pa 10 Slovencev, 8 Italijanov in 4 Hrvatje.

¹⁴ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ PAK, f. Okrožni odbor OO SIAU za Istro, šk. 4, dopis okrajnega odbora SIAU, komisija za socialni fond, vsem sektorskim odborom SIAU, 8. 4. 1948.

razredu, se boriti proti birokratizmu v upravi, skrbeti za pravilno nagrajevanje, skratka, skrbeti za to, "da so se proizvodne naloge tudi izvršile."¹⁷

V političnem in oblastnem delovanju so se ohranjale medvojne metode dela in način razmišljanja. Tako je bila med najpomembnejšimi nalogami "budnost" in odkrivanje sovražnika = reakcija (ostanki fašizma, veliki kmetje - kulaki, duhovniki) in boj proti njemu, saj naj bi le-ta ves čas poskušal uničiti ljudsko oblast in njene pridobitve (progresivni davek, zadružne domove, zadruga sploh itd.). Pri tem naj bi uporabljal različne oblike boja - od podkupovanja in zastraševanja bivših kolonov do sabotаж, špekulacij in odkritih nastopov proti vsemu, "kar je ustvarilo ljudstvo". Reakcija, ki se je proglašala za čuvarja italijanstva Istre, naj bi poskušala zabrisati razredno osnovo ljudske oblasti in deliti ljudi na narodnostni osnovi. Zatrjevala je, da je oblast v coni B "vsiljena slovanska nacionalistična diktatura." Te trditve so bile po mnenju Julija Beltrama smešne, saj "italijanskega elementa na tem teritoriju ni treba nikomur čuvati niti skrbeti zanj, kajti ocvano in preskrbljeno je od tistega momenta, ko je delovno ljudstvo prevzelo oblast v svoje roke."¹⁸ Tem sovražnikom, ki jih je bilo treba uničiti ali jih vsaj onemogočiti, so se po objavi resolucije Informbiroja konec junija 1948 pridružili dovčerajšnji tovariši, tisti, ki so resolucijo podprli.

Resolucija Informbiroja je v začetku julija 1948 razcepila CK KPSTO. Sprejeti sta bili dve resoluciji, resolucija večine pod vodstvom Vittoria Vidalija, ki je podprla stališča Informbiroja in obsodila KPJ, in resolucija manjšine pod vodstvom dotedanjega sekretarja Branka Babiča, ki se je opredelila za KPJ. Ta resolucija je poudarjala enotnost t.i. množic v STO in je bila proti opredeljevanju, ker naj tega ne bi omogočal poseben položaj območja.¹⁹

Okrožni komite KPSTO za Istro je o obeh resolucijah razpravljajl 4. julija 1948, isti dan kot CK, a že po njegovem glasovanju. Sekretar Julij Beltram je poudarjal pravilnost Babičevih stališč, saj naj bi Vidalijeva zahteva za opredeljevanje o trditvah Informbiroja prinašala razdor v partijo in tudi v množične organizacije. Člane komiteja je pozval, naj premislijo in se nato izjavijo za eno ali za drugo resolucijo brez bojazni, da bi jih kdo preganjal. V razpravi so tisti, ki so se opredelili za Vidalijevo resolucijo, poudarjali, da se jim je sicer težko opredeliti, a ker so bili vzgojeni v duhu internacionalizma, morajo sprejeti poziv Informbiroja. Tisti, ki so podprli KPJ, pa so obsojali Vidalija in njegovo ravnanje označevali kot provokacijo, ki jo je podprla tudi reakcija. Obenem so bili prepričani, da bo prišlo do razjasnitve nesporazumov. KPJ je podprlo enajst navzočih, Informbiro pa štirje.²⁰

V naslednjih dneh je bila v coni B sprejeta vrsta resolucij, tako partije kot množičnih organizacij, ki so, kot je dejal Giordano Sorta na 2. kongresu KPSTO, obsodile nacionalistični kominformizem, komunisti pa naj bi se skoraj v celoti

¹⁷ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

¹⁸ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

¹⁹ Na seji CK KPSTO je za Vidalijevo resolucijo glasovalo šest članov, za Babičevo pa štirje, PAK, f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), zapisnik seje OK KPS za Istro, 4. 4. 1948. Več v Nevenka Troha: Resolucija Informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje, Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 111-126 (dalje N. Troha, Prispevki 1998).

²⁰ PAK, f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), zapisnik seje OK KPSTO za Istro, 4. 7. 1948. Oktobra 1949 je Branko Babič poudaril, da je pomenila Vidalijeva resolucija prehod na pozicije "najhujšega oportunitizma, likvidatorstva, malomeščanskega nacionalizma, razbijaštva, skratka za odkrit prehod na kontrarevolucionarne pozicije, za kar je resolucija IB nudila vse možnosti," ARS I, f. GOKPJK, ae 65, politični referat B. Babiča, 8. 10. 1949.

združili okrog okrožnega partijskega komiteja. Na konferenci KPSTO 29. avgusta 1948 so v sklepih obsodili "obrekovalno gonjo proti novi demokratični Jugoslaviji in ljudski oblasti v coni B."²¹ Člani okrožnega komiteja, ki so glasovali drugače, so se kmalu umaknili v cono A. Julij Beltram je 29. julija sicer zanikal govornice o tem, da je moral Emilio Semilli zbežati, a je obenem poudaril, da je mislil, da bodo lahko ostali ljudje različnih smeri, vendar pa "oni sabotirajo, zato se jih mora odstraniti." Njihovo odstranitev naj bi zahtevalo tudi prebivalstvo.²² Da so bili tisti, ki so bili naklonjeni Informbiroju, izpostavljeni ustrahovanju in pritiskom, priča tudi izjava o dogajanju na festivalu v Izoli, kjer sta Anton Ukmar in Eugenio Laurenti v svojih govorih zastrašila ljudi, "ki so razumeli, da nihče več ne more odpreti ust brez strahu."²³

V dopisu, poslanem 6. julija 1948 okrajnima odboroma SIAU Buje in Koper, je Oskar Venturini poudaril, da hočejo "nekateri, ki niso bili nikoli iskreni, ki jih je pritegnil v naše vrste oportunitizem, ambicija, stremljenje po položajih itd., razkrojiti naše vrste, pljuniti na vse, kar je bilo sveto našim borcem, kar si je narod v krvi priboril."²⁴ Večinoma naj bi Informbiro podprle razne dvomljive osebe, ki naj ne bi bili niti protifašisti, niti privrženci ljudske oblasti. Šele po razcepu so za marsikoga ugotavljali, da je bil slabič, oportunist, ki je bil zaradi slabega dela stalno kritiziran, medtem ko naj bi z njimi ostali "tovariši, ki so bili vedno aktivni" in "najbolj na liniji", ki jih ljudje "najbolj ljubijo". Tako naj bi mnogi oblastni in politični organi, ki so jih vodili frakcionaši, šele po njihovem odhodu delovali učinkovito.²⁵ Za jugoslovansko strujo so bili tisti, ki so podprli Vidalija, agenti italijanske nacional-šovinistične reakcije in kontrarevolucije, sovražniki socializma, ki so skupaj z reakcijo sabotirali proizvodnjo, kar naj bi se kazalo v znižanju produktivnosti in v veliki odsotnosti od dela, in terorizirali prebivalstvo, "ki se še ni otrslo predsodkov iz preteklosti in se še vedno pusti prestrašiti."²⁶ Obenem naj bi medse pritegnili tudi nekaj prevaranih tovarišev, "ki jim ne moremo očitati, da niso pravi antifašisti" in jih je bilo treba ponovno privedi "v naše vrste". Proti frakcionašem se je bilo tako treba odločno boriti in jim ne dopuščati, da se skrivajo za parolami internacionalizma in prijateljstva do Sovjetske zveze. Odločitev naj bi bila enostavna: "Ali si za ljudsko oblast ali proti? Če si proti, si sovražnik ljudske oblasti ne samo v coni B, ampak sploh in s tem sovražnik socializma."²⁷

Do razcepa v vrstah KPSTO je prišlo v večinoma italijanskih obalnih mestih, medtem ko naj bi slovenska okolica povsem podpirala KPJ. V Izoli, kjer so organizirali protestno stavko, in v Piranu so Vidalija podprli tudi nekateri člani okrož-

²¹ ARS I, f. GOKPJK, ae 66, organizacijski referat G. Sorte, 8. 10. 1949.

²² PAK, f. OO SIAU, šk. 4, zapisnik OO SIAU za Istro, 29. 7. 1948; isto, organizacijsko poročilo okrožne konference SIAU, 19. 11. 1948.

²³ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, poročilo o zasedanju okrožnega tajništva SIAŽŽ, 17. 8. 1948.

²⁴ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, dopis OO SIAU za Istro okrajnima odboroma SIAU Koper, Buje, 6. 7. 1948.

²⁵ ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedat., nepodpisano.

²⁶ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 2, zapisnik 2. zasedanja okrožnega odbora SIAU za Istro, 31. 7. 1949.

²⁷ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 2, organizacijsko poročilo na konferenci SIAU, 19. 11. 1948; f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), zapisnik 3. okrožne konference KP STO, 12. 12. 1948.

nega in okrajnih komitejev.²⁸ Posebej so izpostavili vlogo Giorgia Jakseticha, enega najvidnejših italijanskih komunistov na tem območju, ki naj bi bil dejansko socialdemokrat, ki ni imel pojma, "kako reagira ljudstvo, ko ima v rokah oblast." Jaksetich naj bi bil tudi eden od vodij kampanje o terorju v coni B, ki se je razširila v coni A in s katero so se vidaljevci pridružili protitalijanskim strankam, "imperializmu in lokalni reakciji".²⁹

Zaradi resolucije Informbiroja naj bi se vloga partije v coni B še povečala, saj je morala dokazati pravilnost linije KPJ v prizadevanjih za okrepitev ljudske oblasti, za ekonomske pridobitve in za dvig življenjske ravni.³⁰ Cona B je morala skupaj z Jugoslavijo dokazati, kako se gradi socializem in ob tem tudi podreti iluzije tržaškemu proletariatu, "da je mogoče doseči celo neko komunistično "oblast" tudi v kapitalistični družbi in da za to ni treba niti revolucije, ampak navadne buržuazne volitve."³¹ Ob tem so poudarjali, da je za zmago ljudske oblasti v coni B in v STO sploh odločilna podpora Jugoslavije, ki jo morajo tudi zato braniti.³²

Na konferenci, ki je bila decembra 1948, so sklenili, da si mora partija prizadevati, da se ljudska oblast še okrepi, da se popolnoma izpolni gospodarski načrt, ki je bil osnova za dvig produkcije in za izboljšanje življenjskega standarda, da se okrepi ljudska zakonodaja, poveča boj proti špekulantom in saboterjem. Med najpomembnejšimi nalogami je bila skrb za obdelovalne zadruge, ki naj bi bile "najboljše sredstvo za dvig kmetijske proizvodnje, za boj proti špekulaciji in za dvig standarda v mestu in na vasi". Pomembne naloge so bile povečanje števila članov in še večja skrb za delavski razred ter njegove sindikalne organizacije, za demokratične organizacije delovnega ljudstva, zlasti SIAU, Antifašistično slovansko-italijansko žensko zvezo in Zvezo antifašistične mladine. Potrebno je bilo uvajati pravo kadrovsko politiko in dvigniti lastno članstvo s študijem marksizma leninizma in tako okrepiti ideološko enotnost.³³

Okrožni komite za Istro je izdal razglas za okrepitev vrst in ohranitev enotnosti partije. "To je bila najbolj internacionalistična parola, najbolj protiimperialistična in je preprečila oslabitev ene od mednarodnih točk mirovne fronte... Pri nas v coni B ni bilo provokativnega vprašanja Si za Stalina ali Tita, ampak vprašanje Si za enotnost naših sil v interesu mednarodne fronte miru na čelu s ZSSR? ali proti v interesu imperializma. Na tej osnovi smo ohranili enotnost. Pri nas se odnos med silami napredka in reakcije ni spremenil, še več, se je celo okreplil v našo korist."³⁴

Vodilni v OK KPSTO so ugotavljali, da so vse partijske organizacije v coni B povsem sledile liniji, ki jo je začrtal 1. kongres KPSTO, da se je partijsko članstvo v boju proti reakciji discipliniralo in okreplilo in v odnosu do resolucije IB ohranilo

²⁸ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 2, organizacijsko poročilo na konferenci SIAU, 19. september 1948; f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), zapisnik 3. okrožne konference KP STO, 12. 12. 1948.

²⁹ ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedat., nepodpisano.

³⁰ Prav tam, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, zapisnik seje Okrajnega odbora SIAU Koper, 30. 7. 1948.

³¹ ARS I, f. GOKPJK, ae 65, politični referat B. Babiča, 8. 10. 1949.

³² ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedat., nepodpisano.

³³ PAK, f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), zapisnik 3. okrožne konference KP STO, 12. 12. 1948.

³⁴ ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedat., nepodpisano.

potrebno trdnost boja ter pravilno usmerjalo množice. V tem boju je bilo treba zmagati, saj bi poraz pomenil zmago frakcionašev, oportunistov, nedejavnih, nezadovoljnih, tistih, ki niso bili prepričani v linijo partije, vseh, ki so le "pričakovali priložnost, da bi stalen in trd boj nadomestili z bolj lahkim in udobnim," likvidatorjev in agentov imperializma, ki jih je "sovražnik uspel v teh letih infiltrirati v naše vrste."³⁵

Partija naj bi naredila tudi nekaj napak (metode dela, organizacijske pomanjkljivosti, kadrovska politika, vloga množičnih organizacij, vloga celice na vasi, pomanjkljivosti v sindikatih, odnosi med višjimi in nižjimi forumi), ki pa naj bi se jih zavedali in so se proti njim nenehno borili. Ena od obtožb vidalijevcev naj bi bila tudi prevelika navezanost partije na kmeta, ki je bila seveda pogojena s strukturo prebivalstva v Istrskem okrožju.³⁶

Avantgardna partija je v okviru marksistično-leninističnih načel usmerjala tudi delo množičnih organizacij in pri tem ohranjala svoj značaj kadrovske partije. Zato naj bi bil nepravilen očitke vidalijevcev, da se utaplja v njih, prav nasprotno, kominformistični Vidalijski partiji naj bi bile množične organizacije v napoto in jih je zato dosledno likvidirala.³⁷

Razcep je v coni B, čeprav v veliko manjši meri kot v coni A, segel tudi v množične organizacije. Na zasedanju Okrožnega odbora SIAU za Istro 10. julija 1948 je resoluciji naklonjena Loredana Burlini skušala doseči, da o problematiki Informbiroja ne bi razpravljali, ker naj bi to bil partijski problem. Njeno pobudo so odklonili, ker se je odmev dogajanja čutil tudi med ljudmi, med katerimi naj bi krožili razni agitatorji, hkrati pa je bila partija dejanski vodja SIAU. Obenem naj bi bilo dogajanje na območju, kjer so živeli trije narodi in ki je neposredno mejilo na "imperialistične države", še posebno pomembno. V izjavi so VKPb sicer priznali vodilno vlogo, a ob tem poudarili, da ne morejo zatajiti spoštovanja do voditeljev KPJ, "s katerimi nas je povezala trda in krvava borba proti nacifašizmu". Programski cilji SIAU so ostali isti: enotnost, slovansko-italijansko bratstvo, obnova, utrjevanje ljudske oblasti in dvig življenjskih pogojev.³⁸ O resoluciji, s katero so podrli KPJ, so glasovali na seji okrožnega odbora 29. julija. Zanj je glasovalo 13 navzočih, dva sta bila proti, eden se je vzdržal.³⁹

V navodilih okrajnima odboroma SIAU so tiste, ki so hoteli pod parolo "Za Moskvo ali Beograd" namerno vplivati na ljudstvo, označili za največje sovražnike ne samo "naših pridobitev" temveč tudi Informbiroja, VKPb, KPJ in njihovih načel. Zato je morala SIAU v kali zatreti vsak poskus frakcionaštva in cepljenja ter njegove nosilce izločiti. Svojo enotnost naj bi dokazali z delom, nadprodukcijo in vestnostjo, podpirati so morali ljudsko oblast in obnovo dežele, z udarniškim delom povečevati vrednost ljudske imovine, dvigniti število članov SIAU za 10%.⁴⁰ Pomembna je bila okrepitev SIAU kot protiiperialistične fronte in s tem izgradnja delavcev in delovnih množic v zavestne in ponosne graditelje boljše

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

³⁸ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, zapisnik 1. redne seje OO SIAU za Istro, 10. 7. 1948.

³⁹ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, zapisnik OO SIAU za Istro, 29. 7. 1948.

⁴⁰ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, navodila OO SIAU za Istro okrajnima odboroma SIAU Koper in Buje, 14. 7. 1948; okrožnica OO SIAU za Istro okrajnima komitejema Koper in Buje, 16. 7. 1948.

prihodnosti.⁴¹ Ob tem je bilo pomembna tudi t.i. kulturna izgradnja delovnih ljudi. Sredi leta 1949 je v koprskem okraju delovalo 33 prosvetnih društev s 3266 člani,

13

aktivnih pevskih zborov, 4 godbe in 10 dramskih skupin. V tem letu so imeli 62 kulturnih prireditev, na knjižnih razstavah je bilo prodanih 2236 knjig, imeli so izpopolnjevalne tečaje z 840 tečajniki, tečaj za nepismene je obiskovalo 40 ljudi, organizirali so pevovodski in režiserski tečaj.⁴²

Tudi v SIAU je razkol v koprskem okraju zajel le obalna mesta, torej Italijane. Bil naj bi v veliki meri posledica dezorientacije, saj t.i. italijanskim množicam problematike naj ne bi znali pravilno prikazati, obenem pa so imeli aktivisti premalo zaupanja v "moč ljudskih množic". Eden od dokazov, da se s pravilnim delom lahko pritegne tudi Italijane, naj bi bila navzočnost italijanskih mladincev v delovni brigadi Branko Babič na cesti "bratstva in enotnosti" Beograd - Zagreb.⁴³

Okrožno vodstvo SIAU za Istro je obsodilo sklic izrednega kongresa SIAU, ki ga je v Trstu pripravila Vidalijeva struja, saj naj bi bil popolnoma nepotreben, nepravilen in nesmiseln. Sklenili so, da se ga ne bodo udeležili in da ne priznavajo nikogar, ki bi to hotel storiti v njihovem imenu.⁴⁴ Za januar 1949 so načrtovali volitve v odbore SIAU, ki naj bi, kot je poudarjal organizacijski sekretar Oskar Venturini, bile "odločen odgovor vsem razdiralcem bratstva in enotnosti našega ljudstva". V SIAU naj bi se vključil vsak, ki "priznava enakopravnost naših narodov, kdor priznava bratstvo demokratičnih narodov, kdor je za mir, za gospodarski in kulturni napredek in kdor priznava ljudsko oblast, priborjeno v težki borbi." Izven te enotne fronte naj bi tako ostali le tisti, "ki tega ne priznavajo... Sovražniki vsakega napredka, hlapci kapitalizma in fašizma ne morejo biti vključeni v fronto SIAU in te ljudi bomo videli na dan volitev osamljene in vedeli bomo, kdo so in kam spadajo."⁴⁵

Informbirojevska struja je imela v istrskem okrožju največji vpliv v Enotnih sindikatih. V okrožnem odboru je pet od desetih članov podprlo Vidalija, ki so nato sedež ES spremenili v "glavni štab frakcije" v con B. Sredi julija 1948 je bila sklicana "na pobudo organizacij v bazi in tudi partije" sindikalna skupščina, ki je izključila Vidalijeve pristaše.⁴⁶ Vodilni v con B so celo ocenjevali, da je resolucija Informbiroja v ES opravila koristno delo, saj so se lahko znebili "kavarniških revolucionarjev, citatologov, klepetavih govorniških kritikastrov, kot tudi raznih prikritih neiskrenih socijalpatriotov," in tako "ozdravili" ES.⁴⁷

Delegacija iz cone B je hotela na izrednem kongresu ES, ki ga je v Trstu sklicala Vidalijeva struja, predložiti 10.000 podpisov v podporo KPJ, a so jih nagnali, češ da "bodo pometli s trockisti počenši z njihovo delegacijo." Informbirojevci naj bi tako zavestno in hote razbili sindikate v STO in s tem podprli linijo priključitve

⁴¹ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, zapisnik 2. zasedanja okrožnega odbora SIAU za Istro, 31. 7. 1949; zapisnik seje okrajnega odbora SIAU Koper, 30. 7. 1948.

⁴² PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 1, zapisnik okrajnega plenuma SIAU, verjetno sredi avgusta 1949.

⁴³ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, zapisnik seje okrajnega odbora SIAU Koper, 30. 7. 1948.

⁴⁴ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 1, zapisnik seje tajništva SIAU, 4. 11. 1948.

⁴⁵ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, dopis OO SIAU za Istro okrajnima odboroma SIAU Koper in Buje, 12. 11. 1948.

⁴⁶ ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v con B po resoluciji Informbiroja, nedat., nepodpisano.

⁴⁷ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

Trsta k Italiji. Tako organizaciji v coni B ni preostalo drugega, kot da so postavili samostojno okrožno vodstvo in tako ES v coni B niso bili več del prej enotne organizacije za celotno STO.⁴⁸

Z razkolom v ES je bil povezan tudi razkol v Izoli, ki je bila zaradi številnega delavstva za jugoslovanske oblasti posebno pomembna. Tam je imela Vidalijeva struja največjo podporo in, kot je priznaval Julij Beltram, del ljudi ni več priznaval odlokov ljudske oblasti. Beltrama je zlasti skrbelo, da bi prišlo do narodnostnih cepitev.⁴⁹ Vidalijevci so v Izoli organizirali protestno stavko in sabotirali Festival dela, ki je bil predviden za 25. julij 1948 kot zaključek večmesečnega tekmovanja.⁵⁰ Providalijevih stališč vodstva v Izoli pa naj ne bi delile "množice, niti okolica in še manj delavci v tovarnah," kar naj bi potrjevali izidi volitev v sindikalne odbore v dveh tovarnah Arigini in Ampelea. Volitev, ki naj bi bile svobodne in tajne, se je udeležilo več kot 90% navzočih delavcev in naj bi bile jasen odgovor frakcionašem.⁵¹ Sploh naj bi se položaj v Izoli in tudi v Piranu, "kjer so ti slabotni elementi že prej pripravljali teren in so vse sile usmerili v razcep", kmalu razrešil in sredi septembra 1948 je Beltram že ugotavljal: "Čez kratek čas bomo lahko vključili Izolo v zdrava območja, očiščena frakcionaštva."⁵²

Razcep je zajel tudi okrožni odbor Antifašistične slovansko-italijanske ženske zveze (ASIŽZ). Tudi njen glavni odbor je, podobno kot glavni odbori ostalih množičnih organizacij, podprl Vidalija in izključil vse, ki so bile naprotne. Okrožni odbor za Istro pa je nato izključil tiste, ki so Vidalija podpirale.⁵³ Nova odbora ASIŽZ sta bila izvoljena v Piranu in v Izoli.⁵⁴

V dveh mesecih po objavi resolucije Informbiroja so bili v vodstvih privrženci Informbiroja v coni B zamenjani in je povsem prevladala projugoslovanska struja. Tak razplet je bil pričakovan, saj so jugoslovanske oblasti obvladovale cono B. Njihovo ravnanje se je še zaostriilo, kar je bil tudi odgovor na ravnanje vidalijevcev v coni A. Jugoslovanske oblasti, ki so hotele demonstrativno dokazati pravilnost politike KPJ, so temelj razvoja odtlej videle zlasti v razvoju gospodarstva in ljudske oblasti. Tako so na 2. zasedanju SIAU julija 1949 s ponosom ugotavljali, da so v nekaj letih zgradili več šol kot Italija v petindvajsetih, "obnovili in razširili smo bolnice, obnovili gledališče v Kopru, ustanovili radio, gradimo 20 združnih domov. Imamo 11 proizvodnih zadrug in 30 drugih."⁵⁵ Gospodarski načrt za leto 1949 je predvideval dvig proizvodnje, povečanje delavnosti, elektrifikacijo vasi, večje investicije v obnovo turizma, ustanavljanje komunalnih podjetij, večjo pomoč združništvu, graditev združnih domov in dokončanje obnove.⁵⁶

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, zapisnik seje tajništva OO SIAU, 21. 7. 1948.

⁵⁰ PAK, f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 2 (fasc. 109), zapisnik 3. okrožne konference KPSTO, 12. 12. 1948; f. OO SIAU za Istro, šk. 4, organizacijsko poročilo na konferenci SIAU, 19. 10. 1948.

⁵¹ ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedat., nepodpisano.

⁵² PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, organizacijsko poročilo na konferenci SIAU, 19. 9. 1948.

⁵³ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, poročilo o zasedanju okrožnega tajništva SIAŽZ, 17. 8. 1948.

⁵⁴ ARS I, f. GOKPJK, ae 66, organizacijski referat G. Sorte, 8. oktober 1949; ae 65, politični referat B. Babiča, 8. 10. 1949.

⁵⁵ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 1, zapisnik 2. zasedanja OO SIAU za Istro, 31. 7. 1949.

⁵⁶ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

Gospodarska politika je predvidevala najširšo mobilizacijo delovnih ljudi ter vseh produkcijskih sredstev, da bi delovnim ljudem ustvarila lepše življenje in jih dvignila na višjo kulturno stopnjo. Julij Beltram je poudarjal: "Toliko višje je poslanstvo te oblasti, ki jo vodi delavski razred in njena avantgarda, ker tu žive ljudje treh narodnosti in je vprašanje sožitja med temi narodnostmi lahko uredila samo taka oblast, ki preprečuje, da škodljivi elementi hujskajo na razdor med njimi in na sovraštvo. Ljudje, ki vztrajajo na teh raznih pozicijah šovinizma in nacionalizma, te oblast po zakonu preganja in s tem briše one temeljne razlike, na katerih gradi buržoazija načrte svoje osvajalne politike. To lahko stori samo revolucionarna oblast v rokah delovnega ljudstva."⁵⁷

Temelji gospodarske politike so bili postavljeni že pred Informbirojem in se je ta le nadaljevala in na nekaterih področjih, zlasti tam, kjer so hoteli dokazati svojo komunistično pravovernost, zaostrovala. Takšno področje je bilo predvsem zadružništvo.⁵⁸ Davki so bili razumljeni ne le kot gospodarski, ampak kot politični instrument omejevanja dobička. SIAU je morala organizirati javne razprave po posameznih krajevnih ljudskih odborih za odmero neposrednih davkov in na njih pravilno oceniti posameznega davkoplačevalca. Plačilo davkov je postalo tudi sredstvo boja proti špekulantom, kulakom in vsem ostalim "ki imajo, pa ne dajo". Brez sodelovanja SIAU tudi ni bilo mogoče izvesti "pobijanje špekulacije", zlasti tiste, ki naj bi jo vršili oni, ki so dnevno odhajali v Trst na delo, pa tudi domači politični špekulanti, "ki po navodilih frakcionaša Vidalija in njegovih agentov delujejo proti ljudski oblasti."⁵⁹

Ena od oblik dviga gospodarstva je bilo prostovoljno delo. V ta namen so organizirali vrsto tekmovanj. Od 15. avgusta 1948 je potekalo dvomesečno tekmovanje, v okviru katerega je bila predvidena gradnja zadružnih domov, tekmovanje pa je imelo tudi nalogo dvigniti duha zadružništva med ljudmi, dvigniti interes za domače gospodarsko vprašanje in lokalno gospodarsko osamosvojitvev, organizacijo štednje, dvigniti kulturni in prosvetni nivo, okrepiti in utrditi bratstvo in enotnost. Delo je bilo organizirano v skupinah do 20 ljudi, ki so vodile poseben grafikon opravljenega. Vsi odbori in organizacije, kakor tudi delovni kolektivi, so si napovedovali tekmovanje pisno in to objavili v časopisu. Pri gradnji zadružnih domov so tekmovali za pridobitev naslovov: Prvi zadružni dom; Zadružni dom Istra; Zadružni dom bratstva in edinstva. V gospodarstvu in zadružništvu so tekmovali tudi v tem, kdo bo prvi pobral zaostale davke, kdo bo prvi izvedel obvezen odkup žita, kdo bo prvi prekoračil obvezno oddajo. Na področju prosvete so tekmovali v pripravi akademije za otvoritev zadružnega doma, šole itd., organiziranju tečaja za nepismene, organizaciji roditeljskih svetov.⁶⁰ Do 10. septembra je sodelovalo 10.166 udeležencev z 99.196 delovnimi urami v vrednosti 5.554.976 lir. Popravljenih je bilo 130 km cest, odprto spominsko obeležje, izdelana dva vodnjaka in popravljenih sedem hiš. Najbolj aktivni so bili v Šmarjah, Vanganelu in Kortah. Prostovoljnega dela so se udeležili tudi mnogi, ki niso bili člani SIAU.⁶¹

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, zapisnik okrožne konference SIAU, 19. 11. 1948.

⁵⁹ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 1, zapisnik okrajnega plenuma SIAU, verjetno sredi avgusta 1949.

⁶⁰ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, predlog načrta za dvomesečno tekmovanje "Za obnovo, napredek in bratstvo" od 15. avgusta do 15. oktobra 1948, Koper, 30. 7. 1948.

⁶¹ PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 4, organizacijsko poročilo na konferenci SIAU, 19. 9. 1948.

Okrajni odbor SIAU se je v letu 1949 obvezal, da bodo organizirali ljudi, ki naj bi izvedli 564.762 ur prostovoljnega dela. Do srede avgusta je bilo izvršenih 196.013 ur in to v prvomajskem tekmovanju 96.346 ur, v tekmovanju "Za Tita" 43.360 in v tromesečnem tekmovanju za gradnjo združnih domov 56.307 ur. Tako so v sedmih mesecih in pol izvedli le 34,7% celoletnega načrta ali 55,3% tekočega.⁶² Kljub aktivizaciji pa naj bi se ohranjalo sektaštvo, saj za udarniško delo niso znali pritegniti domačinov iz mest, niti niso znali nastopiti proti špekulacijam reakcije.⁶³

V coni B naj bi se s pomočjo zavestnega faktorja - komunistične partije delavski razred posluževal svoje oblasti, da je "s silo in nasiljem, če je treba", zatiral in zatrl "svojega stoletnega zatiralca in eksploatatorja". Nepodpisani avtor poročila o položaju v coni B je poudarjal, da je bil teror v coni B "samo v tem smislu in če se o tem nasilju govori, potem se tudi mi strinjamo, namreč da delavski razred na oblasti preprečuje špekulantom, izkoriščevalcem in zatiralcem, da bi se ponovno dokopali do oblasti in s tem iztrgali iz rok delavskemu razredu glavno pridobitev narodnoosvobodilne borbe - oblast. Našo resnico pa so kominformistični tisk in kominform potvarili. Oni zavestno klevetajo našo cono in naše ljudstvo z namenom, da opravičijo lastni oportunistični in dosežejo nepošteno kontrarevolucionarne namene."⁶⁴ Vsaka akcija ljudske oblasti, vsak dekret naj bi bil udarec reakciji, med katero so sedaj sodili tudi vidalijevci, izkoriščanju človeka, udarec razrednemu sovražniku.⁶⁵

Ljudske oblasti, ki je bila grajena na načelih enotnosti zakonodajne, izvršne in sodne oblasti in v okviru katere so njeni voljeni predstavniki odgovarjali za svoje delo volilcem, "ki so jih lahko vsak čas odpoklicali, če niso izpolnjevali svojih dolžnosti", naj ne bi bilo mogoče proglašati za oblast "nacionalistične klike", ki vrši "teror" nad komunisti in "preganja Italijane", kot so zatrjevali vidalijevci. Tako je lahko trdila le "imperialistična reakcija,... da pa to govorijo oni, ki se proglašajo za dosledne marxiste in internacionaliste in sicer potem, ko so več let do neba hvalili to in tako oblast (in to je bilo pravilno), tega ne moremo razumeti in upravičeno trdimo, da so na tem špekulacije in nepošteni nameni. Ali morejo komunisti proglašati laž za resnico? Ne morejo in ne smejo."⁶⁶ Njihova kampanja tako ni bila nič drugega kot "podpora konzervativnim, protisocialističnim in reakcionarnim elementom, ki bi hoteli zavirati izgradnjo socializma in katere je treba v interesu socializma razbiti in uničiti. Torej kulake, špekulante, saboterje, protisocialistične in kontrarevolucionarne elemente se je hotelo prikazati kot jugoslovanske zdrave sile in žrtve Titovega policijskega terorja."⁶⁷

Informbirojevska struja, t.i. frakcionaši, ki so uspeli porušiti enotnost partije v coni A, naj bi v coni B tako doživeli popoln neuspeh. Po mnenju organizacijskega sekretarja partije Giordana Sorte je na to najbolj vplivalo dejstvo, da je bila tam ljudska oblast in "da so si komunisti kot avantgarda delavcev pridobili izkušenj pri

⁶² PAK, f. OO SIAU za Istro, šk. 1, zapisnik okrajnega plenuma SIAU, verjetno sredi avgusta 1949.

⁶³ PAK, f. Okrožni komite KPS Koper, šk. 3 (fasc. 107), zapisnik seje OK KPSTO za Istro, 7. 4. 1949.

⁶⁴ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

⁶⁵ ARS I, f. GOKPJK, ae 322, referat Položaj v coni B po resoluciji Informbiroja, nedatirano, nepodpisano.

⁶⁶ PAK, f. OO SIAU, šk. 1, J. Beltram: Delo partije v Istrskem okrožju, 8. 10. 1949.

⁶⁷ ARS I, f. GOKPJK, ae 65, politični referat B. Babiča, 8. 10. 1949.

izvajanju oblasti, tako da frakcionašem z njihovo demagogijo in pustolovstvom ni moglo uspeti, da bi napravili kako resnejšo vrzel v Partiji in še manj v drugih organizacijah."⁶⁸

V coni A je po razcepu zaradi resolucije Informbiroja ostalo le 500 od okrog 4000 članov partije.⁶⁹ Drugačna je bila slika v coni B, kjer se je partijsko članstvo celo povečalo, se je pa bistveno spremenila njihova nacionalna struktura. Tako je bilo nekaj manj kot dve leti po objavi resolucije IB, aprila 1950, v koprskem okraju 1089 članov partije, torej 433 več kot aprila 1948. Med njimi je bilo kar 963 Slovencev (88,4%, aprila 1948 75,1%), le 83 Italijanov (7,6%, aprila 1948 23,9%), 24 Hrvatov in eden ostali. Glede na socialno strukturo je bilo 412 delavcev, 434 kmetov ter 243 drugih. Kandidatov partije je bilo 305, med njimi 256 Slovencev, 36 Italijanov in 13 Hrvatov.⁷⁰

Za razliko od cone A, kjer je SIAU prešla popolnoma pod Vidalijev vpliv, se je v coni B povečevalo tudi število članov SIAU. Navajam podatke o številu članstva in o udeležbi na volitvah v letih 1949/50 in 1950/51⁷¹

število	1949/50	1950/51
število volilnih upravičencev	28.428	28.715
število članov SIAU	14.563	25.751
%	51,1	89,7
volilo članov SIAU	13.360	25.474
%	91,7	98,93
volilnih upr. v mestih	13.072	13.188
članov SIAU v mestih	2.528	11.196
%	19,2	84,9
volil. upr. na podeželju	15.410	15.533
članov SIAU na podeželju	12.055	14.582
%	78,1	93,9
mestnih odborov	3	3
krajevnih odborov	18	20
vaških odborov	69	68
odborov osn. org. v mestu	9	37
skupno osnov. org.	78	105
članov okrajnega odbora	115	222

Nevenka Troha

THE POLITICAL SITUATION IN THE KOPER DISTRICT, IN ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE, IN THE FIRST YEAR AFTER THE PASSING OF THE COMINFORM RESOLUTION

⁶⁸ ARS I; f. GO KPJK, ae 66, organizacijski referat G. Sorte, 8. 10. 1949.

⁶⁹ N. Troha, Prispevki 1998, str. 115. Oktobra 1950 je bilo v t.i. Babičevi KPSTO 359 članov in 68 kandidatov, med njimi 91% Slovencev, prav tam.

⁷⁰ PAK, f. Okrožni komite KPS, šk. 3 (fasc. 107), mesečno poročilo o članstvu partije za april 1950, 26. 4. 1950.

⁷¹ PAK, f. OO SIAU z Istro, šk. 24, letno poročilo okrajnega odbora LF (SIAU), 18. 12. 1951.

S u m m a r y

Pending the nomination of a governor, Zone B of the Free Territory of Trieste (FTT) was administered by the Military Administration of the Yugoslav Army (MAYA), in accordance with the provisional statutes. As the MAYA was bound by international laws, it could not fully implement the measures introduced by the so-called people's government of the Federal People's Republic of Yugoslavia. Until 1952, Zone B was administratively and territorially identical to the Province of Istria with the Buje and Koper Districts. The MAYA delegated most of its powers to the civilian administrative bodies that operated in the same way as those in Yugoslavia. In Zone B, the power was supposed to be in the hands of the working people, i.e. the Communist Party as its vanguard. Zone was to become a role model for the working-class masses in Zone A and elsewhere.

Apart from the private sector, the state and the cooperative sectors with agricultural and trade cooperatives developed in Zone B. The entire economy was developed under the directives of the people's government which introduced a planned economy. One of the greatest achievements of the new authorities was the restoration of the Slovenian and Croatian school system. The Italian schools were retained. Several student boarding schools and nurseries were opened and scholarships for university students secured. The school curriculum was very similar in contents to the one used in Yugoslavia, which provoked opposition, especially among the Italian teachers.

The pro-Yugoslav faction in the Free Territory of Trieste was represented by the Communist Party of the Free Territory of Trieste (CPFTT) and related mass organisations (Italo-Slovenian Anti-Fascist Union, Trade Unions, youth, women and veteran organisations). Whereas, in Zone A, the CPFTT was only one of many political parties, it had the monopoly and total power in Zone B. Its main programme objectives were workers' unity, the strengthening of links between urban and rural areas, and the brotherhood of Slavs and Italians. Such a policy was supposed to strengthen the people's government and improve the economic and other living conditions of the working people. The CPFTT leadership countered the allegations by the pro-Italian propaganda, that the Italians were politically repressed in Zone B, by claiming that the national question had been solved there and that the new legislation guaranteed equal rights to all the nationalities.

The authorities preserved wartime methods and mentality in their political and governing activity. Among their most important tasks was "vigilance", the detection of the enemy, i.e. reactionary forces (the remnants of fascism, great farmers - kulaks, priests) and struggle against them. These were, allegedly, a constant threat to the people's government and its achievements. After the Cominform passed a resolution against the Communist Party of Yugoslavia (CPY), at the end of June 1948, the "yesterday's comrades" who endorsed the resolution were added to the list of enemies.

In the beginning of July 1948, the Cominform resolution caused a split within the Central Committee of the CPFTT, the majority of which endorsed the resolution, thereby joining in its condemnation of the CPY. The CPFTT in Zone A was thus split into two factions. The Provincial Committee of the CPFTT for Istria, in its turn, discussed both resolutions on July 4, 1948, and, unlike the Central Committee, with eleven votes against four supported the CPY. The four Committee members, who sided with the Cominform, were soon after moved to Zone A. In the days that followed, a series of resolutions supporting the CPY were passed by the Party and other mass organisations in Zone B.

In spite of the heavy prevalence of the pro-Yugoslav faction in Zone B, there was a major rift in the ranks of the CPFTT in the coastal towns with predominantly Italian population. This division reached other mass organisations, especially the Trade Unions. According to the Party leadership, those who supported the Cominform were by and large weak and dubious individuals, opportunists who were neither anti-fascist nor for the people's government, the agents of the Italian nationalist and chauvinistic reaction and counter-revolution, the enemies of Socialism... Among these were supposedly also some who had been deceived and had to be gained back.

Within two months after the passing of the resolution, the sympathizers of the Cominform in the leadership in Zone B were replaced and the pro-Yugoslav current prevailed entirely. Such an outcome was expected, given that Zone B was controlled by the Yugoslav authorities. These further stepped up their measures in response to the activities of the pro-Cominform faction in Zone A. As a result of the Cominform resolution, the role of the Communist Party in Zone B only increased, as it felt compelled to prove the appropriateness of the CPY policy in the strengthening of the people's government, economic development and the improvement of living conditions. Zone B, together with Yugoslavia, was to be an example of how Socialism should be built. This was to be shown, above all, by realising the economic plan, strengthening the people's legislation and increasing the membership in mass organisations. This struggle was to be won at all costs, as failing to do so would mean the triumph of

factionalists, opportunists, liquidators and agents of imperialism as well as those who were passive, discontented and unconvinced about the Party policy.

1.01
Prejeto 15. 12. 1998

UDK 330.342.15(497.1)"1948/1953"

Zdenko Čepič*

Oris načel zagotovljene preskrbe v Jugoslaviji v obdobju 1948-1953

IZVLEČEK

Avtor predstavlja sistem zagotovljene preskrbe, ki je veljal v Jugoslaviji od leta 1948 do 1953, ko je bil ukinjen in je začela preskrba prebivalstva temeljiti na 'trgu'. Za sistem zagotovljene preskrbe, uvedba tega je bila sicer potrebna zaradi hitrega večanja števila zaposlenih v neagrarni proizvodnji, a je imel tudi močan politično ideološki namen, je značilna popolna prevlada države v oskrbi. Da je bil porabnik uvrščen v zagotovljeno preskrbo je moral biti zaposlen in biti socialno zavarovan pri državnem zavodu. Količina živil, ki jih je posamezni porabnik dobival, je bila odvisna od težavnosti njegovega dela. Značilne so bile potrošniške nakaznice za osnovna živila in za industrijske izdelke, obutev, oblačila itd. Omogočeno pa je bilo tudi kupovanje na prostem trgu, vendar po znatno višjih cenah. Od leta 1951 se je sistem zagotovljene preskrbe nekoliko sprostil in večji poudarek je bil dan prosti prodaji, septembra 1951 pa so potrošniške nakaznice za živila nadomestili denarni boni. Od konca leta 1953 so se vsi denarni prijemki izplačevali le še v gotovini in sistem 'kart' je bil odpravljen.

Ključne besede: preskrba, trgovina, zakonodaja, gospodarska politika, Federativna ljudska republika Jugoslavija

ABSTRACT

AN OUTLINE OF THE GUARANTEED SUPPLY SCHEME IN YUGOSLAVIA BETWEEN 1948 AND 1953

The author outlines the guaranteed public supply scheme which was in force in Yugoslavia from 1948 until 1953 when it was replaced by the market based supply. The guaranteed supply scheme, which was introduced due to a rapid growth in the number of people employed in non-agrarian production, and also for obvious ideological and political purposes, was characterized by a total state monopoly of the supply. To qualify as a beneficiary of the guaranteed supply scheme, one had to be employed and socially insured by a state institution. The quantity of guaranteed goods a beneficiary was entitled to depended on the arduousness of one's work. Basic foodstuffs, industrial products, clothing and footwear were redeemed against consumer vouchers. Buying on the free market was also possible, however, at considerably higher prices. After 1951, the guaranteed supply scheme was gradually relaxed and a greater emphasis was given to free sale. In September 1951, the consumer vouchers were replaced by monetary vouchers, and by the end of 1953 all payments were made only in cash. The voucher scheme was thus finally abolished.

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Key words: supply, commerce, legislation, economic politics, Federal Peoples Republic of Yugoslavia

Kot začasni način preskrbe prebivalstva, ki pa je trajala od konca vojne pa do začetka marca 1948 je bila v Jugoslaviji znana racionirana preskrba.¹ Zaradi uvedbe načrtnega gospodarstva in izvajanja 'prve petletke', ta je po prvem letu zašla v težave, kar se je kazalo zlasti na področju preskrbe prebivalstva, je bilo potrebno spremeniti način preskrbe. Zaradi poudarka na industrializaciji, kar je pomenilo hitro večanje števila zaposlenih v neagrarni proizvodnji, so se povečale potrebe po hrani. Nastal je namreč razkorak med številom zaposlenih v neagrarnem gospodarstvu in količino pridelane hrane; od leta 1946 do konca maja 1948 se je število zaposlenih izven kmetijske proizvodnje povečalo za slabih 50%, v istem času pa je količina žita, ki jo je odkupila država v obvezni in prosti prodaji narasla le za dobrih pol odstotka.² V začetku marca 1948 je bil zato uveden nov preskrbovalni sistem imenovan zagotovljena preskrba, ki je temeljila na načelu 'daj-dam'. Šlo je za menjavo med vasjo in mestom, agrarnim in neagrarnim gospodarstvom, za razmerje izraženo z geslom "vi za nas, mi za vas".

Razlogi za uvedbo sistema zagotovljene preskrbe, ki je ostal v veljavi do začetka leta 1953, so bili navedeni v preambuli k uredbi o preskrbi prebivalstva. V njej je bilo določeno, da se vsi za delo sposobni državljani morajo vključiti v proizvodnjo, za kar je bil (naj bi bil) vsak nagrajen po svojem dejanskem prispevku "k ljudski skupnosti".³

Do sistemskih sprememb pri preskrbi prebivalstva je prišlo v začetku leta 1948. Racionirana preskrba kot oblika vojnega gospodarstva, za katero je bilo v zakonu o petletki predvideno, da bo z dviganjem proizvodnje v kmetijstvu in industriji postopoma opuščena,⁴ je bila "na podlagi doseženih uspehov delovnega ljudstva v prvem letu izvajaja petletnega načrta"⁵ zamenjana s sistemom zagotovljene preskrbe. Ta način preskrbe prebivalstva pa je bil del širše zasnovane socialistične gospodarske politike in je tako vseboval politično-ideološke dejavnike. Kot takšnega je treba v sistem preskrbe šteti tudi način menjave med vasjo in mestom oziroma pridelovalci hrane in porabniki po sistemu tako imenovane vezane trgovine po vezanih cenah. Značilno za sistem zagotovljene preskrbe je tudi popolna prevlada države v trgovini, saj so bila z nacionalizacijo uzakonjena konec aprila 1948, podržavljena zasebna trgovska skladišča z zmogljivostjo 100 ton,⁶ z zakonom o zasebnih trgovinah⁷ pa so zasebni trgovski lokali prešli pod državno nadzorstvo.⁸ Značilnost tega obdobja preskrbe prebivalstva je tudi način pridobivanja živil, potrebnih za zagotovljeno preskrbo z odkupi kmetijskih pridelkov oziroma obveznimi oddajami. Nasploh je bilo neposredno trgovanje s kmeti

¹ O racionirani preskrbi glej v Zdenko Čepič: Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945-1948. Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 451-461.

² Boris Kidrič: Zbrano delo, knjiga III. Ljubljana 1978, str. 438.

³ Uradni list FLRJ, št. 12, številka 62, z dne 11. 2. 1948 (dalje UL FLRJ, 12-62/11. 2. 1948).

⁴ UL FLRJ, 36-280/30. 4. 1947; člen 20.

⁵ UL FLRJ, 12-62/11. 2. 1948.

⁶ UL FLRJ, 35-269/29. 4. 1948.

⁷ UL FLRJ, 89-288/12. 5. 1948.

⁸ Konec leta 1948 je v Sloveniji le še 1,4% trgovine potekalo preko zasebnih trgovcev. Arhiv Republike Slovenije, Ministrstvo za trgovino in preskrbo, fasc. 12; poročilo MTP LRS 24. 12. 1948. O ukinitvi zasebne trgovine glej v Jože Prinčič: *Načrtna likvidacija zasebne trgovine (1945-1948)*. Borec, april 1994, št. 529-531, str. 375-383.

omejevano in celo prepovedano, da so ti lahko več oddali za potrebe zagotovljene preskrbe. Z odredbo zveznega ministra trgovine in preskrbe je bilo določeno, kaj smejo kmetje prodajati na tržnici in kako lahko porabniki kupujejo neposredno pri kmetih. Določeno je bilo tudi, kje lahko kmetje prodajajo svoje pridelke; smeli so prodajati na tržnicah v okviru okraja, kjer so prebivali ali le v sosednjem okraju, ki je mejil na njihov 'domači' okraj; enako je veljalo tudi za potrošnike, če so kupovali neposredno pri kmetu.⁹

Zakonsko je organizacijo zagotovljene preskrbe urejala uredba o preskrbi prebivalstva¹⁰ iz februarja 1948, iz katere je izhajala skoraj vsa zakonodaja, ki je opredeljevala in urejala ta način preskrbe. Uvedeni so bili štirje načini preskrbe z živili in industrijskimi predmeti: zagotovljena preskrba, vezana trgovina z vezanimi cenami, to je s prodajo industrijskih izdelkov kmetom po nižjih enotnih cenah, vezano na prodajo kmetijskih pridelkov državi po določenih državnih cenah, s preskrbo kmetov v pasivnih in v vojni upostošenih krajih in z nakupom in prodajo na prostem trgu.

Zagotovljena preskrba je bila namenjena za preskrbovanje zaposlenih glede na težo in pogoje dela, važnost poklica, starost posameznega potrošnika in druge okoliščine. Pogoj je torej bil, da je bil potrošnik v najemnem delovnem razmerju in obvezno je moral biti zavarovan pri Državnem zavodu za socialno zavarovanje. Poleg teh so med uporabnike zagotovljene preskrbe spadali tudi njihovi družinski člani ter tudi otroci do 14. leta, čeprav njihovi starši niso bili na zagotovljeni preskrbi.¹¹ Iz zagotovljene preskrbe pa so bili izvzeti družinski člani 'preskrbovancev' (zakonec, otroci mlajši od 14 let, starši, bratje in sestre mlajši od 14 let), če so imeli posest, ki jim je omogočala 'samooskrbovanje' oziroma so lahko od prodaje izdelkov po vezanih cenah in prosti prodaji krili potrebe po osnovnih živilih in tudi industrijskih izdelkih.¹² V začetku leta 1950 je bilo natančneje določena velikost posestva, ki naj bi zagotavljala možnost 'samooskrbe' oziroma prodaje viškov. To so bila 2 ali več ha velika posestva.¹³

Uporabniki zagotovljene preskrbe so bili razvrščeni v potrošniške razrede, v katere jih je razvrščal minister za trgovino in preskrbo FLRJ. Potrošniških razredov je bilo za živila 12, za nakup tekstila in tekstilnih izdelkov ter obutve pa 5. Za zagotovljeno preskrbo so bile obvezne potrošniške nakaznice z nabavnimi točkami in odrezki z navedbo artiklov, ki jih je prodajalec ob nakupo odrezal. Potrošniške nakaznice so bile za živila in za oblačila ter obutev, pa tudi dodatne za nosečnice,¹⁴ bolnike, ki niso bili v bolnišnici, a so potrebovali dietno ali dodatno prehrano, za udarnike, novatorje in racionalizatorje ter nakaznice za izredne potrebe, kot na primer ob smrti v družini za nabavo žalne obleke, ob elementarnih nesrečah, požarih, povodnjih, ki so potrošnika prizadeli, pa tudi za ustanovitev

⁹ UL FLRJ, 34-268/28. 4. 1948; 95-807/30. 10. 1948.

¹⁰ UL FLRJ, 12-62/11. 2. 1948.

¹¹ UL FLRJ, 12-68/11. 2. 1948.

¹² UL FLRJ, 22-191/16. 3. 1949.

¹³ UL FLRJ, 4-34/21. 1. 1950.

¹⁴ Nosečnice so dobivale dodatne nakaznice, ko so dopolnile 5. mesec nosečnosti, po 7. mesecu pa so dobile nakaznico za izredne potrebe za nabavo opreme za novorojenčka do njegovega prvega leta. UL FLRJ, 60-502/16. 7. 1949. Do otrokovih dopolnjenih 6. mesecev je mati dobivala mesečno dodatno 3000 g moke, 500 g sladkorja, 400 g masti in 200 g mesa. Otrok je dobil redno potrošniško nakaznico za tekstil in obutev, ko je imel 6 mesecev. UL FLRJ, 7-65/1. 2. 1950.

novega gospodinjstva, torej ob poroki; v tem primeru je nakaznico dobil le eden od mladoporočencev.

Za delavce pri posebno težkih delih, za rudarje, gozdne delavce ipd., so bile živilske nakaznice TDa, TDb, SDa, GD, ostali zaposleni so bili razvrščeni v tri razrede (TD, SD, LD); svobodni poklici (odvetniki, zdravniki, zobozdravniki, lekarnarji itd.), rodbinski upokojenci, obrtniki, kočijaži ipd. so spadali v razred Nav1, v Nav2 pa osebe, ki so vodile trgovske in gostinske lokale in njihovi družinski člani. Otroci so bili v treh potrošniških razredih: do 2 let Doj, od 2 do 7 let O in od 7 do 14 M. Potrošniške nakaznice so bile IR-1 za zaposlene, IR-2 za osebne upokojence, dijake srednjih in strokovnih šol stare nad 14 let, tiste zaposlene, ki so dobivali od države uniformo ali delovno obleko (železničarji, poštarji), babice, perice ipd. Po potrošniški nakaznici IG so se preskrbovali rodbinski upokojenci, obrtniki, svobodni poklici pa tudi duhovniki, za otroke do 2 let pa so bile nakaznice ID-1, od 2 do 14 pa ID-2.

Leto dni kasneje so bili potrošniški razredi razširjeni za živila in industrijske izdelke, s čimer je bilo še bolj natančno določeno, kdo spada v kateri razred in katera 'karta' mu pripada: delavci, ki so delali v rudarstvu, težki in vojaški industriji ter traktoristi so dobivali R-1a jamski (za rudarje v jamah), R-1a, R-1b 'karte', gozdni delavci R-gozdni, železničarji R-ž1, R-ž2, ostali zaposleni v državnem sektorju pa R-1, R-2, R-3. Za potrošniške karte za tekstil in obutev so ti spadali v razred IR-1a in IR-1. Otrokom glede na starost so bile namenjene 'karte' D-1, D-2, D-3, oziroma ID-1, ID-2 za industrijske proizvode. 'Karte' G pa so dobivali za živila svobodni poklici in tisti, ki niso bili zaposleni pri državi, za industrijske izdelke pa IG.¹⁵ Na novo so bili točkovani tudi industrijski izdelki zagotovljene preskrbe, vendar brez večjih sprememb, pač pa je bil spisek artiklov zagotovljene preskrbe razširjen.¹⁶ V pravilniku o potrošniških izkaznicah, izdanem konec marca 1949, pa so bili bolj natančno določeni tudi pogoji kdaj je zaposleni dobil 'karto' za tekstil in obutev. Pravico do nje je imel šele po treh mesecih zaposlitve za eno tromesečje, po pol leta dela za dve tromesečji. Če pa je zaposlitev samovoljno prekinil, mu je pravica do preskrbe 'ugasnila'.¹⁷ Delavec, ki je neopravičeno izostal z dela, tudi za čas izostanka ni imel pravice do živilske in potrošniške nakaznice, kar je veljalo tudi za njegove družinske člane.¹⁸

Namen teh določb je bil preprečevati pretirano fluktuacijo delovne sile in sezonsko zaposlovanje, kar so tedaj ocenjevali tudi kot politični problem.¹⁹ Ko pa so zaposleni in njihovi družinski člani bili na letnem dopustu zunaj kraja stalnega bivališča, so se preskrbovali na osnovi turističnih potrošniških nakaznic. Število je bilo odvisno od prijave bivanja v turističnem kraju oziroma je bilo bivanje treba javiti vnaprej, da je gostinski lokal lahko naročil potrebne količine živil, ki so jih gostje prejemale iz zagotovljene preskrbe.²⁰

¹⁵ UL FLRJ, 17-161/26. 2. 1949; še več potrošniških razredov so formirali aprila 1950, ko so iz G razreda napravili 6 novih, z bolj natančno opredelitvijo potrošnikov. UL FLRJ, 26-220/6. 4. 1950.

¹⁶ UL FLRJ, 17-162/26. 2. 1949.

¹⁷ UL FLRJ, 26-213/30. 3. 1949.

¹⁸ UL FLRJ, 40-337/11. 5. 1949.

¹⁹ Ustalitev delovne sile je bila v ozki povezavi z zagotovljeno preskrbo, tako da je bilo na podlagi Uredbe o ustalitvi delovne sile in o uskladitvi planov delovne sile s planom plačilnega fonda in planom zagotovljene preskrbe (UL FLRJ, 4-34/21. 1. 1950) izdano navodilo, kako so potrošniki dokazovali svojo pravico do zagotovljene preskrbe. UL FLRJ, 11-107/15. 2. 1950.

²⁰ UL FLRJ, 34-289/20. 4. 1949.

Potrošniške nakaznice je izdajal v mestih mestni oziroma rajonski ljudski odbor, na vasi pa KLO na podlagi seznama, ki ga je potrdil okrajni izvršilni odbor. Živilske nakaznice so bile mesečne, razen za kruh, ki so veljale le 3 dni, medtem ko so potrošniške nakaznice za nabavo oblačil in obutve, ki so jih prejeli uporabniki zagotovljene preskrbe, veljale leto dni, oziroma jih je moral potrošnik dati potrditi na rajonski LO ali KLO potrditi vsake tri mesece. Če kdo ni v tromesečju porabil vseh točk in odrezkov, je lahko z njimi kupoval v naslednjem tromesečju, kar je omogočalo zbiranje točk za kakšen večji nakup. Kje je potrošnik kupoval, ni bilo tako strogo določeno kot v sistemu racionirane preskrbe, vendar so potrošniki v mestih lahko kupovali le v prodajalnah na območju ljudskega odbora, ki je nakaznico izdal, kupci iz vasi pa v vseh prodajalah na območju okraja. Za nakup kruha je v mestu LO lahko določil prodajalno, kjer so morali potrošniki nekega rajona, četrti, ulice kupovati.²¹ Predpisana je bila tudi stroga evidenca uporabnikov zagotovljene preskrbe; KLO in MLO so morali voditi register, ki je moral biti na koncu vsakega meseca overjen, in kartoteko potrošnikov. Mesečno so morali LO poročati okrajnemu, ta republiškemu ministrstvu trgovine in preskrbe, ki je tudi vodilo kartoteko uporabnikov po okrajih in mestih, ta pa zveznemu ministrstvu trgovine in preskrbe s priloženimi poročili okrajev in mest.²²

Sredi leta 1949 je bil natančno predpisan način izdajanja potrošniških nakaznic in njihovo obračunavanje, kar je pomenilo kontrolo. Predpisan je bil postopek, kako je državljan postal uporabnik zagotovljene preskrbe in kdo mu je nato izdal živilsko in potrošniško nakaznico. Vsak potrošnik je moral biti registriran in je moral imeti potrjeno potrošniško potrdilo in prijavo. Da je to lahko dobil, je moral delodajalec ali kakšen drug organ z "zahtevnico" potrošnika prijaviti pri poverjeništvu za trgovino in preskrbo OLO, ta pa pri podružnici Narodne banke. Ta banka je nasploh imela pri preskrbi veliko vlogo, saj so njene podružnice potrošniške nakaznice izdajale, pa tudi vodile obračun in kontrolo prodanega blaga. Vsi odrezki in točke potrošniških nakaznic, ki so jih trgovci prejeli od kupcev in so jih morali nalepiti na točno določene pole, so namreč končali pri Narodni banki v Beogradu, ki je mesečno izvedla kontrolo in nato te nalepljene odrezke in nabavne točke uničila. Potrošnik je svojo 'karto' dobil v podjetju, kjer je bil zaposlen, ostali pa so jih dobili pri hišnih in uličnih zaupnikih ali KLO-jih. Za otroka je nakaznico dobil tisti roditelj, ki je prejemal 'otroške doklade'. Ob selitvi iz kraja je moral potrošnik izkaznico vrniti organu, ki mu jo je izdal. Vsako nakaznico je moral uporabnik plačati; osnovna živilska nakaznica je stala 2 dinarja, druge pa dinar.²³ Predpisano je bilo tudi, koliko manj živil in industrijskih izdelkov je dobil potrošnik, ki je neopravičeno izostal z dela; za tri dnevni neopravičen izostanek so mu bili odvzeti odrezki za kruh in kavo ter 1/5 odrezkov za meso in maščobe, pa tudi določeno število točk za tekstil in obutev. Odvzemanje odrezkov in točk je progresivno raslo z večanjem neopravičenih izostankov.²⁴

²¹ UL FLRJ, 12-71/11. 2. 1948.

²² UL FLRJ, 12-75/11. 2. 1948; UL FLRJ, 26-216/30. 3. 1949.

²³ UL FLRJ, 60-505/16. 7. 1949.

²⁴ UL FLRJ, 60-502/16. 7. 1949; s tem je bilo spremenjeno oz. dopolnjeno navodilo o tiskanju in izdajanju potrošniških nakaznic in ravnanju z njimi iz aprila 1949. UL FLRJ, 29-248/6. 4. 1949.

Količine živil so bile po potrošniških razredih različne. 'Težkemu' delavcu je dnevno pripadalo 800 g kruha, jamskemu rudarju pa 1000 g, mesečno pa 1500 g maščob, 7500 g mesa, 1500 g sladkorja, gozdnemu delavcu 1000 g kruha, vendar manj sladkorja in nič mesa, pač pa je temu bil zagotovljen nakup 2400 g suhe slanine. Zagotovljene količine so se manjšale glede na lažje delo, tako da so potrošniki Nav1 in Nav2 dobili po 250 g kruha dnevno, maščob pa 600 oz. 400 g, mesa pa od 1600 do 1000 g. Otrokom, starim od 2 do 7 let je pripadalo mesečno 1000 g mesa, 750 g sladkorja in 200 g kakava. Nosečnice so lahko kupile mesečno 1500 g mesa, 500 g maščob in 1600 g sladkorja.²⁵

Glede na razvrstitev v potrošniški razred je vsak potrošnik dobil določeno število nabavnih točk za tekstil in obutev. Zaposleni (razred IR-1) so dobili mesečno 160 točk, IR-2 140, IG 90, otroci 60 oz. 80, udarniki pa še dodatnih 70. Bilo pa je tudi točno določeno, katero obutev lahko potrošnik iz določenega razreda kupi; tako so lahko potrošniki IG, ID-1 in ID-2, torej otroci do 14. leta lahko na 'karte' zagotovljene preskrbe kupili le gumijaste škornje in galoše ter ribiške gumijaste škornje, ne pa tudi usnjenih čevljev.²⁶

Koliko je lahko na točke kupil, pa je bilo odvisno od vrednosti artikla. Za vsak artikel je bilo namreč točno določeno koliko točk in odrezkov je moral kupec dati. Za meter volnenega blaga iz česane volne za moško obleko je bilo treba dati 20 točk, za volneno konfekcijsko izdelano moško obleko 32 točk, za volneno krilo 12, enako za hlače, za moške nogavice 6, za ženske iz umetne svile 8, za delavske čevlje 40, prav toliko tudi za moške usnjene čevlje, za ženske nekoliko manj - 36, za gozperice 80 itd.²⁷ Jeseni 1949 je bilo določeno tudi število odrezkov - kuponov, ki so jih za kruh in moko prejeli potrošniki zagotovljene preskrbe, in koliko so morali dati za različne kruhe ali vrste moke. Tako je na primer rudar, ki je bil v najvišjem potrošniškem razredu, dobil 344 odrezkov za žitne izdelke, za 1 kg kruha iz 80% pšenične moke pa je moral dati 9 odrezkov; mesečno je na ta način lahko kupil 38 kg kruha te vrste.²⁸

Za nakup tekstilnih izdelkov in obutve so potrošniki zagotovljene preskrbe, ki so tri mesece izpolnjevali pogoje za to, od maja 1948 imeli na voljo tudi dodatne bone. Ti so se glasili na denarne zneske in ne na točke. Tako so potrošniki v delovnem razmerju dobili dodatne bone v vrednosti 450 dinarjev, drugi pa za 900 dinarjev, kar se je leto dni kasneje izenačilo za vse potrošnike na 600 dinarjev.²⁹ S temi boni je kupec plačal razliko med nižjo in višjo enotno ceno. Če je blago stalo po višji ceni 400 dinarjev, je potrošnik 100 dinarjev plačal v gotovini, razliko 300 dinarjev pa z dodatnimi boni. Po nižjih enotnih cenah so lahko na podlagi teh kupovali vse industrijske izdelke v prosti prodaji. To pa ni veljalo za izdelke črne metalurgije, ročno kmetijsko orodje, kmetijske priprave in stroje, delavske čevlje,

²⁵ Konec avgusta 1948 so potrošnikom, ki so prejeli dnevno manj kot 1000 g kruha povečali dnevno količino za 50 g (UL FLRJ, 72-611/25. 8. 1948), rudarjem, ki so delali v jamah, pa mesečne količine mesa iz 7500 g na 8500 g, sladkorja 1750 g namesto 1500 g in kot dodatek k količini zagotovljene preskrbe še 6000 g pšenične moke (UL FLRJ, 74-630/28. 8. 1948). Količine živil za vse potrošnike so bile povečane še februarja 1949, pa tudi število točk za nakup tekstila in obutve (UL FLRJ, 17-159/26. 2. 1949). Povečano količino sladkorja so potrošniki dobili v začetku aprila 1949 (UL FLRJ, 28-234/2. 4. 1949).

²⁶ UL FLRJ, 12-69/11. 2. 1948.

²⁷ UL FLRJ, 12-80/11. 2. 1948.

²⁸ UL FLRJ, 89-22/22. 10. 1949.

²⁹ UL FLRJ, 17-163/26. 2. 1949.

gojzerice, kar je bilo namenjeno za vezano trgovino s kmeti. Z dodatnimi boni je bilo možno kupovati v prodajalnah, kjer so prodajali blago v prosti prodaji. Koliko dodatnih bonov je bilo razdeljenih, pa je bilo v pristojnosti republiškega ministrstva trgovine in preskrbe glede na število zagotovljenih 'kart' za tekstil in obutev.³⁰

V letu 1950 se je število industrijskih izdelkov, ki so jih lahko kupovali potrošniki zagotovljene preskrbe, razširilo iz tekstilnih in obutve še na razne kovinske, steklene, elektrotehnične predmete, pohištvo, petrolej. Hkrati pa je bila uvedena nova razdelitev, ki je bila v zvezi s plačevanjem. Tekstilne izdelke, ti so spadali v skupino A, so potrošniki kupovali na nabavne točke, obutev in druge izdelke pa na denarne kupone. Kateri izdelki so se kupovali na nakazila, na točke in kateri samo na denarne bone je bilo določeno. Prav tako je bila določena vrednost teh za vsak potrošniški razred; letno so dobili delavci z najtežjimi deli za 1000 dinarjev denarnih kuponov, nato pa je ta znesek padal.³¹ Dva meseca kasneje je bilo število industrijskih izdelkov v zagotovljeni preskrbi še povečano; porabniki so lahko za denarne bone kupovali petrolej za razsvetljavo, šipe, sekire, škarje, keramično posodje, emajlirane posode, jedilni pribor, likalnice na oglje, budilke, mlinčke za kavo, meso, orehe, električne aparate (likalnice, namizne električne kuhalnike), otroške vozičke, dude, zobne ščetke, glavnike, šivanke, plašče in zračnice za kolesa, dele pohištva itd. Za nakup radijskega aparata ali pohištvene garniture pa je kupec potreboval posebno nakazilo, ki mu ga je izdalo poverjeništvo za trgovino in preskrbo okrajnega ali mestnega LO. Za te izdelke je bil namreč določen 'kontingent' za vsako republiko posebej.³²

Z uredbo o preskrbi prebivalstva so poleg zagotovljene preskrbe uvedli tudi sistem preskrbe kmetov po nižjih cenah, če so ti po določenih cenah posamezne kmetijske pridelke prodali državi. To je bila t.i. vezana trgovina, namen katere je bil zagotoviti preskrbo kmetov z industrijskimi izdelki po nižjih cenah in prebivalcev, zaposlenih in živečih v mestih, s kmetijskimi pridelki tudi po nižjih cenah.³³ Koliko je bila država pripravljena plačati kmetom za posamezni pridelek, je bilo natančno določeno z odredbo.³⁴ Za kmete, ki kot 'samooskrbovanci' sicer niso imeli pravice do zagotovljene preskrbe, je bila napravljena izjema v primeru, če so prebivali v pasivnih in v vojni upostošenih krajih; te je za vsako republiko določil republiški minister za trgovino in preskrbo sporazumno z zveznim in ministrom za delo, potrdil pa predsednik vlade FLRJ. Ti so tudi imeli pravico kupovanja živil in industrijskih izdelkov po nižjih enotnih cenah. Določena pa so bila pravila, kdo je upravičen do takšne preskrbe in kdaj ni; če je gospodarstvo pridelalo dovolj za svoje potrebe, ni bilo deležno ugodnosti nižjih cen, prav tako ne, če je imelo presežke za prodajo po vezanih cenah, ali če niso izpolnili obveznosti obvezne oddaje in če so bile v družini osebe stare nad 16 let, ki za delo na kmetiji niso bile potrebne, oziroma so se lahko zaposlile v drugih panogah in skrbele za preskrbo družinskih članov.³⁵ To je bil način 'novačenja' delavcev za industrijo. Določena so bila tudi živila, ki so jih lahko kupovali po nižjih cenah (kruh, moka ali žito,

³⁰ UL FLRJ, 38-237/8. 5. 1948.

³¹ UL FLRJ, 30-259/22. 4. 1950.

³² UL FLRJ, 40-360/14. 6. 1950.

³³ UL FLRJ, 12-64/11. 2. 1948.

³⁴ UL FLRJ, 12-67/11. 2. 1948.

³⁵ UL FLRJ, 12-63/11. 2. 1948.

sladkor) in industrijski izdelki, pa tudi količine; dnevno so lahko kupili po 250 g kruha in sladkorja. Za tekstil in obutev pa so jim bile glede na starost (odrasli, otroci) določene denarne vrednosti; oseba, stara nad 14 let, je imela pravico do nakupa industrijskega blaga v vrednosti 1000 dinarjev na leto.³⁶

Prebivalstvu pa je bilo v sistemu zagotovljene preskrbe omogočeno tudi kupovanje na prostem trgu po višjih cenah, ki pa so bile tudi določene. V prosti prodaji so bili tekstilni izdelki, obutev, kar je sicer spadalo tudi v zagotovljeno preskrbo, pa tudi izdelki kovinske (kmetijsko in drugo orodje ipd.), kemične industrije (modra galica, sredstva za varstvo rastlin, umetna gnojila ipd.), lesne industrije in gozdarstva, pa tudi petrolej.³⁷ V letu 1950 so bili mnogi od teh izdelkov uvrščeni v zagotovljeno preskrbo.³⁸ V prosti prodaji pa so bili na voljo vsi izdelki lokalnih industrijskih podjetij.³⁹

Kljub omogočeni prosti prodaji oziroma nakupom blaga široke porabe pa trg ni 'svobodno' deloval. Aprila 1950 je bila sicer zagotovljena prodaja blaga široke porabe po "cenah, ki ustrezajo trgu", čeprav je država nad njimi posredno še držala roko. Način formiranja cen je določal predsednik Gospodarskega sveta in z njim v soglasju predsednik Sveta za blagovni promet vlade FLRJ, torej minister za trgovino in preskrbo.⁴⁰ Cene na drobno pa so po njegovem ukazu, določali direktorji trgovskega podjetja, ki je blago prodajalo.⁴¹ Blago široke porabe v prosti prodaji so lahko prodajali le v posebnih prodajalnah in le izjemoma v tistih, kjer je bilo kupcem na voljo blago zagotovljene preskrbe ali po vezanih cenah. Cene na drobno so morale biti v prodajalnah vidno označene, trgovci pa so morali za to blago opravljati inventuro vsak mesec.⁴² Iz proste prodaje pa so bili izvzeti tobačni izdelki, vžigalice, sol, petrolej, svinčniki, papir in britvice.⁴³

V drugi polovici leta 1950 je bila preskrba prebivalstva zaradi suše, ki je prizadela Jugoslavijo, otežena. Zmanjšana je bila količina odkupljenih krušnih žit, tako da je bila zmanjšana tudi količina kruha iz zvezne zagotovljene preskrbe v povprečju za 10%. Zmanjšanje ni bilo enako za vse kategorije porabnikov; bolj se je zmanjšalo tistim, ki so dotedaj dobivali več.⁴⁴ Določeno je bilo tudi varčevanje s predmeti široke porabe. Dnevne in mesečne količine živil so bile zmanjšane, ukinjene so bile vse trgovine - magazini za posebno preskrbo določenih kategorij potrošnikov, ukinjeni so bili posebni počitniški domovi, gostinski obrati v uradih in podjetjih, razen delavskih preskrbovalnic, nasploh so bili zmanjšani in celo prepovedani privilegiji, ki so jih uživali določeni državljani-potrošniki.⁴⁵ Če razpoložljive zaloge živil zagotovljene preskrbe niso zadoščale za zagotavljanje potreb, je bil predpisan vrstni red, kateri kraji in kateri porabniki so imeli prednost. Najprej so morali zagotoviti preskrbo v najvažnejših industrijskih in rudarskih središčih ter večjih gradbiščih, nato večjim mestom, na koncu pa ostalim krajem.

³⁶ UL FLRJ, 26-198/31. 3. 1948.

³⁷ UL FLRJ, 12-66/11. 2. 1948.

³⁸ UL FLRJ, 30-259/ 22. 4. 1950; UL FLRJ, 40-360/14. 6. 1950.

³⁹ UL FLRJ, 16-150/23. 2. 1949.

⁴⁰ UL FLRJ, 29-247/19. 4. 1950.

⁴¹ UL FLRJ, 29-251/19. 4. 1950.

⁴² UL FLRJ, 29-252/19. 4. 1950.

⁴³ UL FLRJ, 29-253/19. 4. 1950. Papir in izdelki iz papirja so se začeli julija 1950 prodajati po "cenah, ki so ustrezale trgu". UL FLRJ, 42-385/ 28. 6. 1950.

⁴⁴ UL FLRJ, 57-513/4. 10. 1950.

⁴⁵ UL FLRJ, 59-532/18. 10. 1950.

Prednost so imele bolnišnice in drugi zdravstveni zavodi ter otroški vrtci. V vrstnem redu, po katerem so kupci lahko določeno živilo kupili, so bili na prvem mestu otroci.⁴⁶

V začetku leta 1951 so bile na področju preskrbe prebivalstva uvedene spremembe, ki so 'mehčale' načine zagotovljene preskrbe. Večji poudarek je bil na prosti prodaji po nižjih enotnih cenah, pri čemer so imeli potrošniki, prevzeti v zagotovljeno preskrbo, še popust na prodajne cene na drobno. Potrošniki, prevzeti v zagotovljeno preskrbo z živili, milom in kurjavo so kupovali blago proste prodaje na industrijske potrošniške nakaznice s popustom. Ta je znašal od prodajne cene na drobno 80%, tako da je ob nakupu blaga kupec plačal v trgovini 20% cene v gotovini, enak znesek pa v denarnih bonih iz potrošniške nakaznice. Za nakup industrijskih izdelkov so potrošniki, ki so bili razdeljeni v tri kategorije, namesto dotedaj devetih,⁴⁷ namreč dobili denarne kupone z določeno vsoto v dinarjih. Vsota je bila določena letno, nakaznico pa so dobili za tri mesece vnaprej in 1/4 predvidenega letnega zneska glede na kategorijo potrošnika; zaposleni so dobili letno za nakup industrijskega blaga na nakaznice za 3700 dinarjev denarnih kuponov, ki so jih morali dodati gotovini ob nakupu.⁴⁸ Sredi leta so bile industrijske potrošniške nakaznice in boni vezane trgovine zamenjani z industrijskimi in odkupnimi boni.⁴⁹ Popust so imeli tudi potrošniki, ki so dobivali bone za trgovino po vezanih cenah, torej kmetje, ki so viške po teh cenah prodali državi in dobili zato bone. Njim je bil priznan 65% popust; ob nakupu so 35% plačali v gotovini.⁵⁰ V primeru, ko kupec ni imel dovolj kuponov, je razliko do vrednosti, ki naj bi jo plačal v kuponih, plačal v gotovini, vendar je na ta način moral plačati več kot z denarnim bonom. Plačati je moral namreč štirikratno vrednost, kot bi jo sicer plačal v kuponih.⁵¹

Razliko, ki je nastala med prodajno ceno na drobno, in tistim, kar je potrošnik plačal v gotovini, je država trgovskim podjetjem povrnila prek Narodne banke. Za vrednost enega dinarja v denarnih kuponih je bila priznana vrednost štirih dinarjev v gotovini; v primeru vezane trgovine je 3,5 dinarjev iz bonov veljalo 6,5 dinarja.⁵² Kupec je tako v resnici plačal le 20% prodajne cene blaga.

Večina izdelkov za široko porabo je bila v prosti prodaji oziroma so jo potrošniki zagotovljene preskrbe kupovali s popustom po cenah, ki so se ustvarjale bolj ali manj svobodno. Po določenih cenah pa so bili v prodaji tobak in tobačni izdelki, vžigalice, sol, petrolej in oprema za novorojenčke. Sol in petrolej je bilo možno

⁴⁶ UL FLRJ, 61-552/25. 10. 1950.

⁴⁷ UL FLRJ, 3-31/15. 1. 1951.

⁴⁸ UL FLRJ, 3-29/ 15. 1. 1951. Aprila 1951 je bil ta letni znesek povečan na 4200 dinarjev. UL FLRJ, 19-191/11. 4 1951.

⁴⁹ UL FLRJ, 31-314/4. 7. 1951.

⁵⁰ UL FLRJ, 3-27/15. 1. 1951.

⁵¹ V primeru da je blago stalo 1400 dinarjev je moral plačati 280 dinarjev v gotovini in enako vrednost v kuponih; če je imel teh le za 100 dinarjev, je te izročil trgovcu, kar mu je ta obračunal štirikratno, torej kot 400 dinarjev. To je odštel od prodajne cene blaga, potrošnik pa je moral plačati 1000 dinarjev za blago, ki bi ga sicer plačal 280 dinarjev in 280 v denarnih bonih. Na ta način je namreč potrošnik, ki ni imel denarnih kuponov, iz potrošniške nakaznice plačal tudi povračilo (regres), ki ga je drugače trgovcem plačala prek Narodne banke država.

⁵² Za blago po prodajni ceni na drobno 1400 dinarjev je potrošnik plačal 280 dinarjev v gotovini in 280 dinarjev v kuponih, ki jih je Narodna banka obračunala 4 kratno, to je 1120 dinarjev, kar je s plačilom v gotovini zneslo 1400 dinarjev.

kupiti s popustom na denarne bone.⁵³ Od maja 1951 je država potrošnikom zagotovljene preskrbe zagotavljala od živil le še kruh, maščobe, sladkor, milo, kakav in riž za otroke ter kurjavo, popusti pa so veljali tudi za nakup živil. Potrošnik je tako dobil glede na kategorijo, v katero je spadal, mesečno denarne bone; 'težki' delavci so dobili za 240 dinarjev bonov,⁵⁴ drugi pa manj.⁵⁵ Potrošnik je za denarne bone lahko kupoval po vsem ozemlju države in ne le v 'svojem' okraju, kraju ali celo le pri od oblasti določenem trgovcu.

Septembra 1951 so potrošniške nakaznice za živila in milo nadomestili denarni boni. Zanje so potrošniki zagotovljene preskrbe kupovali kruh, sladkor, mast in kakav ter riž, ki sta bila namenjena le otrokom. Točno je bilo določeno, koliko bonov prejme posamezni potrošnik glede na kategorijo, v katero je bil uvrščen, za nakup določenega živila.⁵⁶ Mesec dni kasneje pa so bila glede na nanovo uvajan plačilni sistem namesto živilskih bonov uvedena denarna nadomestila, kar je pomenilo konec sistema preskrbe na 'karte' za živila, medtem pa so za nakup industrijskih izdelkov ostali v veljavi boni. Potrošniki so dobili glede na kategorijo določen znesek denarja izplačan ob plači oziroma so jo dvignili na ljudskem odboru; 'težki' delavci 2400, uslužbenci in upokojeanci 930, za otroke od 1060 do 1300, oficirji pa 2240 dinarjev.⁵⁷ Tistim, ki so živeli v takšnem gospodarstvu, kjer so sami pridobivali meso in mast, to so bili 'polproletarci', zaposleni v industriji, ki so živeli na vasi, pa so bili denarni zneski za nakup mesa in maščob odvzeti.⁵⁸ Ukinjene pa so bile dopolnilne nakaznice, ki so jih dobivale nosečnice. Do konca leta 1951 pa so potrošniki, ki so še imeli živilske bone, zanje lahko kupovali s popustom. Ob koncu leta pa je bil uveden za teden dni 10% popust tudi za industrijsko blago.⁵⁹

Industrijski boni, s katerimi so uporabniki kupovali industrijsko blago z 80% popustom, so bili v veljavi do 1. januarja 1953. Denarni prijemki, plače, otroški dodatki, pokojnine, invalidnine, so se od 15. decembra 1951 izplačevali le še v gotovini. Del, ki so ga prejemale potrošniki v industrijskih bonih, se je obračunaval v razmerju 1 bon za 4 dinarje.⁶⁰

Z letom 1953 je bil sistem zagotovljene preskrbe vključno z obveznimi odkupi kot delom sistema odpravljen. Porabniki za nakup niso več potrebovali 'kart', ki so bile v veljavi od konca vojne oziroma so jih spremljale že pred drugo svetovno vojno in med njo. Še vedno pa je bil vpliv države na oblikovanje cen, ki so bile sicer označene kot svobodno oblikovane, na trgu velik, prav tako pa je bila izbira oziroma možnost nakupa določenega blaga omejena.

⁵³ UL FLRJ, 3.45/15. 1. 1951.

⁵⁴ Za 1 kg kruha po 30 dinarjev je glede na 80% popust moral dati za 6 dinarjev bonov, torej je lahko kupil na bone 40 kg kruha.

⁵⁵ UL FLRJ, 23-242/9. 5. 1951.

⁵⁶ UL FLRJ, 42.43-402/26. 9. 1951.

⁵⁷ UL FLRJ, 48-445, 448/26. 10. 1951.

⁵⁸ UL FLRJ, 49-466/31. 10. 1951.

⁵⁹ UL FLRJ, 57-554/21. 12. 1951.

⁶⁰ UL FLRJ, 56-643/19. 11. 1952.

Zdenko Čepič

AN OUTLINE OF THE GUARANTEED SUPPLY SCHEME IN YUGOSLAVIA BETWEEN 1948 AND 1953

S u m m a r y

From the end of the Second World War until March 1948, the public in Yugoslavia was supplied on the rationed scheme basis. The introduction of a planned economy with accompanying industrialization caused a rapid increase in the number of employees in non-agrarian production. Consequently, a discrepancy developed between the number of people employed and the quantity of food produced. Due to the growing demands for food, the supply scheme had to be changed. These changes occurred in the beginning of 1948 when the rationed supply, as part of the war economy, was replaced by the guaranteed supply scheme. This scheme was part of a wider socialist economic policy and, as such, contained political and ideological elements.

The guaranteed supply scheme was characterized by a total state monopoly of trade. It was designed to provide food and other goods to the employees who were in a hired working relationship and were insured by the National Social Insurance Institute. The amount they were entitled to depended on their occupation, working conditions, age and other circumstances. Also entitled to the guaranteed supply were the beneficiary's family members and all children under the age of fourteen, regardless of whether their parents qualified as beneficiaries.

The beneficiaries were classified in several consumer categories: twelve for the purchase of foodstuffs and five for textile products and footwear. The beneficiaries of the guaranteed supply scheme redeemed goods against consumer vouchers on which individual items and purchase points were specified and were cut out by the salesmen. The vouchers were used for foodstuffs, clothing and footwear. There were additional vouchers for pregnant women, the sick who were not hospitalised but had special diets, shock workers, inventors and rationalisers, and vouchers for special needs, such as the purchase of wedding or mourning attire in the event of marriage or death in the family, as well as the needs arising from natural disasters. Food vouchers were valid for one month, except those for bread, which were only valid for three days. The vouchers for clothing and footwear could be used within one year but had to have their validity renewed every quarter. If all the vouchers and points were not used within one quarter, they could be transferred to the next which allowed for the collection of points for larger purchases. The quantity of guaranteed goods one was entitled to varied according to the consumer category and was in proportion with the arduousness of one's occupation. Every beneficiary received the number of points for the purchase of textile and footwear that was prescribed for his category. How much one was actually able to buy depended on the actual value of individual items, for each of which the number of points and vouchers required were specified.

Apart from the guaranteed supply scheme, the decree on public supply provided for an additional supply scheme for farmers who could buy goods at lower prices in exchange for selling their agricultural produce to the state at fixed prices. This was known as "exchange trade". Its purpose was to provide, at lower prices, industrial products for farmers and agricultural produce for the people living and working in urban areas.

The guaranteed supply scheme also allowed free market purchase. However, the free market prices, although fixed by the state, were much higher. At the beginning of 1951, changes were made in the public supply sector that gradually relaxed the guaranteed supply scheme. The state encouraged free sale at lower unified prices, whereby the beneficiaries of the guaranteed supply scheme enjoyed

further discounts on retail prices. In September 1951, the consumer vouchers for foodstuffs and soap were replaced by monetary vouchers. The industrial vouchers, which gave consumers an 80 percent discount on industrial goods, remained valid until January 1, 1953. After December 15, 1953, however, all kinds of income, such as salaries, child benefits, pensions and disability benefits were paid only in cash. In 1953, the guaranteed supply scheme with its compulsory redemption of goods was definitely abolished.

1.01
Prejeto 21. 11. 1998

UDK 070.13:32.019.51"18/1962"

Andreas Schulz*

Vzpon tiska kot "četrte sile" Mediji, politika in javnost v obdobju množičnih komunikacij**

IZVLEČEK

Avtor predstavlja vlogo tiska kot četrte sile oziroma veje oblasti, za zakonodajno, izvršilno, sodno, njegov pomen in vzpon od prve polovice 19. stoletja do kubanske krize v začetku šestdesetih let tega stoletja. Predstavlja nastanek "komunikacijske družbe", ki je temeljila na hitrem in enakomernem širjenju novic, za kar je bila dana možnost tako iz tehnoloških razlogov (razvoj tiskarske tehnike) kot tudi političnih, namreč svobodni razvoj tiska in tiskarstva zlasti v obdobju liberalizma v drugi polovici 19. stoletja. Vzpon tiska je bil rezultat boja proti državnim oblastem v 19. stoletju. Svoboda tiska je postala sinonim za politično svobodo. Poleg tega pa so se časopisi zaradi razvoja tehnologije pocenili in postali množični. Šlo je za medijsko in komunikacijsko revolucijo v zadnji četrtini 19. stoletja. Časopisi so postali "mnenjske tovarne" in sredstvo politike za "vodenje ljudskega mnenja in ljudske volje". Avtor opozarja, da so medijske revolucije druge polovice 19. stoletja in tridesetih let 20. stoletja pokazale, da moramo zgodovino medijev jemati v prvi vrsti kot del politične zgodovine.

Ključne besede: tisk, časopisje, javno mnenje, demokracija, liberalizem

ABSTRACT

THE RISE OF THE PRESS AS THE "FOURTH FORCE"

(The media, politics and wider public in the time of the mass communications)

The author presents the press as the fourth force or arm of government - after the legislative, executive and judiciary - and outlines the rise in its significance from the first half of the nineteenth century up to the Cuban crisis in the early 1960s. He expounds the emergence of a "mass-communication society" in the second half of the nineteenth century, which was based on a rapid and evenhanded dissemination of information, as a result of technological progress in printing techniques as well as favourable political circumstances during the liberalist period that allowed for the development of free press and printing. Press freedom became synonymous with political freedom. Technological progress made newspapers cheaper and available to the masses. What took place in the last quarter of the nineteenth century was, in fact, a mass-media revolution. Newspapers became the "factories of public opinion" and an instrument in the hands of politicians to "guide and control public opinion and will". According to the author, the mass-media revolution which took place in

* dr., privatni docent za novejšo zgodovino na univerzi Johann Wolfgang Goethe, Frankfurt am Main, ZRN

** Razširjeno nastopno predavanje dr. Andreasa Schulza kot privatnega docenta za novejšo zgodovino na Univerzi Johann Wolfgang Goethe, Frankfurt / Main dne 15. 7. 1998.

the second half of the nineteenth century and in the first three decades of the twentieth, show that the history of media should be treated primarily as part of the history of politics.

Key words: press, newspapers, public opinion, democracy, liberalism

Streli, ki so 16. marca 1914 do smrti pokosili založnika in glavnega redaktorja časopisa *Figaro*, Gastona Calmetta, so bili izstreljeni iz obupa. Ta obup se je porajal iz nekaj tednov trajajoče časopisne gonje, ki je vodil list proti francoskemu ministru za finance, Josephu Caillauxu. Atentatorka, madame Caillaux, je ravnala iz ranjenega čuta za čast. Zaman je poskušala pred javnostjo zadržati razkritje pisma iz privatnega življenja svojega moža, ki je oba spravljala v neprijeten položaj.¹

Ozadje afere so bile gospodarske težave, iz katerih se *Figaro* ni izvlekel niti po Calmettovem prevzemu leta 1901. Založnik je verjel, da je jedro njegovega podjetja ogroženo od uvedbe dohodnine, ki jo je naznanil finančni minister Caillaux, (zato se je proti temu boril z vsemi novinarskimi sredstvi).

Tragedija Calmette-Caillaux, ki se je končala s pozornost zbujujočo oprostilno sodbo 28. julija 1914, je začasno porinila v ozadje celo mednarodno krizo.²

Ta tragedija je poučen primer konkurenčnega boja, ki se je na poročevalskem trgu razvijal z naraščajočo ostrino. Izpostavljeni elementi takega boja so bili aktualnost in ekskluzivnost poročil, širitev le-teh in sam način poročanja. Politika se je izvajala pred očmi naroda, lahko se reče pred "svetovno javnostjo", če človek razmišlja v sodobnih evrocentričnih dimenzijah. Publicistični eho strelav je odmeval istočasno in povsod, bralci *Frankfurter Zeitung* so o pariških dogodkih izvedeli le nekaj ur za francoskimi prebivalci. Od sredine 19. stoletja se je iz regionalno in socialno razdrobljene javnosti razvila nacionalna, v obrisih že kar evropska komunikacijska družba.

Za hitro in enakomerno širitev novic sta poskrbeli kooperacija nacionalnih telegrafskih družb in gosto prepredena prodajna mreža velikih dnevnih časopisov. Z izboljšano možnostjo izbire je rasla pripravljenost trga za nova pričevanja tiska. S tem povezana pridobitniška pričakovanja so rešila nastajajoče časopisne in knjižne založbe. Podiranja materialnih in ideoloških omejitev v načinu mišljenja ter pri svobodi tiska v liberalnem obdobju 60. in 70. let prejšnjega stoletja je pospešilo predvsem v zahodni in srednji Evropi komunikacijsko revolucijo. Znak za začetek je tvoril preklic "taxes on knowledge", "davščin na znanje" v obliki znamk, davkov na papir in drugih kavcij v Angliji med leti 1853-1861.³ Zaradi prevelikega poudarka preprečevalnih in omejevalnih tendenc, ki so izhajale iz cenzure in raznih licenc, je bilo spregledano, v kakšni meri se v avtoritarnih in pol-ustavnih

¹ Prim. P. Houdyer: *L'Affaire Caillaux ... ainsi fini la Belle Époque*. Paris 1977; Ch. M. Chenu, *Le procès de Madame Caillaux*. Paris 1960.

² *Histoire de la presse française*. 5 knjig. Paris 1969-1976, izdala Claude Bellanger in Jacques Godechot, knj. 3: De 1871 à 1940. Paris 1972, str. 350 sl.

³ Zur Abschaffung von advertisement-, stamp- und paper-duties, *Arthur Aspinall*, *Politics and the Press, 1780-1850*. London 1949, str. 369 sl.

državah srednje in vzhodne Evrope tisk lahko osvobodi določil oblasti.⁴ V Angliji in Franciji sta se založniška in tiskarska obrt že od sredine prejšnjega stoletja razvijali skoraj neovirano.⁵ Sila in ostrina napadov, katerim se je Joseph Caillaux leta 1914 videl izpostavljen, pojasnjujeta, katera dežela je v tem času dosegla politično poročanje, ki je bilo pod zaščito liberalnega prava.

Politična elita Francije je spremljala pravno afero Caillaux kot posledico liberalnega zakona o tisku iz leta 1881, ki je bil sprejet s parlamentarnim pregledovanjem.⁶ Kritičen pogled na razvoj tiska okoli leta 1900 ni bil razširjen le v kulturno-kritičnih krogih politično intelektualne elite v Evropi. Že pičlo desetletje po naprednem slovesu od zakona o tisku je član senata Tretje Republike zaznal, da se vrši revolucija v odnosih med tiskom, družbo in politiko.⁷ Pojavne oblike *presse de la démocratie*, v ozadju katerih se je odvijala in odražala medijska revolucija poznega 19. stoletja, niso več odgovarjale sodobnim predstavam o javnosti in javnih zadevah.

V zgodnjih časih je večjo pozornost pritegnil odnos do politike, medijev in javnosti. To je verjetno posledica t.i. "amerikanizacije" volilnih bojev ali boljše medijsko orientirano politično razpravljanje med strankami v demokratičnem sistemu. Na novo vzkliili interesi za medije so naleteli na mnogokrat diskutiran "kulturalističen" tendenčni obrat v zgodovinski znanosti, ki si sedaj prizadeva potrditi svoje teoretične premise na novih pojmihi.⁸ Za zgodovino medijev, ki se je dolgo časa ukvarjala izključno z institucionalnim, tehničnim in ekonomskim razvojem medijev,⁹ je lahko povezava s komunikologijo, ki je vezana le na delovanje medijev,¹⁰ samo prednost. Naenkrat je opazna perspektivna in metodična širitev, ki pelje iz zgodovine posameznih medijev k zgodovini medijev in komunikacije. Politična zgodovina medijev lahko ponovno oživi. Ugotovitve starejših raziskav o tisku so koristne, čeprav ne odstranimo njihovih slabosti.¹¹ Z naraščajočim pomenom medijev od "prosvetljenstva" dalje, je bila le-temu podrejena točno določena, racionalna funkcija v javnosti in v procesu gradnje javno mnenjske podobe. To, v naše demokratično pravo in v osnovne pravne zakonitosti vpleteno (pred)razumevanje, je najprej določilo znanstvene temeljne

⁴ Jürgen Müller: Die Dresdener Konferenz und die Wiederherstellung des Deutschen Bundes 1850/51. München 1996, str. XL, XLVIII; prim. Wolfram Siemann: "Deutschlands Ruhe, Sicherheit und Ordnung". Die Anfänge der politischen Polizei 1806-1866. Tübingen 1985, str. 242 sl.

⁵ O širjenju angleškega tiska in založništva glej Alan J. Lee, The Origins of the Popular Press in England, 1855.

⁶ Senat Narodne skupščine je izglasoval zakon s 444 za in 4 glasovi proti. Senat je nato potrdil še liberalni amandma. Jedro novega zakona o tisku je bil preklic kavcijskih obveznosti in praktično popoln udarec političnim prestopkom nad tiskom iz Code pénal; *Histoire générale*, knj. 3, glej str. 241 sl.

⁷ *Histoire générale*, knj. 3, str. 245.

⁸ Primerjaj Ute Daniel: "Kultur" und "Gesellschaft". Überlegungen zum Gegenstandsbereich der Sozialgeschichte, v: *Geschichte und Gesellschaft* 19, 1993, str. 69-99.

⁹ Primer za to v večini prispevkov Michael North (izdal): *Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. Köln m. dr. 1995.

¹⁰ Dieter Prokop, *Medien-Macht und Massen-Wirkung*. Freiburg 1995.

¹¹ Temeljno za starejše raziskave o tisku Otto Groth: *Die unerkannte Kulturmacht. Grundlegung der Zeitungswissenschaft. I-VII*. Berlin 1960-1972; isti, *Die Zeitung. Ein System der Zeitungskunde (Journalistik)*. 4 knjige. Mannheim m. dr. 1928-1930. Groth je podal celovito zgodovino in sistematiko časopisa. Kritično sta se proti izoliranemu proučevanju medija postavila Eberhard Naujoks: *Pressepolitik und Geschichtswissenschaft*, v: *GWU* 22, 1971, 7-22, in Winfried B. Lerg: *Pressegeschichte oder Kommunikationsgeschichte?*, v: *Presse und Geschichte. Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. München 1977, 9-25.

domneve, ki so se izjasnile v "prosvetljskih" zahtevah medijev. Razvoj teh domnev se meri, v odnosu do prvotne idealne funkcije, tako pozitivno kot negativno. Dejstvo je, da se je odnos do politike, medijev in javnosti od zadnje četrtine 19. stoletja temeljno spremenil.

Pri tem gre nenazadnje za to, da kratko orišemo položaj, ki je vodil do emancipacije in samopotrditve medijev. Cilj študije je, da sprejmemo revolucije v medijih 19. in 20. stoletja - se pravi pojav "množičnega tiska" v drugi polovici 19. stoletja in prodor "novih" medijev kot obvladujočih komunikacijskih sredstev od 30. let tega stoletja - kot izhodišče nove interpretacije mlajše zgodovine medijev.

I.

Kot vodilni pojem evropskega "prosvetljenstva" pomeni "javnost" in "mnenje javnosti" svobodno, z objektivnim spoznanjem doseženo razpravljanje učene in izobražene publike. Njegov namen naj bi bil voditi k razumni skupni volji in k samoorganizaciji naroda.¹² Praktično se je izvršil ta proces poročanja - in s tem graditve odločnosti in volje - v predpisani obliki, to je v tiskanem pričevanju neke družbe, ki je bila zamišljena kot razširjen komunikacijski prostor. Za obstoj organske zveze med javno debato in politično publicistiko gre zahvala osnovnim prepričanjem liberalnih reformnih gibanj v Evropi, ki so bila naravnana proti avtoritarni državi. Zato je svoboda tiska od začetka veljala za nepogrešljivo in neprecenljivo določilo pri oblikovanju mnenja javnosti.¹³ Tisk je bil medij, v katerem se je izražala politična volja naroda, *volonté générale*. Ta volja je morala temeljiti na resnici in morali, izraz le-te pa v svobodi izražanja ni smel biti oviran. Le omejena publiciteta, tako se glasi politično pojasnilo svobode tiska, zagotavlja soglasje med političnim delovanjem in javno moralo. V boju proti *Ancien Régime* naj bi bil preklic cenzure tiska centralni vzvod, s katerim bi si s prosto komunikacijo in svobodnim izrazom volje, se pravi s pravico naroda pri političnem sodelovanju, zgradili novo pot.

Konkretno se je pravilnost te politične strategije izkazala v julijskih dneh leta 1830, ko se je zrušilo bourbonsko gospostvo; artikulacija javnega mnenja je bila s pritiski na tisk nasilno zadušena. *Veličastni dnevi* niso le v Franciji povelečevali premoči *gens de lettres*, katerih boj za svobodo miselnosti je "julijski revoluciji" Karla X. zadal udarec.¹⁴

¹² O zgodovini pojmov primerjaj *Wilhelm Bauer*: Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen. Tübingen 1914; *Friedrich Lenz*: Werden und Wesen der öffentlichen Meinung. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. München 1956, in na to navezujoč *Jürgen Habermas*: Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. 4. izdaja. Neuwied 1969. Posebno Habermas je uporabljal kategorijo "javnosti" v smislu J. J. Rousseausjeve Družbene pogodbe.

¹³ O razvoju svobode tiska glej: *Jürgen Wilke* (ur.): Pressefreiheit. Darmstadt 1984; *George Boyce*: The Fourth Estate. The reappraisal of a concept, v: Newspaper History. From the 17th century to the present day, (ur. James Curran in Pauline Wingate). London 1978, str. 19-40, in *Eckhart Hellmuth*: Zur Diskussion um Presse- und Meinungsfreiheit in England, Frankreich und Preußen im Zeitalter der Französischen Revolution, v: Grund- und Freiheitsrechte im Wandel von Gesellschaft und Geschichte, (ur. Günter Birtsch). Göttingen 1981, str. 205-227.

¹⁴ *D. Rader*: The Journalists and the July Revolution in France. The Hague 1973; *Robert Darnton*: The Literary Underground of the Old Regime. Cambridge / Mass. 1982, in *William M. Reddy*:

Sledilo je slavljenje zmage nad Ancien Régime in utrdilo se je prepričanje o nepremagljivi moči javne in odkrite kritike. Iz kabinetov Ancien Régime je prišla ocena, da se opozicijski tisk, z *Journal des débats* in s *Constitutionnel* kot glavno ostjo, udejstvuje kot "instrument de désordre et de sédition" ter da s tem uničuje povezavo med ljudstvom in monarhijo.¹⁵

Počasi se je tudi v srednjo Evropo, kjer je še vladal vpliv Metternichovega represivnega sistema, prikradla in stopnjevala prevlada liberalnega mnenja. To so potrdili tudi neuspešni poskusi zveznih zakonov, ki so želeli uničiti "alternativno" pot vpliva tiska.¹⁶ V letu pred revolucijo 1848 so nadzorne oblasti Nemške zveze naredile sliko spremenjenega položaja: "Današnja Nemčija v besedah svoboda tiska začuti poseben čar, vendar si ljudje zaradi delovanja in posledic teh dveh besed ne marajo delati utvar."¹⁷ Poročila agentov, prispela v informacijsko agencijo Mainzer, so potrdila mnenje zvezne tiskovne komisije, "da je nemški tisk, kljub vsem omejitvam, pod katerimi vzdihuje, pridobil na moči tako zelo, da ga ne more zlomiti nobena sila več."¹⁸ Ob vsem tem simboličnem pomenu so materialne izboljšave tiskovnega prava kot posledice revolucije 1848 komaj še prišle v poštev.¹⁹ Leta 1848 priborjena svoboda tiska je bila predvsem trofeja, ki je utelešala zmago meščansko liberalne sposobnosti razumevanja politične javnosti nad fevdalnim razumevanjem oblasti.

Rezultat boja proti državnim oblastem je velika veljava tiska v 19. stoletju. Od leta 1848 je tisk veljal za vpeljevalca ukrepov za napredek in demokracijo. Svoboda tiska je praktično postala sinonim za politično sodelovanje. Politična reformna gibanja so združila moči v upanju in pričakovanju rešitve lastnih interesov. S tiskom se je začelo povezovati tudi delavsko gibanje. V svojem prvem naslovu je *Working Men's Association* leta 1836 preklical časopisne koleke, saj je trdno verjel, da bo v duhu "the spread of knowledge or the progress of truth" ("širitve znanja oziroma napredka resnice") tudi sam pripomogel k napredku "prosvetljske" misli.²⁰ V fazi nastajanja strank so časopisne redakcije kot *lieux de sociabilité*, kot kristalizacijske točke igrale podobno pomembno vlogo kot lokali, kjer so se dobivala in sestankovala posamezna meščanska društva. Novinarji so bili

Condottieri of the Pen: Journalists and the Public Sphere in Postrevolutionary France (1815-1850), v: *American Historical Review* 99, 1994, str. 1546-1570.

¹⁵ Jules-Armand Duc de Polignac v poročilu kralju Karlu X., ki naj bi vodil vpeljavo julijskih predpisov; citirano po *Pierre Albert / Fernand Terrou: Histoire de la presse*. 3. izdaja, Paris 1979, str. 39.

¹⁶ Zlata jama pričevanj, ki poskušajo dokazati te ocene je *H. Adler* (izd.): *Literarische Geheimberichte. Protokolle der Metterich-Agenten*. I., II., Köln 1977. O začetkih moderne, "pozitivne" politike tiska piše *Frank Thomas Hofer*: *Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs. Die Überwachung von Presse und politischer Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro (1833-1848)*. München 1983, str. 142 sl, in splošno *Wolfram Siemann*: *Ideenschmuggel. Probleme der Meinungskontrolle und das Los deutscher Zensoren im 19. Jahrhundert*, v: *Historische Zeitschrift* 245, 1987, str. 71-106; *Andrea Hofmeister-Hunger*: *Pressepolitik und Staatsreform. Die Institutionalisierung staatlicher Öffentlichkeitsarbeit bei Karl August von Hardenberg (1792-1822)*. Göttingen 1994.

¹⁷ *Protokolle der Deutschen Bundesversammlung 1847*, zvezek 32, str. 771.

¹⁸ Citirano po *Hofer*, *Pressepolitik*, str. 179.

¹⁹ O situaciji tiska 1848 primerjaj: *Ursula E. Koch*: *Macht und Ohnmacht der Presse um 1848: Frankreich und Deutschland im Vergleich*, v: *Europa 1848 - Revolution und Reform*, (ur. Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt in Dieter Langewiesche). Bonn 1998, str. 771-817.

²⁰ C. D. Collett, tajnik čartističnega gibanja, ki je izšlo iz londonskega delavskega združenja, citirano po Lee, *Origins*, str. 44.

kot izkušeni besedniki politične javnosti izvoljeni v nacionalne parlamente, društva pa so razširila svoje programe in volilne razglase na časopise, katerim so ti novinarji pripadali. Kot posebna funkcija povezave med ljudstvom in parlamentom je na pomenu pridobivalo nastajajoče poklicno novinarstvo. Zaradi negotovega materialnega položaja je le-ta moral svoje delo ponuditi večim časopisnim hišam, za kar pa so mu pogosto očitali podkupljivost.²¹ Poklicni ideal političnega pisanja ni bila le neodvisnost v smislu politične nevezanosti, svobode. Njegova poklicna in osebna identiteta se kaže v podpori "pravilnim" pogledom, kateri temeljijo na svetovnih nazorih. "Resen strankarski človek", tako je označil novinarski klic poklicni etos svojega stanu, se izpove za določeno politično smer iz lastnega prepričanja. On ni ustrežljiv pisarček, ne služi določeni stranki temveč mnenju javnosti.²² Mnogokrat citirani uvodnik znanega evropskega političnega dnevnika je leta 1852 odredil veroizpoved političnega žurnalizma: "The press/ is daily and forever appealing to the enlightened force of public opinion - anticipating if possible the march of events" (Dnevni /tisk/ predstavlja nenehni vpliv na vzvišeno moč javnega mnenja - in če je le možno, napoveduje potek dogodkov).²³

Ta identifikacija politične javnosti, v kateri je do izraza prišel emancipacijski patos časnikarske snovalne generacije, je kmalu naletela na nasprotje z družbeno realnostjo. Še okoli leta 1830 se je tisk s polno pravico skliceval na dejstvo, da je del političnega protigibanja, ki je ukoreninjeno v meščansko-liberalnem *juste milieu* družbe. S ponosnim občutkom zaradi te enotnosti je Johann Georg Wirth leta 1829 govoril o tisku kot o "moči mnenja javnosti", katera "na tehtnici pretehta celo vso knežjo moč".²⁴ Predvidevati pa ni mogel rešitve funkcionalne zveze med politično javnostjo in politično publicistiko, ki bi se morala izvršiti v prihajajočih desetletjih.

II.

Pojem javnosti, ki je prevladoval v drugi polovici 19. stoletja, je bil pojem izobrazbene in politične javnosti. Ta naj bi se s "prosvetljenostjo" in izobrazbo postopoma razširila in prešla v splošno "meščansko" javnost. V tej javnosti se ljudstvo oblikuje kot politična družba. "Politično življenje svobodnega ljudstva" se giblje v javnost, saj je to postalo kot neke vrste potreba, "kot potreba človeku po

²¹ *Darnton*, *Underground*, str. 115 sl., in tudi *Reddy*, *Condottieri*, str. 1550 sl., zelo poudarjata to dilemo, časnikarske oportuniste imenujeta za prevladujoče tipe predvsem časa julijske monarhije. To mnenje je dvomljivo zato ker prevzema pretežno kritične, sodobne podobe, ki so bile merjene po socialnem tipu vzpona: primerjaj vplivno kritiko Balzacove *Monographie de la presse parisienne* (1843), ki opisuje nestalne in neznačajne, vendar tudi svojemu prepričanju zveste tipe, ki bodo kot liberalno stičišče napovedali prihodnost "rienologue" - je ter bodo duhoviti "en se rendant illisibe".

²² *Requate*, *Journalismus*, str. 296.

²³ J. T. Delane, izdal *Times*, citirano po *George Boyce*: *The Fourth Estate: the reappraisal of a concept*, str. 19-41, tukaj 19; primerjaj *Edward Cook*: *Delane of the Times*. London 1916.

²⁴ *Johann Georg Wirth*: *Deutschlands Pflichten*, v: *Deutsche Tribune. Ein konstitutionelles Tagblatt*. 3. 2. 1832, št. 29, citirano po *Lucian Höllscher*: *Öffentlichkeit*, v: *Geschichtliche Grundbegriffe*, (ur. Otto Brunner, Werner Conze in Reinhart Koselleck), knj. 4, Stuttgart 1978, str. 413-469, cit. str. 456.

zraku", je Karl Theodor Welcker opisal to vizijo.²⁵ Prost pristop k javnosti pomeni tudi politično soudeležbo.

Družba iztekajočega se 19. stoletja je tem razvojnim modelom odgovarjala le v zunanem oziru. Z znanstveno in komunikacijsko revolucijo se je razširila v množično javnost. Ta javnost je bila pluralna in demokratična, nikakor pa ne politična in splošna. Njena socialna osnova se je precej razširila, krog bralno in diskusijsko

sposobne publike je bil sedaj praktično identičen z družbo, z nacijo samo.²⁶ Vendar je idealni podobi omikane *société des lettres*, kritični in "objektivni" pristojnosti univerzalne volje odgovarjala prav tako malo kot na začetku stoletja. Utopična pričakovanja niso izpolnila pričakovanega in to kaže tudi razvoj tiska samega. Po liberalni teoriji naj bi se razvil v ljudsko zastopništvo, v glas demokracije in nato deloval "kot nadzornik in posrednik med vladajočimi in tistimi, ki si pustijo vladati".²⁷ Dejansko pa so bile osebne in predvsem finančne povezave s parlamentarizmom in političnimi strankami druge polovice 19. stoletja vedno tesnejše. Oblikoval se je politično usmerjen in strankarski tisk, ki se je v prvi vrsti zasidral v lastnem socialnem okolju. Njegovo delovanje se je ogradilo in omejilo, kot na primer angleški *Times*, z lastnim, partikularnim getom.²⁸

Popolnoma nov fenomen, ki je moral spremeniti odnose med politiko in javnostjo, so bili poceni množični časopisi, ki so se od zadnje četrtine 19. stoletja prodajali na ulicah evropskih glavnih mest in tudi v podeželskih poštah. S tem se je oblikovala publicistična moč, ki ni poznala ne geografskih ne socialnih meja, niti močnih strankarsko-političnih in kulturnih vezi. Njeni učinki so izredno koristili narodni ekonomiji. Posebna kvaliteta tega časopisnega tipa, ki je do danes v zmoto zapeljeval z označbo "poslovni tisk", je v njegovi silni razširjenosti. V Parizu so leta 1914 prodali štirje veliki časopisi dnevno pet milijonov izvodov v treh izdajah, številni provincialni listi pa so skupaj prišli do štirih milijonov. Ta tisk ni bil več osredotočen na partikularno politično javnost temveč na množice v glavnih mestih in na prebivalstvo podeželja.²⁹

²⁵ Hölscher, Öffentlichkeit, str. 456 sl.

²⁶ Rolf Engelsing: Massenpublikum und Journalistentum im 19. Jahrhundert in Nordwestdeutschland. Berlin 1966, str. 117 sl.; primerjaj: isti, Alphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft. Stuttgart 1973, in pregledni prikaz Wolfgang von Ungern-Sternberg, Medien, v: Handbuch der Bildungsgeschichte. knj. 3, 1860-1870, str. 379-417.

²⁷ Carl Theodor Welcker: Die vollkommene und ganze Preßfreiheit (1830), v isti, Kampf und publizistische Libertät. Schriften und Aktivitäten zu Konzeption, Realisierung und erneuter Einbuße von Pressfreiheit 1830-1833, (ur. Heinz-Dietrich Fischer in Rainer Schöttle). Bochum 1981, citirano po Jürgen Wilke (izdal): Pressfreiheit: Darmstadt 1984, 26. O teoriji "četrtle sile" pišeta predvsem Boyce, Fourth Estate in Helmut, Diskussion, str. 208 sl. in str. 224 sl.

²⁸ O razvoju tiska v Nemčiji Otto Groth in Kurt Koszyk: Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Geschichte der deutschen Presse, 2. del, Berlin 1966; o nastanku strankarskega tiska predvsem Heinz-Dietrich Fischer: Handbuch der politischen Presse in Deutschland 1480-1980. Düsseldorf 1981, str. 186 sl.; o Britaniji obsežna študija Stephen Koss: The Rise and Fall of the Political Press in Britain. I., II., Chapel Hill / London, 1981/1984.

²⁹ Sistematična razlaga, ki smatra t.i. Penny-Press kot samostojen tip, še manjka. Raziskave o posameznih časopisnih tipih: F. Amaury: Histoire du plus grand quotidien de la Troisième République, *Le Petit Parisien*, 1876-1944. Paris 1972; Lord Burnham: Peterborough Court: Story of the *Daily Telegraph*. London 1955 in M. Edelman: *The Mirror - A Political History*. London 1966; D. Barth: Das Familienblatt - Ein Phänomen der Unterhaltungspresse des 19. Jahrhunderts. Beispiele zur Gründungs- und Verlagsgeschichte, v: Archiv zur Geschichte des Buchhandels 15, 1975, Sp. 121-316, in Hans-Wolfgang Wolter:, Generalanzeiger - das pragmatische Prinzip. Zur Entwicklungsgeschichte und

Nova časopisna podjetja, generalni tiskovni glasniki in družinski listi so bili titulirani za "mnenjske tovarne". Oblikovali so svetovno podobo množic.³⁰ Povezava med tiskovnim poročanjem in politično podobo pa se je delno izražala v želji po obvladanju trga. V tem smislu je bilo odločujoče tradicionalno razumevanje meščanskih častitljivih politikov, ki je izhajalo iz njim dobrobitnega poučevanja in s tem zapeljevanja nepoučenih množic. Na političnem trgu, ustvarjenem s splošno volilno pravico, je izkušnja tekmovanja pokazala potrebo po moderni volilni propagandi.³¹ Prizadevanja po demokratični javnosti so pripeljala do tega, da so javne predstave in prodajni vidiki politike vedno bolj bili v oči. Ti so razpolagali s slabo razvitimi in na lokalna oporišča omejenimi organizacijskimi aparati. V želji po razširitvi svojih političnih programov so potrebovali publiciteto "masovnih medijev" ter časopisnih in plakatnih reklam. Prepričanju, da je tisk kot inštrument množičnih vplivov zelo pomemben, so se pridružili tudi mnogi založniki. Londonski kralj tiska Alfred Harmsworth je bil trdno prepričan, da bi razširitev volilne pravice odprla neslutene možnosti, ki bi vplivale na sestavo političnih razredov. S to analizo se je verjetno motil, vendar je zvenela tako prepričljivo, da mu politični veljaki dolgo želene nobilitacije leta 1905 niso mogli več braniti.³² Rast vpliva in moči, ki so jo doživeli angleški tiskovni lordi, je imela drugačne vzroke. V državah zahodne in srednje Evrope, kjer je prišlo do reforme volilne pravice, je volilni politični razred začutil povečano zakonsko prisilo in naraščajočo potrebo množic po izražanju mnenj. Predstavniki demokratične javnosti pri svojem zastopanju ni več potreboval besedičenja in lažne samozavesti.³³ Nova meščanska javnost ni bila več razpravljalna elita lokalno omejenega veljaštva, prednost je bila dana parlamentu in tisku kot pristojnima organoma političnega razpravljanja. Politika se je morala obrniti na anonimno javnost in se postaviti na nove, demokratične temelje. Pod pogoji moderne volilne pravice so bili odnosi med politiko in javnostjo razosebljeni in "medializirani", pod vplivom medijev. Tisk in mediji so delovali kot samostojne vmesne oblasti, ki niso mogle biti politično izločene niti prirejene, saj so bile gospodarsko neodvisne formacije. Le-te niso več igrale tiste vloge, je tožil mladi Churchill, ki jim je bila določena na odru parlamentarne monarhije.³⁴

Proces politične emancipacije tiska in gospodarske prilagoditve na strukturne spremembe v javnosti je spremenil domneve in ukrepe političnih delovanj. Osebnosti politične elite s poklicnim novinarstvom so morali okrepiti, komunikacijo med politiko in javnostjo pa na novo organizirati. Od 60. let 19. stoletja je v evropskih državah nastalo institucionalizirano področje državnega javnega dela, ki

Typologie des Pressewesens im späten 19. Jahrhundert. Bochum 1981; primerjaj še H.-D. Fischer: Handbuch der politischen Presse Deutschland 1480-1980; I. Rieger: Die wilhelminische Presse im Überblick 1888-1918; J. Kirchner: Das deutsche Zeitschriftenwesen, seine Geschichte und seine Probleme. 2. del. Wiesbaden 1962.

³⁰ Nakazano pri *Requate*.

³¹ Primerjaj *Frank Möller*: Die sich selbst bewußte Massenbeeinflussung. Liberalismus und Propaganda, v: Propaganda in Deutschland. Zur Geschichte der politischen Massenbeeinflussung im 20. Jahrhundert, izdala Gerald Diesner in Rainer Gries. Darmstadt 1996, str. 1-22.

³² *Koss*, Rise and Fall, knj. 2: The Twentieth Century, str. 12.

³³ O teoriji in praksi monarhičnih samoprikazovanj in reprezentacij *Peter Burke*: Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs. Frankfurt / Main 1995 (v angl. 1992), str. 31 sl. in str. 169 sl.

³⁴ Winston Churchill: A Roving Commission, My Early Life. New York 1930, str. 357; citirano po *Ross*, Rise and Fall, knj. 2, str. 12.

je bilo sprva še nesistematizirano.³⁵ Njegove posamezne panoge, neuradni tiskovni biroji, uradni tiskovni oddelki, tiskovni referenti, tiskovni fondi in kontaktni ljudje so se počasi spoznavali, saj je bilo v njihovem interesu razviti trdne stične točke, s katerimi bi postavili temelje za ureditev pravil komunikacije.³⁶ Tiskovni referenti in kupljeni pisuni iz 50. let so še vedno delovali v defenzivni, skoraj subverzivni drži. Tako diskretno delo teh "tiskovnih lakajev" je bilo lahko prikrito, saj so pogosto uporabili neuničljivi pisarniški stil, ki je pripeljal do "kredita in moči".³⁷ Le redki specialisti za tisk so spoznali, da je treba tisk jemati kot samostojen in neodvisen faktor moči, ki ne sme slepiti ne "s črnim ne z belim, ne z napačnim ne s pravim".³⁸ Iz službenih navodil nemškega državnega kanclerja "K uporabi tiska" (izšla so leta 1893), je opaziti še vedno povsem instrumentalen odnos do medijske politike. Tako so uslužbenci tiskovnega biroja pruskega notranjega ministra, ki so imeli svoj vpliv razširjen na *Berliner Correspondenzen*, obdržali nalogo širjenja "uradnih in dejanskih poročil". Ta definicija je kazala relativno omejeno dojemanje medijske politike.³⁹

Spoznanje, da se odnosi do medijev pod pogoji liberalne tiskovne zakonodaje ne dajo več poljubno prirediti, je precej pozno dozorelo tam kjer državno oblastna pravica za vzgojo javnega mnenja še ni bila načeta (kot na primer v Avstriji in Nemčiji). Julius Fröbel, ki je bil dolga leta v službi pri Bismarcku zvestem *Süd-deutschen Zeitung* v Münchnu, je kljub okorelosti države obdržal predstave, da je tiskovna politika vlade preizkušeno sredstvo "vodenja ljudskega mnenja in ljudske

³⁵ Pred skoraj tremi desetletji je *Eberhard Naujoks*: *Pressepolitik und Geschichtswissenschaft*, opozoril na tiskovno politiko kot na "dvomljivo stroko vladnega delovanja". Od takrat je izšlo veliko del o posameznih fazah državno javne politike, primerjaj npr. *Rudolf Stöber*: *Bismarcks geheime Presseorganisation von 1882*, v: *Historische Zeitschrift* 262, 1996, str. 423-453. Primanjkujejo še sistematični orisi tem, ki so vplivale na zgodovino medijev; primerjaj tudi *Ute Daniel/ Wollfram Siemann*: *Propaganda. Meinungskampf, Verführung und politische Sinnstiftung 1789-1989*. Frankfurt / Main 1994, nato še *Wolfgang Piereth*: *Propaganda im 19. Jahrhundert. Die Anfänge aktiver staatlicher Pressepolitik in Deutschland (1800-1871)*, 21-44; in *Diesener / Gries* (izdala): *Propaganda*; prim. tudi starejša dela: *Walter Vogel*: *Die Organisation der amtlichen Presse- und Propagandapolitik des Deutschen Reiches von den Anfängen unter Bismarck bis zum Beginn des Jahres 1933*, v: *Zeitungswissenschaft* 16, 1941; o tiskovni politiki Napoleona III. *Irene Collins*: *The Government and the Newspaper Press in France, 1814-1881*. Oxford 1959, str. 108 sl.; *Irene Fischer-Frauentdienst*: *Bismarcks Pressepolitik*. Münster 1963, *Eberhard Naujoks*: *Bismarck und die Organisation der Regierungspresse*, v: *Historische Zeitschrift* 205, 1967, str. 46-80, in *Manfred Overesch*: *Presse zwischen Lenkung und Freiheit. Preußen und seine offiziöse Zeitung von der Revolution bis zur Reichsgründung (1848 bis 1871/72)*. Pullach 1974.

³⁶ S politično zgodovinsko raziskavo *Stephena Kossa* o angleškem tisku 19. in 20. stoletja lahko primerjamo druga dela (*Rise and Fall*) - v njih bomo spoznali odnos do politike in novinarstva v Franciji, Nemčiji in drugih evropskih državah. V temeljni študiji za nastanek modernega poklicnega novinarstva, ki jo je napisal *Jörg Requate*: *Journalismus als Beruf. Entstehung und Entwicklung Journalistenberufs im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1995, so v središču pozornosti socialni in zgodovinski temelji profesionalizacije. Pomembno bazo za analizo odnosov med politiko in novinarstvom nudijo tudi dela *R. Bellet*: *Presse et Journalisme sous le second Empire*. Paris 1967, *Marc Marti*: *Journalistes parisiens et notoriété vers 1830-1870*, v: *Revue historique* 266, 1981, str. 31-74, *B. M. Palmer*: *Des Petits Journaux aux grandes agences. Naissance du journalisme moderne, 1863-1914*. Paris 1983, *Philip Elliot*: *Professional ideology and organisational change: the journalists since 1800*, v: *Boyce*, *Newspaper history*, str. 173-204.

³⁷ Fröbelov citat o "tiskovnih lakajih" iz 1878: *Naujoks*, *Offiziöse Presse*, str. 166; naslednji citat je iz tajne spomenice o "Organizaciji tiska v in za Bavarsko" iz leta 1852, citirano po *Piereth*, *Propaganda*, str. 36.

³⁸ Pisanje bavarskega notranjega ministra Neumayr-ja kralju Maximilianu II., 31. 05. 1859; citirano po *Piereth*, *Propaganda*, str. 37.

³⁹ Citat po *Peter Jungblut*: *Unter vier Reichskanzlern. Otto Hammann und die Pressepolitik der deutschen Reichsleitung*, v: *Daniel / Siemann*, *Propaganda*, str. 101-117, cit. str. 105, 107.

volje".⁴⁰ Vsa prizadevanja, da bi se dokopali do pol-uradnega tiska ali prikritih subvencij publicistične premoči v javnosti, so se ponesrečila. Prav tako se je ponesrečilo javno dajanje prednosti organom, zvestim vladi ali izraba uradnih monopolov poročanja.⁴¹ Z gradnjo privatnih poročevalskih agencur in založniško

mrežo je izginila tudi poslednja ovira s strani države, ki je ovirala svobodno komuniciranje.⁴²

Zaradi želje, da bi se državni ali strankarski politični vpliv dokopal do privatnih medijskih koncernov, so bili ti opazovani, njihova lastnina pa spoštovana kot neodvisen nosilec odločitev. Z odpravo državnega oglaševalskega monopola in časopisnih davkov so se zadržki za osnovanje založniških podjetij, tudi zaradi novega delniškega prava, odločilno zmanjšali. Zaradi tiskovnega prava liberalne dobe in zaradi neizčrpanega gospodarskega razvojnega potenciala, sta se tiskarska in založniška obrt od 60. let prejšnjega stoletja znatno širili.⁴³ Založniška politika se je orientirala na tržne možnosti. Obljubljala je, da bo pri visokih začetnih izgubah in znatnih investicijskih tveganjih krila 20% glede na vloženi kapital.⁴⁴ Lastnik založbe svoje vloge torej ni več definiral politično, njegov primarni cilj ni bil več priti med politične veljake in elito izobražencev. Uspeh pri osnovanju podjetja pa si je poskušal zagotoviti s tem, da je upošteval spremenjene znanstvene in informacijske potrebe ter potrebe za preživetje ljudskih množic.⁴⁵ Zgodnji primer, ki je navrgel za množičen tisk tipično podjetniško filozofijo, je bil osnovni opis iz leta 1854, ki se je pojavi v *Hannoverschen Couriers*: "V množici bralne publike, ki vsak dan narašča, se vedno glasneje in silneje izraža potreba, da bi v sedanjih časih, ki so tako polni dogodkov, imeli organ, ki bi bil nadstrankarski in ki bi v kratkih in poučnih potezah predstavljal dejstva."⁴⁶ Čeprav list iz svoje narodno liberalne države v prihodnosti ni delal skrivnosti, se je vodeči urednik proti temu zavaroval z organom, ki je bil označen kot "organ nepristranskih, dobrohotnih mož".

Courier-jeva politika podjetništva je prelomila z dvema praviloma političnega žurnalizma 19. stoletja. Nič več se ni označevala kot organ politične javnosti in je ločila tesne, funkcionalne strankarske vezi. "Zunanji dokaz duhovne neodvisnosti" naj bo "ekonomska /neodvisnost/" - tako je leta 1878 Julius Fröbel definiral no-

⁴⁰ Julius Fröbel: Die Gesichtspunkte und Aufgaben der Politik. Leipzig 1878, 435; citirano po Eberhard Naujoks: Die offiziöse Presse und die Gesellschaft (1848/1900), v: Presse und Geschichte. Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. München 1977, str. 157-171, cit. str. 166.

⁴¹ Primerjaj dunajski vladni časopis *Die Presse*. August Zang je z ministrovim prevrednotenjem izgubil velik del svojih naročnikov; Adam Wandruszka: Geschichte einer Zeitung. Das Schicksal der Presse und der Neuen Presse von 1848 bis zur Zweiten Republik. Wien 1958, str. 61 sl.

⁴² G. Storey: Reuter's Century, 1851-1951. London 1951; J. L. Kieve: The Electric Telegraph. Newton Abbot 1973; Horst A. Wessel: Die Entwicklung des elektronischen Nachrichtenwesens in Deutschland und die rheinische Industrie. Wiesbaden 1983; Jorma Ahvenainen: The Role of the Telegraphs in the 19th Century Revolution of Communications, v: Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts, ur. Michael North. Köln / Weimar 1995, str. 73-81; Heinz Dietrich Fischer (ur.): Deutsche Kommunikationskontrolle des 15.-20. Jahrhunderts. München 1982.

⁴³ Alan Lee: The structure, ownership and control of the press, 1855-1914, v: Boyce, Newspaper History, str. 117-130, posebno str. 119 sl.; isti, Origins, str. 274 sl.

⁴⁴ Lee, Structure, str. 120.

⁴⁵ Za začetnika *New Journalism* velja angleški tisk: Prim. J. Curran: Capitalism and control of the press 1800-1975, v: Mass Communication and Society, (ur. J. Curran, M. Gurevitch in J. Wodlocott); Elliott, Professional Ideology.

⁴⁶ Citat po Requate, Journalismus, str. 299.

tranja določila svobodnega tiska. Konkretno je bila založniška samostojnost lahko dosežena le s popolno novo orientacijo publicističnega in žurnalističnega dela. To so uspešno predstavljali vsakodnevni tisk, nedeljski časopisi in družinski časopisi. Ti produkti so utelesili spremenjeno kulturo znanja in vedenja novega časa. Oblikovani so bili na osnovi tržno-ekonomske analize potreb moderne množične javnosti. Povpraševanje je bilo po razumljivih političnih predstavitvah, po gospodarskih, kulturnih, športnih⁴⁷ dogodkih ter zabavnih in lokalnih peripetijah, na kratko: *human interest story*. S tem pa ni prišlo do nazadovanja in propada političnega tiska, kot danes menijo mnogi kritiki nove kulture znanja.⁴⁸ Iz kulturno kritičnega stališča Maximiliana Hardna neznačajan "bizantinski" novi žurnalizem ni imel nobenega upanja za razvoj in obstoj. V upanju na uspeh politične neodvisnosti dnevnega časopisja z meščansko vzgojno zahtevo, je bil Harden grenko razočaran. Kot prosvetljen izobražen meščan in novinar je pogrešal star tip časopisa, ki "ne služi vsakemu gospodu Omnesu in ne podaja uvelih mnenj, temveč poskuša s pogumnim izrazom počasi oblikovati svoje osebno mnenje". On je novi princip Augusta Scherlsa (*Berliner Lokal-Anzeiger*, in ilustrirani *Woche*) "naša beraška čorba za množico" priznal, ni pa ga razumel.⁴⁹ Scherlov koncern je ravno zaradi tega pridobil na političnem vplivu. Stal je na trdnih tleh oglaševalske trgovine in bil je neodvisen od vladnih in strankarskih informacij. Bil je inštrument založnika, kateri mu je pustil svobodno odločitev, ko je šlo za vprašanje uravnavanja publicistične udarne moči.⁵⁰ Pri Hofeju so Scherlove tiskovne proizvode intenzivno preučevali, saj je bilo znano, da so razstavljeni v gostilnah in lokalih društev, da jih prodajajo na ulicah in železniških postajah in da so tako vsakemu, ki jih želi brati, dostopni. Tudi če je založnik strmел za dejstvom "ljudstvo v veri v cesarja", so se nanj in na njegovo podjetje zgrinjali mnogoteri strahovi.⁵¹ V političnih vodilnih krogih je vladala skrb, da bi se iz založniškega konglomerata lahko po vzorcu na Scherl-Pressé razvil skoraj tako nevpliven komunikacijski monopol.

Verjetno so obstajala dejstva, ki so potrjevala, da so bile politične sistemske krize rešene s publicistično povzročenim zanosom javnosti. Dejansko pa so tiskovne kampanje in vojni pohod *Figara* v glavnem zgrešili svoje cilje. Tako se je poskus večine francoskega tiska leta 1914 ponesrečil, propadel je finančni minister Caillaux in njegov davčni načrt. Caillaux je moral končno odstopiti, vendar za to ni bilo krivo razkritje časopisov temveč dejanje njegove žene, s katerim je postal nepriljubljen. Pod vtisom take gonje se je utrdil mit o suvereni moči "četrtle sile". Ta mit se je pustil izkoristiti kot prodajni argument v konkurenčnem boju nasproti

⁴⁷ O publicistični tržni strategiji BZ am Mittag, ki je kot prvi nemški časopis od leta 1905 vseboval športno prilogo, primerjaj Fritz Wirth: *Sport und Massenpresse*, v: *Hundert Jahre Ullstein*, knj. 2, str. 343-367, cit. str. 348.

⁴⁸ Zelo vplivna je bila kritika sociologa *Maxa Ostrogorskega*: *Democracy and the organization of political parties*. knj. 2. London 1902. *Koss*, *Rise and Fall*; *Albert*, *Histoire*.

⁴⁹ Polemika o Scherlovem *Tag*, v: *Die Zukunft* iz 16. 2. 1901, str. 282 sl.; članek "Leichenparade"; 25. 2. 1905, str. 312 sl.; oba citata po B. *Uwe Weller*, Maximilian Harden und die *Zukunft*. Bremen 1970, str. 56 in str. 392, cit. str. 56.

⁵⁰ O uredniški praksi in gospodarskih osnovah novega novinarstva piše *Rudolf Stöber*: *Der Prototyp der deutschen Massenpresse. Der Berliner Lokal-Anzeiger und sein Blattmacher Hugo von Kupffer*, v: *Publizistik* 39, 1994, str. 315-331, posebno str. 324 sl.

⁵¹ Citat po *Hans Erman*: *August Scherl. Dämonie und Erfolg in wilhelminischer Zeit*. Berlin 1954, str. 285.

strankarskemu tisku. V nasprotju s tem se je množični tisk hranil z emancipacijsko tradicijo, ob tem pa se je skliceval na duhovno in ekonomsko neodvisnost. "*Matin* vidi vse, vse ve, vse pove" - tako je urednik ponujal odlike svojega množičnega lista, katerega je okrog leta 1914 v Franciji bralo okrog milijon bralcev. V publicistični samoreklami sta se povezali zahteva razsvetljenstva po resnici in močna samozavest uspešnega medijskega podjetja.⁵² Taka reklama je bila koristna poslovnemu razvoju, saj se je po eni strani sklicevala na razsvetlensko tradicijo, po drugi strani pa se je lotila poskusa politične manipulacije s publicistične pozicije moči. Ko je šel *Matin* med afero Dreyfus svojo pot in se ga je prijel očitek izdaje le-tega, je morala založba računati na drastično znižanje naklade. Mnenje ljudstva je bilo negotovo, nejasno, s časopisnimi gonjami v vseh primerih kratkoročno vplivano, na koncu pa je bilo večinoma na strani zmagovalca. V primeru, če so založniki te izkušnje spregledali in so se politično izpostavili, so tvegali gospodarske izgube.

Izid medijske in komunikacijske revolucije zadnje četrtine 19. stoletja je bil vzpon množičnega tiska, ki se je politično, ekonomsko in duhovno emancipiral od države in družbe. Od države zato ker so odpadle pravne in materialne ovire, ki so tisk v mnogočem ovirale in v določeni meri nanj pritiskale. Od družbenih gibanj pa se je množičen tisk emancipiral kot njihov zaveznik, podpornik ter posrednik pri komuniciranju in posvetovanju s političnimi frakcijami. Kot fenomen *sui generis* je moderni množični tisk sledil primarno ekonomskim zakonom. Zaradi tega mu je bila pripisana eminentna politična učinkovitost. Vendar tisk ni bil industrijsko podjetje v običajnem smislu temveč družbena moč oz. politični faktor moči. Ta ugotovitev je veljala le za nekatere velike založniške koncerte, ki so izšli iz ustanovitvene mrzlice desetletij med 1860-1880. Boj za nadvlado, ki se je začel ob prelomu stoletja in ki je dosegel višek v 20. letih, so preživele le založbe, ki so povezovale velike tržne segmente in ki so imele točno določene politične smernice, katere so morale tudi predstavljati. Hkrati pa te založbe niso smele priznavati strankarskih pripadnosti. Po tem principu sta delovali liberalni skupini Ullstein in Mosse v Berlinu⁵³ ali konzervativni tiskovni koncern Lorda Beaverbrooka v Londonu.⁵⁴ Proces koncentracije je ustvaril suverene velike založnike, ki so se vedli kot poveljniki javnega mnenja. Konzervativni predsednik vlade Baldwin je leta 1931 o angleškem tisku dejal, da po prevzemu oblasti ne prevzame politične odgovornosti in to označil kot "posebno pravico počestnice".⁵⁵ S to ne povsem pravično primero je dal široko razširjenemu prepričanju izraz, da so mediji

⁵² Maurice Bunau-Varilla (1856-1944) je leta 1886 pridobil *Matin* in ga spremenil v delniško družbo. Sam je napisal le malo političnih člankov, vendar je neprestano deloval v redakcijskem delu.; prim.: *Dictionnaire de Biographie Française*, knj. 7, Paris 1956, str. 669.

⁵³ O boju za nadvlado v Berlinu glej *Peter de Mendelssohn: Zeitungsstadt Berlin; Rainer Wagner: Berliner Morgenpost, v: Hundert Jahre Ullstein 1877-1977*, 4 knjige. Berlin 1977, prav tam, str. 9-47, in *Erich Wagner: BZ am Mittag* in *BZ*, v: isto, str. 47-87; splošno o razvoju strankarskega tiska *Fischer, Handbuch*, str. 230, str. 440 sl.

⁵⁴ A. J. P. Taylor: Beaverbrook. London 1972, str. 211 sl.

⁵⁵ Ta očitek, ki ga je Stanley Baldwin navrgel v svojem znamenitem govoru med volilnim bojem 17. 03. 1931 v Queens's Hallu, volilno okrožje St. George's, Westminster, je letel na konzervativna tiskovna lorda Rothermera in Beaverbrooka, ki nista finančno podprla formalnih kandidatov toryjev, temveč lastnega protikandidata; prim. Taylor, Beaverbrook, str. 290 sl; citat po Koss, Rise and Fall, knj. 2, str. 504; primerjaj tudi *Seymore-Ure*, Mass-Media.

prevzeli politično dediščino krone in parlamenta, pri čemer pa zakonska sestava ne igra določene vloge.

Razširjeno mnenje zgodovine medijev je, da naj bi iz medijskih koncernov medvojnega časa izšel destabilizacijski učinek na demokracije zahodne in srednje Evrope.⁵⁶ V finančni povezavi z veliko industrijo so si tiskovni veljaki na podlagi njihovih togo centraliziranih koncernov prizadevali za avtoritaren družbeni red. V zaklonišču liberalnega ustavnega reda je izraba moči medijev lahko dosegla najvišjo točko, pri čemer je bila zelo koristna neomejena svoboda tiska publicističnega boja proti parlamentarni demokraciji. Kontrola, ki jo je izvajal Alfred Hugenberg nad poročevalskim, oglaševalskim in časopisnim trgom, je veljala za dokaz, čeprav je bila tako jasna podreitev interesov koncerna političnim določilom prej izjema kot pravilo.⁵⁷ Tudi konzervativni angleški tisk s *Times*-om na čelu je podpihoval antiparlamentarizem, pri čemer je politiki nekonflikta (pomiritve) publicistično pripravil teren.⁵⁸ Mnenju o nesrečni vlogi tiska je Hermann Ullstein, ki je bil leta 1934 prisiljen v izgon, nasprotoval. Na primeru lastnega koncerna je dokazal, da moč organizacije ni enakopomenska z močjo mnenja. V "času bojov" zgodnjih 30. let so njegovi množični listi dan na dan poskušali demontirati idol množic, a kljub temu je bil Hitler izvoljen tudi od liberalnega bralstva.⁵⁹

III.

Zgodovinska raziskava medijev je bila osredotočena na tekmovanje za nadzor nad komunikacijskimi sredstvi in javno mnenjskimi raziskavami. Državna in strankarska politična propaganda sta se ob tem zdeli kot nadaljevanje politike tiska 19. stoletja z dodanimi modernimi tehnikami masovnih vplivov. Medtem ko sta v totalitarnih sistemih kot propagandistična ost prednjačila film in radio, so demokracije zamudile izrabo novih medijev v državne namene.⁶⁰ Tako je bilo z odpovedjo strokovnjakov, ki so se ukvarjali s *public relations* na javnih radijskih postajah, prepuščeno sovražnikom Weimarske republike področje propagande.⁶¹ Ta teza je pokazala, da je možna organizacija komunikacijsko-politične mišljenjske ustanove od zgoraj in da je politično ravnanje lahko propagandistično izdelano. Temu sledi znanstvena argumentacija po tradicionalnih predstavah državne poli-

⁵⁶ *Mendelssohn, Zeitungsstadt; Bernd Söseman: Im Spiegel der Voß: der Kampf um die Republik*, v: *Hundert Jahre Ullstein*, knj. 2, str. 217-265; o tem piše tudi *Eberhard Kolb: Die Weimarer Republik*, 2. izdaja. München 1988, str. 123.

⁵⁷ *Dankwart Guratzsch: Macht durch Organisation. Die Grundlegung des Hugenberg'schen Presseimperiums*. Düsseldorf 1974, str. 344 sl., in *J. A. Leopold: Alfred Hugenberg. The Radical Nationalist Campaign against the Weimar Republic*. New Haven / London 1977; *Helmuth Bauer: Die Presse und die öffentliche Meinung*. München 1965, str. 29.

⁵⁸ *Taylor, Beaverbrook*, str. 329 in str. 344 sl.; *Koss*, knj. 2, str. 506 in str. 553 sl.

⁵⁹ *Hermann Ullstein.: The Rise and Fall of the House of Ullstein*. New York 1943, 217; *isti*, Aus *Ullsteins großer Zeit*, v: *Hundert Jahre Ullstein*, knj. 1, str. 133-153.

⁶⁰ Predvsem pomembna je interpretacija *Ute Daniel: Die Politik der Propaganda. Zur Praxis gouvernementaler Selbstrepräsentationen vom Kaiserreich bis zur Bundesrepublik*, *Propaganda*, str. 44-83, posebno str. 58 sl., in *Heinz-Dietrich Fischer* (ur.): *Deutsche Kommunikationskontrolle des 15. bis 20. Jahrhunderts*. München 1982.

⁶¹ *Daniel, Propaganda*, str. 63. *Karl Christian Führer: Auf dem Weg zur "Massenkultur"? Kino und Rundfunk in der Weimarer Republik*, v: *HZ* 262, 1996, 739-783, posebno str. 771 sl.; primerjaj tudi *Winfried B. Lerg: Rundfunkpolitik in der Weimarer Republik*. München 1980.

tike medijev o javnosti, ki se pusti upravljati s pedagoškim pristopom. Dejansko pa je bilo usmerjanje javnega mnenja skozi vladno uradno poročevalsko mrežo že med 1. svetovno vojno spoznano za napačno obveščanje in zaradi tega diskreditirano. Ljudsko mnenje je državne tiskovne urade in njihovo osebje zaničevalo, zato je sledilo le še malo poskusov, da bi "razsvetljenski dejavnosti" "uradov, ki so poročanje ovirali" in žurnalistom v državnih službah pripisovali preveliko veljavo.⁶²

Počasi je tudi svobodni tisk izgubil na informacijski vrednosti in verodostojnosti. Nacionalnim poklicno novinarskim zvezam, ki so bile osnovane kmalu po prelomu stoletja, ni uspelo, da bi se predstavile kot "zagovorniki javnosti" in kot enotno javno mnenje.⁶³ Pluralizacija in komercializacija mnenjskega trga sta nezadržno korakali naprej. S pospešenim prilagoditvenim procesom potrebam množic je bilo vodenje javnega mnenja vodečih tiskovnih organov in sloves novinarskih elit relativizirano. Nič ni govorilo v prid povečanju vpliva medijev v času visoke kvantitativnosti izdajanja informacij, mnenj in reklam. Gospodarski proces koncentracije je brez dvoma omejil izbor informacijskih virov na deželne regije oz. področja manjših mest. S tem pogosto povezana predstava, da je gospodovalni položaj posameznih publicističnih koncernov gradil informacijski monopol, je zmotna. Prenos znanja se izvršuje na mnogotere načine. Različna mnenja, podoba sveta in politične možnosti so odvisni od vnaprej določenih nastavitvev in predvsem od eksistencialnih izkušenj v vsakdanjem svetu.

Vendarle sta privatna koncentracija publicistične moči in propagandistična zloraba novega radijskega medija v Evropi in v ZDA ter skozi nacionalsocializem izsilili intenzivno diskusijo o odnosih z demokracijo in mediji.⁶⁴ Čeprav so bile nacionalne izkušnje drugačne od medijskih, so si bili njihovi zaključni sklepi podobni v pomembni skupni točki. Tako je bila v Angliji leta 1947 ustanovljena kraljeva komisija, ki je preiskovala tiskovne zadeve. Leta 1949 je podala zaključno poročilo. Menila je, da je politično poročanje v Evropi spregledalo "standarde", ki so veljali še v predvojnem času. To pa bi lahko ogrozilo demokracijo.⁶⁵ Obtožba je merila na to, da politični žurnalizem ni več zvest svoji nalogi, to je slediti razsvetljenstvu, ki je zvesto resnici.

Kaj je bilo s tem mišljeno? Kritika komisije je ciljala predvsem na temeljito, revolucionarno spremembo publicističnih predstavitev in oblik in vsebine. V vojnem času se je oblikoval nov stil, to je vojno poročanje. Vpeljala sta ga časopisa *Daily Express* in *Daily Mirror*. Priloga tega poročanja je bila stilirana s slikovitimi reportažami, vsebina je bila skrajšana, poudarek je bil na opisih v strastni, zanosni

⁶² Hartwig Gebhardt: Organisierte Kommunikation als Herrschaftstechnik. Zur Entwicklungsgeschichte staatlicher Öffentlichkeitsarbeit, v: *Publizistik* 39, 1994, str. 175-190, cit. str. 178 sl.; za vojno propagando primerjaj Wilhelm Deist: *Militär und Innenpolitik im Weltkrieg 1914-1918*. Düsseldorf 1970.

⁶³ O poklicni zavezi *National Union of Journalists*, ki je zrasla iz razkola *National Association of Journalists* iz leta 1886, osnovana pa je bila leta 1907, piše C. J. Bundock: *The National Union of Journalists*.

⁶⁴ O diskusiji v ZDA piše Douglass Carter: *The Fourth Branch of Government*. Boston 1959, o ameriški politiki tiska v Nemčiji Harold Hurwitz: *Die Stunde Null der deutschen Presse. Die amerikanische Pressepolitik in Deutschland 1945-1949*. Köln 1972, str. 34 sl.

⁶⁵ O delovanju kraljeve komisije za tisk (1947-1949) primerjaj predvsem Koss, knj. 2, str. 632 sl.; Taylor, Beaverbrook, str. 584 sl., primerjaj še publikacijo parlamentarnih poslancev in izdajateljev *Spectator Willson Harris: The Daily Press*. London 1947 (prva izdaja 1943) in polemiko izdajatelja *Manchester Guardian* in *New Statesman*; Kingsley Martin: *The Press the Public Wants*. London 1947.

dikciji in na zahtevi po senzacionalnosti. Politični razred je obžaloval izgubo pobude po moči definicije in jezikovni ter pojmovni kompetenci, s tem pa privilegiranega pristopa k javnosti. Politični komunikacijski center, se pravi parlament, vlada in stranke, se je kot vir politične širitve poročevalstva prikazoval kot samozaložniški aparat, saj je s tem poskušal pridobiti na kvaliteti.

V tem kontekstu je opazna tudi oživljena diskusija o omejitvi svobode tiska z individualnim pravom, ki naj bi bila zagotovljena z javno-pravnim nadzorom.⁶⁶ Iz zahteve po ustavno-pravni "osnovni pravici", ki bi zagotovila potrebne informacije, je bilo izpeljano državno intervencijsko pravo. To je vpeljalo po letu 1945 v evropske države novo medijsko politiko, ki se je tikala radia in televizije. Politična ustanoviteljska generacija Zvezne republike Nemčije se je po prevzemu deželnih radijskih postaj držala tradicionalne politike medijev predvojnega časa, ki naj bi sedaj služila demokratično mišljenjski ustanovi.⁶⁷ S pluralistično sestavljenimi radijskimi odbori deželnih postaj se je med tem mnenjem in zahtevami zaveznikov po ustanovitvi "od države neodvisnega" radia v letih 1948/49 pojavil kompromis.⁶⁸ Ta rešitev je bila v nasprotju z nacionalno medijsko politiko zahodnevropskih zmagovalk, ki so pod vplivom socialne in politične polarizacije 20. in 30. let tega stoletja pretrgale s tradicijo in zavile na pot državnega socializma. Nova medijska politika je v prvi vrsti prizadela razvijajoč radijski medij, ki je bil od svojega začetka nadzorovan s strani države in naj bi deloval kot protiutež informacijskemu monopolu tiska. Tudi tiskovno pravo je bilo močnejše nadzorovano in podvrženo kritični diskusiji.⁶⁹ Pravne in administrativne omejitve so bile največkrat priznane z zgodovinskimi argumenti, saj izvirne misli svobode tiska vsebujejo moralno obveznost do "resnici zvestemu" obveščanju javnosti. Vse to pa zaradi namena po nepristranskih, svobodnih oblikah mišljenja.⁷⁰ Svarilo nekega britanskega kritika iz leta 1945 se glasi: "Newspapers, do not seek to fulfil the function of systematic truth-seeking that the early democrats accorded them. (Časopisi, ne poskušajte izpopolniti sistematične funkcije iskanja resnice, kateremu so se posvetili zgodnji demokrati)."⁷¹

Debata, vpeljana v 40. in 50. letih 20. stoletja kot funkcija medijev v demokratični družbi, je odražala globoko spremembo strukture. Njegovi izidi, ki naj bi bili tu kratko orisani v luči novejših raziskovalnih dognanj, opisujejo jedro tistega, kar je v splošni znanstveni jezikovni rabi združeno s pojmom "medijska družba".

1. S postopnim popuščanjem državnega radijskega monopola se je končalo obdobje evropske zgodovine medijev. Ta zgodovina je bila vtisnjena z instrumen-

⁶⁶ Začetke te diskusije predstavljajo prispevki Wilke (izdal), *Pressefreiheit*, str. 267 sl.; primerjaj *Martin Löffler: Presserecht*. München / Berlin 1955 *Dieter Stammer: Die Presse als soziale und verfassungsrechtliche Institution*. Berlin 1971; *Eugen Kogon: Vom Elend unserer Presse*, v: *Frankfurter Hefte* 3, 1948, str. 614 sl.

⁶⁷ *Norbert Frei: Hörfunk und Fernsehen*, v: *Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. I-IV, 2. izdaja, Frankfurt / Main 1989, knj. 4: Kultur, str. 417-464, str. 420 sl.

⁶⁸ *Hans Bausch: Rundfunkpolitik nach 1945*. I., II., München 1980, 1. del: 1945-1962, str. 33.

⁶⁹ *Histoire générale de la presse*, knj. 3, str. 56 sl. in str. 473 sl.; *R. Pinto: La liberté d'opinion et d'information*. Paris 1955.

⁷⁰ *Norbert Frei: "Was ist Wahrheit?" Der Versuch einer Bundespressegesetzgebung 1951/52*, v: *Idee und Wirklichkeit des Journalismus*. München 1988, (ur. Hans Wagner), str. 75-91; *T. Peterson: The social responsibility theory*, v: *Four theories of the press*. Urbana, III. 1963.

⁷¹ *Kingsley Martin: Truth and the Public*. London 1945, str. 24; primerjaj diskusijo o izoblikovanju člena 5 osnovnega zakona parlamentarnega zbora, v izvlečkih pri *Klaus-Berto von Doemming: Rudolf Werner Füßlein in Werner Matz, Entstehungsgeschichte der Artikel des Grundgesetzes*, v: *Pressefreiheit*, str. 267-291, zlasti str. 274 sl.

talnim razumevanjem državne medijske politike in z emancipacijo ter samopotrjevanjem medijev. Obdobje evropske zgodovine medijev se je začelo s cenzuro in pritiskom. V srednjem, liberalnem obdobju se je z indirektnimi državnimi vplivi in propagando komaj izvršil vzpon neodvisnega tiska (od približno 1860). To obdobje se je končalo z ničnim poskusom utemeljiti centralni državni ali na primer strankarski monopol v novih medijih demokratične povojne Evrope. Počasi je v političnih strankah naraščal vpogled v nezmožnost kontrole obsežnih komunikacij. Strinjanje z odpovedjo pravnih in administrativnih posegov v ustavno pravno zajamčeno svobodo mnenja je temeljno spremenilo *odnos do politike in medijev*.⁷² Do takrat je bila medijska politika določena s konfrontacijo in politično sliko posameznih taborov, po letu 1945 pa so se razvile osebne zveze med posameznimi politikami in novinarji, ki niso temeljili na transparentni in javnosti temveč na diskretnosti in ekskluzivnosti. K vsakodnevni rutini profesionalnih odnosov med poklicnimi politikami in poklicnimi novinarji je spadal "zaupljiv pogovor v ozadju". Ta je potekal z izvoljenimi novinarji in z možnostjo prepovedi objave neželenih informacij.⁷³ Mehanizem izbiranja in izključevanja je ustvaril specifično bližino in novo vzajemno odvisnost med politiko in novinarstvom.⁷⁴ Tako je bilo računati na lojalen odnos do vseh obravnavanih tem. Nek britanski poslanec je ob primerjavi poklicne prakse prvih let tega stoletja z novinarskim delom povojnega obdobja definiral to kot "deal" dveh enakopravnih partnerjev, pri čemer ena stran plača premijo za "informacijsko vrzel" druge. Politiki so bili za svoje diskretne indiskretnosti pogosteje honorirani s *personal publicity* in določeno podobo v javnosti kot pa z materialnimi sredstvi.⁷⁵

2. Druga odločujoča prelomna točka v mlajši zgodovini medijev se dotika *odnosa do politike in javnosti*. Nove tehnične možnosti podajanja audio-vizualnih medijev so povišale efekt komunikacije.⁷⁶ *Medijska* javnost je kot posrednik in

⁷² Tako imenovana televizijska sodba zveznega ustavnega sodišča (28. 2. 1961) in "Spiegel-Affäre" 1968 kažeta, da ta proces ni potekal brez ovir; prim. *Günter Zehner* (ur.): *Der Fernsehstreit vor dem Bundesverfassungsgericht*. I., II. Karlsruhe 1965; *Frei*, Hörfunk und Fernsehen, interpretira zgodovino radia v ZRN v tradiciji državnih in strankarsko-političnih vplivov. Precenjuje delovanje radijskih družb, ki so bile oblikovane s strankarskimi nameni in so delovale kot naprave javnega prava. Po 5. 8. 1950, ko je bila ustanovljena skupnost radijskih postaj Nemčije, je bila očitna razlika med vzhodnim in južноеvropskim tipom državnih postaj. Za zgodovino radia primerjaj še *Bausch*, Rundfunkpolitik, I. del; o Adenauerjevih načrtih *Rolf Steininger*: Rundfunkpolitik im ersten Kabinett Adenauer, v: *Rundfunk und Politik 1923/1973*, (ur. R. Steiniger in Winfried B. Lerg, 341-385; za Anglijo *Assa Briggs* *The BBC. The first fifty years*. Oxford / New York 1985, str. 35 sl., in *Bernard Galtier*: *Les médias britanniques et la Guerre des Malouines: la crise de la B. B. C.*, v: *Le Quatrième Pouvoir en Grande-Bretagne depuis 1855*. Actes du Colloque du Centre d'Histoire des Civilisations de Langue Anglaise Université de Picardie, 30-31 Mars 1990. La Garenne-Colombes 1990, str. 109-125.

⁷³ O tem piše *Karl-Günther von Hase* (ur.): *Adenauer und die Presse*. Bonn 1988.

⁷⁴ O osnovanju in podlagi profesionalizacije predvsem *Requate*, Journalismus; *Koss*, Rise and Fall, knj. 2, str. 614 sl.; za Francijo *Martin*, Journalistes, in *Thomas Ferenczi*: *L'invention du journalisme en France. Naissance de la presse moderne à la fin du XIXème siècle*. Paris 1993.

⁷⁵ Članek je izšel aprila 1947 v *World's Press News*. Višek je dosegel v domnevi "that it was common practice /.../ to accept bribes in return for 'leaks' to the press"; glej *Koss*, Rise and Fall, knj. 2, str. 637.

⁷⁶ O elektronski medijski komunikaciji primerjaj *Tom Rosenstiel*: *Strange Bedfellows. How Television and the Presidential Candidates changed American Politics*, 1992. New York 1993; primerjaj *Ulrich Sarcinelli*: *Massenmedien und Politikvermittlung. Eine Problem- und Forschungsskizze*, v: *Medien und Politik*, (ur. Gerhard W. Wittkämpfer). Darmstadt 1992, str. 37-62; *Wolfgang Jäger*: *Fernsehen und Demokratie. Scheinplebiszitäre Tendenzen und Repräsentation in den USA, Großbritannien, Frankreich und Deutschland*. München 1992. Ena prvih empiričnih raziskav o delovanju

oblikovalec podobe pravzaprav začetnik političnega predstavnštva. Audio-vizualen medij potrebuje manj besedila, jezika, znakov in več elektronskih slik. Prepričati mora s svojo sliko in obliko. Ti vizualni zapisi zgodovinarjem predstavljajo izziv.⁷⁷ *Political marketing* se je počasi oblikoval kot samostojna obrt. Medijski svetovalci so nadomestili agit-propagandno osebje strank. Politični svetovalci in volilni štab ameriških predsedniških kandidatov so na začetku 70. let 20. stoletja zaposlovali približno tri ducate specialistov za medijski management, med drugim tudi *Public Relation Counselors, Marketing Researcher, Social Psychologists, Radio and TV Producer, Television in Speech Coach*.⁷⁸

Medializacija in komercializacija politične komunikacije sta nase potegnili kulturno kritične komentarje. Obtoženi sta bili depolitizacije javnosti, češ da se ukvarjata z zabavlaškim novinarstvom in posebljanjem predstave politične vsebine.⁷⁹ Množična politična mobilizacija je bila vedno povezana z zabavo, v komunikaciji z določenimi političnimi cilji pa je bila posrednik vedno posamezna oseba oziroma več določenih oseb. Obe tendenci sta sestavna elementa procesa oblikovanja politične zavesti v zastopajočih demokracijah. V tej kritiki se kaže tudi komunikacijsko-teoretičen koncept, kateri predvideva kontrolirano moč (medijev) razumnega diskurza kot normativno idejo in terja racionalno ravnanje političnih akterjev.⁸⁰ Temu vzorcu nudijo izhodišče tudi konstruktivistične teorije. Zrcalno rešijo dozdeven racionalno komunikativen kontekst v "miselni zgradbi" predočenih resničnosti in oblikujejo nove socialne svetove.⁸¹ V obeh dostavkih leži idealno razumevanje politike in javnosti. To je stara predstava o politično participirani javnosti, in je prisotna v permanentnem dialogu s političnimi ravnmi odločanja. To je komunikacijski model, ki izključuje obstoj pluralistične javnosti.

Nov problem se pojavi, če človek opazuje zgradbo resničnosti skozi medije kot konstruktiven, ne le kot funkcionalen fenomen komunikacije. Razpravljanje med mediji, politiko in javnostjo se potem zdi kot relativen stik, ki služi realni interpretaciji. Primer naj bo t.i. "televizijsko mnenje" zveznega ustavnega zakona iz 28. 02. 1961, ki izraža sledeče: "Radio je več kot 'medij' javno mnenjske podobe; je eminenten 'faktor' javno mnenjske podobe /.../".⁸² Ta sodna ugotovitev je hotela utemeljiti sodbo, da je treba državne posege v svobodo radia preprečiti, saj bi bila v nasprotnem primeru to kršitev pravno jamčene svobode mnenja. Iz današnje perspektive bi o tem lahko mislili drugače. Zastrašujoča instrumentalizacija medijev ni nastopila z namenom državnega informacijskega monopola ali strankarsko-političnega oblikovanja mnenj. Zdi se, kot da bi politična prizadevanja

masovnega medija televizije: Kurt Lang: Zuschauerreaktionen bei den Kennedy-Nixon-Debatten, v: *Rundfunk & Fernsehen* 9, 1961, str. 162-287.

⁷⁷ Pionirska študija na tem področju je delo Marion G. Müller: Politische Bildstrategien am amerikanischen Präsidentschaftswahlkampf 1828-1996. Berlin 1997. Ta razprava ne raziskuje le televizije temveč tudi volilni plakat in njegov jezikovni in vizualni pomen.

⁷⁸ Natančen seznam najdemo pri Robert Agranoff (ur.), *The New Style in Election Campaigns*. 2. izdaja. Boston 1975, str. 25.

⁷⁹ "Klasik", na katerega se ta kulturno kritičen žanr sklicuje je Neil Postman: *Wir amüsieren uns zu Tode. Urteilsbildung im Zeitalter der Unterhaltungsindustrie*. 3. izdaja. Frankfurt / Main 1985.

⁸⁰ Jürgen Habermas, *Kommunikationstheorie*.

⁸¹ Peter. L. Berger / Thomas Luckmann: *Die gesellschaftliche Konstruktion von Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Frankfurt / Main 1992 (v angleščini 1966), v naslonitvi na Alfred Schütz: *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. 6. izdaja. Frankfurt / Main 1993 (1. izd. 1932).

⁸² Zehmer, *Fernsehstreit*, knj. 2, str. 331 sl.

po komunikaciji od preloma stoletja prehajala na medije. Dosegljivost in nagovor javnosti v obdobju množičnih medijev je brez precedensa. Ne da bi beseda tekla o poceni medijski polemiki, mora biti opazna tudi zveza med političnimi razpravljanji v *medijski* javnosti in upadajočo pripravljenostjo javnosti za direktno in osebno politično participacijo.

Zgodovina modernih medijev, ki je napisana šele v drobcih, bo v bodoče koncentrirana na dva vidika:

- prvič- na vprašanje, ki v tej razpravi ni bilo obravnavano, to je, kako so se naši življenjski vzorci spreminjali pod vplivom medijev in se spreminjajo še danes.

- drugič- na dejstvo, da je konstrukcija resničnosti skozi medije kot samostojen faktor posegla v delovanje družbenih akterjev in njihovo zaznavanje realnosti.

Da bi razumeli to tretjo plat zgodovinske "realnosti", se moramo oddaljiti od preprostih teorij množičnih vplivov. Te bi bil le refleks na zgodovinske napačne ocene političnega nosilca odločitev v občevanju z mediji. Nasproti časovno vzporedni eksistenci je realna interpretacija, ki gradi poseben komunikacijski stik v politiki, javnosti in medijih. Kako bi bil tak program realiziran in kako bi lahko zgodovinsko odločujoče dogodke in opcije delovanja interpretirali na novo s tem, da bi prišteli vse medijske perspektive. To bo pokazano v naslednjem poglavju na primeru matične dežele medijske demokracije.

IV.

Na 25. obletnico kubanske krize je oktobra 1987 prišlo do konference ameriških in sovjetskih zgodovinarjev z bivšimi ameriškimi in sovjetskimi nosilci oblasti.⁸³ O vzrokih in poteku konflikta so prevladovala različna mnenja, vendar so udeleženci soglašali v bistveni točki njihove analize. Obe jedrski velesili sta bili med krizo v negotovosti glede konkretnih namenov nasprotne strani. Prepričanje, da lahko nasprotnik napade prvi in nevednost, kako bi se izšli lastni vojaški ukrepi in posegi, sta stopnjevali vzajemen občutek ogroženosti. Ta pa bi lahko sprožil vojaški spopad. Vladal je "komunikacijski problem", kot je to situacijo okarakteriziral bivši obrambni minister Mc Namara.

V televizijskem nagovoru je ameriški predsednik 22. oktobra 1962 informiral svetovno javnost o atomskih raketah na Kubi in o ukrepih ZDA. Kennedyjev korak v javnost ni bil le na sovjetski strani doživet kot trenutek zaostritve krize. Zakaj je predsednik otežil tajna pogajanja s Sovjetsko zvezo, ki so takrat že stekla? Vsi udeleženci konference so neodvisno drug od drugega potrdili, da je hotel Kennedy s svojim govorom prehiteti pričakovano poročanje po medijih. V nekontroliranem, dramatičnem tveganju prehiteti medije se je štab predsednikovih svetovalcev odločil za ofenzivno komunikacijo.

Kot se je pokazalo, so bile vse bojzani glede medijev neosnovane. Glavni komentatorji dveh pomembnih dnevnih časopisov so zatajili svoje informacije.⁸⁴ V trinajstih kriznih dnevih se je poročevalstvo gibalo v okvirih uradnih inter-

⁸³ Tri konference v Hawk's Cay-u, Cambridge / Ma.-u in Moskvi so dokumentirane in komentirane v: *On the Brink. Americans and Soviet reexamine the Cuban Missil Crisis*, (ur. James Blight / David A. Welch). New York 1990.

⁸⁴ Dejstva, da je bila eskadrilja bombnikov ZDA na najvišji stopnji pripravljenosti, pred mediji niso mogli dolgo skrivati.

pretacij.⁸⁵ Kennedy in Hruščov, ki sta do tedaj televizijske medije spretno uporabljala kot instrument politične komunikacije, sta iz krize potegnili neposredne sklepe. Zanašala sta se na arhaična komunikacijska sredstva, nenazadnje na direktno linijo "rdečega telefona", ki je bila vzpostavljena kot preventivno sredstvo v obdobju krize.

Samostojne pristojnosti medijev, priskrbeti in interpretirati poročila, so pomemben faktor političnega procesa odločanja. Zgodovina medijev ne more biti več dolgo obravnavana le kot kulturni fenomen, kot sfera govorno-simboličnega sredstva med pošiljateljem in prejemnikom, kot "nauk komunikacije".⁸⁶ Tudi kulturna širitev⁸⁷ se je izkazala kot dvomljiva metoda dobička. Medtem ko z mediji prelaga tehtnost na raven pomembnosti, na diskurz v medijih in dozdevne miselne ustanove, zanemarija pomembnejše, politične dimenzije: medijske revolucije druge polovice 19. stoletja in 30. let 20. stoletja opozarjajo, da moramo zgodovino medijev jemati v prvi vrsti kot del politične zgodovine. Politični zgodovini, ki oblast razume tudi kot javen prikaz zahteve po izkazovanju moči, katere pogledi so se usmerili na oblike prikaza in medializacije moči, tretjič pa upošteva, da je politično delovanje pod vplivom interpretacije resničnosti skozi medije vedno spremenjeno.

Prevedla Mojca Šorn

Andreas Schulz

DER AUFSTIEG DER "VIERTEN GEWALT"

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Mittelpunkt der Studie steht die Entwicklung von Medienmacht in Europa von der Emanzipation der Presse im 19. Jahrhundert bis zur Kommunikationsrevolution der Gegenwart. Mit dem Entstehen der Massenpresse seit den 1860er Jahren entfernte sich das Medium immer weiter von seiner klassischen aufklärerischen Funktion. Das spezifische Prestige der Presse hatte ursprünglich darauf beruht, als kritische und kontrollierende Instanz der öffentlichen Meinung gegen den absolutistischen Obrigkeitsstaat Gehör verschafft und letztlich damit auch der Demokratisierung den Weg geebnet zu haben. Die von der liberalen Staatsrechtstheorie entwickelte Vorstellung von der demokratischen Funktion der "vierten Gewalt" hat tiefe Spuren im europäischen Verfassungsrecht und in der Praxis des politischen Umgangs mit den Medien hinterlassen. Dadurch ist auch in der historischen Forschung gelegentlich der Aufstieg der Presse und die Entwicklung der Medien allzusehr als eine erfolgreiche Emanzipations- und Modernisierungsgeschichte betrachtet worden.

Indem die Mediengeschichte positiv wie negativ zumeist an ihrem idealen aufklärerischen Anspruch gemessen wird, gerät die Tatsache aus dem Blick, daß sich das Verhältnis von Politik, Medien und Öffentlichkeit seit dem letzten Viertel des 19. Jahrhunderts grundlegend verändert hat. Im Zuge

⁸⁵ Primerjaj z *Michael R. Beschlos*; Powergame - Kennedy und Hruščov. Die Krisenjahre 1960 bis 1963. Düsseldorf 1991, str. 453 sl.; Iz perspektive udeležencev pišejo *On the Brink*; str. 21 sl.; *Robert Kennedy*: Dreizehn Tage. Die Verhinderung des Dritten Weltkrieges durch die Brüder Kennedy. Bern / München / Wien 1969, str. 120 sl.; *Chruschtschow erinnert sich*. Die authentischen Memoiren, ur. Strobe Talbott. Reinbek 1992 (v angleščini 1971); Pierre Salinger, With Kennedy. London 1967, str. 259 sl.

⁸⁶ To je bila v sredini 70. let tega stoletja vprico organizacijsko utrjene znanosti o medijih upravičena terjatev; nekaj o tem *Lerg*, Pressegeschichte.

⁸⁷ Primerjaj z znanstvenimi članki, ki vpeljujejo diskurzivne strategije interakcij, samoupodobitev in masovne vplive kot novo predmetno področje razširjene znanosti komunikacije: *Barry R. Schlenker*: Impression Management: The Self-Concept, Social Identity and Interpersonal Relationships. Monterey 1980; *Astrid Schütz*: Die Wirkung unterschiedlicher Selbstdarstellungsstrategien. Jugendliche beurteilen die Auftritte von Spitzenpolitikern, v: *Publizistik* 39, 1994, str. 289-307.

der Liberalisierung der kontinentalen Kommunikationsstrukturen in Europa, die bis 1918 zur schrittweisen Durchsetzung institutioneller Garantien der Meinungs- und Pressefreiheit führte, vollzog sich ein bemerkenswerter Funktionswandel: die Entstehung einer autonomen, "unregulierten Medienmacht, einer gewissermaßen so nicht intendierten vierten Gewalt, der selbst kein kontrollierendes verfassungsrechtliches Gegengewicht gegenüberstand. Dieser säkulare Vorgang war an zwei historische Bedingungen geknüpft. Zum ersten beruhte die gewachsene Bedeutung der Medien in der pluralen Öffentlichkeit eines kommerzialisierten Meinungsmarktes auf ihren vor allem technisch immens gesteigerten Möglichkeiten, anschauliche Interpretationen von Wirklichkeit zu liefern. Von dieser spezifischen Informations- und Deutungskompetenz der Medien wurde das Handeln politischer Entscheidungsträger weit mehr beeinflusst als der Prozeß der öffentlichen Meinungsbildung selbst. Die zweite Voraussetzung für den Aufstieg der Medien bildet die voranschreitende Demokratisierung der politischen Ordnungen der europäischen Staatenwelt. Im Übergang von der partizipatorischen Teilöffentlichkeit des 19. Jahrhunderts zur konsumierenden Massenöffentlichkeit der Moderne wuchs in den entstehenden Demokratien der Zwang, Politik zu inszenieren und zu medialisieren. Demokratische Regierungen und Parteien benötigten zunehmend den Medienzugang als Vermittlungsebene zur politischen Öffentlichkeit, um ihre Botschaften wirksam zu verbreiten und Wählermassen zu mobilisieren. Dadurch wurden Politik und Medien immer enger vernetzt, bis hin zur wechselseitigen Abhängigkeit des politischen Führungspersonals von der Medienberichterstattung und des professionellen Journalisten vom Informationsfluß aus den politischen Entscheidungszentralen.

Unter den technischen Bedingungen des elektronischen Medienzeitalters verstärkte sich seit den 1930er Jahren die Tendenz zum political marketing durch öffentliche Selbstdarstellung. Damit veränderten sich auch die Beziehungen zwischen Politik und Öffentlichkeit. Die neuen audio-visuellen Medien erhöhten den massenwirksamen, emotionalen Effekt politischer Kommunikation. Zugleich wurde Politik immer weniger auf Parteiveranstaltungen und -versammlungen, durch Programme und Manifeste, durch Straßenpropaganda und Plakatwerbung vermittelt. Der politische Kommunikationsprozeß verlagerte sich aus dem öffentlichen Raum in die Medienöffentlichkeit, und die Weitergabe und Aufnahme politischer Inhalte wurde entsprechend kommerzialisiert und privatisiert. Kulturkritische Kommentare bis hinein in die wissenschaftliche Forschungsdiskussion beklagen deshalb gegenwärtig eine "Entpolitisierung der Öffentlichkeit" und eine zunehmende "Personalisierung von Politik" durch den Unterhaltungsjournalismus. Dieser Kritik liegt allerdings ein ideales, geradezu romantisches Verständnis von einer politisch partizipierenden Öffentlichkeit zugrunde, in der wenige aufgeklärte Meinungsführer in einem vernünftigen Diskurs mit der politischen Entscheidungsebene stehen - ein Kommunikationsmodell, das die Existenz einer pluralen und rezeptiven Massenöffentlichkeit theoretisch ausschließt. In der gesellschaftlichen Praxis herrscht jedoch ein eher loser Kommunikationszusammenhang zwischen Medien, Politik und Öffentlichkeit, in dem häufig wechselnde und konkurrierende, meist nur bedingt miteinander vermittelte Realitätsinterpretationen nebeneinander bestehen. Eine künftige Mediengeschichte sollte sich deshalb vor simplen funktionalistischen Massenmanipulationstheorien hüten. Vielmehr gilt es, den säkularen Entstehungsprozeß der modernen Mediengesellschaft nicht isoliert, sondern stets in engem Zusammenhang mit dem politischen Verhaltenswandel in den europäischen Demokratien zu betrachten.

Zapisi

1.02
Prejeto 4. 5. 1999

UDK 351.812(497.4)"183/1991"

Maruša Pleterski*

Upravna ureditev železnic na Slovenskem od začetkov do leta 1991

IZVLEČEK

Železnica in njeno upravljanje mora biti zaradi zapletenosti njenega delovanja posebno dobro organizirano. Na slovensko ozemlje je železnica prišla sorazmerno zgodaj po uvedbi te nove prometne panoge v Evropo in avstrijska monarhija je bila ena prvih držav, ki je železniško politiko oblikovala načrtno. Vzporedno z gradnjo prog in rastočim prometom se je razvijala in spreminjala tudi organizacijska struktura železnic. Na upravljanje železnice so vplivale politične spremembe. Za vodenje železniškega prometa je bil vzpostavljen velik in zapleten aparat. Avtorica predstavlja, kako je država v posameznih obdobjih (pred 1. svetovno vojno, med svetovnima vojnama in po njej) organizirala upravljanje železnice.

Ključne besede: promet, železnica, uprava, država

ABSTRACT

ADMINISTRATIVE ORGANISATION OF THE RAILWAYS IN SLOVENIA FROM ITS BEGINNINGS UNTIL 1991

The complexity of a railway system demands an extremely well organised management. Relatively soon after the introduction of this new transportation mode in Europe, in 1830's, the railway network extended throughout the Austro-Hungarian Empire, including the Slovenian territory. The construction of tracks and growing traffic were accompanied by the development and changes in the operational and administrative structure of the national railways. The railways management in Slovenia has always been influenced by current political changes. A large and complex system was set up for the management of railway traffic. The author shows how the railway management was organised by the state in the periods before the First World War, between the two World Wars, and after the Second World War.

Key words: transport, railway, administration, state

* mag., višja kustodinja-arhivistka, Slovenske železnice, SI-1000 Ljubljana, Kolodvorska 11

Po prvih uspehah vožnjah vlaka s parno lokomotivo so ljudje v razvoju in gradnji železniških prog videli gospodarski napredek, zato so se že v tridesetih letih 19. stoletja železniške proge hitro razširile po Evropi. Države so sprevidele, da je pri novi prometni panogi treba poskrbeti tudi za predpise, za upravljanje in vodenje celovite železniške politike.

Osnovno delo železnic je prevoz potnikov in blaga. To opravljajo po prav v ta namen zgrajeni poti - železniški progi, ki je opremljena z različnimi pripadajočimi objekti od signalno-varnostnih in telekomunikacijskih naprav do potniških in tovornih postaj, in s posebej zato narejenimi vozili - lokomotivami in vagoni. Za pravilno delovanje in redno izvajanje prometa skrbijo posamezne strokovno usposobljene delovne skupine, ki opravljajo popravila, vzdrževanje in razporejajo osnovna sredstva ter tako opravljajo neposredno izvršilno službo. Vsaka taka delovna enota lahko deluje samostojno v okviru svojega dodeljenega manjšega območja in strokovnega področja. Zaradi tehnološke enotnosti, ki jo narekuje vozni red pa morajo vse enote delo medsebojno usklajevati. Tako so med seboj po eni strani povezane posamezne istovrstne enote različnih območij, po drugi strani pa različne enote enega območja. Zaradi neprekinjene in poenotene povezave so različne službe istega nivoja na večjem zaokroženem območju povezane v višjem usklajevalnem telesu. Vsa taka višja telesa pa so v eni državi združena v najvišjem upravnem organu, ki tudi sprejema enotna merila, ki zagotavljajo izvajanje integralnega transporta ob sodelovanju vseh sodelujočih enot. To osnovno načelo upravljanja železnic je vidno od prvih začetkov pa do danes.

Železnice so z vključevanjem različnih strokovnih enot sestavljena organizacija, za katero po eni strani veljajo gospodarska načela, po drugi strani pa zaradi narave dela, to je prevozne storitve, zanjo veljajo tudi enaka načela kot za negospodarske organizacije. Vsi ti elementi so poleg splošne državne politične in gospodarske usmerjenosti vplivali na oblikovanje vsakokratne organizacijske strukture železnic.

V začetku posamezne proge še niso bile med seboj povezane, zato so bile tedaj železnice oblikovane še kot zaprt, samostojen kompleks. Z vedno novimi gradnjami pa so se med seboj povezovale in tako so posamezne zasebne družbe in državne železnice morale sklepati medsebojne dogovore in sprejemati enotna merila tako na državni kot na meddržavni ravni, da je promet lahko potekal nemoteno in varno. Hiter tehnični razvoj je vnašal vedno nove spremembe z novo tehnologijo in s stalnim ustanavljanjem in preoblikovanjem različnih strokovnih služb.

Pred prvo svetovno vojno

Avstrijska monarhija je bila ena prvih držav, ki je železniško politiko oblikovala načrtno. Konec dvajsetih in v tridesetih letih 19. stoletja je železniška vprašanja obravnavala dvorna pisarna, za finančni del pa je bila pristojna dvorna komora. Za gradnjo in obratovanje prvih železniških prog je država, podobno kot za ceste, podeljevala petdesetletne koncesije železniškim družbam. Njihova upravna ureditev je bila podobna kot pri trgovskih podjetjih in kar se da enostavna. Železniške delniške družbe je upravljal na zboru delničarjev izvoljeni direktorij, ki

je vodil vse posle gradenj. Za večje spremembe ali za razširitev prog je bil pristojen zbor delničarjev. Po otvoritvi proge je bil navadno izbran še lokalni direktor, ki so mu bili podrejeni uradniki in delavci, zaposleni pri izvajanju prometa.

Zaradi vse večjega števila predloženih projektov za pridobitev koncesij so leta 1837 s cesarskim odlokom objavili določila za podeljevanje koncesij. Nekaj let kasneje pa so z dvornim dekretom potrdili načrt železniških prog, važnih za državo. V tem času se je ta sama še izogibala državnim izdatkom za gradnjo prog.

Vendar je država kmalu potrebovala neposreden vpliv svoje uprave na načrtovanje in graditev državnega železniškega omrežja. Zato je v začetku štiridesetih let 19. stoletja prešla na sistematično gradnjo državnega omrežja in postopen odkup zasebnih prog ter je hkrati izvajala tudi obratovanje. Za vodenje vseh teh poslov so pri dvorni komori leta 1842 ustanovili tehnično administrativno direkcijo, ki je hkrati imela dolžnost nadzorovati varnost in rednost prometa za vse državne in zasebne železnice. To direkcijo so razpustili, ko so ob reorganizaciji državne uprave leta 1849 ustanovili ministrstvo za trgovino, obrt in javne gradnje, h kateremu so priključili vsa opravila prejšnje direkcije.

Čas, ko je država obvladovala železniško omrežje, je bil zelo kratek, saj je od srede 50. let zaradi denarne stiske z veliko izgubo prodala proge zasebnim podjetjem. Tako je v Avstriji v naslednjih dveh desetletjih prevladoval zasebni sistem, ki ga je pri nastajanju novih prog vzpodbujala država s subvencijami in garancijami.¹

Temu so sledile tudi spremembe pri organiziranju železnic. Uprava je od trgovinskega ministrstva prešla na finančno, ki je vključilo tudi inšpekcijsko službo. Le-ta je poleg nadzovanja varnosti prometa skrbela za nadzor nad poslovanjem zasebnih železnic in pravilno izpolnjevanje njihovih statutarnih določil. Potem ko je bilo leta 1861 trgovinsko ministrstvo preurejeno, je v svoj resor vključilo nadzor nad železniškimi pogodbami, določanjem tarif ter ratificiranjem pogodb z upravami železnic in dovoljenji za novogradnje. Zato so ustanovili skupni nadzorni urad. V finančnem ministrstvu je ostal samo nadzor nad državnimi garancijami zasebnih podjetij.

Gospodarske spremembe, zlasti po borzni katastrofi leta 1873, so privedle do ponovne vpeljave državnega sistema železniških prog. Tedaj je bilo mnogo zasebnih železnic podržavljenih. Vključevanje zasebnih prog v državno omrežje se je zaključilo v začetku 20. stoletja, ko so v državno last prešle še vse večje železniške družbe razen Južne železnice.

Kmalu po borznem polomu je bilo s spremembo železniške politike, ko je država ponovno načrtovala in gradila proge v lastni režiji, treba na novo organizirati upravo in vodenje železnic. Leta 1875 je bila ustanovljena direkcija za državno železniške gradnje pri trgovinskem ministrstvu, ki je s svojimi oddelki skrbela za vsa železniška področja delovanja.

Zaradi stalnega naraščanja števila prog in gostote prometa je bila kmalu potrebna primernejša organizacija. Zato so leta 1884 kot centralno upravno telo ustanovili Cesarsko kraljevo generalno direkcijo avstrijskih železnic, ki je reševala vsa vprašanja v zvezi z narodnogospodarskim razvojem železniškega prometa. Za vodenje prevozne službe so bile ustanovljene obratne direkcije s precej širokimi

¹ Dr. Alfred Freiherr von Buschmann: Geschichte der Verwaltung, Geschichte der Eisenbahnen der Österr-ungarn Monarchie. IV. Band. Wien 1899.

pooblastili in so bile podrejene Generalni direkciji.² Ta organizacija je s posameznimi spremembami veljala do leta 1896. Takrat je bilo ustanovljeno Ministrstvo za železnice, ki je prek svojih štirih strokovnih oddelkov urejalo vsa vprašanja prometne politike države, skrbelo za državne proge ter nadzorovalo še redke proge v lasti zasebnih družb.³ Avstro-Ogrska je bila ena redkih držav, ki je imela posebno železniško ministrstvo, običajno so bile vse veje prometa združene v prometnih ministrstvih. Za izvajanje državne politike in za enotno poslovanje državnih prog so skrbele državne železniške direkcije. Slovensko območje sta tako pokrivali direkciji v Beljaku in Trstu.⁴

Veliko prog na območju Slovenije je bilo tedaj v lasti zasebne delniške družbe Južne železnice. Ta je imela upravo urejeno drugače. Tej družbi je načeloval svet delničarjev. Generalna direkcija s sedežem na Dunaju je kot izvršilni organ sveta skrbelo za povezavo posameznih strokovnih direkcij, namreč administrativne, finančne, gradbene, strojne in komercialne. Za neposredno izvršilno prevozno službo so skrbeli prometni inšpektorati.⁵ Za slovensko območje so bili pristojni inšpektorati v Gradcu, Celovcu in Trstu.

Ta organizacija železnic je z majhnimi spremembami dočakala konec prve svetovne vojne, ko je bilo z razpadom avstro-ogrske monarhije razdeljeno tudi železniško omrežje med nasledstvene države.

Med obema svetovnima vojnama

Prvi tedni po koncu vojne so tekli v znamenju osamosvajanja, ustanovitve Narodne vlade Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je oblikovala tudi posebno poverjenišvo za promet,⁶ saj so bile po vojni železnice z začasnimi mejami odrezane od dotedanjih direkcij in brez lastne uprave. Že 14. novembra 1918 je bila ustanovljena Direkcija državnih železnic v Ljubljani za vse slovensko ozemlje, začasno tudi za proge Južne železnice.⁷ Južna železnica je kmalu ponovno prevzela obratovanje na svojih progah in za ozemlje Slovenije in Hrvaške ustanovila Obratno ravnateljstvo Južne železnice v Ljubljani. To je prenehalo delovati, ko je na podlagi rimskega sporazuma 1. januarja 1924 njene proge proti odškodnini prevzela država.

Z ustanovitvijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila preurejena tudi uprava železnic. Državne železnice je upravljala Direkcija državnih železnic v Ljubljani, podrejena Generalni direkciji v Beogradu, ta pa ministrstvu za promet.⁸ Ljubljanska direkcija je bila 20. januarja 1920 razpuščena; namesto nje je bil vzpostavljen inšpektorat, podrejen zagrebški direkciji.

² Enzyklopädie des Eisenbahnwesens, Band 7. Berlin, Wien 1915, str. 432.

³ Dr Heinrich Rauchberg: Österreichische Bürgerkunde. Wien 1912.

⁴ Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968.

⁵ Almanach der k.k. priv. Südbahn-Gesellschaft für 1914. Wien.

⁶ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 1. 11. 1918, št. 11, str. 21, 22; Razglasi narodne vlade.

⁷ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 23. 12. 1918, št. 27, str. 58; Ustanovitev višjega ravnateljstva za promet.

⁸ Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 17. 12. 1919, št. 180, str. 673; Začasna uredba o organizaciji in formaciji železnic v kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Tako ureditev je potrdila tudi Uredba o organizaciji ministrstva za promet in prometne službe v Kraljevini SHS leta 1921, ko so v področje ministrstva spadale

železnice, rečni in pomorski promet ter državne gradnje. Ministrstvu je bila podrejena Generalna direkcija železnic, ki je za vso državo urejala prometno železniško politiko in imela nalogo nadzora ter izdajala naredbe in navodila za izvrševanje službe štirim podrejenim obratnim direkcijam: v Nišu, v Novem Sadu, v Zagrebu in v Sarajevu.⁹

Po vključitvi prog Južne železnice v omrežje Kraljevine SHS je bila 1. januarja 1924 v Ljubljani ponovno vzpostavljena Obratna direkcija državnih železnic. Zakonsko so bile pristojnosti, naloge in organizacija ministrstva in direkcij, urejene z uredbo leta 1921, preurejene z uredbo leta 1927. Takrat so v prometno ministrstvo vključili še zračni promet, izločili pa so gradbene zadeve, ki so jih, kar zadeva železnice, priključili generalni direkciji železnic. Tej je bilo podrejenih pet oblastnih direkcij v Beogradu, Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu in Subotici in so smele obsegati območje od 1000 do 2000 kilometrov prog.¹⁰

S spremembo imena države v Kraljevino Jugoslavijo so oktobra 1929 spremenili tudi ime dotedanjih Državnih železnic Kraljevine SHS v Jugoslovanske državne železnice.¹¹ V naslednjih petih letih so postopoma poenotili do tega časa veljavne različne lastninske oznake vozil, ko so dobila enotno državno oznako JDŽ, izpisano najprej v latinici, nato v cirilici. O novi organiziranosti železnic pa so razmišljali konec tridesetih let.

Ponovne spremembe je prinesla druga svetovna vojna, ko so si okupatorske države razdelile zasedeno ozemlje in uvedle svoje predpise. Na območju Slovenije so za železnice veljali nemški, italijanski in madžarski predpisi.

Po drugi svetovni vojni

Po drugi svetovni vojni je vsakokratnim družbenim in gospodarskim reformam sledila preureditev upravljanja železnic. Zato so bile izvedene številne reorganizacije. Takoj po koncu vojne so bile železnice kot nosilke transporta pri obnovi in razvoju gospodarstva urejene strogo centralistično. Preko Glavne uprave železnic in petih regionalnih železniških uprav so jih vodili administrativno operativni organi ministrstva za promet.¹²

S prehodom na plansko gospodarstvo leta 1947 je bila reorganizirana tudi železnica. Vključena je bila v proces preobrazbe iz proračunske v gospodarsko organizacijo z določenim področjem dela: prevoz potnikov in blaga po transportnem planu, popravilo in gradnja prog in vozil. Železnice so postale trust železniških podjetij, železniških gospodarstev, njihovih petih glavnih direkcij in generalne direkcije pod operativno upravnim vodstvom ministrstva za promet. Tega

⁹ Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 3. 1. 1920, št. 1, str. 1-3; Uredba o ustroju ministrstva za promet.

¹⁰ Službene novine saobračajnih ustanov Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 15. 5. 1927, št. 10, str. 5-38; Uredba o organizaciji ministarstva saobraćaja i saobraćajne službe u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

¹¹ Službene novine, 15. 11. 1929, št. 22, str. 4; Izmena naziva državnih železnica.

¹² Ljubiša Korać: Organizacija federacije u socialističkoj Jugoslaviji 1943-1978. Zagreb 1981, str. 337.

leta - 15. septembra - so ob ukinitvi vojaške uprave Julijske krajine priključili 380 kilometrov primorskih in istrskih prog cone B in dela cone A k ljubljanski direkciji.

Ministrstvo za promet je bilo leta 1949 preoblikovano, izločene so bile železnice, ki so bile z združitvijo resorjev prometnega ministrstva in generalne direkcije združene v posebnem železniškem ministrstvu. Temu je bilo na omrežju Jugoslavije podrejenih 19 direkcij: Glavna direkcija železniških delavnic, Glavna direkcija za gradnjo železnic, Generalna direkcija za preskrbo železničarjev, Glavna direkcija spalnih in jedilnih voz in 15 direkcij za eksploatacijo železnic (v Sloveniji v Ljubljani in Št. Petru na Krasu). Taka organizacija tudi zaradi prevelike razdrobljenosti ni mogla trajati dolgo.

Uvedba delavskega samoupravljanja na železnici leta 1954 je prinesla nove spremembe. Tedaj so bile Jugoslovanske železnice opredeljene kot javna služba za prevoz potnikov in blaga, železniška sredstva pa niso bila več državna, temveč družbena last. Na območju republike oziroma avtonomne pokrajine so se transportna podjetja in ostala namenska podjetja združevala v skupnost železniških podjetij - direkcijo, le-ta pa v skupnost Jugoslovanskih železnic - Generalno direkcijo. Še vedno pa je bilo upravljanje centralizirano.¹³

Šele z zakonskimi spremembami leta 1961, ko so bile ukinjene direkcije in generalna direkcija ter izvršilnim enotam dane materialne možnosti upravljanja, je bila izvedena decentralizacija. Železniška transportna podjetja in druge gospodarske organizacije in zavodi so po republikah sestavljale skupnost železniških podjetij, te pa so tvorile skupnost Jugoslovanskih železnic. Tedaj je bila dejavnost železnice opredeljena kot gospodarska dejavnost. Upravljanje je bilo družbeno, kar je pomenilo, da je bila poleg voljenih predstavnikov v odbor skupnosti železniških podjetij oziroma v skupnost Jugoslovanskih železnic imenovana še tretjina članov republiškega oziroma zveznega izvršnega sveta.

S ponovno reorganizacijo leta 1966 so se Jugoslovanske železnice organizirale po železniških transportnih podjetjih za določeno območje, ki je predstavljalo zaokroženo celoto. Ustanovili so 6 transportnih podjetij: ŽTP Beograd, Zagreb, Sarajevo, Skopje, Titograd in Združeno železniško transportno podjetje Ljubljana. Vsako je imelo položaj samostojne samoupravne delovne organizacije. Za območje Slovenije in Istre so se delavci z referendumom odločili za združeno podjetje, ki je imelo v svojem sestavu tri transportne in več namenskih podjetij. Da bi zagotovila tehnično in tehnološko enotnost so bila transportna podjetja dolžna med seboj sodelovati in enotno izvajati naloge prometa. Vlogo usklajevanja nalog skupnega pomena je kot posebna poslovna skupnost opravljala Skupnost JŽ.

Ustavna dopolnila in zakon o združenem delu leta 1976 so povzročili tudi spremembe v organiziranju železnic. Posamezne, z delovnim procesom zaokrožene enote so leta 1973 organizirali kot temeljne organizacije združenega dela (TOZD), ki so se na podlagi samoupravnega sporazuma o združevanju povezovale v sestavljeno organizacijo združenega dela (SOZD) z imenom Železniško gospodarstvo Ljubljana (ŽG). Zaradi zagotavljanja skupnih notranjih in mednarodnih zadev

¹³ Železnice, Železniški stručni časopis, oktober 1984, št. 10, str. 9-19; Mr Sreten Gibetić: Razvoj organizacione strukture JŽ.

se je ŽG z delegatskim sistemom vključevalo v skupne organe upravljanja na ravni skupnosti Jugoslovanskih železnic.¹⁴

Za povezovanje in usklajevanje interesov med uporabniki in izvajalci železniških storitev je bila kot prva v Sloveniji leta 1974 ustanovljena Samoupravna interesna skupnost za železniški in luški promet, ki je delovala do leta 1989. Njen namen je bilo uspešno izvajanje prometa in njegovo usklajevanje s potrebami gospodarstva ter reševanje medsebojnih družbenoekonomskih odnosov glede "finansiranja izpadlega dohodka" na železnici. Samoupravno interesno skupnost je vodila skupščina, sestavljena iz zбора uporabnikov in zбора izvajalcev.

Po referendumu sprejeti spremembi organizacije ŽG leta 1978 so za področje prevozne dejavnosti ustanovili šest železniških transportnih organizacij po posameznih prometnih središčih. ŽG je po tej samoupravni reorganizaciji postalo usklajevalec zadev skupnega pomena za združene tozde. Na ravni Jugoslavije je z drugimi transportnimi organizacijami soodločalo o skupnih zadevah železnic v okviru Skupnosti jugoslovanskih železnic.

Taka organiziranost je z delnimi spremembami veljala do sprejetja ustavnih amandmajev SRS. Na tej osnovi je ŽG Ljubljana z odlokom Izvršnega sveta skupščine Republike Slovenije 1. januarja 1990 dobilo status javnega podjetja na področju osnovne železniške dejavnosti (bivše ŽTO); nekdanja namenska podjetja pa so dobila status družbenih podjetij, ki so medsebojne odnose urejala s pogodbami. Skupaj so sestavljala celoten sistem železnic na območju Slovenije in Istre.¹⁵

Z dnem osamosvojitve Republike Slovenije, 25. junijem 1991, so železnice v Sloveniji dobile značaj državnih železnic.¹⁶ Z iztekom moratorija sklenjenega z Brionskim sporazumom v začetku julija 1991 so se z 8. oktobrom 1991 začeli v Sloveniji izvajati osamosvojitveni dokumenti. Na tej podlagi so za slovenske železnice prenehali veljati zvezni zakoni. Zaradi kontinuitete delovanja železnic sta še naprej obveljala zakona o temeljnih varnosti in o prevoznih pogodbah v železniškem prometu, seveda z ukinitvijo določb, ki so se nanašale na pooblastila organov Skupnosti JŽ. Hkrati je bil na meddržavni ravni sprejet protokol med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško, s katerim so bile istrske proge priključene Hrvaški, proga Lendava-Mursko Središče pa Sloveniji ter določene mejne postaje med državama.¹⁷

V skladu z novim položajem železnic se je 18. julija 1991 spremenilo tudi ime javnega podjetja v Slovenske železnice Ljubljana. Danes so Slovenske železnice oblikovane kot delniška družba, katere edini lastnik je država.

¹⁴ Nova proga, 31. 7. 1978, št. 21, str. 1-6; Skupna stališča o nadaljnji preobrazbi samoupravne organiziranosti v okviru Železniškega gospodarstva Ljubljana.

¹⁵ Nova proga, Glasilo železničarjev Slovenije in Istre, 1991, št. 1, str. 4; Alojz Bakan: Novi odnosi v Skupnosti JŽ.

¹⁶ Nova proga, Glasilo železničarjev Slovenije in Istre, 1991, št. 6, str. 2; Alojz Bakan: Osamosvojitve in železnica.

¹⁷ Nova proga, Glasilo slovenskih železničarjev, 1991, št. 10, str. 2; Mario Škrinjar: Železničarji Slovenije in Istre sedaj z drugačnimi odnosi na skupnem evropskem trgu.

Maruša Pleterski

ADMINISTRATIVE ORGANISATION OF THE RAILWAYS IN SLOVENIA FROM ITS
BEGINNINGS UNTIL 1991

S u m m a r y

The 1830's saw a rapid expansion of the railway network throughout Europe. The Austro-Hungarian Empire was among the first countries to run a planned railway policy. The construction of railway network, growing traffic and constant technical progress were accompanied by the development and changes in the organisational structure of the national railways. Before before the First World War, a number of administrative systems succeeded one another - from the original, very simple one, through to a separate Ministry of Railways with an extensive administrative apparatus. In the period before the two World Wars, following many administrative changes in the first years, the organisational structure of the railways settled to a certain degree. After the Second World War, the railways experienced frequent administrative reorganisation as a result the changes in the socio-political system: from the centralist and socialist through to the self-management. The last major change was introduced after the independence of Slovenia, whereupon the Slovenian Railways became a state owned sharehold company.

In memoriam

Ferdo Gestrin (8. oktober 1916 - 9. april 1999)

V biografskem zborniku, izdanem ob šestdesetletnici Slovenske akademije znanosti in umetnosti, preberemo zadnjo strnjeno predstavitev opusa Ferda Gestrina, napisano še za njegovega življenja. Ob njej postane danes še bolj očitno, da je bil zgodovinar Ferdo Gestrin človek, ob katerem klasično pravilo za pisanje posmrtnih besed - "nič drugega kot dobro" - izgublja svoj razlog in svoj lep, človeka spoštljivi namen. O njem bi se kaj drugega kot dobro napisati komaj dalo.

"Njegovo znanstveno delo je zelo obsežno (nad 300 bibliografskih enot) in široko po tematiki. Zajema obdobje od starega veka do 20. stoletja, čeprav je težišče na gospodarski in družbeni zgodovini poznega srednjega veka, 16. in deloma 17. stoletja (*Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, 1965; *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*, 1972). Preučeval je tudi reformacijo (*Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija* ter druge razprave), zgodovino pomorstva na severnem Jadranu (*Pomorstvo srednjeveškega Pirana*, 1978, v soavtorstvu z D. Mihelič *Tržaški pomorski promet 1759/60*, 1990) in na široko posegel v problematiko povezav med obema obalama Jadranskega morja. Pri tem je uveljavil nove metode preučevanja in z rezultati obogatil slovensko zgodovinopisje zlasti za čas prelomnih stoletij iz srednjega veka v novi vek ter hkrati vplival na smer tega raziskovanja. V svojih delih in razpravah je dogradil in uveljavil tezo, da je bila usmerjenost gospodarskega in kulturnega življenja v slovenskih deželah poleg na južnonemške dežele v veliki meri vezana tudi na Italijo. Hkrati s tem preučevanjem je raziskoval stoletja trajajoče migracijske tokove iz jugoslovanskih dežel v italijanske kraje in s tem sprožil nov val preučevanj te problematike tudi pri sosedih. (...) Prvi se je začel v slovenskem zgodovinopisju ukvarjati z zgodovino pomorstva in je vplival na nastanek Pomorskega muzeja v Piranu. S soavtorjem V. Melikom je napisal delo *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918* (1966) (...) deloma izpopolnjeno besedilo je objavljeno tudi v *Zgodovini Slovencev* (1979). Njegova knjiga *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem* (1991) je prvi sintetični opis gospodarstva in družbe na Slovenskem v obravnavanem obdobju. V čas 2. svetovne vojne, narodnoosvobodilnega boja in revolucije, je posegel z delom *Svet pod Krimom* (1993)."

Dve značilnosti zgodovinarskega pojava Ferda Gestrina se mi danes zdita primerni, da ju posebej ugotovimo in poudarimo, eno nasploh, drugo pa v časopisu kot so Prispevki za novejšo zgodovino. Najprej, da pomeni fenomen Ferda

Gestrina morda najbolj tehtno in aktualno potrditev o vrednosti koncepta in dosežka novejšega slovenskega zgodovinopisja, ki so ga nekateri - bodisi s stališča zavračanja bodisi s stališča sprejemanja - poimenovali za "ljubljsko zgodovinsko šolo". In zatem, da je njegov prispevek k raziskovanju zgodovine Slovencev v 19. in 20. stoletju takšen podvig in dosežek, da nima manjše teže kot jo ima njegov bolj poudarjeni opus na starejših dobah.

Sijajni analitični orisi dosežkov Gestrinovega znanstvenega dela, napisani ob njegovih izvolitvah za dopisnega (1983) in rednega (1987) člana SAZU, ne pričajo samo o njegovih osebnih kakovostih, ampak so sami po sebi tudi tehtna utemeljitev in oznaka koncepta historiografije, v katero so ga ocenjevalci vključevali, napovedujoč dobre rezultate v svojih strokovno trdno opredeljenih pričakovanjih. Dejstvo je, da so se njihova pričakovanja izpolnila v več kot obilni meri. Predvsem pač zaradi velikanske Gestrinove storilnosti. Novatorstvo v hevristici, odkrivanje zanemarjenih strani zgodovinskega razvoja, osvetljevanje slovenske zgodovine na bistveno nov način, razpravljanje o slovenskih manifestacijah širših evropskih pojavov na podlagi konkretnega domačega gradiva tj, reformacije, zgodnjekapitalističnih razmerij v pomorskem trgovanju, stikov med obrežjema Jadrana, nadaljnega gospodarskega razvoja na Slovenskem do začetkov 20. stoletja. Takšni so izrazi, s kakršnimi se označuje kvaliteta njegovega dela. Toda takšno delo nedvomno priča tudi o visoki strokovni ravni historiografije, s katere so v svojih pričakovanjih in prognozah izhajali Gestrinovi promotorji. Premislek o tem pomenu Gestrinovega opusa se vsiljuje ob današnjih poskusih, podirati njihov ugled z efemernimi tezami o cesarjih in papežih, ki drugim niso puščali naprej.

In zdaj še ugotovitev, da je tudi Gestrinovo delo, ki ga je opravil na temah moderne zgodovine Slovencev, izjemna storitev v merilu tistega zgodovinopisja, ki se posveča raziskovanju obeh zadnjih, že nedvomno narodno, državno in družbeno konstitutivnih "slovenskih" stoletij. Naj omenim dva dosežka. Dobro znana knjiga tandema Gestrin-Melik o slovenski zgodovini v "dolgem" 19. stoletju je kratkomalo temeljna za strukturo "ljubljske" šole za moderno dobo. Marsikateri kritik te šole je svojo kritičnost izvajal iz zmotnega prepričanja, da ta knjiga ni to, kar smo pravkar ugotovili, marveč je apriorno domneval, da je temelj "šole" v "Speransu". Odtod tudi neumestno čudenje, zakaj zgodovinarji ne izkoriščajo priložnosti, ki se jim ponuja po koncu 70. let, da bi se končno lotili znanstvenega obračuna s knjigo Edvarda Kardelja, ki vendar že sama zase pravi, da ni znanstvena. Da bi z njo obračunali z namenom, da bi si namesto nje izdelali samostojno znanstveno utemeljitev svoje stroke. Le posameznikom zunaj stroke je bilo ves čas jasno, da je Sperans za zgodovinarje knjiga v zgodovini, da pa je knjiga njihove stroke "Gestrin-Melik". V njej so bili na enkrat način združeni rezultati vsega slovenskega zgodovinopisja z osebnim znanjem, strokovno usmeritvijo in časovnim nazorom obeh avtorjev. Seveda je vse, ki so delo poznali in uporabljali, vedno zanimalo, kakšen in kateri je avtorski delež enega in drugega v njem. In morali so vsi sprejeti dosleden odgovor, da je knjiga njuno skupno delo, tako celota kot v posameznih sestavinah. Ni bila skrivnost, da je sicer ta in drugi osebno več delal in raziskoval to ali ono podrobnejšo snov. Znano je bilo npr. Gestrinovo raziskovanje Janeza E. Kreka in nekateri njegovi konkretni rezultati, vključeni v knjigo samo. Celota pa je bila ena in kot takšna od vseh priznana. Toda danes ne

bo neumestno, če za Ferda Gestrina posebej ugotovimo, da je sicer rad bral in priznaval vse novo, kar so o temah knjige pozneje dognali še drugi zgodovinarji, da pa nikoli ni pokazal nagnjenosti k temu, da bi se oddaljil od njene duhovne pozicije, od njenega premišljenega stališča.

Drugo veliko dejanje Ferda Gestrina za novejšo slovensko zgodovino, dosti manj znano in strokovno ocenjeno, je knjiga "Svet po Krimom", napisana 1989., objavljena leta 1993. Izšla je brez običajnih priporočilnih odlomkov iz za družbeno financiran natis obveznih strokovnih poročil izvedencev. Pospremila jo je res lepa beseda Darje Mihelič o avtorju. V vaseh pod Krimom je bila v kratkem razprodana. Jaz bi rekel, da se njeno življenje v slovenski javnosti šele začinja. Kajti Gestrinov "Svet pod Krimom" je pravzaprav zgoščena zgodovina "Sveta pod Triglavom". Sveta, ki ga je bil Cankar imenoval "Nebesa pod Triglavom", sveta, vrednega, da ga njegovi ljudje branijo pred osvajalcem za ceno najdražjega, da ga krčevito branijo tudi za svojo prihodnost. In hkrati zgoščena zgodovina sveta, ki je bil raj Frakljevih "apostolov", njihovega *aut aut* narodu, ki ne more počakati, *aut aut* za vsako ceno. Kdor hoče najti ključ do razumevanja skrivnosti slovenske zgodovine vojnih let, ga bo našel v Gestrinovi knjigi. Ker to je knjiga daljnovidnega in pri odkrivanju virov izjemnega zgodovinarja, o čisto konkretnih vaseh, s čisto konkretnimi vaščani, knjiga o celoti in o posameznikih, knjiga, ki je ključ do zaznavanja ljudi, ki so se znašli - posamič in kot člani družin, vasi, naroda, družbe - *in extremis*. Vseh *in extremis*. Kot mikroskop odkriva ta knjiga nevidne podrobnosti in obenem razgrinja strukturo celotnega pojava. Izjemna knjiga, napisana Slovincem in vsem ljudem.

Že posthumno nas je dosegla Gestrinova misel, izrečena 22. aprila 1998 v pogovoru o uporništvu. Razmišljujoč tudi o uporih naših poganskih prednikov proti pokristjanjevanju in o priznanem dejstvu, da so se Slovenci s pokristjanjenjem rešili v novo civilizacijo, je dejal: "Upornost je v družbenem in zgodovinskem smislu popolnoma legitimna zadeva za vsakega člana določene družbene enote. (...) Torej je tudi revolucija kot vrh upornosti prav tako legitimna. Zato je vse, kar jo zanikuje, zgodovinsko brisanje. (...) Vsaka upornost ima, tudi če je zatrta, tudi če je navidez negativna, pozitivne posledice. Zato je zgodovinsko gledano prav, da se družbene enote upirajo. S tem je poudarjena možnost ohranitve in rasti."

Podobno je tudi zadnja beseda Ferda Gestrina, izgovorjena pred zgodovinarji, težila k rasti: Dovolj imajo slovenski zgodovinarji moči in združijo jih naj, da napišejo znanstveno zgodovino Slovincem.

Kdor je bil tam, je besedo dobro slišal.

Janko Pleterški

Ocene in poročila

F r a n c e K r e s a l : Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Cankarjeva založba, Ljubljana 1998, 333 strani (Ekonomska knjižnica)

Priznani raziskovalec in najbrž največji poznavalec socialne zgodovine pri nas dr. France Kresal, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino, se v knjigi *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne* ukvarja predvsem z zgodovino socialne politike, obravnava pa tudi gospodarsko politiko kot poglobitni razlog za socialno politiko. V knjigi, v kateri je bolj ali manj zbran njegov raziskovalni opus, predstavlja glavne pojme oziroma pojavne oblike socialne politike, njihov začetek in razvoj. Gre za resnično zgodovino delavskega gibanja, vendar ne kot političnega gibanja, temveč kot socialnega, ki je reševalo socialna vprašanja. V resnici večji del knjige obravnava delo delavcev, delojemalcev, režim dela, kako so bili zaščiteni v odnosu do delodajalca in kako so se prebijali skozi življenje.

Knjiga vsebinsko zajema in prikazuje značilnosti socialne politike in z njo ozko povezane gospodarske politike v obdobju sto let, od srede 19. stoletja dalje, ko se je zaradi industrializacije v Avstriji začela razvijati tudi socialna politika oziroma zakonodaja, ki je imela s strani države nalogo zaščititi delojemalce in jih obvarovati pred pretiranim izkoriščanjem s strani nosilcev kapitala. Kresal poudarja, da je država to morala storiti, se vplesti v odnos med delodajalci in delojemalci, kajti le-ti so bili povsem nezaščiteni pred kapitalisti (imenuje jih podjetniki). Njegovo razpravljanje o socialni politiki na eni strani omejuje letnica 1859, ko je bil v Avstriji z Obrtnim redom uveljavljen gospodarski liberalizem in se je tam in s tem tudi na našem narodnostnem ozemlju začela industrijska družba, večji del pa končuje z začetkom 2. svetovne vojne, čeprav v nekaterih primerih poseže tudi v socialno politiko med njo oziroma po njej, vse do 'danes'. V glavnem pa je težišče njegovega raziskovalnega dela ostalo obdobje med svetovnima vojnama.

Knjiga ima 16 poglavij, v katerih avtor obravnava v glavnem neagrarne gospodarske panoge, saj je prav za te značilen odnos med delodajalci in delojemalci. V enem poglavju sicer poseže tudi na področje kmetijske politike, ko predstavi na primeru predvojnega okraja Novo mesto kmetijsko politiko v funkciji socialne politike na podeželju. Predstavi posestno strukturo, ki pokaže na značilno majhnost kmetij, saj jih je bilo več kot polovica velikih do 5 ha, na primeru vzorčnih kmetij pa nazorno predstavi njihove prihodke in odhodke. Ugotovitev je, da od kmetije, velike do 5 ha, ni bilo mogoče živeti brez dodatnega dela oziroma zaslužka - z dninami in z domačo obrtjo. Primankljaj je namreč znašal letno 2500 dinarjev, kar konec tridesetih let ni bila tako majhna vsota. Vsekakor je neugodna posestna sestava s prevladujočimi majhnimi kmetijami bila na vsem slovenskem ozemlju močan generator deagrarnizacije in večanja števila zaposlenih v izvenagrarni proizvodnji. Še pripomba na rob: to poglavje, sicer zelo zanimivo, pa

bi bilo bolje uvrstiti na konec knjige, ker smiselno ne spada med poglavja o gospodarski politiki v funkciji socialne politike med svetovnima vojnama in splošne gospodarske razmere in industrijo, v katerem je poudarek na veliki gospodarski krizi v začetku tridesetih let.

Prvo poglavje *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma* (mišljen je gospodarski liberalizem nastal v Avstriji z uvedbo obrtne oziroma podjetniške svobode 1859) do druge svetovne vojne je na neki način uvod v knjigo in njeno problematiko. Uredniški ali avtorjev uvod, v katerem bi bila namen knjige in obravnavana problematika v njej še bolj sklenjeno predstavljena, bi bil kljub temu dobrodošel.

V poglavju *Socialna politika do konca prve svetovne vojne* Kresal sistematično predstavi razvoj delavske zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v avstro-ogrskem obdobju oziroma faze varstva in zaščite delavcev v tem obdobju. To se je začelo šele leta 1883 z novelo k obrtnemu redu in se nadaljevalo s poznejšimi novelami. Do takrat je namreč potekala faza socialne politike, ko te dejansko ni bilo in je država vzdrževala socialni red in mir z represivnimi ukrepi. Za drugo fazo pa je bilo značilno posredovanje države pri urejanju delovnih razmer. Ob koncu tega obdobja je uživalo zaščito delavske zakonodaje okoli 30% slovenskega prebivalstva. Predstavi tudi 'režim', pod katerim so morali delavci, tisti, ki so dobivali za plačilo mezdo, delati: odmor, počitek, nedeljski počitek (o tem je objavil v reviji *Zgodovina za vse leta 1998* daljšo razpravo mag. Andrej Pančur), mezde (Kresal jih natančno navaja za litijsko predilnico od 1889 do 1913), odpovedni rok, otroško delo itd. Na koncu predstavi še delavsko gibanje in njegovo delovanje, zlasti stavke.

Nastanek jugoslovanske države leta 1918 je razvoj mezdnih odnosov v sodobnejšo obliko delovnih razmerij zavrl; nova delavska zakonodaja, sprejeta leta 1922, ko je bila delavska zaščita poenotena za celotno jugoslovansko državno ozemlje, namreč ni delavcem prinesla novih in večjih pravic. Glavne pridobitve delavske zakonodaje med svetovnima vojnama, te natančno predstavi v poglavju *Socialna politika do konca druge svetovne vojne*, pa so bile: uvedba 8-urnega delavnika (konec decembra 1918), uvedba delavskih zaupnikov (decembra 1918), podpiranje brezposelnih (decembra 1918), uvedba delavske zbornice kot interesne predstavnice delavcev in nameščencev (maj 1921), stanovanjska zaščita (od leta 1918 do 1929), določanje minimalnih mezd, sklepanje kolektivnih pogodb (februar 1937), začetek uvajanja pokojninskega zavarovanja vseh delavcev (september 1937).

Z letom 1937, zlasti z določanjem minimalnih mezd, s sklepanjem kolektivnih pogodb, pa je nastopila tretja faza v socialni politiki; država je intervenirala glede sklepanja kolektivnih pogodb med delavskimi sindikati in delodajalci, ker je bila prepričana, da imajo sindikati prevelik vpliv pri urejanju delovnih razmerij. Država v odnosu med kapitalom in delom ni več ščitila šibkejšega, to je delojemalcev, ampak je določala pravice in dolžnosti obeh partnerjev po svoji presoji. Kresal v tem poglavju, pa tudi v poglavjih, v katerih obravnava delavske zaščitne ustanove, delovni čas, kolektivne pogodbe in normiranje minimalnih mezd in mezde in plače na Slovenskem v stotih letih, natančno in ilustrativno z mnogimi podatki prikaže socialno politiko in njene pojavne oblike med svetovnima vojnama pri nas. Tako predstavi tudi stanovanjsko politiko kot del socialne politike; o stanovanjski zaščiti

izvemo, da je slovenska oblast po 1. svetovni vojni uvedla začasno rekvizicijo odvečnih in praznih stanovanj ne glede na lastništvo, pri čemer so bile za nespoštovanje te uredbe slovenske Narodne vlade zagrožene tudi zaporne in denarne kazni. Posebej predstavi socialno zavarovanje, zgodovino tega velikega socialnega dosežka, ki si ga je izborilo delavstvo v svojem 'boju' z delodajalci in državo. V Jugoslaviji ni bilo izvedeno za vse zaposlene, pokojninsko pa je bilo za delavce, zaposlene v industriji in obrti uzakonjeno šele leta 1937. V dveh poglavjih predstavi tudi zdravstveno zaščito: bolnišnice in bolnišnično zdravljenje ter zdraviliško zdravljenje.

V delu, v katerem govori avtor o socialni politiki, je posebno poglavje posvečeno tistemu, kar razumemo v ožjem smislu kot delavsko gibanje: delavskim strokovnim organizacijam, mezdnemu gibanju in stavkam. Kresalovo delo je najbrž najboljši in najlažji način za spoznavanje stavk v obdobju med svetovnima vojnama.

Poseben blok, ki pa je na svojstven način razdeljen po posameznih poglavjih po vsej knjigi, predstavlja gospodarska politika oziroma gospodarski razvoj, vključno s številom in strukturo delavcev v Sloveniji od leta 1919 do 1938. Pri tem je seveda vprašanje ali je treba najprej obravnavati delavske socialne zahteve in njihovo reševanje s socialno politiko ali predstaviti najprej vzrok, gospodarski razvoj in gospodarsko politiko, in s tem nakazati razloge za socialno politiko, ki je sledila. Kresal se je odločil, da bo dal poudarek na posledico in ne na vzrok; prednost pri obravnavanju je dal socialni politiki in ne gospodarski politiki in gospodarskemu razvoju. Glavni poudarek je dal socialni politiki, načinom varstva delavcev, kakršno jim je nudila država v določenem obdobju. Knjigo bi bilo najbrž bolje razdeliti na dva dela - najprej na del, v katerem bi bila najprej predstavljena gospodarska politika in gospodarski razvoj, pač vzrok in nato socialna politika kot posledica razvoja gospodarstva oziroma nujnost.

Najprej je v poglavjih, v katerih je obravnaval gospodarsko politiko, ta se prepletajo s poglavji o socialni politiki, prikazana gospodarska politika oziroma njeni ukrepi, ki so opredeljevali in izgrajevali gospodarski sistem v t.i. prvi Jugoslaviji. Avtor predstavi ukrepe Narodnega sveta ob ustanavljanju nove države, uvedbo državnega nadzora podjetij in zemljišč, katerih dohodki so odhajali v tujino in sekvester, nacionalizacijo, ki je bila to v pravem pomenu besede, namreč šlo je za 'ponašenje' kapitala oziroma lastnine, menjavo kron v dinarje, državne dolgove, carinsko in davčno politiko ter strukturo davkov. Šlo je za relativno dolgo prehodno, tranzicijsko dobo, saj je na primer v Sloveniji veljal avstrijski davčni sistem do leta 1928. Vse to Kresal natančno in nazorno prikaže.

Iz njegovih razprav lahko spoznamo, kakšna je bila gospodarska podoba slovenske družbe med svetovnima vojnama, kako je bila bogata in kako revna. Iz socialne strukture davkoplačevalcev, iz davka na plače, lahko spoznamo, kakšna je bila premoženjska sestava prebivalstva na Slovenskem. Ta ni bila 'rožnata', kot jo želijo danes mnogi videti z gloričiranjem 'starih dobrih časov'. Leta 1926 je davek od osebne dohodnine plačalo 31.200 prebivalcev Slovenije, od tega kar tri četrtine takih, ki so imeli manj kot 1000 dinarjev mesečnih dohodkov; le 3% je bilo takih davkoplačevalcev, ki so imeli letno nad 150.000 dinarjev letnih dohodkov, 120 oseb pa je izkazovalo letni dohodek nad 225.000 dinarjev oziroma 18.750 dinarjev mesečno, kar pa je bil petkratni dohodek boljše plačanih nameščencev.

Predstavi tudi gospodarsko politiko med veliko gospodarsko krizo, o čemer je v knjigi tudi posebno poglavje. V poglavju o gospodarski politiki govori tudi o reševanju kmečkih dolgov, o politiki agrarne reforme, obrtni in trgovinski politiki. Na koncu tega poglavja predstavi še stanje industrije leta 1938 in rezultate gospodarske politike. Predstavljen je tudi značilen slovenski kapitalist - podjetnik in prevladujoči tip podjetja. Značilen je bil podjetnik, ki je svoje podjetje, družbo z omejeno zavezo, v kateri je bilo zaposlenih do 200 delavcev, vodil sam. Takih podjetij je bilo v Sloveniji leta 1938 70%, 20% je bilo manjših in 10% večjih. Delniških družb je bilo malo - le 56, kar kaže na položaj 'kapitala' na Slovenskem. Domačih podjetij je bilo 86%, tuj kapital pa je bil zlasti v večjih podjetjih. Za Slovenijo je bilo značilno tudi to, da je bila polovica tovarniških obratov zgrajenih po 1. svetovni vojni, največ do leta 1925. V to poglavje ali kot nadaljevanje tega bi spadalo poglavje o številu in strukturi delavcev med vojnoma, ki pa je v knjigi postavljeno samostojno med tematikami, kamor organsko ne sodi. Na ta način se malce 'izgubi'.

Kljub nekaterim pripombam, ki so bolj 'lepotnega' značaja in gredo tudi na rovaš 'urednikovalskega' dela (ni namreč jasno kakšno delo sta opravila urednika knjige Lazarevič in Borak), pa je knjiga dr. Franceta Kresala izredno dobrodošlo delo za vse, ki jih socialna politika in njen zgodovinski razvoj zanima. V tej knjigi je namreč mogoče spoznati vse pojme iz socialne politike, o katerih danes toliko slišimo iz usta sindikalistov in politikov in o katerih tudi sami med seboj mnogo govorimo. Mnogokrat bolj na pamet. V Kresalovem delu pa dobi natančen in pazljiv bralec odgovore na vse pojme oziroma pojavne oblike socialne politike od njenih začetkov na naših tleh, pa za nekatere primere (npr. mezde in plače) kar do 'danes'. Še bolj pa bi bilo to enostavno, če bi imela knjiga vsebinsko kazalo, kar bi ji dalo večjo ali vsaj lažjo uporabnost. Knjiga namreč vsebuje toliko podatkov, ki odkrivajo gospodarsko in socialno zgodovino zadnjih sto let na Slovenskem, da bi ji lahko rekli tudi enciklopedija socialne in gospodarske politike v Sloveniji. Vsekakor dobrodošla knjiga, s katero je zapolnjena za širši krog bralcev še ena t.i. siva lisa v naši zgodovini in v zgodovinopisju. S knjigo dr. Franceta Kresala *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Slovenij od liberalizma do druge svetovne vojne* smo dobili v eni knjigi zbrano problematiko, ki s svojo zgodovino, razvojem odgovarja na mnoga vprašanja sedanjosti, ko toliko govorimo o razmerju med kapitalom in delom.

Zdenko Čepič

J u r i j P e r o v š e k : Slovenska osamosvojitve v letu 1918: Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Modrijan, Ljubljana 1998, 191 strani

Lastno državnost v pravem pomenu besede smo Slovenci dosegli na začetku zadnjega desetletja, vendar pa je že ob zaključku drugega desetletja tega stoletja obstajala slovenska država, 'rojena' ob velikih spremembah po prvi svetovni vojni. Takrat je bila po mnenju dr. Jurija Perovška, višjega znastvenega sodelavca Inštituta za novejšo zgodovino iz Ljubljane, dosežena prva slovenska državna osamo-

svojitev. V resnici gre za oblikovanje slovenske države novembra 1918, ki je delovala v okviru celotne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in je obsegala Slovenijo, Istro, Hrvaško s Slavonijo in Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino, zato je označba "osamosvojitve" nekoliko pretirana, na nek način celo preveč 'moderna', čeprav so ta izraz uporabljali že sodobniki dogajanja leta 1918. V Perovškovem delu pa gre bolj za prikaz oziroma analizo življenja oziroma delovanja slovenske politike, njenih političnih strank v času od pretrganja državnopravnih vezi z avstroogrsko monarhijo in vključitev v novo državo južnoslovanskih narodov. To je časovni okvir Perovškove knjige; 33 dni, ki niso spremenili sveta in za zgodovino človeštva niso pomenili mnogo, za zgodovino Slovencev pa precej, saj so pomenili prvi korak v osamosvojitve.

Avtor v predgovoru opozarja, da je ta etapa zgodovine slovenske državnosti, ki je trajala le dober mesec, bila bolj kot manj v našem zgodovinopisju zanemarjana. Kot lastno državnost so ta november 1918 v slovenski zgodovini čutili že sodobniki, tisti, ki so to državo ustvarjali, kasneje pa zanjo ni bilo pretiranega zanimanja. Po drugi svetovni vojni je bila sicer omenjana, vendar brez problemske obravnave; Državo SHS sta po drugi svetovni vojni najprej obravnavala dva slovenske avtorja, ki sta živela zunaj Slovenije v političnem begunstvu v Argentini (Ludovik Puš, France Dolinar), v Sloveniji pa leta 1969 profesor ljubljanske Pravne fakultete Ivan Tomšič v članku v časopisu Naši razgledi. Tako je mogoče upravičeno reči, da je Jurij Perovšek začel z zgodovinopisnim preučevanjem tega pomembnega pojava v slovenski novejši zgodovini. Na neki način gre pri njegovem delu za organsko nadaljevanje dela Janka Pleterskega o prvi odločitvi Slovencev za Jugoslavijo (Slovenska matica 1971). Avtor pa tudi pojasni namen svojega dela: "Pričujoča študija je posledica odločitve, da se ne le strokovna, ampak tudi širša narodna javnost v monografski obliki seznanijo s slovensko narodnopolitično osamosvojitvijo in državnostjo, doseženo v Državi SHS." (str. 11)

Čas, ki ga študijsko na zgodovinopisni način, a s poudarjenim razreševanjem tudi pravnih vprašanj obstoja in ustroja Države SHS obravnava Perovšek v svoji študiji, zamejmeta dve simbolični dejanji oziroma dogodki. Eden je resničen, zgodovinsko izpričan in pomeni za slovensko osamosvojitve v letu 1918 morda celo enega ključnih dogodkov, drugi pa je sicer plod pisateljske domišljije oziroma čuta za izražanje dramatičnosti na eni strani in moči oceniti zgodovinski dogodek ali kar cel zgodovinski proces na drugi strani. Na eni strani zamejuje slovensko osamosvojitve v letu 1918, izpričano v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov dejanje nadporočnika Mihajla Rostoharja, ko je ta 29. oktobra z "obnaženo" sabljo množici, zbrani na Kongresnem trgu v Ljubljani, v svojem in imenu drugih slovenskih častnikov in vojakov v cesarsko-kraljevih uniformah odrekel vojaško pokorščino habsburškemu cesarju in državi. Pri tem ni niti toliko pomembno, da je bil eden od najvidnejših slovenskih političnih voditeljev, knezoškof Jeglič, v bistvu s tem nezadovoljen in se mu je zdelo, da je bilo to dejanje preveč revolucionarno. Njegov razburjen vzklík Rostoharju "To je pa revolucija" pa kaže na drugi strani simbolno na obnašanje tvorcev slovenske osamosvojitve leta 1918. Ti so namreč želeli miren prehod iz Avstro-Ogrske z možnostjo čim manjšega izkazovanja moči slovenskih ljudskih množic. Odveč jim je bilo celo napovedano zborovanje na Kongresnem trgu 29. oktobra, katerega so se sicer udeležili, a s strahom in nelagodjem, kot je njihovo obnašanje popisal Janko Pleterski. Pri prevzemu oblasti iz

rok predstavnikov cesarsko-kraljevih v roke slovenskih oblasti po pretrganju državnopravnih vezi z avstro-ogrsko monarhijo ne gre prezreti vloge slovenskih častnikov in vojakov. Dejstva, da so slovenski častniki vplivali na Narodni svet, da je ta prevzel oblast iz rok predstavnikov kraljevo-cesarskih oblasti in da so slovenski častniki imeli veliko vlogo pri 'razkroju' zaledja Borojevičeve armade, so morda malce pozabljeni ali premalo poudarjena ob datumsko kasnejši Maistrovi akciji v Mariboru. Vsekakor ne gre pozabiti na vlogo slovenskega vojaštva pri prevzemu oblasti v roke Narodnega sveta in pri imenovanju Narodne vlade, ki je bila imenovana šele, ko so slovenski častniki zagrozili, da bodo sami prevzeli oblast. Rostoharjevo dejanje in njegovo golo sabljo je tako mogoče označiti za prelomni narodnorevolucionarni dogodek pri rojstvu slovenske državnosti leta 1918.

Drugi mejnik Države SHS, namreč njeno združitev s Kraljevino Srbijo v Kraljevstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev pa je s prisposodbo, pa zato nič manj zgodovinsko točno orisal Miroslav Krleža, ko je to oziroma "avstroogrsko stvarnost" označil za prazno steklenico piva, ki se je zavalila na smetišče. Zgodovina je njegovemu pisateljskemu delu v mnogočem pritrčila.

Knjige avtor ne začinja z datumom, ko je Narodno vijeće v Zagrebu razglasilo pretrganje državnopravnih vezi in odnosov s habsburško monarhijo in se je skoraj proti volji Narodnega sveta v Ljubljani na Kongresnem trgu zbrala velikanska množica (okoli 30.000), z 29. oktobrom 1918, marveč predstavi v prvem, najobsežnejšem, poglavju pot do Države SHS. Predstavi stopnje v nacionalni emancipaciji od majniške deklaracije leta 1917, prek ustanovitve Narodnega sveta avgusta 1918, ki je bil izraz politične volje za ločitev od habsburške monarhije, ustanovitve Narodnega vijeća v Zagrebu kot vrhovnega političnega predstavniškega telesa, ki je prevzelo vodenje boja jugoslovanskih narodov, živečih v okviru Avstroogrške, in v katerem so bili vsi takratni idejnopolični tabori, do zadnjega dejanja slovenske samoodločbe leta 1918 - imenovanja Narodne vlade 31. oktobra 1918. Šlo je za dvosmerni proces; na eni strani usihanje avstrijske oblasti, na drugi pa rast slovenske suverene oblasti. Oriše rast slovenske suverene oblasti, ki je počasi in zlagoma prevzemala oblast iz rok avstrijskih oblasti. Šlo je za prevzemanje oblasti po ustavni poti in ne za revolucionarni prevzem. Dejansko pa so bile državnopravne vezi z Avstroogrsko pretrgane že dan prej kot je v Zagrebu Narodno vijeće to razglasilo, namreč s sprejetjem mirovnih pogojev, ki jih je postavil ameriški predsednik Wilson Avstro-Ogrski s strani njene vlade.

V tem poglavju oriše Perovšek tudi vprašanje notranje ureditve države in polemike, ki so se ob tem zbudile. Razlike med sicer složnimi politiki različnih političnih in idejnih usmeritev so se pokazale, ko je šlo za vprašanje oblike državne oblasti in za ureditev države. Katoliški tabor je bil za republiko in za avtonomistično ureditev države, liberalci pa za centralizem in unitarizem.

Ker je pogoj državnosti poleg ozemlja, prebivalstva in seveda učinkovite oblasti, ta se je kot taka v svojem enomesečnem mandatu pokazala, še zlasti glede učinkovite uprave, tudi mednarodno priznanje države oziroma njene oblasti, je v drugem poglavju analiziral posamezne elemente državnosti. Veliko pozornost namenja mednarodnopravnemu položaju Države SHS po osamosvojitvi in ugotavlja, da so bila uresničena vsa temeljna načela, ki jih zahteva mednarodno pravo za nastanek in obstoj države. Država SHS mednarodnega priznanja sicer ni dosegla, zlasti ne 'de iure', pa Perovšek vseeno navaja vrsto primerov, ko je

doživljala Država SHS mednarodno priznanje 'de facto'. Da ni dosegla pravega mednarodnega priznanja, zlasti ne od vodilnih antantnih držav je bržkone vzrok v Italiji in njeni nameri ozemeljsko uresničiti določila Londonskega pakta iz leta 1915. Italija je nasprotovala priznanju Države SHS, kajti za uresničitev Londonskega pakta je potrebovala formalni obstoj Avstro-Ogrske, da je lahko zasedla 'njeno' ozemlje kot poražene države. Nasploh je bila Italija in njeno vojaško seganje po slovenskem ozemlju pomemben činitelj združitve Države SHS s Kraljevino Srbijo.

V tretjem poglavju Perovšek analizira državnopravno ureditev Države SHS in v njenem okviru samostojnost Slovenije. Prva slovenska državnost dosežena leta 1918 je namreč temeljila na notranji ureditvi Države SHS. Pri tem ugotavlja, da je bila to sestavljena država, s prviniami federalizma, pa tudi konfederalizma, meščanska republika in realna unija. Skupnega vladarja kot značilnost realne unije je predstavljalo Narodno vijeće oziroma njegovo predsedstvo. Velik poudarek daje Perovšek analizi Naredbe o prehodni upravi - nekakšni ustavi slovenskega dela Države SHS, kateri daje značaj mednarodne pogodbe med Narodno vlado in Narodnim vijećem, kar naj bi dajalo v resnici Sloveniji v Državi SHS konfederativni značaj. Slovenska Narodna vlada je namreč samostojno odločala o mednarodnih odnosih, samostojno je vodila vojaške zadeve, brez posebnega sporazuma z Narodnim vijećem je razveljavila pomembne avstrijske zakone, ki so posegali oziroma opredeljevali politične svoboščine kot so bile pravice o političnih shodih, o tisku itd. Pri tem je bistveno vprašanje ustanovitve predstavniškega, zakonodajnega telesa - parlamenta, o katerem piše Perovšek v petem poglavju, ko predstavlja družbena, kulturna in državnopravna vprašanja Države SHS. V tem poglavju obdela tudi vprašanje odnosa do zedinjenja in kaj je vplivalo na odločitev za ta korak. Slovenske politične stranke so se morale za zedinjenje v veliko jugoslovansko državo odločiti na pritisk 'od zunaj', od strani Narodnega vijeća oziroma Pokrajinske vlade Dalmacije, pri čemer se je takoj pojavilo različno pojmovanje slovenskih strank glede načina zedinjenja in samobitnosti slovenskega naroda. Če ne bi bilo pritiska iz Dalmacije in Hrvaške, kjer so veliko vlogo igrali srbski politiki, ki so želeli čim hitrejšo in domala brezpogojno 'zlitje' s Kraljevino Srbijo, bi bilo morda življenje Države SHS nekoliko daljše. Za slovenski del je mogoče reči, da je zlasti na upravnem področju pokazala slovenska politika takrat izredno aktivnost in tudi učinkovitost. Vendar pa je bila Slovenija le del Države SHS.

Narodna vlada je posegla tudi v gospodarstvo in na socialno področje. Prav na teh dveh področjih se je tudi pokazala največja aktivnost in učinkovitost slovenskih oblasti, Narodne vlade in njenih upravnih oddelkov - poverjeništev. To je vsebina četrtega poglavja. Vlada je namreč neposredno po osamosvojitvi začela ustvarjati ustrezne razmere za nov, samostojen slovenski gospodarski razvoj. Kot prvi ukrep je odpravila militarizacijo obratov, nacionalizirala avstrijski državni kapital in začela ustvarjati slovensko državno imetje. Ustvarila je finančno osnovo za svoje delovanje. Razpravljali so tudi o valutarni reformi, pri čemer je avtor slovenskega narodnogospodarskega programa Milko Brezigar zastopal mnenje uvedbe lastnega denarja, medtem, ko so bili drugi za kontinuiteto krone, kar je bila volja tudi v Narodnem vijeću. Velik problem je bila preskrba prebivalstva, kar je Narodna vlada uspešno reševala, prav tako tudi izplačevanje plač, plačevanje

vojaštva, podpor itd. S tem je nedvomno imela pred očmi skrb, da ni prihajalo do morebitnih socialnih nemirov.

V poglavju o družbenih, narodnokulturnih in državnopravnih vprašanjih je predstavil stališča do "zedinjenja". Pri tem je bilo eno izmed bistvenih vprašanj iz kulturnega življenja, namreč vprašanje asimilacije in samobitnosti slovenskega naroda. Prav pri tem za narod bistvenem vprašanju pa so se kazale razlike med vodilnima političnima taboroma - katoliškim in liberalnim. Ugotavlja, da je slovenska Narodna vlada ves čas delovala tako, kot da zedinjenja še ne bo, medtem ko so se strankarski krogi v drugi polovici novembra 1918 odločali glede načina združitve oziroma pogojev zanjo. Bila pa so tudi povsem odkrita stališča proti "zedinjenju"; socialdemokrat Anton Štebi je opozarjal, da bo prišlo med Srbi, Hrvati in Slovenci do še srditejših narodnostnih bojev, kot so bili med Slovenci in Nemci.

Na koncu, v šestem poglavju pa predstavi Perovšek še vse druge izraze slovenskega osamosvajanja leta 1918. To so pravzaprav med najvidnejšimi izrazi slovenske narodnostne emancipacije in državne osamosvojitve, saj je šlo za začetke slovenizacije šolstva, uvajanje slovenščine v javno življenje, za novo upravo, za nov pravosodni sistem in imenovanje slovenskih sodnikov. To so bili pravi izrazi narodne emancipacije, izrazi 'osamosvojitve'.

Vsekakor je v mesecu dni delovanja Narodne vlade, ko je bila ta resnično dejavna na vseh področjih družbenega življenja z množico izdanih uredb in drugih zakonskih aktov pokazala, da je šlo za jasno zasnovano in izraženo politično voljo po osamosvojitvi. Perovšek iz vsega tega upravičeno sklepa in tudi dokaže, da slovenska državnost v letu 1918, pa čeprav le enomesečna in v okviru skupne države avstroogrskih Jugoslovanov, ni bila naključna, marveč je bila plod zavestne volje "da Slovenci postanejo in ostanejo svoboden, sodoben in drugim enakopraven narod". (str. 173)

Perovškova knjiga nam tako odslika prevratno dobo po prvi svetovni vojni na vseh področjih življenja in pomeni kamenček v mozaiku poznavanja slovenske novejšje zgodovine in državnosti slovenskega naroda. Je prva monografska študija o fenomenu slovenske državnosti, o njeni prvi etapi. Načeloma, čeprav vemo, da ni za zgodovinarje nikoli končne sodbe o nekem dogodku, dogajanju, zgodovinskem procesu, je s to Perovškovo knjigo v slovenskem zgodovinskem problematiku slovenske osamosvojitve in izraza državnosti obdelana.

Iz zbranega popisa virov literature pa je mogoče spoznati dejansko vse, kar je bilo o Državi SHS do sedaj napisanega in kar je Perovšek študioso natančno 'zedinil' v svoji študiji. Iz knjige o prvi slovenski državnopravni osamosvojitvi dr. Jurija Perovška pa lahko spoznamo enega ključnih zgodovinskih fenomenov za slovenski narod v tem stoletju.

Zdenko Čepič

Jurij Perovšek, ki ga na teh straneh vsekakor ni treba posebej predstavljati, je pripravil zelo uporaben priročnik za vse raziskovalce in ljubitelje slovenske politike v prvem desetletju prve jugoslovanske države. To je bil čas, ko je vključitev pretežnega dela slovenskega ozemlja v nacionalno državo (tudi Slovencev) slovensko politiko bistveno osvobodila nemškega nacionalističnega pritiska, jo tako sprostila za druge pomembne idejne, upravne, socialne in gospodarske vidike, ter je hkrati zadnji čas dokaj svobodne parlamentarne demokracije - to je najprimernejše okolje za svobodno oblikovanje različnih političnih programov - vse do naših devetdesetih let. Zbrani in izbrani politični programi predstavljajo takratno politiko v njenem temeljnem segmentu. Politični program, ki ga navadno sprejme najpomembnejši strankarski organ, to je njen kongres, je razmeroma splošna politična usmeritev, od katere stranka oziroma njeno najožje vodstvo, njeni izvršni organi in njeni parlamentarni predstavniki ne bi smeli odstopati. Ne bi smeli žal še ne pomeni, da tudi dejansko ne odstopajo. Ker je politika umetnost možnega, se politiki pač prilagajajo vsakokratnim položajem in včasih je treba narediti tudi korak nazaj, da bi potem lažje skočili dva koraka naprej v uresničevanju tega programa. To pa ni nujno, da bi vrednotam tega programa dosti škodilo. Temeljna politična usmeritev, zapisana v programu, ostaja tisti segment politike, po katerem v primerjavi z doseženim lahko na nek način 'merimo' uspešnost določene politične stranke oziroma skupine. Zato je ta zbirka političnih programov prepotrebno pomagalo, da bi se lažje znašli v labirintu političnih interesov in razhajanj tistega časa in da bi se - v marsičem podobnemu današnjemu času - lažje primerjali s svojo lastno preteklostjo.

V tem zvezku zbirke zgodovinskih virov najdemo 48 programskih dokumentov različnih političnih organizacij. Izbor je nedvomno avtorsko delo enega najboljših poznavalcev slovenske politike v tem času. Prvič, ker je na enem mestu zbral najbolj reprezentativne, najbolj široko zastavljene programe takrat najpomembnejših političnih organizacij v slovenskem delu Kraljevine SHS. Drugič pa zato, ker je to izbor iz nepregledne množice programskih tekstov najrazličnejših tudi neformalnih skupin, ki so imele kakršnekoli samostojne politične ambicije in hkrati izbor iz množice različnih programskih tekstov ene in iste politične skupine, ki je, če ne drugače, vsaj ob vsakih volitvah med ljudi širila tudi kratkoročnejša in konkretnjša programska besedila. Publikacija, ki jih v tej zbirki izdaja Arhivsko društvo Slovenije, žal ne bi prenesla širšega izbora. Podrobnejša obdelava je verjetno bolj primerna za monografsko obdelavo določene politične stranke ali pa za izbor programskih besedil, omejen na ožje politično vprašanje, ki ga v vsakem programskem tekstu lahko izločimo. Tistim maloštevilnim zgodovinarjem, ki se pečamo s tem obdobjem, pač ostaja še veliko dela. Perovškov izbor se omejuje predvsem na splošne programe, ki so upoštevali strankarsko opredelitev do ideoloških, državnoupravnih, socialnogospodarskih in narodnokulturnih vprašanj, posebej pa je pozoren na opredelitve do ustavnopravne državne ureditve.

Perovšek je 48 programov smiselno razdelil na štiri skupine. Prva predstavlja politične programe strank, ki so izhajale iz liberalne politične tradicije na Slovenskem. Tudi časovno prvi program je z združitvenega kongresa Narodno napredne stranke iz Kranjske in Narodne stranke iz Štajerske v vseslovensko Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS) junija 1918. Sledi program iste stranke ob združitvi s sorodnimi strankami iz južnejših jugoslovanskih pokrajin v stranko istega imena

maja 1919. Programska besedila istega političnega subjekta sledijo še v dokumentih št. 4 in 9. Vmes so razporejeni po časovnem zaporedju nastanka še programski dokumenti drugih dveh liberalnih strank v dvajsetih letih, Samostojne kmetijske stranke in Narodno socialistične stranke. Nenavadno velika pozornost je posvečena liberalnim strankarskim poskusom v precej drugačnem novo priključenem Prekmurju: kar štirje dokumenti. Perovšek je v izbor pritegnil še program gibanja, ki ni bilo politična stranka, to je ORJUNA; ta predstavlja primer ekstremnega jugoslovanskega nacionalizma. Na koncu sta predstavljeni še nova programska usmeritev staroliberalcev po ločitvi od JDS leta 1923 z oživiljenim imenom Narodno napredna stranka ter bolj deklaracija kot program ob združitvi in torej samoukinitvi Narodno socialistične stranke s Samostojno demokratsko stranko, naslednico JDS, februarja 1928. Prva skupina predstavlja skupno 13 dokumentov.

Skupino programov, ki izhajajo iz katoliškega gibanja, tudi začenjata kronološko prva programa krščanskosocialnega delavstva iz novembra 1918 in februarja 1919. Šele za tem sledi prvi program glavnega političnega predstavnika v dvajsetih letih še enotnega katoliškega gibanja, to je Slovenske ljudske stranke (SLS). Delno spremenjen program SLS predstavljata še dva dokumenta iz leta 1921 (po izsiljenem sprejetju vidovdanske ustave) in iz leta 1923 (prve parlamentarne volitve po ustavi). Tudi v tej skupini je posvečeno veliko prostora nekakšni podružnici SLS v Prekmurju, Kmečki zvezi za Prekmurje, ki je zastopana s štirimi dokumenti. Katoliško skupino predstavlja skupno 9 programov.

Tretjo skupino dokumentov je avtor naslovil kot Socialistični tabor, kar se meni osebno zdi nekoliko sporno. Poznamo namreč določene oblike socializma tudi pri liberalcih (narodni socializem) in katoličanih (krščanski socializem). Hkrati pa pridevnik socialistični (-a) v tistem času označuje razliko od komunistični (-a), katerih predstavniki so si politično zelo nasprotovali. V tej skupini so seveda predstavljeni tudi dokumenti te zadnje, komunistične politične usmeritve. Zato bi bilo po mojem mnenju bolj smiselno uporabljati termin marksistična politična skupina. Edino marksizem je vse te legalne in tajne stranke, organizacije in neformalne skupine družil. 11 dokumentov te politične usmeritve je časovno osredotočenih na prva leta nove države, ki so, tako kot pri vseh političnih skupinah, ključna za oblikovanje dolgoročnejših političnih programov. Ti programi hkrati z odnosom do nove države razčiščujejo tudi odnos do velike ločitve v marksističnem delavskem gibanju na socialiste in komuniste.

Največ dokumentov, skupno 15, nam predstavlja četrta '*Skupina iz tradicionalnih političnih taborov izdvojenih in drugih političnih strank in združenj*'. Tu najdemo programe različnih organizacij Nemcev na Slovenskem, različnih organizacijskih oblik avtonomistov pod vodstvom Albina Prepeluha in Dragotina Lončarja, strankarskih poskusov Antona Novačana, program Narodne ljudske stranke Ivana Šušteršiča, slovenske podružnice srbske Narodne radikalne stranke in prej kot ne protislovenske Neodvisne prekmurske stranke.

Avtor te zbirke zgodovinskih virov se je pri izdaji potrudil z obsežno spremno študijo o izdanih političnih programih. V njej povzema odnos posameznih strank in skupin do glavnih političnih vprašanj tistega časa. Pri vseh teh povzetkih izstopa dejansko takrat najbolj aktualno in pereče vprašanje državne ureditve, ki je politične subjekte ne glede na svoje ideološko poreklo (liberalizem, katolicizem,

marksizem) ločeval samo na dva nasprotna tabora. V tem političnem kontekstu pa se je v spremni študiji Perovšek še posebej posvetil odnosu do narodnega vprašanja v tem desetletju, ki je opredelitev za centralistično ali federalistično državno ureditev v največji meri pogojeval. Z današnjega vidika mogoče pogrešamo večjo pozornost avtorja za odnos strank do parlamentarne demokracije. Dokumenti so opremljeni z obsežnimi in pogostimi pojasnjevalnimi opombami, največkrat zelo koristnimi, na trenutke pa tudi že kar odvečnimi. Npr. na strani 32, ko pri dveh resolucijah JDS v opombah 2, 4 in 5 pojasnjuje, da se besedilo, ki se obrača na vlado, nanaša na vlado Kraljevine SHS (vse druge vlade so bile Deželne vlade, pozneje Pokrajinske uprave), da gre pri poverjeništvu za uk in bogočastje za to poverjeništvu pri Deželni vladi za Slovenijo (drugje ga vendar ni bilo) in da je pri vzgoji mladine v jugoslovanskem državnem duhu mišljen jugoslovanski unitaristični narodni in državni duh. Zelo domiselno spremlja vsako od štirih skupin programov grafična ponazoritev strankarskega razvoja z njihovimi ločevanji, združevanji in preimenovanji, kar precej zapleteno strankarsko strukturo lepo pomenostavi. Vizualno podobo zbirke bogati tudi skromno število fotografij glavnih strankarskih protagonistov, žal je bilo prostora samo za dva iz vsake skupine. Zelo koristen in priročen dodatek k zbirki pa so kratke *'Biografije načelnikov ali članov najožjih vodstev političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v letih 1918-1929 (po abecednem vrstnem redu)'*, kjer najdemo 43 kratkih življenjepisov najpomembnejših slovenskih politikov tistega časa. Zbirko zaključuje povzetek v angleščini.

'Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)' po izboru ter v izčrpni in natančni redakciji Jurija Perovška so zelo koristno in dobrodošlo pomagalo pri premagovanju slovenske politične zmede dvajsetih let. Pri knjigi mogoče nekoliko moti dolg, zapleten in zato tudi ne preveč poveden naslov. Ne vem natančno, kakšna je v tem primeru razlika med organizacijo in združenjem. Ali ne bi bilo mogoče lepše in bolj enostavno reči: 'Slovenski politični programi v Kraljevini SHS' ali kaj podobnega. Ob velikem avtorjevem trudu in obvladovanju snovi so vendarle vse zgoraj navedene pripombe malenkostne in stvar osebnega okusa. Izdajo programov veselo pozdravljam in avtorju želim čim hitrejšo nadaljevanje v trideseta leta.

Ervin Dolenc

Katarina Kobilica, Andrej Studen: Volja do dela je bogastvo. Mikrozgodovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Matku Curku (1885-1953) in njegovi družini. Založba Nova revija, Ljubljana 1999, 148 strani, ilustr. (Zbirka Korenine)

"Na drugi strani jedilnice je bil prostor za gospode. Obiskovalci so lahko občudovali masivno pisalno mizo s predali, "vrtilni stol" z vzmetmi, pa še navaden stol, zastekljeno omaro s podstavkom in večjo omaro z dvokrilnimi vrati. Plašče so gospodje lahko obesili na obešalnike iz srninah nožic, nato pa so se lahko usedli na obstensko klop v kotu ter si za kadilno mizico nabasali pipo ali prižgali cigaro. Ob

intarzirani mizici s šahovnico so lahko zaigrali partijo šaha. Na steni je visela še pokvarjena ura, s stropa pa je visel triročni lesteneč s steklenimi zvončastimi senčniki."

Podobo prenapolnjenega interierja vile, katere lastnik je bil ljubljanski podjetnik, stavbenik Matko Curk, sta iz ohranjenih virov v knjigi *Volja do dela je bogastvo* rekonstruirala avtorja Katarina Kobilica in Andrej Studen. Ta knjiga je, kot tudi vse ostale, ki pod drobnogled jemljejo slovensko meščanstvo, zelo dobrodošla, saj odstira del naše zgodovine, katere raziskovanje je bilo do pred nekaj let praktično zanemarjeno.

Knjiga je razdeljena na dva dela. Prvi del je mikrozdgovinska študija dr. Andreja Studna, znanstvenega sodelavca Inštituta za novejšo zgodovino, ki govori o Matku Curku kot o človeku, ki se je iz revnega kmečkega okolja (rodil se je v številni kmečki družini v Šturjah v Vipavski dolini) z nadarjenostjo, trdim delom, varčnostjo in nenazadnje s poroko z meščanko povzpел v meščanski svet.

Avtorja predstavitva vsakdanje privatno življenje ljubljanskega stavbenika Curka in njegove družine, pri tem se osredotočita na oris stanovanjske kulture, življenjskega stila, načina razmišljanja in podobno. Iz pisanja je razvidno, da je, kljub temu da je družina Curk živela na Mirju, takrat reprezentativnem predelu Ljubljane, in izpolnjevala tudi ostale materialne zahteve oziroma norme po pripadnosti meščanskemu razredu, Matko Curk s svojo družino živel meščansko-kmečki način življenja. Mnoge od doma prinešene kmečke navade je namreč v mestnem okolju ohranil.

Ta del pisanja temelji na dnevniku Matka Curka, ki vsebuje zapiske od leta 1885 do 1943. Zapisi prvih nekaj let so redki in skopi, saj so pisani po spominu, od leta 1907 pa so vpisi dnevni. Kljub temu da je bil to neke vrste poslovni dnevnik s suhoparnimi podatki o Curkovem življenju izven delavnice, sta avtorja z dodatnimi arhivskimi dokumenti (zaplembeni popis premoženja iz leta 1945, korespondenca, fotografije, ...) in ustnimi pričevanji podjetnikove hčerke Lurške Curk obudila in obarvala življenje družine Curk.

Drugi del knjige predstavljajo dokumentarne zgodbe Matka Curka kot enega najpomembnejših ljubljanskih stavbenikov, ki je ostvarjal zamisli arhitekta Jožeta Plečnika. Zgradil je NUK, ljubljansko tržnico, Žale, zavetišče Sv. Jožefa (današnja veterinarska fakulteta), kraljevi dvorec v Kamniški Bistrici idr. Curkovo podjetje je svoj višek doseglo prav takrat ko je gradil po Plečnikovih načrtih, to je v tridesetih in v začetku štiridesetih leti tega stoletja. Žal po drugi svetovni vojni z delom ni mogel nadaljevati, saj je bilo njegovo podjetje zaplenjeno in nacionalizirano.

Knjiga ni zanimiva le za tiste, ki bi si želeli spoznati Matka Curka in njegovo družino in se poglobljati v raziskovanje o tem ali je bila družina Curk, kljub temu da gospod Matko "ni nikoli povsem otresel kmečke zemlje s čevljev" in da je, kot pravi Primorec, preveč rad pogledal v lonec s polento, družina višjih meščanskih krogov, temveč tudi za vse Ljubljance in ljubitelje umetnosti.

Mojca Šorn

B o j a n G o d e š a , E r v i n D o l e n c : Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Založba Nova revija, Ljubljana 1999, 252 strani, ilustr. (zbirka Korenine)

Dr. Anton Korošec, voditelj Slovenske ljudske stranke, vodilne stranke na Slovenskem med svetovnjima vojnama, ni rad pisal, saj se je baje bal, da bi njegovo pisano besedo lahko kdo izrabil. Za seboj torej ni pustil veliko pisanih virov, zato nam je o njem znanega le, kar so o njem napisali drugi. Velikega pomena pri spoznavanju dr. Korošca je zato delo raziskovalcev Inštituta za novejšo zgodovino dr. Bojana Godeše in dr. Ervina Dolenca, ki sta za tisk pripravila spomine nanj. Te je napisal dr. Ivan Ahčin, dolgoletni glavni urednik časnika Slovenec in Koroščev bližnji sodelavec.

Ahčin kot Koroščev politični zaupnik in tesen prijatelj je živo prikazal ne le njegovo osebnost temveč tudi vlogo, ki jo je imel v slovenskem in jugoslovanskem političnem življenju v Kraljevini Jugoslaviji. Njegovo delo je vrsto let ležalo v arhivu, ne da bi komu padlo v oči, s tem pa je veljalo za izgubljeno. To dejstvo in dejstvo, da je Antonu Korošču šele v zadnjem času priznan velik pomen njegovega dela v političnem življenju, je avtorja navdihnilo, da sta svojo knjigo poimenovala Izgubljeni spomin na Antona Korošca.

Godeša in Dolenc sta imela, kljub temu da je bilo Ahčinovo delo zaključeno in pripravljeno za tisk (leta 1941), še veliko dela. Popravila sta tekst, ki je bil zaradi kasnejših popravkov nepregleden in površno napisan ter ga opremila z ustreznimi opombami, ki nudijo marsikakšno pojasnilo glede posameznih oseb ali dogodkov. Dodala sta tudi precej zanimivih fotografij, nekaj tudi manj znanih.

Godeša je napisal poglavje Ivan Ahčin in Anton Korošec, v katerem predstavi Ahčina in njegov odnos do Korošca. V opisovanju tega odnosa je ob neprikritem povečevanju Koroščeve osebnosti opazno pomanjkanje objektivnosti. V Dolencem poglavju Dosedanje pisanje o Antonu Korošču in Ahčinovi spomini je navedena Koroščeva politična biografija in vse tiskane objave domačega, emigrantskega in zamejskega zgodovinopisja, ki so v zvezi z Antonom Koroščem oziroma njegovim delovanjem. V podpoglavju Domače zgodovinopisje po Koroščevi smrti se ne da prezreti relativno majhnega zanimanja za Korošca in njegov čas. Na tem področju so pozitivne spremembe nastale konec osemdesetih let s popuščanjem ideološkega pritiska komunistov. V tem času je prišlo tudi do obravnavanja tem, ki so bile do takrat namerno prezrte ali potisnjene ob stran.

Spomini na Antona Korošca so razdeljeni na več poglavij. V prvem delu spominov se Ahčin posveti opisovanju Koroščeve zunanosti, osebnosti, njegovemu nastopu pred ljudmi, odnosom z njimi.

Najprej nekaj besed o Koroščevih očeh, saj so te pot do človeka in okno v njegovo dušo! "Tako je z vsega početka pa so v meni vzbujale pozornost njegove nenavadne oči, ki so njegovemu obrazu dajale izredno lepoto in vsemu njegovemu pojavu tisto silo in vzvišenost, ki jo je sleherni spričo njegove osebnosti čutil. Korošec je imel velike, svetlo sive oči, ki so se močno svetile. V njih se je lepo zrcalila njegova močna duša: često resna, premišljena, snujoča, pa zopet vesela, dobrodušna, kar nagajiva; enkrat ponosna, odločna, neizprosna, drugič zopet mila, dobrotljiva, očetovsko dobra." Nadaljuje, in ob tem ne izgublja besed, s

podrobnejšim opisom njegovih najizrazitejših lastnosti: bil je skoraj nežno očetovski in neizmerno dober. To je kazal ob vsaki priliki in napram vsem, ki so v svojih težavah in potrebah k njemu prihajali. Na slovenski narod in njegovo usodo je vedno mislil, kakor da bi bil njegov oče. Prav tako je z nekim očetovskim pokroviteljstvom gledal na vse slovenske narodne ustanove: na univerzo, akademijo, šolstvo, ... Pravi oče je bil za vse one, ki so mu po službeni dolžnosti bili blizu, kakor sluge, služkinje, orožniki, šoferji ... Zanimal se je za vse podrobnosti slehernega med njimi. Poznal je družinske razmere vsakega, poznal njegove težave in skrbi in jih na vse načine skušal lajšati. Razdelil je prav vse: ne le denar, tako da je bil večkrat že okrog 15. suh in si je moral izposojevati do prihodnje plače, razdelil je tudi svojo obleko, perilo in darila, ko jih je sprejel.

Ena od izstopajočih lastnosti Antona Korošca je bila tudi družabnost. Zvečer je rad posedal v družbi, najrajši je obiskal več lokalov, povsod nekoliko posedel, se zgovarjal z znanci, z gosti, ali tudi samo z natararji. To je bil eden načinov, da je prihajal v stik z ljudstvom in zvedel njegove misli. Poznalo ga je pol Beograda, branjevci na trgu in gostilničarji so vedeli za njegove navade in želje. Cenil je dobro kapljico in si jo je po potrebi tudi privoščil. Vendar je poznal pravo mero. Več ali manj vsa družba okoli njega se je lahko majala, Korošec pa je bil dobre volje, vesel, duhovit, zabaven - ali nikdar toliko opit, da bi izgubil oblast nad seboj.

Dogajanje v vodstvu SLS začne Ahčin opisovati šele z Živkovićevo prepovedjo delovanja katoliške telovadne organizacije Orel leta 1929 in burnim nasprotovanjem slovenskega katoliškega političnega kroga in stopnjevanjem nezadovoljstva v letu 1930. Iz tega obdobja nam poda tudi zgodbo o kralju Aleksandru, ki ni bil zadovoljen z Živkovićevo predsedovanjem in je celo razmišljal, da bi na čelo vlade postavil Korošca, vendar se za to ni odločil, saj mu ni povsem zaupal. Menil je namreč, da mu ni tako brezpogojno vdan kot Živkovič, se pravi, da se je kralj zavedal, da je Korošec mislil s svojo glavo. Tako je propadla Koroščeva ambicija, da bi on, če bi ga kralj zamenjal z Živkovičem, postopoma demokratiziral državo. Korošec je odstopil in svoje delo nadaljeval v opoziciji. V Sloveniji je po razpustu političnih strank še naprej delovalo tajno vodstvo Slovenske ljudske stranke s krajevnimi in regionalnimi organizacijami. Izvedlo je več uspešnih akcij, kot na primer bojkot parlamentarnih volitev leta 1931 in leta 1935. Za politično preganjanje slovenskih katoliških politikov je kralju januarja leta 1933 prav prišla Slovenska deklaracija, kateri je sledila konfinacija voditelja v Vrnjačko banjo, od tam v Tuzlo, nazadnje na Hvar. Na Hvaru nadzor nad Koroščem ni bil več tako strog, dovoljeni so mu bili stiki z domačini, s turisti, obiskovali so ga razni somišljeniki. Sprostil se je, hvarska klima mu je celo utrdila zdravje. Ob toplih večerih se je zelo razživel in je rad obujal spomine na borbo slovenske opozicije v štajerskem deželnem zboru, spominjal se je dunajskega obdobja, pripovedoval je o Janezu Evangelistu Kreku. Kljub temu da ni rad pisal, je Korošec obljubil, da bo te in ostale spomine, vredne zapisa, zabeležil in morda objavil. Žal te obljube ni izpolnil. V tem času je stike s Koroščem obnovil tudi kralj, ki mu je dal možnost sodelovanja pri snovanju nove vsedržavne politične stranke Jugoslovanske radikalne zajednice, ki je kasneje (leta 1935) prevzela oblast.

Pri opisovanju jugoslovanske politične krize in zakulisnega političnega dogajanja v Jugoslaviji po atentatu na kralja Aleksandra in Koroščevi izpustitvi iz konfinacije (1934) sta avtorja upravičeno opazila in poudarila pomanjkanje kon-

kretnih podatkov. V poglavju, ki zajema obdobje po letu 1935, ko je Korošec deloval kot minister za notranje zadeve, se Ahčin zaradi pomanjkljivega poznavanja situacije zgubi v prikazovanju glavnih Koroščevih političnih sovražnikov tistega časa, predstavi njegovo religiozno življenje, njegov odnos do komunizma, do delavskega vprašanja. Podrobno piše o oblikovanju Jugoslovanske radikalne zajednice, pojasnjuje politiko Slovenske ljudske stranke itd., vendar Korošec ne nastopa več osebno.

V knjigi najdemo tudi nove podatke o konkretnih hotenjih in dejanjih Antona Korošca, na primer, zakaj ni, potem ko je videl, da Jeftić pri državnozbornih volitvah leta 1935 ni mislil na sodelovanje s SLS, poiskal stikov z opozicijo in se ji pridružil v volilni borbi, zakaj se je raje odločil za abstinenco.

Spomine sklene gradivo, ki so ga Ivanu Ahčinu poslali ljudje, ki so imeli na Korošca kot duhovnika in kasneje politika posebne spomine in tisti, ki so zbirali podatke o njegovih prednikih, njegovemu življenju in delu. "Svoje dolžnosti kot duhovnik, katehet in človek je opravljal z veliko vnemo in natančnostjo. Vsi farani so ga radi imeli in ga visoko spoštovali." (Andrej Stakne)

Avtorja sta z ureditvijo in izdajo Ahčinovih spominov prispevala k (boljšemu) poznavanju dr. Antona Korošca in njegovega, se pravi slovenskega političnega življenja v jugoslovanskem prostoru v dvajsetih in tridesetih letih tega stoletja.

Naj sklenem z besedami avtorjev predgovora, da je najdba Ahčinovega rokopisa in prirejena objava le-tega z vidika zgodovinopisja in kot prispevek današnji politični misli izredno dobrodošla.

Mojca Šorn

M i l a n P a h o r , Jadranska banka v Trstu. Narodna in študijska knjižnica, Slovenski raziskovalni inštitut, Trst, 1996, ilustr.

Slovensko zgodovinopisje je dolgo časa zanemarjalo razvoj finančnega sektorja med Slovenci. Ta trditev, ki je na splošni ravni sicer ustrezna, pa vendarle ne velja v vseh potankostih. V slovenskem prostoru oziroma zgodovinopisju je najti izjemo. Gre za zamejski prostor oziroma zamejske zgodovinarje, ki so se tej plati posvečali veliko več in veliko bolj temeljito kot drugi slovenski zgodovinarji. Vzrok so gotovo povsem drugačne politične in gospodarske razmere, ki drugače opredeljujejo in usmerjajo raziskave slovenskega gospodarskega življenja na drugi strani meje. Tako ni presenetljivo, da je tovrstna plat gospodarskega življenja že bila raziskovana in tudi predstavljena javnosti v obliki različnih člankov in knjig. Predstavljene so bile razvojne smeri in kvalitativne značilnosti razmaha zadružništva v celoti, posebej pa kreditnega. V teh naporih izstopajo zlasti zgodovinarji iz vrst Slovencev v Italiji.

In ni naključje, da so ti raziskovalni naporje avtorje privedli tudi do raziskav slovenskega bančništva. V široko pojmovano bančništvo sicer lahko uvrstimo tudi kreditno zadružništvo, vendar pa na tem mestu predmeta ne opredeljujemo tako široko temveč bistveno ožje. Mislimo namreč na bančništvo klasičnega tipa, v obliki delniške družbe. Tako je nedavno na knjižni trg stopila knjiga o Jadranski banki iz Trsta. Njen avtor Milan Pahor je širšemu slovenskemu zgodovinarskemu

avditoriju dodobra znan. Morda velja le poudariti, da je ravno on tisti, ki se je zelo trudil razkriti preteklost slovenskih finančnih institucij na Tržaškem.

Tematika njegove tokratne knjige je Jadranska banka. Se pravi ustanova, ki je imela v razvoju slovenskega bančništva pomembno mesto. Pomembnost izvira iz dejstva, da je bila to druga banka v slovenskem prostoru, ki so jo spodbudili Slovenci in jo tudi aktivno vodili, ob sodelovanju Hrvatov in Čehov, ki so bili tudi pomembni delničarji. Z Ljubljansko kreditno banko, ustanovljeno leta 1900, in Jadransko banko iz leta 1905 je tedanje slovensko gospodarstvo dobilo novo dimenzijo, prišlo je do pomembnega kakovostnega prestopa. Iz omejenega repertoarja združnega denarnega poslovanja je bil storjen podjetniški korak v veliko bolj zahtevno bančno poslovanje. Le to je obenem na široko odprlo možnosti udejstovanja v različnih gospodarskih sektorjih in ukvarjanje z donosnimi finančnimi operacijami, ki jih združna oblika nikakor ni dovoljevala.

Pahor je obravnavo Jadranske banke zastavil kronološko, dogajanje v banki in okoli nje je predstavil za vsako leto poslovanja posebej, od ustanovitve do nesrečne ukinitve v letu 1927. Na tak način je prišla bolj do izraza delitev na dve obdobji. Na prvotno obdobje vzpenjanja in doseganja vrhunca poslovne aktivnosti, širitve prostora ekonomskega udejstovanja (Trst in predvsem vzhodna jadranska obala) in utrjevanja gospodarskega pomena in družbenega ugleda, ter na drugo, povsem drugačno obdobje. To je na čas po spremembi meja, po razširitvi italijanske države na slovenske predele, ki ga označuje z oblastnimi ukrepi spodbujeno počasno usihanje Jadranske banke in končno tudi njeno izginotje. Dogajanje po prvi svetovni vojni je bilo v vsem nasprotno času pred njo. Pahor nas prepričljivo vodi skozi labirint različnih pritiskov, finih in grobih, izsiljevanj in ukan, ki so jih zganjale fašistične oblasti, da bi onemogočile delo Jadranske banke kot simbola gospodarske prepoznavnosti in uspešnosti Slovencev in Hrvatov v Trstu. Predstavi tudi drugo plat, to je prizadevanje banke, da bi se ohranila pri življenju tudi s prenosom dela poslov v Jugoslavijo in ustanovitvijo Jadranske banke v Ljubljani, ki je sicer imela formalno sedež v Beogradu. Tu je banka nemoteno nadaljevala poslovanje in njena vloga v slovenskem gospodarstvu v nekaj letih po prvi svetovni vojni je bila precejšnja. A tudi ta veja je počasi usahnila. Dokapitalizacija banke, ki je bila posledica poslovnih težav, in prenos težišča na beograjske delničarje, kar se je odrazilo v spremembi imena, ki se je po novem glasilo Jadransko-podunavska banka, in dejanski prenos sedeža v Beograd ter odpoved poslovni aktivnosti v Sloveniji, je banki odvzelo slovenski značaj. Spomin in zavedanje o lastni bančni preteklosti med Slovenci v Trstu ni zamrlo. Po drugi svetovni vojni je to nadaljevala Tržaška kreditna banka, ki je bila funkcijski dedič predvojne Jadranske banke, a tudi ta je žal neslavno končala.

S knjigo o Jadranski banki, ki jo dopolnjujejo še podatki o drugih ustanovah v Trstu, bilančni podatki in statut Jadranske banke ter seznam virov in literature, smo tudi v slovenskem zgodovinopisju končno začeli predstavljati pomembne gospodarske ustanove. Da se je to zgodilo ravno v zamejstvu, ni presenečenje. Če pustimo politične, kulturne in nacionalne vidike ob strani, lahko zatrdimo, da je to posledica majhnega števila gospodarskih ustanov in s tem tudi lažje odločitve za predstavitev. Milan Pahor je s to knjigo postavil določena merila, izoblikoval je pristop in način obravnave življenja neke banke. Naloga drugih zgodovinarjev pa

je, da ta metodološki prijem še izpopolnijo in s tem tudi presežejo z obravnavo kake druge slovenske banke.

Žarko Lazarevič

D a r k o F r i š , B o g d a n K o l a r , A n d r e j V o v k o : Prvih sto let Kranjsko slovenske katoliške jednote. Pregled zgodovine KSKJ 1894-1994. Izseljensko društvo Slovenija v svetu. Založba Ilex, Ljubljana 1997, 294 strani

Izseljenstvo je vidno zaznamovalo preteklost slovenskega naroda, še zlasti v obdobju zadnjih treh desetletij 19. stoletja, prve četrtine 20. stoletja ter po koncu druge svetovne vojne. Ta fenomen, katerega osnovno gibalno je bilo človekovo iskanje izhoda iz neperspektivnosti, raznovrstnih stisk in družbene izključevalnosti, uvršča po svoji intenziteti slovenski prostor v sam evropski vrh. Še vedno povsem neposredno zadeva del izseljenskih generacij, po drugi strani pa postaja predvsem v zadnjem desetletju predmet načrtnega zgodovinopisnega proučevanja. O slednjem lahko ugotovimo, da smo v dveh knjigah Slovenske kronike XX. stoletja že dobili precej obširen in večstranski oris tega dogajanja, ki pa hkrati opozarja na nujnost podrobnejše obravnave posameznih tem.

Knjiga dr. Friša, dr. Kolarja in dr. Vovka *Prvih sto let Kranjsko slovenske katoliške jednote* odpravlja eno izmed omenjenih vrzeli in predstavlja prvo monografsko obdelavo zelo pomembnega vidika izseljenske problematike, t.j. delovanja in pomena izseljenskih podpornih organizacij. Kot pove že naslov knjige, pa se leta omejuje na eno vrsto podpornih organizacij, t.j. na zvezo društev v KSKJ kot prvoustanovljeni in eni najmočnejših organizacij slovenskih izseljencev v ZDA in Kanadi.

Po eni izmed opredelitev je bil osnovni smoter KSKJ naslednji: "Ohraniti Slovencem sveto katoliško vero, buditi ljubezen do maternega jezika in podpirati se med seboj v stiski in potrebi." To usmeritev je izražalo tudi uradno Jednotino vodilo: "Vse za vero, narod in slavno K.S.K. Jednoto". Cilj organizacije je bil torej izrazito večsmeren, a so bili poudarki v različnih obdobjih v skladu s konkretnimi okoliščinami oziroma potrebami različni, pri čemer pa se vztrajanje na strogih katoliških načelih potrjuje kot najbolj stanovitna konstanta. Jednotina podporna vloga je bila tako le del dejavnosti, saj je kot katoliška organizacija imela obenem pomembno spodbujevalno vlogo pri ustanavljanju slovenskih župnij, cerkev, verskih šol ter narodnih domov in s tem širšega povezovanja katoliško čutečih izseljencev.

Monografija ne posreduje obravnavane problematike v povsem enoviti obliki, saj ima na zunanji ravni pogojno rečeno značaj zbornika in je delež vsakega avtorja povsem jasen. Različni pa so tudi pristopi avtorjev, ki se gibljejo med sintetično-analitično in dokumentarno ravni.

Uvodnemu krajšemu orisu zgodovine izseljevanja Slovencev, njihovega naseljevanja, integracije, asimilacije ter ustvarjalnosti v ZDA in Kanadi, sledijo trije obsežni tematsko-kronološki sklopi, pri čemer sta prva dva medsebojno najtesneje povezana in predstavljata zaokrožen pregled razvoja, delovanja in pomena KSKJ.

Dr. Friš obravnava obdobje t.i. množičnega priseljevanja Slovencev v Ameriko (1870-1924). To je čas, ko se je po vzgledu priseljencev drugih narodnosti in v skladu z narodnostnim načelom "svoji k svojim" tudi med Slovenci utrdila in bila z ustanovitvijo KSKJ leta 1894 v Jolietu (Illinois) ob vidni vlogi slovenskih duhovnikov uresničena ideja o samoorganiziranosti in samopomoči na osnovi širšega povezovanja v obliki fraternalističnih podpornih organizacij. Zaradi neurejene ameriške socialne zakonodaje je bila še zlasti v tem obdobju društvena podporna funkcija izjemno pomembna. Avtor natančno podaja notranji ustroj organizacije, poimensko sestavo vsakokratnega glavnega odbora in najzaslužnejših članov (med njimi je opazen delež belokranjskih priimkov) in glavne naloge, probleme ter usmeritve, ki so jih obravnavali praviloma na rednih društvenih konvencijah. V tem prvem obdobju je Jednota posvečala glavno skrb organizacijski širitvi, izgradnji zanesljivih finančnih temeljev in zagotavljanju nadzorske jasnosti. Nenazadnje je nudila okvir političnemu življenju dela slovenskih katoliških izseljencev in pred prvo svetovno vojno vodila ostre ideološke boje s socialisti.

Dr. Kolar podaja pregled Jednotinega delovanja od leta 1924 do jubilejne stote obletnice v letu 1994. V teh sedmih desetletjih je organizacija prešla različne faze razvoja, v katerih se je srečevala z novimi izzivi, nalogami in problemi ter postopoma spreminjala značaj. Dvajseta in trideseta leta nedvomno pomenijo obdobje njenih največjih uspehov v pogledu finančne konsolidacije in številčne rasti. Jednota je vse bolj spominjala na večje podjetje, ki namenja posebno skrb vestnemu in gospodarnemu upravljanju z lastnim premoženjem, zaradi česar jo npr. tudi huda gospodarska kriza v začetku tridesetih let ni usodneje prizadela. Medtem ko je ob koncu prve svetovne vojne organizacija štela blizu 17.000 članov (vključno z mladinskimi oddelki, ki so jih začeli ustavljati l. 1916), se je število članov do začetka druge svetovne vojne kljub izrazito omejevalni ameriški priseljski zakonodaji (uvedba t.i. kvot) približalo številki 40.000, vrednost premoženja pa petim milijonom dolarjev. Vedno večji poudarek so dobivale družabne in predvsem športne dejavnosti, ki so zagotavljale dotok novih, predvsem mlajših članov. Vpetost v širša družbena dogajanja je bila očitna zlasti med drugo svetovno vojno in po njej. V času svetovnega spopada je okoli 4.500 članov neposredno sodelovalo v protifašističnem boju, v katerem jih je 126 izgubilo življenje. V razmerju do "stare domovine" je Jednota načelno podpirala protifašistični boj, se programsko zavzemala za združeno Slovenijo v federativni Jugoslaviji, z radikalizacijo družbeno-političnih razmer pa se jasno postavila na protikomunistično stališče; v tem okviru je po končani vojni nudila pomoč političnim beguncem, v času razpada Jugoslavije pa podporo osamosvojitvenim prizadevanjem Slovenije. Na notranjem področju je Jednota v povojnem obdobju nadaljevala s prizadevanji ohranjanja lastnega katoliškega značaja in namenjala pozornost dejavnostim narodnih ustanov in področjem, ki so bila privlačna za mlajše člane. V sedemdesetih letih, ko je dosegla najvišje število članov (okoli 45.000), pa se je hkrati začela soočati z neizbežnim problemom upadanja števila članov kot posledico naravnega procesa asimilacije; žal knjiga ne odgovarja na vprašanje, koliko članov je Jednota združevala ob stoletnici obstoja (oziroma jih združuje danes), čeprav je bil častitljiv jubilej gotovo eden izmed povodov za njen izid in se mora bralec zadovoljiti z bolj splošnim spoznanjem hitrega upadanja članstva v najnovejšem obdobju.

Tretji del knjige, katerega avtor je dr. Vovko, prinaša po metodi izbranega vzorca nekakšno kroniko vsakdanjega društvenega delovanja. Podrobno je predstavljeno delo še danes delujočega clevelandskega Društva Kristusa Kralja KSKJ št. 226 od njegove ustanovitve v letu 1928 do leta 1945 (za povojno obdobje avtor bržkone ni imel na voljo dokumentarnega gradiva). Omenjeno društvo sodi sicer med manjša društva, a se je v vrsti več kot 250 lokalnih društev KSKJ vtisnilo v širšo zavest med drugim zaradi večletnega uspešnega uprizarjanja Pasijona. Obsežen zapis z mikroravni je dobrodošlo dopolnilo gornjemu splošnemu orisu, saj obravnava povsem konkretne društvene naloge (izplačevanje zavarovalnin in posmrtnin, pomoč sočlanom, skrb za vzdrževanje praktičnega katoličanstva v življenju svojih članov, opravljanje družabne funkcije), notranje odnose (ki so se včasih izostrili tudi v osebne spore in afere), komunikacijo med osrednjim vodstvom in lokalnimi društvi, presenetljivo čvrsto medsebojno povezanost samih lokalnih društev itd.

Knjiga neposredno odpira vpogled v večplasten pomen in značaj KSKJ ter kot taka nazorno potrjuje pomembno Jednotino vlogo pri reševanju socialnih vprašanj, ohranjanju pripadnosti katoliški cerkvi ter čuta pripadnosti slovenskemu narodu kljub procesu amerikanizacije. Obravnava notranje društvene in splošnejše razmere, ki so na razvoj društva vplivale pospeševalno ali zaviralno. Analizira profil miselnega sveta in vrednostnega sistema, ki sta temeljila na občasno precej vehamentno pojmovanem načelu "Jednoto katoliško ali pa - nobene" ter nasploh na strogih pravilih, ki so včasih vzbujala pomisleke tudi med samim članstvom. Privrženost tej strogi načelnosti je ponekje opazna tudi pri zasnovi pričujoče knjige, zaradi česar se npr. organizacije drugih idejnih usmeritev mestoma prehitro označujejo kot "brezverske" ali "protikatoliške" in bralec pogreša nekoliko bolj diferenciran odnos do njih ter njihovo umestitev v specifično ameriško okolje. A je treba dodati, da velika stopnja dokumentarnosti dopušča bralcu tudi lastno presojo. Med zanimivejše vsebine sodi npr. tudi spremljanje procesa prilagajanja Jednote novim razmeram oziroma lomom s tradicijo, kar se je med drugim odražalo v dolgoletnem razpravljanju o uvedbi ženske enakopravnosti, o pripadajočem mestu mladini ter upoštevanju njenih interesov itd. Nekatere teme, ki se zelo tesno povezujejo s KSKJ, pa ostajajo še nadalje odprte; med pomembnejše bodoče raziskovalne izzive gotovo sodi vprašanje vloge povojne politične emigracije. Celotno delo temelji skoraj izključno na arhivskem ter časopisnem gradivu in je opremljeno z obsežnim kritičnim aparatom (vseh opomb je 813). Med drugim prinaša tudi vrsto zanimivih fotografij in dobrodošlih preglednic.

Vida Deželak-Barič

Carlo Spartaco Capogreco: Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1942-43). Fondazione Ferramonti; Cosenza 1998, 178 strani, ilustr.

Carlo Spartaco Capogreco je po poklicu zdravnik - pediater iz Cosenze ter zgodovinar, ki v Italiji tudi predava najnovejšo zgodovino. Za svoje raziskovalno

delo uporablja predvsem svoj prosti čas in tudi svoja gmotna sredstva. Že deset let vodi fundacijo Ferramonti - ime ima po najjužnejšem italijanskem koncentracijskem taborišču za inozemske Jude v kraju Ferramonti v provinci Cosenza v Kalabriji-, ki si prizadeva s kulturnim in socialnim delovanjem ohranjevati zgodovino in se povezovati s svetom. Napisal je več razprav o internacijah; predstavljamo njegovi dve razpravi.

Prvo razpravo *K zgodovini interniranja civilnega prebivalstva v fašistični Italiji (1940-1943)* je najprej objavil v knjigi *Italija 1939-1945 (Zgodovina in spomin)*; in to razpravo je objavila v prevodu revija Borec v številki 565-566 na straneh 185-229. Svojo drugo razpravo je Capogreco posvetil zgodovini italijanskega koncentracijskega taborišča Renicci z naslovom *Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1942-43)*; na 178 straneh je izšla pri omenjeni fundaciji (poln naziv Ferramonti di Tarsia za prijateljstvo med ljudstvi), leta 1998 v Cosenzi v Italiji.

Obe Capogrecovi razpravi sta zelo koristni in dobrodošli tako za Slovence kot za Italijane. Za Slovence predvsem zato, ker nudijo precej novih podatkov, ki bi jih v sedanjih razmerah naš raziskovalec le težko zbral npr. v beograjskem vojaškem, rimskem osrednjem državnem in tamkajšnjem vojaškem arhivu, na terenu, po italijanskih strokovnih in znanstvenih revijah itd. Italijanom pa v njihovem jeziku nudi v védenje za starejši rod sicer neljubo, mlajšemu rodu pa desetletja zamolčano tematiko iz njihove nacionalne zgodovine. Poleg avtorja Capogreca zasluži zahvalo tudi revija Borec, ki s pridom objavlja tudi slovenske razprave o internacijah in ki je Capogrecovo razpravo objavilo v slovenščini.

Te Capogrecove razprave ne bi smel prezreti noben slovenski raziskovalec zgodovine posameznega italijanskega koncentracijskega taborišča ali zgodovine italijanskih internacij sploh, saj nas avtor vodi od ukrepa do ukrepa italijanskih oblasti pri konfiniranju in interniranju civilnega prebivalstva med drugo svetovno vojno. Posebej prikazuje tematiko interniranja, ki ga je izvajala civilna oblast (iz Ljubljanske pokrajine le konfiniranje, iz Primorske in Istre konfiniranje in interniranje) in posebej interniranje, ki ga je izvajala vojaška oblast, in to na primeru Jugoslavije (v Primorski in Istri vojaška oblast ni imela te pristojnosti). Podatke iz drugega dela te razprave je Capogreco s pridom uporabil tudi pri zgodovini koncentracijskega taborišča Renicci.

Razprava je bogato opremljena s 165 opombami, največ z navajanjem dokazov iz arhivov in literature.

Glede zgodovine posameznih italijanskih koncentracijskih taborišč, v katerih so bili internirani Slovenci, je pri nas še največ napisanega o Rabu; nedavno smo dobili tudi knjigo dr. Antona Vratuše o Rabski brigadi. Če se ne motim, je Capogrecova zgodovina taborišča Renicci druga takšna zgodovina. Čeprav v tem taborišču niso bili internirani samo Slovenci, temveč tudi Hrvati iz Dalmacije in Črnogorci, je Capogreco še zlasti v uvodnem delu, ki zavzema skoraj polovico razpravnega dela knjige, interniranje prikazal na primeru Slovencev iz Ljubljanske pokrajine. Poleg razpoložljivih arhivskih virov iz ljubljanskega, beograjskega in dveh rimskih arhivov je s pridom uporabljal že pred desetletji objavljeni zbirki Piemontesijevih 29 mesecev italijanske okupacije Ljubljanske pokrajine in zanj še uporabljivejše zbirke Internacije ter najnovejše zbirke virov Fašisti brez krinke, izišle tudi v italijanščini, ki jih je zbral in komentiral Tone Ferenc. Poleg študije

Boža Jezernika o boju za obstanek v italijanskih koncentracijskih taboriščih je uporabljal tudi podatke iz razprav nekaterih italijanskih kolegov. Pri tem je tako kot vsak drug raziskovalec te teme naletel tudi na za sedaj še ne pojasnjeno vprašanje, koliko Slovencev iz Ljubljanske pokrajine je bilo sploh v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Kajti literatura navaja zelo različno število - od 25.000 (T. Ferenc) do več kot 67.000 (Saopštenje o talijanskim zločinoma protiv Jugoslavije i njenih naroda) - kajti zanesljiva številka iz italijanskih vojaških virov je le iz decembra 1942, in to 17.400. Menim, da bi se s pomočjo računalnika in ohranjenih seznamov transportov v taborišča in transportov izpuščenih iz taborišč v letu 1943 dalo priti do zanesljivejše številke. Dejstvo je, da v vsem času fašističnega režima v Italiji ni bilo v konfinaciji in ne v internaciji skupaj toliko ljudi, kot jih je bilo iz Slovenije v njegovih poslednjih dveh letih.

Drugi del svoje razprave je Capogreco posvetil nastanku koncentracijskega taborišča Renicci v hrastovem gozdičku ob reki Tiberi, blizu kraja Sansepolcro v pokrajini Arezzo v Toskani, nekako sredi poti med Arezzom in San Marinom. Kot nekatera druga taborišča so ga najprej namenili vojnim ujetnikom, ko pa je bilo z napredovanjem angloameriške vojske v Severni Italiji pritoča ujetnikov vedno manj, so ga namenili za civilne internirance, in to baje za najbolj nevarne. Pod poveljstvom polkovnika Giuseppa Pistoneja je imelo taborišče najprej dva in končno tri vsak zase ograjene sektorje za 6000 internirancev, pripravljali pa so še nadaljnja dva sektorja, tako da bi imelo taborišče zmogljivost 10.000 taboriščnikov. Poleti 1943 so namreč potrebovali prostor za namestitev konfinirancev, ki so jih evakuirali iz kolonij konfinirancev z otokov južne Italije.

Prvi slovenski interniranci so v Renicci prispeli iz taborišča Gonars 7. oktobra 1942 in so morali prebiti jesen in zimo še v šotorih, kajti barake zanje so šele gradili. Poslednje tedne pred kapitulacijo Italije so v taborišče pripeljali tudi konfinirance, med njimi je bil tudi vsem Primorcem znani Jože Srebrnič. Interniranci iz Reniccija so izšli iz taborišča šele 14. septembra 1943, ko se je taboriščno vodstvo s stražarji vred razbežalo, da se izogne nemškemu vojnemu ujetništvu. Nekaj sto internirancev, starejših in bolnih, je nato nemški okupator odpeljal v svoje taborišče.

Dr. Capogreco prikazuje tudi življenske razmere, ki so bile po nekih izjavah boljše in po drugih slabše kot v drugih italijanskih taboriščih. Prava sodba o tem in o umrljivosti (v Renicciju jih je umrlo 139) bo možna po proučitvi tega problema v vseh italijanskih taboriščih. V bližnjem Sansepolcro je kostnica z ostanki 446 državljanov bivše Jugoslavije, ki pa niso bili vsi iz taborišča Renicci.

Ta dva dela Capogrecove knjige sta bogato dokumentirana z 208 opombami, predvsem navajanjem dokumentov in literature. Pohvalna je tudi uporaba del slovenskih piscev, kar ni tako gost pojav v italijanski literaturi.

Tretji, poslednji del knjige je dokumentacijski. Ima sedem izjav ali pričevanj ter pogovorov, in to z bivšimi interniranci - tudi z dvema slovenskima: Lojzutom Bukovcem z Rakeka in Stanetom Nosanom iz Ribnice na Dolenjskem (pričevanje Poldeta Vrbovska je uporabil že pri dokumentiranju besedila), domačini iz okolice taborišča, oskrbnikom muzeja-knjižnice v Sansepolcro in drugimi. Objavlja tudi 38 dokumentov, večinoma v faksimilu, zemljevid s prikazom lege koncentracijskih taborišč in kolonij za konfinirance, planimetrijo taborišča, zemljevid osrednje

Italije z označbo taborišča Renicci ter 27 fotografij, večinoma iz slovenskih fondov, pa tudi iz italijanskih o samem taborišču.

Ko dr. Capogreco ugotavlja: "Nobenega kamna, nobenega znamenja, ki bi vsaj malo seznanjalo o enem najbolj žalostnih krajev deportacij v drugi svetovni vojni," se upravičeno sprašuje, zakaj je v italijanskem zgodovinopisju in publicistiki ter sploh v védenju Italijanov tako odsotna tema o italijanskih koncentracijskih taboriščih. Pravi takole: "Italija ni po vojni storila praktično ničesar, da bi obdržala v spominu to stran svoje zgodovine; vse je ostalo prepuščeno slučaju in dobri volji posameznikov." (str. 69)

V razmerah, ko je na italijanski strani izšlo ali še kar izhaja precej publikacij, da o časopisnih člankih niti ne govorim, o "fojbah", "Porzusu" ali Porčinju, jugoslovanski okupaciji Trsta, itd. bi bilo krivično, če ne bi vsaj omenil tistih italijanskih zgodovinarjev, posameznikov z dobro voljo, ki tudi dejanj, ki niso prijetna za spomin Italije in Italijanov, ne puščajo vnevar. Takšna sta vsekakor dr. Enzo Colotti iz Florence in dr. Teodoro Sala iz Trsta (po rodu Rimljan) in njima se sedaj s tukaj predstavljenima razpravama pridružuje tudi dr. Carlo Spartaco Capogreco.

Tone Ferenc

France Filipič: Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1998, 606 strani, ilustr. (Knjižnica OF, 21)

Mauthausen je bil za slovenske zapornike eno od najbližjih, a tudi najtežjih koncentracijskih taborišč nemškega tretjega rajha. Tja so nemški policijski referenti, potem ko so naredili nekakšno gradacijo kazni in taborišč zanje, pošiljali najbolj obremenjene pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja in je bilo označeno s stopnjo III, najvišjo v tej gradaciji, če seveda odštejemo uničevalna taborišča, ki so bila namenjena predvsem Judom. Mauthausen je bil tudi slovenskemu ozemlju najbližje matično koncentracijsko taborišče (Rižarna v Trstu le ima poseben status) in tudi edino, ki je nastalo na območju prejšnje Avstrije. Geografska lega pa je imela v sistemu nemških koncentracijskih taborišč omejeno vlogo, kljub temu pa je svoj pomen odigralo, saj so po seznamu jetnikov med njimi v večini prav prebivalci Avstrije, Češke, Italije in evropskega jugovzhoda (Slovenci, Srbi, Madžari).

Taborišče se je razvilo v že izdelani, poznejši fazi nacističnih koncentracijskih taborišč, bilo je namensko zgrajeno kot koncentracijsko taborišče za zapornike iz "Vzhodne marke". Zgradili so ga taboriščniki kriminalci kmalu po priključitvi Avstrije k Nemčiji, od avgusta 1938 dalje, ob reki Gusen, v bližini kamnolomov s kakovostnim kamnom. Delo taboriščnikov v kamnolomu naj bi služilo kar dvema namenoma - "izboljšanju" njihovega karakterja in polepšanju nemških mest. Vzporodno z glavnim taboriščem so do maja 1940 zgradili tudi njegovo zunanjo podružnico 4 km stran, v Gusnu, prav tako s kamnolomom in pozneje industrijskimi obrati. Postopoma pa je Mauthausen dobil vrsto zunanjih podružnic - kar 49 - zlasti od tedaj dalje, ko je leta 1943 prišlo do preusmeritve sistema

koncentracijskih taborišč v taborišča z izrabo delovne sile, zlasti v oboroževalni in vojni industriji. Najpomembnejše tako taborišče je bil bližnji Gusen s kamnolomi, opekarno in od leta 1942 oboroževalno in letalsko tovarno. Taborišče je postalo pravo velepodjetje, od leta 1944 pa so jetniki delali v podzemeljskih rovih. Smrtnost je bila celo višja kot v matičnem taborišču; več kot 60% od 60.000 tam nameščenih zapornikov je pomrlo. Tudi edina podružnica koncentracijskega taborišča na slovenskih tleh, na Ljubelju, kjer so taboriščniki od junija 1943 gradili cestni predor, je pripadala Mauthausnu.

Spočetka je bil Mauthausen namenjen kriminalcem, ki so jih dovažali iz drugih taborišč, zlasti iz Dachaua, šele od marca 1939 so se med njimi začeli pojavljati politični zaporniki v 'zaščitnem zaporu'. Delali so v kamnolomu, kamor je vodilo zloglasnih 186 stopnic, na katerih se je utrnilo marsikatero življenje. Kljub temu da je delalo v kamnolomu že po 800 zapornikov, pa je bilo število zaprtih skromno, gledano z oči poznejših let. V letu 1939 je bilo pripeljanih le 2800 zapornikov (445 umrlih), leto pozneje že 11.000 (3846) in leta 1941 20.000 (8114 umrlih). Težko življenje v taborišču dobro kaže tudi smrtnost v letu 1942: od novopripeljanih 20.400 zapornikov jih je še istega leta umrlo 14.293 ali 70%! V celoti je bilo v taborišču po ocenah, ki pa so precej zanesljive, malo manj kot 200.000 zaprtih. V vseh taboriščih jih je stražilo oziroma upravljalo le nekaj manj kot 10.000 pripadnikov SS, ki jim je kar 6 let poveljeval SS Standartenführer (polkovnik) Franz Ziereis.

Filipičevo delo je mogoče uvrstiti med vrsto knjig o Slovincih v posameznih koncentracijskih taboriščih (Dachau, Ravensbrück, Dora, Buchenwald). Po številu tja poslanih taboriščnikov je Mauthausen za Slovence najpomembnejše taborišče, kljub temu da je Dachau bolj znan in je tudi pustil v slovenski zavesti globjo sled, nenazadnje tudi zaradi "dachauskih procesov". Mauthausen je bilo tudi koncentracijsko taborišče, ki je bilo prvo javno opisano (brošuri France Hribar: Mauthausen, 1944; Florjan: K. L. Mauthausen, 1944). Vendar pa se delo od naštetih razlikuje po zgradbi in kvaliteti, saj ga zaznamuje avtorjev monografski pristop, ne pa koncept zbornika. Filipič, tudi sam taboriščnik Mauthausna, je več kot deset let zbiral gradivo v domačih dokumentacijah, domačih in tujih arhivih, zbral je številna pričevanja zapornikov, medtem tudi izbrusil koncept dela ter ustvaril delo impresivne povedne moči in obsega, ki predstavlja enega od vrhov slovenske literature o koncentracijskih taboriščih.

Filipič je delo razdelil v tri dele. V prvem delu je z upoštevanjem bogate zgodovinske literature prikazal razvoj tega koncentracijskega taborišča med leti 1938 in aprilom 1945. Taborišče samo je bilo že večkrat monografsko obdelano, zlasti s strani avstrijskih in nemških zgodovinarjev in bivših taboriščnikov. Poleg tega je taborišče tudi bogato dokumentirano, saj so ohranjeni, če že ne drugo, sezname večine jetnikov. Tudi zato je Filipič lahko delo koncipiral tako kot ga je v drugem, osrednjem delu.

V njem je v petih poglavjih prikazal delež Slovencev v taborišču. Ohranjena vpisna knjiga jetnikov mu je v kombinaciji s precejšnjim delom transportnih seznamov poslanih v taborišče iz Štajerske in Gorenjske omogočila ugotoviti skoraj do zadnjega vsakega izmed Slovencev, ki so prispeli v to taborišče. Skupaj jih je naštel 4153, od česar so bili, razen 99 označenih kot kriminalci, vsi politični jetniki. Njihova usoda je bila: okoli 1500 jih je v taborišču tako ali drugače izgubilo življenje (40%), 1234 jih je bilo osvobojenih ob koncu aprila 1945 (27%), 1190 jih je bilo iz tabo-

rišča odpuščenih (26%), le 11 jih je uspešno pobegnilo. Njihova struktura je zelo raznolika. V letih 1941-1943 so to bili Štajerci in Gorenjci, prebivalci območja obeh šefov civilne uprave, od katerih je bilo izmed prvih skupin dejansko tudi precej izpuščenih po dvakrat treh mesecih bivanja v taborišču (vsake tri mesece so namreč preverjali vedenje taboriščnikov). Po kapitulaciji Italije je 12. oktobra 1943 v taborišče prišla zelo velika skupina taboriščnikov iz italijanskega taborišča Cairo Montenotte; to je bilo 875 Primorcev (skupaj s 115 istrskimi Hrvati), ki so jih zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju internirale italijanske oblasti konec leta 1942 ali v letu 1943; nepojasnjeno je, zakaj jih je nemška vojska odvedla v taborišče tako težke kvalifikacije, oziroma zakaj jih niso hoteli sprejeti v Dachau, kamor je transport iz Italije najprej krenil. Res pa so jih taboriščne oblasti kmalu izpustile; 23. novembra prvo skupino, 9. decembra in 24. januarja 1944 (kar 358). Le zadnja skupina je bila prepeljana v Trst in izpuščena, prejšnji sta morali na prisilno delo. Odpuščenih je bilo le 789 ljudi, 201 jih je v treh mesecih in pol že pomrlo. Tej skupini, ki je bila najštevilnejša med Slovenci, je avtor posvetil v svoji knjigi kar celo poglavje s podrobno preiskavo njihove usode; poudariti velja, da je uspel poimensko identificirati kljub pomanjkanju pisnega gradiva kar 986 ljudi od 990, ki so bili pripeljani v taborišče.

Taboriščnikom so se po nastanku Operacijske cone Jadransko Primorje pridruževali tudi prebivalci Ljubljanske pokrajine, zlasti iz Ljubljane, pa tudi Primorci. V taborišču je bilo kar 732 ujetih partizanov, zlasti od konca 1943 dalje, ko jih nemški okupator ni več streljal, pač pa pošiljal v koncentracijsko taborišče najtežje stopnje. V istem času so začeli prihajati v taborišče tudi prebivalci Ljubljanske pokrajine, zlasti aktivisti iz Ljubljane. Med njimi je bil tudi najbolj izpostavljeni Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, človek iz predvojnega vrha KPJ, ki so ga Nemci našli v ljubljanskem zaporu. Drugi uveljavljeni aktivist KPJ je bil Karl Hudomalj, ki je bil prepeljan z Dunaja, pa pokrajinski delegat KPS Tone Dolinšek. Tako je bila v taborišču zastopana celotna Slovenija. Tik pred koncem vojne so do taborišča prišli tudi prekmurski Slovenci na evakuacijskem pohodu iz madžarske kaznilnice Sopron-Köhido, a jih uprava taborišča ni hotela sprejeti.

Obširni drugi del je avtor razdelil v letne razdelke, ki jih uvaja vsakokratna "Mauthausenska kronika"; v njej je navedel osnovne značilnosti bivanja v taborišču, številčnost in strukturo privedenih Slovencev, pa tudi najpomembnejše dogodke v taborišču. Nato je nanizal v okviru registriranih transportov v taborišče sezname privedenih jetnikov in ob tem označil njihove najpomembnejše osebne podatke ter njihovo usodo (premesitve, izpustitve, smrt). Potrudil se je, da je v vsaki skupini, ki je prišla v taborišče, podrobneje življenjepismo označil vsaj enega od zapornikov, tudi z njegovim (objavljenim ali neobjavljenim) pričevanjem. Bralca pred monotonijo takega pristopa rešuje prav pisanost usod, ki so privedle do prisilnega bivanja v taborišču. Ponekod ob posameznih usodah obravnava tudi širše probleme, npr. medsebojno pomoč med slovenskimi taboriščniki (str. 358-360).

Mauthausensko taborišče je bilo tudi primeren prostor za usmrtitve skupin zapornikov, ki jih policijske oziroma civilne oblasti niso želele ustreliti v domačih krajih; tako je znan primer skupine 50 aktivistov in sodelujočih v vstaji decembra 1941 na Gorenjskem, ki so bili v taborišču ustreljeni 9. januarja 1942. Druga skupina 10 "talcev", ki naj bi bila po objavi sodeč ustreljena 10. junija 1942, pa je bila dejansko odpeljana v Mauthausen, tam zaprta v taboriščnem zaporu do 15.

oktobra istega leta, ko so 8 moških predali taborišču, ženski pa poslali v žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück. Iz Mauthausna pa je bila 29. januarja 1944 pripeljana tudi 14-članska "Kolbova skupina" in dva dni nato ustreljena med 25 "talci" v Šentvidu pri Ljubljani; s tem se je končala dolga zgodba sodelovanja dela funkcionarjev OF na Gorenjskem s Helmutom Rosumekom, šefom IV. oddelka (Gestapo - Tajna državna policija) urada komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu.

Tretji del knjige predstavlja deset že objavljenih del v prozi in poeziji štirih slovenskih ustvarjalcev, ki so bili v taborišču (France Kozar, Ivan Potrč, France Filipič, Lovro Kuhar - Prežihov Voranc), k temu pa bi lahko prišeli tudi slikarja Jožeta Polanjka, čigar sočasne risbe iz taborišča dodatno ilustrirajo vzdušje in razmere v taborišču. Omenjene risbe pa so le eden od elementov bogate opreme knjige. Dopolnjujejo jo reprodukcije originalnih načrtov taborišča, dokumentov, zlasti transportnih seznamov in vpisne knjige ter bogato fotografsko gradivo, po vsebini predvsem portretna fotografija številnih taboriščnikov.

Damijan Guštin

Zdravko Klanjšček (soavtor Stanko Petelin): Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943-1945. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1999, 571 strani, ilustr.

Monografska obdelava zgodovine devetega korpusa NOV in POJ je bila vsekakor ambiciozna odločitev. Po zahtevnosti izvedbe se gotovo uvršča takoj za pred dobrima dvema desetletjema realiziranim obsežnim pregledom vojaške zgodovine na Slovenskem v času nacifašistične okupacije ("Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945"), ki ga je pripravila skupina avtorjev, med katerimi je imel nosilno vlogo prav avtor knjige o devetem korpusu, ki je izšla pred kratkim.

S pričujočo knjigo smo dobili oris prvega izmed dveh korpusov (sedmi korpus še čaka na zgodovinopisno obravnavo) kot največjih slovenskih strateško-operativnih vojaških formacij protiokupatorskega odpora, delujočih v našem prostoru v času druge svetovne vojne. V njegovo operacijsko območje je sodil severozahodni slovenski etnični prostor, ki je bil pred vojno le v manjši meri v sestavi Kraljevine Jugoslavije. Čeprav so enote devetega korpusa delovale tudi na Gorenjskem, se je takrat in kasneje pomen tega korpusa v širši zavesti predvsem ali vsaj opazno povezoval z njegovim delovanjem in strateškimi cilji osvobodilnega gibanja na Primorskem in v Beneški Sloveniji.

Bojno delovanje na Primorskem in z njim povezan politični učinek je IX. korpus pomembno razločevalo npr. od VII. korpusa, saj mu je to dejstvo pridajalo še posebej poudarjen mednarodni politični pomen (kakršnega so imele vse enote na Primorskem!) in ga obeleževalo kot najbolj neposrednega uresničevalca druge temeljne točke programa Osvobodilne fronte slovenskega naroda, t.j. naloge o osvoboditvi in združitvi vseh Slovencev. Korpus namreč ni bil le nosilec odpora proti nacifašizmu temveč hkrati tudi pomemben neposreden in najradikalnejši izraz hotenj primorskih Slovencev po priključitvi k matici. Njegov pomen je bil torej specifičen vsaj iz dveh vidikov - ni se boril le proti nacifašizmu, temveč je

znotraj še vedno mednarodnopravno veljavnih meja Kraljevine Italije bojeval boj tudi za priključitev k matici, hkrati pa je vzpodbujal oborožen odpor tudi v vrstah italijanskih protifašistov. Njegov nesporen prispevek k naporom protifašistične koalicije je bil nedvomno pomemben argument pri povojnem urejanju mejnih vprašanj in realizacije - čeprav ne popolne, programa združitve Slovencev, s čimer je korpus opravil pomembno državotvorno dejanje tudi v luči procesa oblikovanja samostojne slovenske države.

Od tu, najbrž pa tudi iz aktualiziranih razlogov, izvira očitno hotena delna nedoslednost v naslovu pričujoče knjige, ki postavlja IX. korpus v izključno slovenski narodnoosvobodilni in narodnoemancipacijski kontekst, kot formacijo "slovenske narodnoosvobodilne vojske". Enote IX. korpusa so bile po nacionalni pripadnosti njenih borcev res večinsko slovenske (tudi če upoštevamo italijanske partizane, ki pa so bili v sestavi posebnih italijanskih enot), v funkcijskem pogledu pa izključno, in toliko je naslov verodostojen, toda v uradnem poimenovanju korpusi niso imeli nacionalnih obeležij temveč le jugoslovansko in skladno s tem je tudi njihovo oštevilčevanje potekalo le na jugoslovanski ravni. Tako Slovenci nismo imeli vsaj devet korpusov, kakor bi bilo nepoznavalcu mogoče sklepati po naslovu knjige, temveč kot rečeno, samo dva.

Deveti korpus je ustanovil glavni štab NOV in PO Slovenije po predhodnem soglasju vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije 21. decembra 1943, ko je hkrati ukinitel 3. operativno cono (alpsko) oziroma le-to preuredil v korpus, svojo bojno pot pa je nekako tiho zaključil maja 1945. Rečemo lahko, da je bil korpus predvsem rezultat množične vstaje Primorcev ob kapitulaciji Italije ter njihovega dolgotrajnega odpora proti fašizaciji in raznarodovanju. Tega odpora ni mogla bistveno omajati niti silovita ofenziva novega, t.j. nemškega okupatorja jeseni 1943, čeprav je občutno upočasnila proces konsolidacije mlade partizanske vojske na Primorskem.

Korpusno operativno območje je obsegalo prostor od Julijskih Alp do Jadrana ter od Gorenjske in ozemlja zahodno od strateško pomembne železniške proge Ljubljana-Postojna-Trst do furlanske nižine; kasneje so mu priključili še območje Brkinov in Slovenske Istre, ozemlje na levem bregu Save in zahodne Koroške pa priključili 4. operativni cono. Severni del korpusnega območja je bil zaradi visokogorskega značaja, redke poseljenosti ter ostrih zim še posebej težavna ovira bojevanju korpusnih enot, zato so se le-te občasno od tu umikale v osrednji z gozdom poraščen del korpusnega operativnega prostora, ki so ga pretežno stalno nadzorovale partizanske enote (območje med Baško grapo, Škofjeloškim hribovjem, Trnovskega gozda in Banjske planote).

V korpusni sestavi sta bili dve diviziji, ki sta končno dobili oznako trideseta (Goriška) in enaintrideseta (Triglavska). Bojevanje obeh divizij, ki sta se postopoma razvili v učinkoviti vojaški formaciji in bili sposobni zadajati okupatorju resnično težke udarce in se marsikdaj uspešno zoperstaviti sovražnikovim ofenzivam, so pomembno dopolnjevale teritorialne enote. To so bili partizanski odredi, katerih število se je spreminjalo (npr. v začetku leta 1944 so na korpusnem območju delovali Idrijsko-tolminski, Dolomitski, Gorenjski, Zapadnokoroški, Briško-beneški in Južnoprimorski odred), na Primorskem pa so jih septembra 1944 zaradi političnih razlogov sploh ukiniteli, in razpršene enote Varnostnoobveščevalne službe OF ter kasneje Vojske državne varnosti. Omenjene teritorialne enote so zagotav-

ljale prisotnost oborožene sile tudi na tistih območjih, kjer ni bilo divizij oziroma brigad. Ob tem je posebno mesto zaradi učinkovitosti pripadalo minersko-sabotažnim vodom odredov in divizij, ki so na celotnem območju tja do Furlanije uničevali okupatorjev promet.

V približno petsto dni dolgem delovanju korpusa so njegove enote izvedle in bile pritegnjene v številne akcije raznovrstnega značaja. Čas obstoja korpusa je bil v prvi vrsti izredno dinamičen v pogledu vojaških operacij, ki so jih izvajale partizanske in nasprotnikove sile, tako da je le-tem že kar težko slediti. Ta bojna intenziteta je bila pogojena z izjemnim strateškim pomenom tega območja. Še zlasti v zadnjem letu vojne je operativno ozemlje IX. korpusa dobivalo poudarjen značaj globljege zaledja dveh front, t.j. front v Italiji in na Balkanu.

Monografija posreduje prikaze številnih bojnih akcij oziroma operacij pretežno korpusnega značaja ter sovražne operacije večjih razsežnosti. Med prvimi naj omenimo le: pohod 30. divizije v Beneško Slovenijo februarja 1944 v sklopu širših strateških prizadevanj za utrjevanje narodnoosvobodilne vojske in njeno širitev do narodnostnih mej; silovite in uspešne korpusne napade na komunikacije in sovražne postojanke v Baški grapi poleti 1944 v okviru takratnih širših napadov na prometne zveze na Primorskem kakor tudi nasploh v Sloveniji po zavezniškem izkrcaju v Normandiji; nekatere uspešne napade na utrjene postojanke jeseni 1944, ki so bili usmerjeni ne samo proti okupatorju temveč predvsem proti domačemu nasprotniku oziroma okupatorjevim sodelavcem in so nasprotnika prisilili, da je nekaj postojank vsaj začasno izpraznil (Črni Vrh nad Idrijo, Poljane, Železniki itd.). Poleg neposrednega bojnega delovanja so bile korpusne enote zaposlene še s številnimi drugimi nalogami. Mednje sodijo npr. občasni prodori proti Polhograjskim Dolomitom ali Vipavski dolini, da so se oskrbele z večjimi količinami hrane in na ta način reševale naraščajoče težave v preskrbi. Posebno mesto pripada dejanju izrazito humanega značaja, t.j. evakuaciji ranjencev avgusta 1944 iz osrednjih primorskih partizanskih bolnišnic ("Franja", "Pavla") na Notranjsko in od tam v južno Italijo; v tej akciji so bile vključene skoraj vse enote devetega korpusa, širše pa seveda tudi enote sedmega korpusa.

Nemški okupator je izvedel več ofenzivnih operacij. Njihovi cilji so bili včasih omejeni, drugič pa velikopotezno usmerjeni na prizadevanje širših in usodnih udarcev partizanski oboroženi sili. Kakor je nemški okupator želel utrditi in zavarovati svojo oblast neposredno po okupaciji Primorske s silovito ofenzivo jeseni 1943, tako je z enako in še s hujšo silovitostjo branil svoje položaje tudi v času neposredno pred lastno kapitulacijo. V začetku zime 1944/45 so se namreč sovražnikove bojne dejavnosti ponovno poudarjeno okrepile, kajti strateški cilji so mu narekovali skrajne napore, da paralizira korpusne enote ali vsaj njegovo jedro, za korpusne enote pa se je začelo eno najtežavnejših obdobj, ki je doseglo vrhunec z ofenzivama "Začetek pomladi" in "Konec zime" marca 1945.

Poleg operatike avtor obravnava tudi ostale tematike, ki so neločljivo povezane s korpusovo zgodovino. V posebnem poglavju opiše notranjo organizacijo korpusnega štaba, delo posameznih odsekov (operativni, obveščevalni, ekonomski, sanitetni, propagandni, sodni, za zveze), služb, prištavnih enot in ustanov. Iz prikaza je razviden postopen razvoj korpusa, ki se je do poletja 1944 že razvil v visoko organizirano vojaško enoto z vse več značilnostmi redne armade. Uporaba artilerije, inženirstva in sodobnejših sredstev za zveze so dvignili njegovo bojno

učinkovitost in omogočili tudi zavzemanje (in ne več samo vznemirjanje oziroma demonstrativno napadanje) postojank, zaradi česar je bil nasprotnik večkrat prisiljen opuščati manjše postojanke in se koncentrirati v večjih ter dobro utrjenih ob zanje vitalnih železniških in cestnih povezavah.

Ustanovitev korpusa se je ujemala z zaostrovanjem in širjenjem notranje-političnih nasprotij tudi v tem prostoru, kar je dobilo zunanji izraz v ustanavljanju protipartizanskih, protikomunističnih in kolaboracionističnih oboroženih formacij (Slovenski narodni varnostni zbor na Primorskem in gorenjska samozaščita), katerih delovanje je predstavljeno v samostojnem poglavju skupaj z opisom številčnih neslovenskih kolaboracionističnih enot, ki so prišle na to območje v zadnjih mesecih vojne in pomembno razbremenile nemškega okupatorja.

V samostojnem poglavju strnjeno predstavi oblikovanje prekomorskih brigad, v katerih so številčno prevladovali primorski Slovenci. Ta problematika sicer ni neposredno povezana z naslovno temo, posredno pa je, saj izpričuje visok delež primorskih Slovencev (predvsem nekdanjih mobilizirancev v italijansko vojsko) v dejavnem odporu proti nacifašizmu, ki so ga zaradi specifične usode bojevali v drugih okoljih, sicer pa bi gotovo pomembno okrepili prav deveti korpus. Ločeno predstavi še nastajanje in razvoj italijanskih partizanskih enot ter njihovega bojnega delovanja v okviru korpusa.

Treba je ugotoviti, da je avtorju uspelo na jedrnat način predstaviti zelo obsežno in s tem tudi težko obvladljivo snov. Ta metodološki problem je vsekakor predstavljal velik izziv, ki ga je pisec večje obvladal. V okviru obsežnega besedila je uspel na uravnotežen način zajeti konkretna dejstva, ki zagotavljajo nujno dokumentarnost, vendar le-ta ne obremenjuje pretirano besedila, in jih umestiti v širše značilnosti. S sintetičnim prikazom, ki ga je med drugim omogočilo tudi bogato zaledje obstoječe literature, je uspel ustvariti sorazmerno lahko berljivo besedilo in ga razbremeniti prislovične togosti vojaškega zgodovinopisja, kar je za dela z izrazito bojno-vojaško tematiko bolj redka značilnost.

Posebna odlika monografije so analize taktike partizanskega vojskovanja, njene prednosti in pomanjkljivosti, njeno nadgrajevanje in kombiniranje s taktiko bojevanja "redne" vojske. S tega stališča je monografija o IX. korpusu tudi dragocen prispevek k teoretični osvetlitvi taktike partizanskega bojevanja nasploh. Dalje vzporeja oziroma opozarja na značilnosti razvoja in učinkovitost enot IX. korpusa z enotami VII. korpusa, na specifične težave v izgrajevanju bojne učinkovitosti v času silovitega porasta partizanskih enot na Primorskem po kapitulaciji Italije in začetnem obdobju obstoja IX. korpusa (problem pomanjkanja usposobljenega poveljujočega kadra in nasploh nizke vojaške usposobljenosti večine moštva iz vrst Primorcev - tudi tistih, ki so pred tem služili v italijanski vojski, kjer so jih v veliki meri vključevali le v t.i. delavske bataljone) itd.

Avtor je kritičen oziroma stvaren pri ocenjevanju posameznih postopkov, akcij in ukrepov partizanskih enot in njihovih štabov. Že v uvodnem delu npr. pripiše težke izgube Gradnikove brigade na Golobarju aprila 1943 slabemu zavarovanju in slabemu vodenju obrambnega boja omenjene brigade; nenaden vdor bataljona "Heine" iz Idrije v Cerkno januarja 1944 in pobjo tečajnikov partijske šole prav tako razlaga predvsem s pomanjkljivim zavarovanjem; nekatere primere neuspelih napadov na sovražne postojanke pojasnjuje z nezadovoljivo usposobljenostjo v rokovanju s težkimi orožji oziroma s problemom usklajenega delovanja različnih

korpusnih rodov in služb; pereč problem pomanjkanja težkega orožja delno pripiše tudi nezadostni konspiraciji v prikrivanju tega orožja in navaja tudi konkretne izgube omenjenega orožja v bojih; navaja primere paničnega reagiranja partizanskih borcev, ko so se znašli v težkem položaju, zaradi česar so bile človeške in materialne izgube še dodatno večje (npr. Kosovelova brigada na Poreznu marca 1945).

Pisec se je osredinil predvsem na vojaška vprašanja in ni širše proučeval oziroma odpiral političnih tem - ne tistih, ki neposredno zadevajo korpus in tudi ne splošnejših. Bralec je npr. o političnem delu v korpusu precej skromno poučen (o Komunistični partiji Slovenije in SKOJ-u komaj kaj več kot to, da sta obe organizaciji v korpusu obstajali, čeprav je v njiju bila vključena približno polovica moštva, kar sicer avtor korektno navaja). Tudi problematike o odnosih med slovenskim (jugoslovanskim) in italijanskim odporništvom ne obravnava podrobneje. Avtor sicer ni imel namena proučevati izjemno kompleksnega političnega konteksta in je tega upošteval le v najnujnejši meri. Vendar je le-ta na nekaterih mestih predstavljen nekoliko enostransko, tako v pogledu notranjih političnih razmerij kot v pogledu odnosa med slovenskim in italijanskim odporništvom. Že samo z upoštevanjem novejša literature bi bilo mogoče nekatere ocene delno korigirati oziroma dopolniti. Zaradi tega odraža delo izrazito narodnoosvobodilno poslanstvo devetega korpusa, njegove funkcije "oborožene pesti" Osvobodilne frote slovenskega naroda v uresničevanju njenega programskega cilja, malo pa kot poroka družbenih sprememb pod vodstvom OF in vodilne sile v njej, t.j. komunistične partije. Navedena intonacija je zaznavna že v uvodnem delu, kjer avtor omenja drugi tržaški proces iz decembra 1941 in poimensko navede pet na smrt obsojenih oseb (str. 12). Medtem ko pri štirih izrecno navede, da so bili člani organizacije TIGR, pri petem, t.j. pri Pinku Tomažiču, ne pove, da je bil vodilni primorski komunist. Na drugi strani ne prihaja dovolj do izraza zapleten in tudi nezavidljiv položaj italijanskega odporništv. Toda to so glede na osnovni namen knjige le obrobne pripombe.

Obrobno bi mogoče opozorili še na napako, ki se je avtorju zapisala na strani 114 in ki se v literaturi pogosto pojavlja. Gre za navedbo, da je sklep o priključitvi Primorske k Sloveniji sprejel zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943, kar ne drži; omenjeni sklep je namreč sprejel vrhovni plenum OF 16. septembra 1943.

Delo je temeljito dokumentirano, saj je vseh opomb kar 1127. Opremljeno je tudi s številnimi zemljevidi oziroma skicami (48) in fotografijami (89). Dodani so koristen seznam poveljniškega kadra v IX. korpusu, krajevno, osebno in stvarno kazalo ter povzetek v slovenskem, angleškem, nemškem in italijanskem jeziku.

Vida Deželak-Barič

Na platnicah je Robert A. Graham predstavljen kot avtor dela "Vatican Diplomacy, Pope Pius XII and the Jews" in kot sourednik publikacije "Acts and Documents of the Holy See Relative to the Second World War". Pri drugem naslovu gre seveda za tisto izjemno vatikansko objavo izbranih dokumentov Svetega sedeža iz časa druge svetovne vojne, ki je izšla v letih 1965-1981 v 11 zajetnih knjigah. V nekaterih podrobnostih je ta serija znana tudi pri nas.¹ Za presojo slovenskega dogajanja v tej vojni v času sovražne zasedbe pa je še vse premalo in kar nerado upoštevana.

Nenavadno je, da ti vatikanski dokumenti v knjigi sploh niso navedeni v seznamu literature, niti se Graham nanje ne sklicuje v svojih prikazih, ne v podrobnostih ne v splošnem. Tako ostaja nepoučenemu bralcu prikrito, da je knjiga v bistvu povzetek tistega, kar je najti prav v tej zbirki dokumentov in kar je že bilo v glavnem mogoče prebrati v obsežnih in poznavalsko sestavljenih uvodnih komentarjih štirih urednikov k posameznim knjigam serije. Ni jasno, za čigavo zadržanost gre. Vsekakor pa je pripravno, da je Graham zdaj nekaj bistvenih stvari povedal tudi na kratko. Seveda pove tudi kaj novega, pomembnega in celo takšnega, česar bi v dokumentih niti ne mogli najti. Takšen podatek, morda za temo knjige in sploh največjega pomena, je Grahamova omemba izjave Pija XII. svojim bližnjim sodelavcem, oktobra 1941: "Zmaga Osi bi pomenila konec krščanstva v Evropi." (185) Spremenjena je intonacija komentarjev, saj govori Graham zdaj že z izkustvenega stališča nove zgodovinske epohe, v kateri sta, kot pravi v uvodu, "diskreditacija in mrknjenje komunizma kot svetovne ideologije potisnila v krizo določen način pisanja zgodovine".

Seveda ima v mislih druge zgodovinarje, ne sebe. V mislih ima tiste, ki dozdej - po njegovih besedah - sploh niso bili zmožni "ideološko izmeriti" druge svetovne vojne, t.j. izmeriti jo ideološko neobremenjeno, brez vpliva "marksistično-leninističnih idej". Zdaj šele je po njegovem mnenju napočil čas, ko je mogoče pokazati, kakšna žrtev tovrstnega zgodovinopisja so bili Katoliška cerkev, Vatikan, papež. "Tu podani zgodovinski eseji ilustrirajo, kako je komunistična interpretacija grozno pokvarila zgodovinsko podobo," pojasnjuje Graham namen knjige, ves olajšan, da je groza minila.

Toda, ko knjigo preberemo, ugotovimo, da njena glavna teža sploh ni odmerjena - kot bi po tem ideološko bojevitim uvodu lahko pričakovali - razkrinkavanju komunistične propagande, ampak da služi veliko bolj zavračanju zmotnih sodb o vatikanski politiki, ki so se vsidrale v laičnem zgodovinopisju na zahodu! In da tisto, o čemer knjiga pripoveduje, kaj in kako "se je v resnici zgodilo", pravzaprav ne izvira toliko iz kroga vprašanj o odnosu Vatikana do komunizma, ampak bolj iz kompleksa vprašanj o njegovem odnosu do nacionalsocializma in vojne proti nacistični Nemčiji. Dominantna je skrb, da bi na Vatikanu ne obvisel očitek, da je bil zaradi svojega antikomunizma pripravljen pomagati Hitlerju!

Graham uvaja svojo temo s poglavjem o odnosu Pija XII. do dveh ideologij, "napadalnih", kot ju skupno označuje. Pri tem je značilno, da poleg komunizma kot

¹ Dokumente je uporabljal Jakob Kolarič v III. delu monografije o škofu Gregoriju Rožmanu (1977) in jih v dostavku 26 objavil s prevodom. - Miloš Rybar, 'Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-1978, Maribor 1978. - Janko Pleterski: Senca Ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993 (zlasti poglavje 7, Vatikan o svojem "molku" v 1941. letu). - Isti, Vatikanski dokumenti o Slovincih in Sloveniji 1940-1945. Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 635-648.

drugo ideologijo upošteva le nemški nacizem, ne fašizma v Italiji in niti ne fašizma kot splošnega pojava. Očitno zaradi razlik v odnosu Mussolinija in Hitlerja do katoliške cerkve. Razume se, da niti najrahljeje ni pripravljen zaznavati ideologije tudi v političnem katolicizmu, v njegovih integralističnih, radikalno desničarskih ekstremih. Časovna omejitev na drugo svetovno vojno mu omogoča, da se ogne vprašanju o odnosu Vatikana do Španije in do njene državljanske vojne, kaj šele vprašanju o odnosu do Dollfušove stanovske Avstrije, ustavno naslonjene kar na encikliko Pija XI. Quadragesimo anno. Ali do integralizma Salazarjeve Portugalske. V tem smislu pri Grahamu tudi antifašizma v drugi svetovni vojni ni, četudi razpravlja o predvojni ljudskofrontni politiki Kominterne ter o reakcijah Vatikana nanjo. Pa tudi liberalne demokracije kot ideologije zanj ni. Tu je značilno, da se obregne ob Veliko Britanijo, ki da je še pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo govorila o vojni kot o ideološki. Za Grahama se vse začneja z vprašanjem, kako se je Vatikan opredeljeval do Sovjetske zveze kot države, vojskujoče se v zavezništvu z Veliko Britanijo in z ZDA, do države, ki nato že sama po sebi šteje med Združene narode.

V ospredju so štiri velike teme. Prva je odločitev Vatikana, da po 22. juniju 1941 molči o komunizmu, tj., da ne aktualizira političnega navodila iz enciklike "Divini redemptoris" iz leta 1937, da morajo katoličani zavračati sodelovanje s komunisti. Graham pravi, da je bil ta "širokopotezni" odstavek svojčas "mišljen kot svarilo proti taktiki 'ponujene roke' Komunistične internacionale". Vatikan je sklenil o tem navodilu v času vojne molčati z dvojnimi namenoma: da bi ublažil pomisleke svojih vernikov v ZDA proti pomoči Sovjetski zvezi, in da bi spodnesel prizadevanja Mussolinija in posredno Hitlerja, naj Vatikan moralno podpre njuno vojskovanje proti Sovjetski zvezi kot križarsko vojno proti boljševizmu.

Graham pojasnjuje glede prvega namena, da je "svobodna uporaba" kritičnega stavka iz enciklike Pija XI. "vodila k delitvam /! / in bila nevarna" za enotnost cerkvene hierarhije in katolikov v splošnem! Nato navaja - iz sicer v glavni vsebini znane in z Vatikanom dogovorjene izjave škofa McNicholasa o tem, da enciklika nima značaja aktualnega političnega navodila - tudi malo znan odlomek, ki pove, da takšno tolmačenje ne velja samo za ZDA, ampak tudi za vse druge dežele, in da še zlasti ne velja v primeru, ko gre za obrambno vojno (especially in a war of defense)! (39) Končno Graham takole ocenjuje pomen papeževega stališča: "Pij XII. je kljub svoji uradni nevtralnosti napravil potezo, ki je bila jasno ugodna ne le za Rooseveltovo domačo politiko, temveč tudi za Stalina in Churchilla ... Na vsak način ostaja očitno, da papež ni delil ekstremnega antikomunizma, ki ga je bilo najti v delih Združenih držav ... Namesto tega je pomembno prispeval k uspešnemu naporu Roosevelta, da poveča vojaško in gospodarsko pomoč obleganim Sovjetom, torej ne manj tudi Stalinu." (39-40)

O drugem namenu Vatikana v okviru te teme Graham pove, da Vatikan po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo ni želel, da bi se škofje v državah Osi vmešavali v vojno politiko, odvrčal jih je od tega, da bi z verskimi razlogi bodrili svoje sodržavljane za pohod proti boljševiški Rusiji. Med precej številnimi italijanskimi škofi, ki se za to niso zmenili, je bil najbolj izpostavljen goriški Carlo Margotti. Na njegovo ravnanje je 2. avgusta 1941 npr. opozoril italijanski veleposlanik v Vatikanu Attolico, ki je iskal načina, kako politično vpreči cerkev v popularizacijo vojne proti Rusiji. Graham označuje Margottija kot enega najbolj izrazitih protagonistov "antiboljševiške" vojne, navaja odlomek iz njegovega pastirskega

pisma z dne 16. julija 1941, kjer pozdravlja in blagoslavlja pohod italijanskih legionarjev proti Sovjetski zvezi, in pripominja: "Noben drug škof se ni izkazal s tako dramatičnim verskim apelom." (59, 62-63) - Iz vatikanskih dokumentov že vemo, da je Margotti po okupaciji nemudoma obiskal Ljubljano in se trudil obnoviti tukaj nekdanji metropolitanski vpliv goriške nadškofije. - Osemnajstega septembra 1941 je papež dejal vatikanskemu "ministru" Tardiniju, da ni več dopustno, da bi kak škof govoril samo proti boljševizmu (ne tudi proti nacizmu). Graham pravi: "Pij XII. je odklanjal, da bi ga zvelkli v pozicijo bedaka (stultifying position). Imel je druge prioritete kakor pa je bil enoumni, nerazlikujoči antikomunizem (singleminded undiscriminating anti-Communism), ki so mu ga tako tendenciozno in ignorantno pripisovali v poznejših letih." (60). Ali bi mogli domnevati, da bi tak papež Rožmanu svetoval kaj drugega, posebno, ker ga je ta obvestil o preganjanju cerkve in slovenske duhovščine na zasedenem Štajerskem in Gorenjskem? Komu gre potem pripisati vztrajno Rožmanovo enostransko, ali po Grahamovo, "enoumno" in "nerazlikujoče", po papeževo pa nespametno, sklicevanje na antikomunizem brez obsodbe (dejanj) nacizma?²

Druga velika tema je demistificiranje zgodbe o tajnem sporazumu Vatikana z Nemčijo, po katerem naj bi bil Hitler odprl osvojene pokrajine Sovjetske zveze delovanju katoliške cerkve za protikomunistično spreobrnitev tamkajšnjih prebivalcev. Zgodba se je napajala vseskozi iz zahodnih virov (med njimi celo iz disertacije nekega jezuita!) in je, po Grahamu, v času vojne imela med drugim namen "upravičevati kolaboracionizem Petainovega režima", po vojni pa dokazovati "kolaboracijo Vatikana z nacisti". (109, 120)

Tretja velika tema je zavrnitev zgodb o pripravljenosti Vatikana, da prizna Hitlerjevi Nemčiji vlogo evropskega obrambnega okopa, potem ko je po njenem porazu pri Stalingradu zagrozil sovjetski vojaški vdor v Evropo. "Okop" je bil čista propaganda, sterilna, neprimerna in brez vpliva, nikakršna skušnjava za Vatikan, ugotavlja Graham in se vpraša: Zakaj naj bi se bil papež zavzel za rešitev nacizma, "tudi če bi to bilo proti boljševizmu", ko pa ni bilo nobenega znamenja, da se je skesal? (151) Graham ima v mislih kesanje predvsem zaradi početja na Poljskem. Kakšna znamenja kesa je dal nacizem za svoje proticerkvene postopke na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem, da je bil lahko deležen vojaške, politične in politično-policijske kolaboracije na Slovenskem?

In četrta velika tema. To je pojasnjevanje, kakšno vlogo je Vatikan dejansko imel ob predlogih, da bi za zadrževanje vdora sovjetskih armad globoko v Evropo posredoval na zahodu v korist sporazumnega ("dogovorjenega") miru z Nemčijo, ali vsaj za omehčanje zahteve po brezpogojni kapitulaciji. Pri vseh štirih temah Graham dokazuje, da Vatikana pri odločitvah ni prvenstveno vodil antikomunizem. Segajo po že znanih dejstvih in dokumentih, navaja pa tudi obilico manj znanih ali celo novih podatkov. Omenjam nekatere, ki so zanimivi za primerjavo z dogajanjem med Slovenci.

Pri četrtemu temi se kot nov dokument o stališču Pija XII. pojavlja zapis madžarskega premiera Nikolaja Kallaya o avdienci pri papežu 3. aprila 1943, do katere je prišlo, potem ko je bil 2. marca tega leta, sklicujoč se na nevarnost posebnega

² Za primerjavo stališč Vatikana s stališči cerkvenega vodstva v Ljubljani lahko služijo preverjeni podatki v knjigi zgodovinarjev Tamare Griesser Pečar in Franceta M. Dolinarja, Rožmanov proces, Ljubljana 1996.

miru Rusije z Nemčijo, papeža pisno pozval, naj "nadaljuje boj proti komunizmu po zgledu svojih predhodnikov". Besede papeževe zavrnitve je Kallay zabeležil takole: "Nerazumljivo mu je /papežu/ vse to, kar Nemčija počne glede na Cerkev, Žide in ljudstvo okupiranih ozemelj, predvsem na Poljake. Ti ukrepi /Nemčije/ niso samo poseganje v zadeve Cerkve, marveč so tudi v nasprotju z načeli krščanskega svetovnega reda, utemeljenega na božji besedi. - Navdaja ga žalost, tembolj, ker čuti, da so ti ukrepi tako zelo zastrupili ozračje med Nemčijo in anglosaškimi državami, da slednje štejejo vse poskuse, iztrgati se vojni, kot brezizgledne, vse dokler Nemčija in nemške okupacijske oblasti prezirajo celo najbolj elementarna načela človeških in moralnih zakonov. O tem se je prepričal v pogovorih z Myronom Taylorjem /odposlancem ZDA/ in drugimi. - Zelo dobro se zaveda strašne nevarnosti boljše vizma, toda čuti, da je duša ruskega naroda ostala kljub sovjetskemu režimu bolj krščanska kakor pa duša nemškega naroda. - V takšnih okoliščinah ni za Cerkev potrebe, da bi posegla vmes. Potem ko je Nemčija zavrgla v svoji politiki vse človeške poteze, je namesto tega vodila politiko, ki vzbuja popolno nezaupanje druge strani. To pomeni: vse dotlej, dokler v Nemčiji prevladujejo nečloveške težnje, ne more /papež/ videti za Cerkev nobene možnosti, da bi posredovala med vojskujočimi se državami." (156-157)

Graham prav nič ne dvomi o avtentičnosti papeževega stališča, kakor ga je zapisal Kallay. Nasprotno, daje mu velik poudarek. Ugotoviti moramo, da papež aktualnih dolžnosti katoliškega antikomunizma ni presojal na izključen, enoumen način, kar z vidika enciklike Divini redemptoris, ampak da je možnost in umestnost intervencije Cerkve v prid vojaškega poraza komunizma s pomočjo Nemčije presojal tudi - in v tem času najbolj odločilno - na temelju dejanj nemške politike v odnosu do okupiranih narodov. Do Poljakov med njimi le "predvsem". To ni izključevalo drugih okupiranih narodov, tudi Slovencev ne. Pij XII. se je, kot vidimo, bolj zanašal na "krščanskost duše" prizadetega naroda kot pa na orožje, ki bi ga naj s sodelovanjem Cerkve zavrnilo z napačne na pravo pot.

Graham opozarja (tudi katoliškega) bralca, da so kriteriji, po katerih se papež odloča v času velikih kriz, čisto svojevrstni, drugačni od tistih, po katerih se odločajo države in vlade. Celo katoliki, zlasti politiki, se po Grahamu nagibajo k temu, da gledajo na stališča Cerkve samo v luči svojih neposrednih, čisto "nacionalnih" skrbi. Toda papežu je treba priznati verodostojnost njegovega izhodišča, namreč, da so ga vodili motivi, ki so čisto verski. Brez takšnega priznanja bi izviri političnih stališč Vatikana v položaju globokih pretresov v družbi ostali zastrti. (184)

Ko gre za historično razumevanje politike papeža, je treba opozorilo upoštevati. V njem je celo mogoče najti del pojasnila, zakaj papež o vprašanju demokracije molči vse do Božiča 1944. Toda priznati je treba tudi verodostojnost izhodišča zgodovinarja, ki ne more delati, če ne ostaja na zrelišču opazovanja tistega zemeljsko realnega delovanja, ki se je neogibno kazalo v stališčih in odločitvah Katoliške cerkve in kar je tako ali drugače dejansko vplivalo na vse tisto, kar se je v časih, o katerih govori Graham, dogajalo ljudem, državam, narodom.

To gotovo velja za okupirane Slovence, pri katerih se del vodilne cerkvene hierahije ni omejeval na čisto verske, onstranske razloge, pač pa je s svojimi stališči in dejanji neposredno posegal v vojskovanje. Koliko in kako so bila takšna stališča in dejanja skladna s papeško politiko? Grahama to vprašanje ne vznemirja. Priza-

deva si pokazati, da Pij XII. ni bil pripravljen podpreti vojskovanja Osi proti Sovjetski zvezi s tem, da bi mu priznal značaj križarske vojne proti boljševizmu. Ne govori npr. o drugačnem ravnanju reksistov v Belgiji. Z delno izjemo Francije in Poljske Grahamova knjiga ne govori o problemih evropskih narodov in dežel pod okupacijo Osi, ne tematizira rezistence in kolaboracije, odločanja katoličanov v stiskah svojih dežel in narodov. Popolnoma molči o vprašanjih, zvezanih z okupacijo in razkosanjem Jugoslavije. Ime Slovenija se v knjigi sicer enkrat pojavi, a le posredno, v citiranju že omenjene izjave italijanskega diplomata Attolica. (59)

Vprašanja kolaboracije v Franciji se Graham dotika ob primeru kardinala Baudrillarta, ki je podpiral politiko maršala Petaina in kolaboracijo z Nemčijo že v letu 1940, po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo pa z vso avtoriteto propagiral misel o evropski vojni proti boljševizmu ob boku Nemčije in ustanovitev Legije francoskih prostovoljcev proti boljševizmu, ki se je vključila v nemške oborožene sile. Iz vsega Grahamovega pisanja izhaja, da vidi, da gre za problem sodelovanja z zavojevalcem (89), da sam z državljanskega in narodnega vidika takšne kolaboracije ne odobrava in da je kritičen do "antiboljševiške mistike" (86). Njegov poudarek je, da papež ni govoril tako kot Baudrillart: "Pij XII. je poznal realno usmeritev Hitlerjeve vojne na vzhodu, tudi če tega ni vedel Baudrillart." (92). Ne omenja pa nobene vatikanske reakcije na razmere v Franciji, sploh ne glede Baudrillarta. Omejuje se na to, da pove, da so francoski škofje molčali, in na to, da citira letak anonimnega francoskega katolika, ki ta molk razlaga kot odklonitev episkopata, da bi "pel v zboru s Hitlerjem in Goebbelsom" (91). Nepovezano s tem omenja v knjigi rezistenco v Franciji in Italiji. Ne odklanja je, le ugotavlja, da sta komunistični stranki, ki sta v njej delovali, upali na zmago boljševizma v zahodni Evropi. (159)

Grahamova knjiga podaja veliko dokazov, da je bil Vatikan v diplomatskih odnosih ostro kritičen do početja nemških okupatorjev na Poljskem, kolikor so diskriminirali tamkajšnje katoliško cerkev in preganjali poljske duhovnike. Graham razkriva podatek, da je Vatikan po vojni celo dal o tem dogajanju informacijo sodišču v Nürnbergu! (155) In če se ozremo na Slovenijo? Iz vatikanskih dokumentov vemo, da je škof Rožman v letu 1941 Vatikanu pisno poročal o nacističnem preganjanju cerkve in slovenskih duhovnikov na okupiranem ozemlju Štajerske in Gorenjske, da je Vatikan to gradivo vključil v tisto, s katerim so škofom v ZDA lajšali odločitev, da podpro pomoč napadeni Sovjetski zvezi. Kako pa pozneje? Ali je kdo s strani slovenske cerkvene oblasti to gradivo uporabil za kritiko prakse nacistov in okupatorjev, najprej pred nemškimi okupatorji ali nato pred zavezniki? Graham razkriva tudi podatke, kako neomajno so predstavniki cerkve na Poljskem, ko so Nemci poskušali po Stalingradu igrati na karto skupne obrambe pred vojaško zmago boljševikov in Rusov, odklanjali sodelovanje z nemškimi okupatorji in odklanjali ponujene kompenzacije cerkvi. Graham pripoveduje, kako brez učinka na poljsko katoliško cerkev je pri tem ostala celo nemška propaganda v zvezi z odkritjem stalinističnega zločina v Katynu!

Predzadnje, tematsko sklepno poglavje knjige govori o polomu prizadevanj nemškega veleposlanika v Vatikanu Ernsta Weizsäckerja v letih 1943 do 1945, da bi z argumentom antikomunizma pripravil papeža k posredovanju pri Angležih in Amerikancih za posebni mir z Nemčijo. Graham želi dokazati, da je šlo pri Weizsäckerju za osebno pobudo in njegovo dvojno igro - tako nasproti Svetemu sedežu

kot nasproti nemški vladi - a da v resnici za tak namen nista imela posluha ne papež ne Hitler. Seveda pa je bilo vprašanje veliko širšega pomena in je vatikanska diplomacija o njem gotovo kar naprej razmišljala. V tem pogledu je pomemben Grahamov podatek, kako je nuncij Orsenigo februarja 1945 reagiral na svarilo nemškega zunanjega ministra Ribbentropa, da bi se Nemčija mogla, raje kot za kapitulacijo, odločiti za komunizem. Orsenigo je - pač v okviru trajnejšega preudarka vatikanske diplomacije - brez zadržkov (frankly for once) odgovoril, da ni nobene možnosti za sporazum Nemčije z zahodom brez spremembe osebja (change in personnel) v Berlinu! (174) Šlo bi seveda za sporazum, ki bi združil Anglijo in Ameriko z Nemčijo v vojni proti Sovjetski zvezi. Logika Orsenigovega odgovora vodi k sklepu, da bi imela misel o protisovjetski podlagi za tak posebni mir Nemčije z zahodom drugačno težo v razmisleku Vatikana, če bi se v Berlinu dosegla "sprememba osebja" kako drugače, npr. če bi bila generalska zarota 20. julija 1944 uspešna.

Zadnje poglavje je drugačnega, bolj osebno spominskega značaja. Zanimivo je posebno za Slovence. Govori o pojavu "katoliških komunistov" v Italiji med vojno in po njej, o "primeru Franco Rodano", o človeku, ki bi se leta 1973 skoraj vtisnil v evropsko zgodovino kot avtor ideje o "zgodovinskem kompromisu" levice in demokrščanov v Italiji. V svojih začetkih je bil pojav nedvomno podoben krščanskemu socializmu na Slovenskem. Graham vidi v njem le pomoč komunizmu v Italiji in se veseli, da so ti ljudje zgrešili "znamenja časov" in da jih je navsezadnje "hod zgodovine obšel". Prav očitno različnost od razmer na Slovenskem pa najdemo v Grahamovem spominjanju, kako je papež 13. junija 1943 v svojem javnem nastopu pred množico katoliških delavcev previdno molčal o vprašanju katoliških komunistov, da ne bi kompromitiral številnih takih ljudi, ki so bili ujeti kot aktivisti italijanskega protifašističnega odpora in v rokah rimske policije!

Z izbiro sklepne teme Graham pokaže, da ga miselno in čustveno res manj zaposluje nacizem oz. fašizem v zgodovini, kakor pa komunizem in da mu je enostranski naslov knjige zato smotrni. Do komunizma kot človeškega pojava in v zgodovini na neki način celo za krščanstvo pozitivno pomembnega dogajanja, je njegova knjiga, napisana za današnji čas, ko zgodovinarska distanca ni več neznatna, le še bolj vzvišeno in dokončno bojevitna. Tudi za nazaj. "Triumfalizem?" se ob tem za hip vznemirjen končno vpraša sam avtor. A pomislek vesti takoj potolaži: "Glavna cesta zgodovine je posejana z razbitinami nekoč vsegamogočnih sovražnikov Cerkve." Sklepni stavek knjige je vsekakor tudi njena nazorska in politična poslanica.

Janko Pleterški

Nevenka Troha: Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Založba Modrijan, Ljubljana 1999, 327 strani, ilustr.

Pred nami je izredno zanimiva knjiga. Sodelavka Inštituta za novejšo zgodovino Nevenka Troha je izdala obsežno delo, ki je bilo v osnovi njena doktorska teza, o novih vidikih tržaškega vprašanja ob koncu 2. svetovne vojne in takoj po njej. Ob skoraj tristo strani besedila (7-299), 8 strani izvlečka v italijanskem jeziku, ki ga je

pripravil tržaški prevajalec Slovenec Pavel Kodrič ter poglavje Viri in literatura (308-328), kjer so natančno navedeni viri in literatura, časopisje, kratice, pojasnila, kazalo osebnih imen.

Če so bile gornje vrstice namenjene osebni izkaznici knjige, naj bodo naslednje namenjene spremni besedi avtorice ki pravi: " Ko sem sredi osemdesetih let po več kot desetletnem delu v Revirskem muzeju v Trbovljah iskala priložnost, da (...) odidem v prestolnico, me je pritegnila ponudba takratnega Zgodovinskega arhiva Centralnega komiteja ZKS. Tam so namreč iskali zgodovinarja z znanjem italijanščine za ureditev gradiva političnih organizacij, ki so delovale v conah A in B Julijske krajine in nato na Svobodnem tržaškem ozemlju, gradiva, ki je bilo dotlej nedostopno. Tako sem iz muzeja prišla v arhiv, kjer sem ob arhivskem delu začela tudi raziskovati to problematiko. Knjiga, ki je pred vami in obravnava problematiko cone A Julijske krajine (1945-1947), je (poleg; drugih objav) rezultat več kot desetletnega raziskovanja."

Lahko rečemo, da se je delo, raziskovanje, urejanje in prebiranje še kako obrestovalo, če pomislimo, da je vse to privedlo do dobrih rezultatov. Ta knjiga se postavlja ob bok njeni prejšnji študiji *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, ki je izšla leta 1998 kot izdaja Arhiva Republike Slovenije v Ljubljani. Če povemo še, da je Nevenka Troha ob tem raziskovalnem in študijskem naporu tudi magistrirala in doktorirala, zaokrožimo krog z ugotovitvijo, da resno in dosledno delo privede do dobrih rezultatov, do celovitega prikaza obravnavane tematike. Sprehod skozi vsebino knjige nam takoj nakaže izredno pestrost in obenem zapletenost obravnavanih sklopov vprašanj: Osvoboditev in jugoslovanska uprava Julijske krajine, Odnosi med zavezniško vojaško upravo in projugoslovanskimi organizacijami, Odnosi med projugoslovanskim in proitalijanskim blokom, Slovenci v coni A Julijske krajine, Italijani v coni A Julijske krajine, Narodnoosvobodilni odbor za Julijsko krajino, Proitalijanske politične stranke in organizacije, Istrski preseljenci v coni A Julijske krajine, Italijanske oborožene ilegalne in pollegalne skupine, Projugoslovanske oborožene ilegalne skupine.

Izredno poveden je naslov: Komu Trst. Večkrat se pri zgodovinskih publikacijah ne zavedamo pomena naslova, ki mora biti kratek in poveden. S podnaslovom si nato pomagamo, da še bolj točno zaokrožimo vsebino knjige. Nevenka Troha je torej z naslovom zadela v polno, saj se ob izteku knjige prav dobro ve, komu bo Trst pripadal, kdo ga bo izgubil in kdo ga bo pridobil oz. ohranil.

Seveda je naslov tako poveden, da bi lahko služil celo za klobuk vsaj petdesetletne obravnave zgodovine Trsta in Slovencev od začetka stoletja tja do leta 1954. Trohova ga je uporabila za enega izmed najbolj ključnih in razburljivih momentov v tržaški zgodovini. Vsekakor se je Trst v tem stoletju močno spremenil. Če govorimo o Trstu ob koncu tega stoletja, je to nekaj popolnoma drugega od Trsta v obdobju 1945-54, prav tako od Trsta v času fašističnega režima in še bolj od tistega na začetku stoletja v času avstroogrske monarhije. V vseh teh desetletjih so se spremenila razmerja med narodi in med državami. V začetku stoletja so bili Slovenci v Trstu v močnem porastu, zdelo se je, da bodo v nekaj letih dohiteli italijansko govoreče someščane in se postavili na popolnoma enakopravno raven na narodnem, političnem, gospodarskem in kulturnem polju. Padec monarhije, prihod kraljevine Italije in nato vzpostavitev fašističnega režima so imeli za posledico genocidno politiko uničenja drugače govorečega. Italijanski fašisti so

uporabljali izraz *bonifica etnica*", torej desetletja pred danes uveljavljenim etničnim čiščenjem na balkanskem polotoku. In vse to smo Slovenci v Trstu in na Primorskem občutili prav na svoji koži. Prastrah pred slovensko oz. slovansko nevarnostjo je imel resnično velike oči. Ko je bilo najbolj temno in brezizgledno, je prišlo do upora in nato do boja. Osvobodilna fronta je bila splošno sprejeta in uspešna, ker je vsakemu znala ponuditi vsebino, ki ga je prepričala. Ne smemo mimo dejstva, da je bila OF del zmagovite koalicije proti nacifašizmu: Italija in ostali na drugi strani pa so bili med poraženci. Slovenci smo bili torej v maju 1945 na pravi strani, na strani zmagovalcev, marsikaj se je takrat zazdelo mogoče in uresničljivo. Zgodovinsko kolo se je obrnilo drugače od upravičenih pričakovanj in teženj. V tako jabolko je ugriznila Nevenka Troha. Lotila se je celovitega pogleda na zgodovino prvega povojnega obdobja v Trstu in na Primorskem. Pred tem celovitim pisanjem se je slovenska zgodovinarica v teh devetdesetih letih našega stoletja že spoprijela z nekaterimi najbolj kočljivimi in travmatičnimi temami: prihod jugoslovanske vojske v Trst, internacije, poboji, fojbe, istrski eksodus, etnični in ideološko obarvani spopadi itd. Najbolj celostno pa se je v tematiko zagrizla prav s knjigo *Komu Trst*. Trohova je opazovala in raziskovala oba naroda z vidika slovenskih in italijanskih virov. Prav pomanjkanje te sposobnosti, ki je v našem tržaškem primeru največkrat odvisna od poznavanja jezika oz. jezikov, je pogost vzrok za necelovito osvetlitev tržaške zgodovine obravnavanega obdobja.

Fojbe, eksodus, prihod jugoslovanske vojske v Trst, Gorico in Tržič (Monfalcone) so vso povojno dobo predmet političnih vprašanj in zgodovinskih obravnav. S tem se je bolj ukvarjal italijanski del, saj je to doživel predvsem kot globoko travmo. Vendar je bila travma prisotna tudi pri Slovencih. Kot primer lahko navedem dejstvo, da smo bili tržaški Slovenci sposobni komaj leta 1995 napisati in izdati knjigo o Narodnem domu v Trstu, saj se nam je nasilno dejanje požiga dne 13. julija 1920, nedvomno globoko zasidrilo v dušo in srce. Na drugi strani pa očitno še nismo povsem preboleli obdobja 1945-1947 oziroma 1945-1954, saj še nimamo sami pravega pogleda. To je sedaj strokovno, z vnemo, s potrebno poglobljeno analizo, pošteno raziskala in opisala Nevenka Troha. Dodala je dimenzijo obeh narodov, obeh taborov, saj je upoštevala razpoložljive vire in napisano literaturo v obeh jezikih. Gre za vsekakor večplastno tematiko, ki vsebuje razlike znotraj prisotnih narodov, znotraj prisotnih političnih organizacij, znotraj skupin. Vse skupaj pa je slonelo bolj na spopadu kot na dialektiki. Prevladovali so oblastniški vidiki, mednarodne razsežnosti, ideološka razhajanja in spopadi, veliki politični interesi. V takem mozaiku se ni bilo lahko znajti, Nevenki Troha gre zasluga, da je znala celostno zajeti tako ktežavno in razčlenjeno obdobje.

Sami domači tržaški slovenski raziskovalci in pisci so se lotili omenjenega povojnega obdobja s sektorskimi izseki: tako imamo publikacije o mednarodnih, nacionalnih vidikih, o problemu razmejitve, o šolstvu, o političnih strankah, o kulturi, o medijih ipd. Celovito se je tega lotila Trohova in zato ji moramo biti hvaležni. Na drugi strani pa so italijanski domači tržaški pisci po svoji poti raziskovali preteklost. Lahko rečemo, da so se tega lotili bolj sistematično od nas vseh izrabljenih in neizrabljenih tem. Seveda je bila pri njih prisotna težnja, da raziščejo z njihovega vidika najbolj kočljiva vprašanja: fojbe, jugoslovanska vojska

v Trstu oz. okupacija, begunci iz Istre itd. Vse je bilo tudi prevečkrat pogojeno in obremenjeno s pristranskim pisanjem in ideloškim pristopom. Nekateri rezultati so nedvomno spodbudni in dober korak naprej v poznavanju (v bistvu) skupne preteklosti. Obenem so objave opozorile na izredno kompleksnost vprašanja in zapletenost pisanja tega obdobja. Sami Slovenci nismo znali izkoristiti priložnosti in raziskati in pisati tudi o najbolj občutljivih vprašanjih (na pr.: fojbe, internacije, poboji). Tako bi lahko vsaj delno omilili posledice, ko smo to polje popolnoma prepustili drugemu. Sedaj, ko to Nevenka Troha zapolnjuje na zavidljivi ravni, bi morali pomisliti na italijansko izdajo knjige. Tako bi lahko italijanskemu zgodovinarju nudili nove podatke in drugačne poglede na preteklost, saj so jim določene teme neznane zaradi nepoznavanja virov v drugem jeziku (slovenščina, hrvaščina); obenem bi se soočili s pogledi sodobnega slovenskega zgodovinarja o Trstu v letih 1945-1947.

O tem in o drugih vidikih je tekla beseda na tržaški predstavitvi v Trstu 26. maja 1999 v Trubarjevi čitalnici Narodne in študijske knjižnice. O vsem tem je treba jasno spregovoriti na podlagi trdnih virov, ki jih je znala Nevenka Troha obelodaniti z raziskavo v še (do takrat) nedostopnih arhivih. Primerjava virov iz obeh držav ter poznejša analiza sta privedli do zanimivih in trdnih rezultatov, ki nam odpirajo dodatne poglede in nam omogočajo bolj sproščeno razpravo, ki je bila v Trstu vedno tudi zelo emotivno obarvana in pogojena. To vem tudi iz izkušnje iz domačega družinskega okolja. Ne morem se popolnoma strinjati z ugotovitvijo zgodovinarke Marte Verginella (glej Primorski dnevnik 22. 9. 1999), da je treba pridobiti potrebno razdaljo pri opazovanju takratnih zgodovinskih akterjev ne glede na njihovo nacionalno ali ideološko pripadnost. Mislim, da mora zgodovinski prikaz sloneti na trdnih virih, na dobri literaturi in preverjenih pričevanjih, saj ne more biti zgodovina aseptična, kirurški poseg; ne more se vsega obravnavati od daleč z distanco. Naj le zgodovina sloni na trdnih dejstvih in dokazih, malo srca in duše pa vsekakor ni odveč. Potrebna objektivnost in zaželena distanca ne odražata vedno verodostojnosti.

Iz celotnega besedila in iz celotne tematike se vedno znova kaže ugotovitev, da je bilo celotno vprašanje Trsta takrat izredno zapleteno. Na drugi strani pa se nakazuje prepletenost: mednarodna dimenzija, politika velesil, krajevna politika, utrip organizacij in političnih strank, ideologija, protikomunizem, gospodarska vprašanja, izseljevanje in priseljevanje in še marsikaj drugega bi lahko dodali. In prav zato je avtorica mnogokrat prinašala stališča in citate takratnih akterjev, saj še ta niso bila enostavna, kaj šele odgovori nanje. Vse skupaj zaokrožiti z analizo ter dati ustrezno razlago je pa izredno zapletena naloga, ki jo lahko opravi zgodovinar, ki se je resnično poglobil v obravnavano obdobje. In prav to je uspela Nevenka Troha. Tako je odlika njene knjige prav celovit prikaz dobe in dogajanj v njej. Dobili smo dobro poznavalko primorske zgodovine in Trsta posebej. Znala nam je prikazati dobo, osebnosti, stranke, tabore, organizacije. Dobimo vpogled v projugoslovanski tabor, v proitalijanski, na slovenski katoliški tabor, na razlike in spreminjanja znotraj njih. Zanimiva sta poglavji o slovenski duhovščini, o oboroženih skupinah. Izlušči se prepričanje, da je bilo dogajanje večplastno, malokrat monolitno in premočrtno. Tako smo dobili vse skupaj v eni publikaciji. V prejšnjih letih so izšle številne publikacije, ki pa so se največkrat oprijemale le sektorsko omenjene dobe. Tako iz študij in knjige Nevenke Troha prihaja na dan

spoznanje, da je leta 1945 večji del italijanskega Trsta zagovarjal priključitev k Jugoslaviji. Od tega je ostala parola o sedmi federativni republiki v sklopu Jugoslavije. Torej navdušenje in sovražnost znotraj večinskega italijanskega naroda. Na eni strani naklonjenost, na drugi strani odpor do vsega, kar je slovenskega in slovanskega: jugoslovanske čete so oskrunile sveto italijansko zemljo. Zato enačenje Slovencev s komunizmom: slavocomunisti. Po drugi strani pa lahko rečemo, da se Slovenci niso znali izkazati, ko so bili na oblasti, niso znali najti skupnega jezika z Italijani. Tako je na eni strani vseeno prevladoval "prastrah" pred Slovenci in Slovani, na drugi strani pri Slovencih pa prepričanje, da so boljši od Italijanov, čeprav so se le-ti čutili vzvišeni nad Slovenci in Slovani.

Dodatno so zanimivi izseki iz italijanskega nacionalističnega tabora, iz tabora primorskih politikov (narodnjakov in katoliških izobražencev), ki so prepričano podpirali protifašistični in osvobodilni boj, nasprotovali pa sodelovanju OF z italijanskimi levičarskimi in delavskimi krogi. Pri vprašanju izseljevanja so pravilni zaključki, da emigracija ni bila sad samo političnih dogajanj, temveč tudi ekonomskih. Še in še bi dobili utrinkov, ki so se iskrili v tisti dobi pod vplivom političnih, nacionalnih in ideoloških interesov.

Za zaključek lahko še enkrat potrdim, da je knjiga Nevenke Troha celovit prikaz prve povojne dobe v Trstu in na Primorskem. Pridružujem se tudi mnenju, ki ga je zapisal Aleš Gabrič v Prispevkih za novejšo zgodovino da je "avtorica naša najboljša poznavalka specifičnosti primorskega razvoja v omenjenem času". Še toliko bolj ta ocena velja po objavi ocenjevane knjige. Pričakujemo da bo v kratkem izdala novo knjigo, ki bo še bolj dopolnila sliko primorske in slovenske zgodovine ter obenem prispevala k boljšemu poznavanju (skupne) zgodovine na tem mejnem območju, ki ga je tako močno zaznamovalo stoletje, ki se izteka. Vse skupaj pa naj teži k temu, da se slovenski, italijanski in hrvaški zgodovinarji še bolj povežejo in čim bolje opišejo v bistvu del svoje lastne preteklosti, ki je obenem skupna.

Milan Pahor

Vostočnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov 1944-1953 gg. Sibirskij hronograf, Moskva-Novosibirsk, Tom I, 1944-1948 gg., 1997, 986 str.; Tom II, 1949-1953 gg., 1998, 1005 strani

Pri preučevanju zgodovine konca druge svetovne vojne in leta po njej s(m)o se morali zgodovinarji pri vprašanjih mednarodne politike bolj ali manj opirati na zahodne arhivske vire, kajti dokumenti vzhodne velesile Sovjetske zveze so bili do pred kratkim po večini nedostopni. Toda v zadnjem desetletju smo lahko tudi v ruski historiografiji brali vrsto izvornih znanstvenih člankov, pri katerih je bilo zabeleženo, da so nastali na temelju primarnih arhivskih virov.

Odpiranje ruskih arhivov (po besedah ruskih kolegov gre sedaj pot že spet v nasprotno smer) se odraža tudi v novih zbirkah arhivskih virov. Pri dveh obsežnih publikacijah, ki sta izšli v zadnjih dveh letih, so združili moči Institut slavjanovedenija i balkanistiki, Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov po novejšji istoriji in Gosudarstvennij arhiv Rossijskoj Federaciji. Na skupno približno

dva tisoč stranih so objavili 645 različnih dokumentov o stališčih Sovjetske zveze na politični razvoj v vzhodnoevropskih državah in njeni vlogi pri oblikovanju nastajajočih držav ljudske demokracije v nov politični blok pod hegemonijo Sovjetske zveze v prvih letih hladne vojne. Gre za dokumente, ki so bili v preteklosti hranjeni "pod posebnim režimom".

Pojem vzhodna Evropa so pisci uvodne besede opredelili kot geopolitični pojem za sovjetski blok, oblikovan po 2. svetovni vojni. Začetek prvega obdobja je postavljen v zadnje leto vojne, ko se je začel z Rdečo armado po vzhodni Evropi širiti sovjetski politični vpliv, njegov konec pa v leto 1948, ko so se v teh državah na oblasti že utrdile komunistične stranke. V drugi fazi 1949-1953 so avtorji poudarili politično in zlasti gospodarsko preoblikovanje vzhodnoevropskih držav na temelju leninsko-stalinske teorije. To obdobje štejejo ruski zgodovinarji za čas najbolj odkritega pritiska in diktata sovjetske strani na življenje v drugih državah vzhodne Evrope, ki so ga izvajali prek posebnih svetovalcev, ki so bili nameščeni v komunističnih državah (razen seveda Jugoslavije, ki so jo pred tem že zapustili). Konec obdobja, zajetega v dveh zbirkah virov, je postavljen v čas Stalinove smrti, ki je bil korak v novo etapo odnosov med Sovjetsko zvezo in satelitskimi državami.

Originali dokumentov, objavljenih v teh publikacijah, se hranijo v različnih moskovskih arhivih in pojasnjujejo težave, ki jih je imela sovjetska diplomacija z uveljavljanjem svoje volje v vzhodni Evropi. Objavljene so beležke sovjetskih diplomatov o pogovorih z voditelji vzhodnoevropskih držav, poročila veleposlaništev zunanjemu ministrstvu, dnevniški zapiski, diplomatske note, telegrami in podobno gradivo, ki nastaja v mednarodnih odnosih med tesno sodelujočimi državami. Dokumenti zgovorno pričajo o vlogi sovjetske diplomacije v političnem in gospodarskem razvoju vzhodnoevropskih držav po koncu 2. svetovne vojne. Sovjetski politiki so kolegom v satelitskih državah "svetovali" pri vseh pomembnejših odločitvah, se zanimali za najmanjše podrobnosti o političnem položaju, moči opozicije in vplivih zahodnih držav na področju, ki so ga spreminjali v izključno svojo interesno sfero. Na preveč samostojna razmišljanja posameznih voditeljev se je Sovjetska zveza po ustanovitvi Informbiroja odzvala s pritiskom na partijska vodstva Jugoslavije, Poljske, Madžarske in Češkoslovaške. Zaradi Titove nepopustljivosti nam je seveda najbolj znan sovjetsko-jugoslovanski spor, ki je bil tudi opomin za ostale, ki so bili tako kot jugoslovansko partijsko vodstvo spomladi 1948 deležni hudih kritik, ki so sedaj objavljene na enem mestu.

Problematika, orisana v objavljenih dokumentih, je zelo raznolika in jo je težko na kratko opisati, saj se dotika vseh žgočih političnih vprašanj, s katerimi so se v prvem povojnem obdobju ukvarjale komunistične države. Dokumenti pričajo o načinu prevzema oblasti, vprašanju načrtanja novih meja, problematiki preseljevanja manjšin v matične države, o "nasvetih" sovjetskih diplomatov za zavrnitev Marshallovega načrta, politično-ideoloških kritikah na račun posameznih partij ipd. Za nas so seveda najbolj zanimivi dokumenti, ki pojasnjujejo sovjetsko-jugoslovanske odnose. Teh je na začetku nekoliko manj, saj je bila Jugoslavija prva vzhodna država, ki je prevzela sovjetski družbeni model in s tega vidika za "velikega brata" ni bila sporna ali problematična. Zato pa se gostota dokumentov o Jugoslaviji stopnjuje z zaostrovanjem odnosov v naslednjih letih.

Prvi dokument, ki govori o Jugoslaviji, je tako že iz aprila 1944 dnevniški zapis Molotova o pogovorih z Djilasom in Terzićem med njunim obiskom v Moskvi. Iz vojnih dni je še daljši zapis pogovora Stalina s Hebrangom o vojaških problemih in odnosih z Bolgarijo in Albanijo iz januarja 1945 in pogovor Molotova s Šubašičem aprila 1945. Iz prvega povojnega leta se več dokumentov dotika vprašanj volitev v Jugoslaviji, slabljenja opozicije in načrtovanja nove ustave, jugoslovanska problematika pa je zajeta tudi v dokumentih sosednjih držav, npr. Bolgarije, ko so njeni predstavniki spregovorili o možnostih ustvarjanja južnoslovanske federacije. Velik del dokumentov iz prvih povojnih let nosi podpis sovjetskega veleposlanika v Beogradu ali njegovih sodelavcev, ki so pridno zapisovali vse, kar se je pomembnega dogajalo okoli njih. Zabeležili so tudi takšne stvari, ki sicer običajno niso zapisane na papirju in o katerih lahko le sklepamo; takšna je npr. zabeležka veleposlanika Lavrenteva iz julija 1947 o telefonskem pogovoru s Kardeljem, ko sta se pogovarjala o možnostih pristopa k Marshalllovemu načrtu. Seveda ne manjkajo pomembni dogodki iz leta 1948, o katerih govori dober ducat dokumentov.

V drugi knjigi virov je dokumentov o Jugoslaviji manj, saj je nivo diplomatskih odnosov zelo padel, sekretarji in atašeji, ki so še bili v Beogradu, pa so bolj poročali o pogovorih z nižjimi jugoslovanskimi funkcionarji in kolegi iz drugih vzhodnoevropskih diplomatskih predstavništav. "Velikih" političnih tem ni več, saj sta se sovražni strani dogovarjali o "manj pomembnih" vprašanjih, npr. o vračanju ljudi iz tujine v domovino, o jugoslovanskih diplomatih v Moskvi in sovjetskih v Beogradu itd. Kolikor sem uspel pregledati številne dokumente, pa nam zaenkrat še vedno ostaja odprto vprašanje, ali je (in seveda kdaj) Sovjetska zveza resno načrtovala vojaško intervencijo na Jugoslavijo. Očitno bo treba na resnejši odgovor na to vprašanje počakati vse dotlej, ko bodo dostopni še arhivi ruskega obrambnega ministrstva.

Na koncu obeh knjig sta imensko kazalo in seznam objavljenih dokumentov, na koncu druge knjige pa še pregled dokumentov za obe knjigi po državah. Že iz imenskega kazala je razvidno, kdo je v kakšni državi kaj pomenil in je bil za sovjetsko stran primeren sogovornik. Med jugoslovanskimi politiki je seveda največkrat omenjen Tito, v prvi knjigi še Kardelj in nekoliko manj Djilas, od vodilne četverice pa je bil seveda kot sogovornik pri načrtovanju najpomembnejših političnih odločitev najbolj neprimeren Ranković. Od opozicijskih voditeljev sta največkrat omenjena Šubašič in Jovanović.

Izdaja sovjetskih dokumentov bo nepogrešljiv pripomoček vsakega raziskovalca političnega razvoja in mednarodnih odnosov po 2. svetovni vojni, z našega ožjega vidika gledano tudi jugoslovanskega notranje- in zunanjepolitičnega razvoja. Že branje opisa dokumentov na koncu obeh knjig nas seznanja z osnovnimi problemi vzhodnoevropskih držav in nam osvetljuje tudi jugoslovansko vlogo v mednarodnih odnosih in v dvostranskih odnosih s Sovjetsko zvezo. Ta plat odnosov, pa je bila v zgodovinske delih iz prejšnjih desetletij izrazito podrejena političnim vidikom jugoslovanske ali sovjetske strani (s prve zlasti v delih Save Kržavca in Dragana Markovića, pri drugih v delih Jurija Stepanovića Girenka). Upamo lahko le, da se bodo ruski kolegi odločili nadaljevati z delom in da se ne bodo ustavili le pri teh dveh knjigah, ki dokazujeta, da se v moskovskih arhivih skrivajo še bogati zakladi.

Aleš Gabrič

L o r r a i n e M . L e e s : Keeping Tito afloat. The United states, Yugoslavia and the Cold War. The Pennsylvania State Univesity Press, University Park, Pennsylvania, 1997, 246 strani

Profesorica na oddelku za zgodovino na Old Dominion University Lorraine M. Lees je dolgoletno raziskovanje ameriško-jugoslovanskih odnosov strnila v sintetično knjigo, ki jo je nasloвила po znani ameriški zunanjepolitični strategiji do Titove Jugoslavije po informbirojevskem sporu - Keeping Tito afloat ("obdržati Tita na površini"). Z raziskovanjem te problematike je začela že v sedemdesetih letih, sodelovala na več konferencah v Jugoslaviji, se pogovarjala s starejšimi jugoslovanskimi politikami, поблиže pa se je z ameriškimi arhivskimi viri seznanjala kot sourednica posameznih zvezkov Foreign Relations of the United States in v številnih ameriških knjižnicah in arhivih.

Delo je razdeljeno v šest poglavij, ki kronološko sledijo posameznim etapam ameriško-jugoslovanskih odnosov. V prvem poglavju o "najbolj zvestem satelitu" je orisana najnižja točka odnosov med državama v letih 1945-1947. Ameriška diplomacija je že kmalu spoznala, da bo Jugoslavija komunistična, saj so že pred volitvami novembra 1945 menili, da Tito na kaj drugega kot na popolno zmago ne more računati, saj prave in močne opozicije v Jugoslaviji ni. Kljub temu so hotele ZDA sodelovati z Jugoslavijo, toda sestreljevanje ameriških letal nad Slovenijo je pripeljalo do hude zaostitve med državama. Kljub temu da so Jugoslavijo šteli za najbolj zvesti sovjetski satelit, pa je začasni ambasador v Beogradu John Cabot junija 1947 opozoril nadrejene v Washingtonu, naj bodo pripravljeni na možno spremembo v jugoslovansko-sovjetskih odnosih, kajti "Yugos" "mogoče ne bodo vedno slepo sledili ruskim navodilom". Cabotovo poročilo so tedaj trumanovsko doktrinarno ocenili kot čisto neumnost, poudarjajoč, da je komunist vedno komunist, toda po informbirojevskem sporu je Cabot z veseljem ugotavljal, da se ni motil. Njegovo stališče je prevzel tudi naslednji veleposlanik v Beogradu Cavendish Cannon, ki je menil, da Jugoslavija ni sovjetski satelit, temveč njihov najtesnejši sodelavec, to pa je bistvena razlika.

Spreminjanje odnosov med državama v letih 1948 in 1949 je orisano v drugem poglavju, v tretjem pa so prikazana leta 1950 do 1952, ko je že prišlo do vojaškega povezovanja in pomoči jugoslovanski oblasti. Na začetku preloma med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo se je ameriška diplomacija spraševala, kako pomagati sovjetskemu odpadniku, ki je še vedno komunističen in sovražen do ZDA. Še aprila 1948, ob začetku jugoslovansko-sovjetskih konfliktov, so Američani menili, da gre le za jugoslovanske notranjepolitične obračune, in jih je resolucija Informbiroja ujela nepripravljene, tako da so iz Beograda v Washington presenečeno spraševali, kaj naj storijo, če jih Jugoslovani morebiti zaprosijo za pomoč. Ameriško vodstvo je sklenilo, da bo Titu pomagalo, da bi jugoslovanski zgled spodbudil še druge vzhodnoevropske satelite. Ob vprašanju, ali bi lahko našli bolj demokratično usmerjenega voditelja v Jugoslaviji kot je Tito, pa so lahko le ugotovili, da boljšega zanje ni, kajti vsaka sprememba bi Jugoslavijo vrnila v krog zvestih sovjetskih satelitov. ZDA so zato menile, da ne smejo Titu z ničemer

škodovati, da ne smejo pomagati morebitni jugoslovanski opoziciji in da primera Stepinac ne smejo izrabljati za podporo katoliški cerkvi in s tem slabiti Titovo oblast.

Bolj kot vodstvo ZDA je bila v času lova na čarovnice do sodelovanja z Jugoslavijo zadržana ameriška javnost, zato je administracija skrbno pripravljala teren do trenutka, ko je uradno sporočila, da tudi vojaško pomaga komunistični državi. To se ji je zdelo po povečanju števila vojaških incidentov na vzhodnih jugoslovanskih mejah tudi edino smiselno, pa čeprav niso bili povsem prepričani, da ne bi bilo to orožje kdaj v bodočnosti obrnjeno proti njim; npr. če bi se Jugoslovani premislili ali pa če le ne bi prenehali vojaško pomagati grškimi upornikom na severu Grčije. Toda kljub pomoči je jugoslovanska oblast nekajkrat neprijetno presenetila ZDA in ta je kmalu videla, da nima smisla pritiskati na Tita in od njega zahtevati pretirane lojalnosti in poslušnosti. Že vzroki, ki so vodili do spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, so bili dovolj poučen primer, kakšne znajo biti jugoslovanske reakcije na previsoke zahteve veselj do trmoglavega jugoslovanskega vodstva.

Leta po Stalinovi smrti, 1953 do 1955, so opisana v četrtem poglavju o zmanjševanju sovjetske moči na mednarodni sceni. Nova Eisenhowerjeva administracija je menila, da bi bilo treba Jugoslavijo bolj aktivno vključiti v zahodni vojaški sistem in premakniti železno zaveso proti vzhodu. Kljub temu da vojaškega pakta med Turčijo, Grčijo in Jugoslavijo le-ta ni vzela najbolj resno, so ZDA ugotovljale, da se Jugoslavija ne bo več vrnila v sovjetski blok in tega stališča niso spremenile niti po tem, ko je jugoslovanski zunanji minister Popović leta 1955 obvestil zahodne veleposlanike v Beogradu, da na obisk v jugoslovansko prestolnico prihaja visoka sovjetska delegacija.

V zadnjih dveh poglavjih so opisani odnosi med ZDA in Jugoslavijo v drugi polovici petdesetih let, ko je sicer prihajalo do nihanj zaradi mednarodnih dogodkov (sovjetska intervencija na Madžarskem in Poljskem, jugoslovansko priznanje Nemške demokratične republike, povezovanje Jugoslavije s tretjim svetom in podpiranje protikolonialnih osvobodilnih gibanj ipd.), ki pa niso vplivali na bistveno spremembo odnosov. ZDA so ohranjale do Jugoslavije politiko izpred nekaj let. Jugoslavija naj bo zgled drugim državam vzhodne Evrope, da bodo deležne enake pomoči, če se znebijo sovjetskega tutorstva, Jugoslavija pa je ameriškim prijateljem tudi povsem jasno povedala, da bo kupovala izdelke, ki jih potrebuje, pri tistem kupcu, ki jih bo hotel prodati. Če torej ne bodo dobili dovolj žita iz ZDA, ga bodo uvozili iz Sovjetske zveze ali pa od drugod (če bi stvar ocenjevali iz jugoslovanskih notranjih razmer bi nam moralo seveda biti žal, ker niso dovolj resno premišljevali, da bi ga lahko na panonskih ravninah dovolj pridelali tudi sami).

Če ocenjujemo delo z vidika novosti, ki jih prinaša v spoznavanje jugoslovanskega razvoja po 2. svetovni vojni, knjiga vsekakor predstavlja pomembno dopolnjevanje jugoslovanske podobe na mednarodni sceni. Prav zanimive so npr. nekatere doslej neznane ocene in analize ameriškega obrambnega sveta ali CIA, ki potrjujejo, da se ameriška administracija pogosto ravna dosti bolj pragmatično kot pa doktrinarno in da je bila v tem oziru vsaj do Jugoslavije izraziteje doktrinarna le v času Trumanovega predsednikovanja. Ne glede na komunistični režim in zatiranje opozicije so bile ZDA pripravljene pomagati Jugoslaviji vse do tiste točke, ki bi lahko že pomenila dogoročno ogrožanje njenih osnovnih strateških interesov v Evropi ali postavila pod vprašaj ameriške odnose z zahodnoevropskimi zavezni-

camii (npr. ob reševanju tržaškega vprašanja odnose z Italijo). Ob nepoznavanju drugih arhivskih virov (npr. ruskih) so zanimive tudi ocene posameznih v historiografiji še ne dovolj pojasnenih problemov, denimo, o možnostih vojaškega napada na Jugoslavijo ob prelomu štiridesetih v petdeseta leta. Dokler ne bomo imeli na razpolago tovrstnih ruskih virov, bo pač treba zaupati oceni CIA iz jeseni 1949, da je sicer na jugoslovanskih mejah vse več vojaštva, da pa to še ne dosega moči desetih divizij, za kolikor toliko uspešno intervencijo pa bi jih sovjetska stran rabila vsaj petnajst.

Knjiga Lorraine Lees je odlično historično delo, ki ga krasi še živahen stil pisanja s spretnim vklapljanjem govornice dokumentov v besedilo. Bolj privlačni za branje so se mi sicer zdeli orisi prvih povojnih let, ko je v mednarodnih odnosih vladala huda napetost med zahodom in vzhodom (in v tem krogu seveda tudi z Jugoslavijo), medtem ko se zdi zaradi ponavljanja problematike proti koncu dela pisanje včasih preveč razvlečeno. Avtorici lahko zamerimo tudi nekaj nepotrebnih napak, ki bi jih z lahkoto odpravila ob prebiranju nekaterih temeljnih historioografskih del o naši polpreteklosti. Toda kot lahko sklepamo iz opomb, ki dosledno navajajo dela, pisana v angleškem jeziku, jih Leesova zaradi jezikovne pregrade ni mogla uporabljati. Tovrstne napakice pa bi seveda lahko popravili tudi recenzenti, a so jih očitno spregledali. Napačen je npr. že kar prvi stavek prvega poglavja, ki pravi, da je bila republika proglašena v decembru 1945 in ne (kot je pravilno) 29. novembra 1945. Prav tako Informbiro ni bil ustanovljen v Varšavi, temveč v Szklarski Porebi. To so sicer malenkosti, ki pa so povsem nepotrebne in ne vplivajo na glavni problem, opisan v delu, ameriški odnos do Jugoslavije.

Kot še v številnih tujih delih je tudi pri Leesovi sporno pisanje slovanskih imen. Pa ne le zaradi sičnikov in šumnikov, temveč bolj zaradi nedoslednosti avtorice. Sreten Žujović se tako pojavlja kot Zujović in Zhujovich, Aleš Bebler ima v imenu namesto kljukice na "š" obratno obrnjeno (češko) kljukico na "e". Ždanov je povsem preimenovan v Zhadavov, po pomoti pa je izpadel tudi iz indeksa, ki je nasploh dokaj nepopoln, saj navadene osebe najdemo na precej več straneh, kakor pa nam to sugerira indeks. Ob koncu dela tudi malce pogrešamo spisek virov in literature, ki pač omogoča zgoščenejši pregled nad uporabljenimi viri, kot pa je zamudnejše brskanje in listanje od začetka do konca dela.

Navkljub "tehničnim" pripombicam sodi Keeping Tito afloat Lorraine M. Lees med tista dela, ki jih hitro preberemo, saj ga, potem ko smo ga vzeli v roke, le stežka odložimo. Glede na čas hladne vojne delo opisuje prav svojevrsten odnos med komunistično državo in zahodno velesilo, ki - po izjemi nekaj začetnih let - nista sovražnici, se ne gledata prek puškinih cevi in se ne zasipavata z obtožujočimi diplomatskimi notami. Knjiga, po mojem prepričanju, ni zanimiva le za strokovnjake, temveč za širši krog bralcev, ki jih naša preteklost vsaj malo zanima. Odgovor na vprašanje, kako nas vidijo tujci, je pogosto zelo zanimiv in iz zornega kota vloge posamezne države na mednarodni sceni običajno tudi pomembnejši od podobe, ki jo skuša ta ustvarjati o sebi. Jugoslavija pod Titovim vodstvom pa tudi za velesilo kot so ZDA ni bila neka nepomembna provinca tam nekje ob železni zavesi.

Aleš Gabrič

J a n k o P r u n k , Kratka zgodovina Slovenije. Založba GRAD, Ljubljana 1998, 219 strani, ilustr.

Prof. dr. Janko Prunk je gotovo eden redkih raziskovalcev slovenske preteklosti, ki je v zadnjih letih objavil več zgodovinskih pregledov o Slovencih z daljšim časovnim obdobjem. Tokrat se bomo ustavili pri knjigi, s privlačno zunanjo podobo, ki je izšla v letu 1998 z naslovom Kratka zgodovina Slovenije. Izšla je v počastitev 150 letnice Zedinjene Slovenije, s čimer je podana priložnost za ovrednotenje narodovega zapletenega razvoja, še posebej pa trnjeve poti od porajanja Zedinjene Slovenije pa do dosežene slovenske samostojnosti in državnosti. Izid publikacije so omogočili ministrstvo za znanost in tehnologijo RS, občina Sevnica in Zveza kulturnih društev Sevnica.

Prunk je celotno snov razdelil na šest širše zastavljenih tematskih sklopov: Predniki današnjih Slovencev, Rojstvo slovenskega naroda, Prizadevanja za Zedinjeno Slovenijo v Habsburški monarhiji, Slovenci v Kraljevini Jugoslaviji, Slovenci v drugi svetovni vojni in v Federativni socialistični Jugoslaviji in zadnje, šesto Dezintegracija Jugoslavije in nastanek samostojne republike Slovenije. Znotraj teh poglavij pa je snov razdelil na osemindvajset podpoglavij, ki so pregledno a hkrati precizno bodisi kronološko ali tematsko postavljena. V uvodni besedi avtor po vsej pravici poudari pomen geostrateškega oziroma geopolitičnega položaja ozemlja, poseljenega s Slovani oziroma Slovenci, ki je pogojeval njihov razvoj in soodvisnost sosedstva. V prvem poglavju nam predstavi ozemlje Slovanov v dobi antike, razvoj države in propad Karantanije, ki je pripeljal do novih odnosov s sosednjimi plemeni. To je pogojevalo tudi dogodke, ki so privedle do "politične razdrobljenosti pa tudi sočasnega socialnega, gospodarskega in političnega razvoja v srednjem veku na Slovenskem. V drugem poglavju seznanimo bralca s kmečkimi upori, razvojem humanizma in reformacije, s katero je povezan nastanek slovenskega naroda, nadalje z obdobjem protireformacije in posledice s prevlado deželnoknježjega absolutizma. Sledi oris obdobja razsvetljenstva, narodnega preporoda, doba francoske okupacije z nastankom Ilirskih provinc ter prikaz značilnosti predmarčne dobe. Bralce seznanimo zatem z marčno revolucijo in programom Zedinjene Slovenije, z razvojem Slovencev v 19. stol. in obdobjem pred prvo svetovno vojno, z razpadom Avstroogrske, ko se Slovenci od nje odcepijo in se odločijo za novo državo jugoslovanskih narodov.

Nova zarezka pogojuje nadaljnji kvalitativni razvoj slovenskega naroda z ustanovitvijo sprva Države, kmalu zatem pa Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, leta 1929 preimenujane v Kraljevino Jugoslavijo. Politično življenje Slovencev v prvi Jugoslaviji so sicer krojila zaostrena idejna in politična nasprotja med liberalnim in katoliškim taborom, na eni strani in na drugi do marksističnega, vendar so khrati dozorevale tudi tiste narodove silnice, ki so dosegle raven politične zrelosti narodnostne misli in samozavesti. K temu je v veliki meri pospešeno usmerjala temeljna narodnostna dejavnost v prosveti in kulturi. Vprašnje slovenske avtonomije, kot nasprotje jugoslovanskemu narodnemu unitarizmu in državnemu centralizmu, je bilo ves čas aktualno, četudi so bili nosilci te zahteve v metežu beograjske politike neodločni. Prav tako niso komunisti, ki so bili izven zakona oziroma demokratična levica uspeli v letih pred drugo svetovno vojno, zaradi svoje

razdrobljenosti, smeri notranje in zunanje jugoslovanske politike doseči bistven kvalitativen premik, četudi je narodnostno načelo postalo esenca njihovega programa.

Prunk nas s posebnim podpoglavjem seznanja s položajem slovenske narodne manjšine v treh sosednjih državah in na kratko z izseljeništvom, ki ga ilustrira tudi s številčnimi podatki. S političnim razvojem v matični Sloveniji je smiselno povezal tudi razvoj na gospodarskem, socialnem, kulturnem in znanstvenem področju. Posebej je poudarjena vloga katoliške cerkve in pa študentskega gibanja. V tem poglavju bomo opozorili, da konec julija 1933 ni potekal "jugoslovanski evharistični kongres", kot se je avtorju zapisalo, (str. 106), marveč je bila 30. julija tega leta v Ljubljani za ljubljansko škofijo, kot je tisk poročal, proslava 1900 letnice Odrešenikove smrti. (Prim. Domoljub, 19. 7. 1933, št. 29; 2. 8. 1933, št. 31; 9. 8. 1933, št. 32; Kmetški list, 2. 8. 1933, št. 31). Proslava, na kateri je bilo prisotnih po Domoljubu okrog 60.000 ljudi, je bila povezana tudi s biserno mašo nadškofa dr. A. B. Jegliča.

Obdobje druge svetovne vojne in avnojske Jugoslavije je avtor strnil v peto poglavje. Tu so zapisane tehtne in objektivne ocene o odporu in razvoju narodnoosvobodilnega gibanja, večplastni prikaz nasprotnikov odpora oziroma narodnoosvobodilnega gibanja, še posebej v vodstvu meščanskih strank in cerkvene hierarhije. Po vojni so Slovence znova razočarale mirovne konference, ki so krivično krojile razmejitev slovenskega ozemlja, kljub temu, da je partizanska vojska ob koncu druge svetovne vojne za kratek čas uresničila cilj narodnoosvobodilnega boja, to je osvoboditev in zavarovanje Zedinjene Slovenije. V to peto tematsko poglavje sodijo še podpoglavja o komunističnem administrativnem centralizmu, razmahu delavskega in družbenega samoupravljanja, krizi tega političnega sistema in o mednarodnih odnosih jugoslovanske države. V zadnjem, šestem tematskem sklopu nas avtor seznanja z nastankom demokratične opozicije in rezultati večstrankarskih volitev aprila 1990, z zmago te opozicije, z vzroki razpada Jugoslavije in procesom osamosvajanja Slovenije. Zaključuje pa s pregledom političnih dogodkov po letu 1991, ki ga avtor zaključuje z letom 1998. Ob tem pa posveti pozornost tudi položaju zamejskih Slovencev in diaspori od konca druge svetovne vojne do današnjih dni.

Prednost Prunkovega opisovanja in ovrednotenja zgodovinskega razvoja Slovencev je med drugim tudi to, da je znal v vseh opisanih poglavjih izluščiti poglobljena dejstva, ki zaznamujejo rdečo nit, ki vodi k pomembnemu cilju - k afirmaciji slovenskega naroda in zatem k osamosvojitvi Slovenije in slovenski državnosti. Pri tem je organsko vključeval domala vse pogloblitve vidike kot so kulturni, socialno-gospodarski in politični, posebej v vsakokratni zgodovinski danosti.

Tako kot v prejšnjih je tudi v tej publikaciji Prunkova posebnost in prednost, da je tudi ta zgodovinski, sicer zgoščen pregled, pisan v tekočem in lahko berljivem stilu, ki bo pritegnil marsikaterega bralca. Zlasti še, ker ni pisan predvsem za strokovno javnost, marveč za širšo publiko, ki si želi strnjeno pripoved o slovenskem narodu skozi daljše časovno obdobje. Posebej bodo za marsikaterega bralca dobrodošli novi, kratko in pregledno orisani dogodki zadnjih let od osamosvojitve pa do leta 1998, s čimer je avtor prispeval tudi k osvežitvi spomina na bližnje politične odločitve in dogodke prelomnega obdobja, ki ga zaznamuje propad socialistične Jugoslavije in pa sedanji razvoj samostojne

Slovenije. Vsekakor odlikuje knjigo prof. dr. Janka Prunka njegovo objektivno presojanje pomembnih zgodovinskih odločitev, nasploh pa je njegova pripoved izraz dolgoletnega razmišljanja in pa strokovnega ukvarjanja s to tematiko. S tem nam je, kar je za laičnega bralca še posebej dobrodošlo, znal na preprost način posredovati relevantne silnice, ki so krojile nastanek in razvoj slovenskega naroda.

Anka Vidovič-Miklavčič

Vojnozgodovinski zbornik, št. 1, št. 2. Logatec, Vojni muzej v Logatcu, 1998, 1999

Slovensko zgodovinopisje do sedaj, do začetka izhajanja Vojnozgodovinskega zbornika, ni imelo specializirane revije za vojaško in vojno zgodovino. Še najbližje temu je bila revija *Borec*, ki se je ukvarjala z vprašanji druge svetovne vojne, delno pa je tovrstne potrebe pokrivala tudi revija *Naša obramba* oziroma zdajšnja *Revija Obramba*. Na jugoslovanski ravni je področje vojaške zgodovine, vanj so dopisovali tudi nekateri slovenski vojaški zgodovinarji, pokrival *Vojnoistorijski glasnik*, ki ga je izdajal *Vojaškozgodovinski inštitut* v Beogradu, vendar pa so bile v njem le redko obravnavane slovenske teme in se je v njem pojavilo le nekaj slovenskih zgodovinarjev. Iz različnih vzrokov pa je bila slovenska vojaška zgodovina izrazito usmerjena zgolj v eno obdobje, v preučevanje obdobja druge svetovne vojne in zlasti slovenske partizanske vojske. Nastanek samostojne države pa je spremenil tudi to usmeritev, saj je v osemdesetih letih slovensko vojaško zgodovinopisje razvilo širši razpon raziskovanja lastne vojaške preteklosti (zlasti I. svetovne vojne in vojske Države SHS, obramba pred Turki), hkrati pa je bilo odrezano od dotedanjega jugoslovanskega okvira.

Pred kratkim odprti zasebni Vojni muzej v Logatcu se je pod vodstvom strokovnega vodje Janeza J. Švajncerja začel udeleževati še na enem področju - namreč na izdajateljskem, saj je začel izdajati tudi strokovno revijo za vojaško zgodovino. Dejanje je vse pohvale vredno, čeprav je po le dveh številkah morda še prezgodaj ocenjevati, kako se bo revija razvijala.

Prvi zvezek je glavni urednik Janez J. Švajncer uredil kot omnibus strokovnih in spominskih prispevkov s področja vojaške zgodovine. Uspelo mu je, da je zbral pisano paleto avtorjev, ki so prispevali članke in zapise, kronološko vzeto, od prazgodovinskega obdobja pa do zadnje vojne za Slovenijo oziroma celo iz vojne na Hrvaškem. Članki obravnavajo tudi različne vsebinske sklope; od programskih razmišljanj (Švajncer, Pavlin), razvoja orožja (Švajncer) pa do osebnih doživljanj vojakov v vojni in mirnem času. Najbolj pretresljiv je članek Antona Grašiča, ki opisuje izgubo sina - vojaka med služenjem vojaškega roka v JLA. Med strokovnimi prispevki je tudi obširen zaris nekdanjega komandanta Republiškega štaba za teritorialno obrambo Janeza Slaparja o razvoju Teritorialne obrambe v Sloveniji. Srečko Lisjak pa je prispeval vojaško rezanten opis boja na mejnem prehodu Rožna dolina junija 1991.

Drugi zvezek je izšel po približno pol leta, kar kaže na nameravani tempo dveh zvezkov letno; to je glede na zaledje možnih domačih avtorjev najbrž skrajni

domet. Tudi v tem zvezku je objavljena vrsta strokovnih prispevkov, ki segajo od prazgodovine do vojne za Slovenijo leta 1991. V primerjavi s prvim zvezkom je opazna rast v kvaliteti - in nenazadnje tudi v obsegu. Uredniku je uspelo zbrati različne avtorje, od arheologov, prek poklicnih zgodovinarjev, muzealcev do ljubiteljev vojaške zgodovine. Razpravni del uvaja nagovor dr. Sergeja Vrišerja s predstavitev prve številke revije, ki govori o starejšem tisku z vojaškozgodovinsko tematiko. Sledijo članki z arheološko noto o grobovih bojevnikov v Podravju in Pomurju, naličniku rimske čelade (S. Pahič, J. J. Švajncer), dva članka obravnavata orožje iz 1. svetovne vojne (J. Hartman, M. Močnik), dva vojaško opremo in znake (S. Vrišer, M. Praček), članek o življenju v neposrednem zaledju soške fronte med prvo svetovno vojno (U. Velikonja), štiri članki pa z različnih vidikov obravnavajo vprašanja slovenske vojaške zgodovine med II. svetovno vojno (D. Guštin, R. Pušenjak - Urgan, M. Pučko, M. Pavlin). Pavlinovo razpravljanje o obdobju 1944-1946 načinja vrsto problemov glede prehoda slovenske partizanske vojske v Jugoslovansko armado, ki pa bodo svoj relevantni zgodovinopisni odgovor mogli dobiti šele, ko se bodo umirile razmere na Balkanu in bo dostopno arhivsko gradivo v Beogradu. Dva sestavka obravnavata osebno doživljanje vojaške službe (Bajec, Moravec). Moravčev prispevek je že drugi v podrobnem opisu razmer med služenjem vojaškega roka v JLA v letu 1970. Zbiranje in objavlanje tovrstnega materiala je nujno za preučevanje tega (mirnodobnega) obdobja slovenske vojaške zgodovine, saj bodo dokumenti, ko bodo na voljo, pokazali le eno plat odnosov. Tematiko vojne za osamosvojitvev pa v tem zvezku predstavlja Z. Dernovšek z orisom delovanja in učinkovanja protiletalske obrambe Slovenije.

S tem zvezkom je revija razširila svojo vsebino še z rubriko *Nove knjige*, še bolj pa z *Raznovrstnostmi*. V tej rubriki je izšel tudi prvi poskus na enem mestu združiti najosnovnejši seznam vseh generalov in admiralov slovenskega rodu, od avstrijske oziroma avstroogrške vojske do najnovejše Slovenske vojske. Avtor jih je naštel okoli 120. Glede na možnosti vojaške kariere Slovencev v vojskah, ki so bile kvečjemu tudi slovenske ali še to ne, je vprašanje kriterijev za uvrstitev nosilcev najvišjih vojaških činov v seznam slovenskih generalov lahko problematično; saj ni absolutnega merila - ne po pripadnosti vojskam, ne po subjektivni nacionalni opredelitvi ali celo nacionalni zavednosti.

Kot revija, ki jo izdaja zasebna institucija, je Vojnozgodovinski zbornik znanilec novih časov; časov, ko vsaka pobuda ne potrebuje državnega "blagoslova". Je tudi znanilec časov, ko je povečano zanimanje za vojaške vsebine (od Slovenske vojske do vojaške zgodovine) napoveduje boljše mesto slovenski vojaški zgodovini. To pa ne pomeni, da se revije ne bi še dalo izboljšati (npr. recenziranje, preciziranje zvrsti in tehnična opremljenost člankov), čeprav bo za to potrebne tudi nekaj več podpore kot le skromna sredstva iz zasebnih ali veteranskih virov. Nenazadnje revija zapolnjuje vrzel, ki je nastala zaradi neodločnosti Slovenske vojske glede svojega vojaškozgodovinskega angažiranja. Podobna revija bi bila vsekakor potrebna v novih razmerah po osamosvojitvi. Predvsem pa si je želeli (in prizadevati), da bo revija vztrajala, saj šele vrsta zvezkov pomeni, da je doseženo tisto, kar je namen periodike - torej stalnega izdajateljskega in za njim stoječega raziskovalnega delovanja.

Damijan Guštin

Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1998

Leto, ki je minilo, je bilo delovno in poslovno uspešno. Nemoteno smo nadaljevali delo pri raziskavah, ki potekajo v okviru treh temeljnih in enega aplikativnega projekta. Uspešno poteka tudi delo pri pisanju skupne monografije o zgodovini Slovencev v XX. stoletju. Vrsta avtorjev je že začela pisati posamezna poglavja v skladu z zasnovo knjige. Največ moči pa smo v letu 1998 porabili za pripravo na nov programski način financiranja znanstvenoraziskovalnega dela v Republiki Sloveniji. Pripravili smo dva petletna raziskovalna programa: program raziskav politične, idejne in kulturne zgodovine Slovencev od sredine 19. stoletja do 1991 in program raziskav gospodarske in socialne zgodovine Slovencev od sredine 19. stoletja do 1991. Uresničevali ga bosta dve programski skupini, t.i. politično bo do upokojitve vodila dr. Anka Vidovič-Miklavčič, nato pa bo vodenje prevzel dr. Jurij Perovšek, v njej bo 12 raziskovalcev in višja bibliotekarka, t.i. gospodarsko skupino pa bo vodil dr. Žarko Lazarevič, v njej bo sedem raziskovalcev in bibliotekar. Obe programski skupini sta uspešno prešli prvo fazo preverjanja na Ministrstvu za znanost in tehnologijo in po rezultatih znanstvenih objav so njihovi člani uspešni.

V letu 1998 smo izdali redno dvojno številko Prispevkov za novejšo zgodovino. Raziskovalci pa so objavili še osem samostojnih publikacij. Redno zaposleni raziskovalci so objavili 21 znanstvenih razprav ter 51 gesel v 12. zvezku Enciklopedije Slovenije. Dopolnilno zaposleni raziskovalci so objavili 4 samostojne publikacije, 6 znanstvenih razprav in 5 gesel v Enciklopediji Slovenije. Udeležili so se 14 znanstvenih posvetov in na njih imeli 28 referatov. Lani smo zaradi preverjanja rezultatov znanstvenega dela na Ministrstvu za znanost in tehnologijo preverili in dopolnili vnose bibliografskih podatkov v COBISS in tako so sedaj na voljo bibliografije za leta 1993-1998 za vse redno zaposlene raziskovalce inštituta.

Bolj zahtevno kot prejšnja leta so potekala nova investicijska in vzdrževalna dela v stavbi Kazina, ki jo upravlja inštitut. Za raziskovalce najpomembnejša investicija je bila napeljava računalniške mreže, ki nam omogoča nemoteno elektronsko komunikacijo s svetom prek E-maila in interneta. Na Arnesovem strežniku akademske mreže je začela delovati inštitutova domača stran v slovenskem in angleškem jeziku. Število obiskov nam dokazuje, da je bila zelo koristna investicija. Zaradi uradnih postopkov je bila zelo naporna sanacija meteorne vode, ki je vdiralna v klet stavbe in ogrožala dragocene arhivske fonde Arhiva Republike Slovenije, shranjene v naši kleti, škodo pa je povzročala vlažnost tudi na knjižnem fondu inštituta. Obnovili smo streho inštituta, uredili nove snegolove in končali obnovo delovnih kabinetov.

1. Raziskovalni projekti

V letu 1998 je inštitut izvajal štiri raziskovalne projekte z raziskovalno skupino, ki jo je sestavljalo 17 polno zaposlenih in 10 dopolnilno zaposlenih raziskovalcev ter dva mlada raziskovalca, sodelovalo pa je še sedem zunanjih pogodbenih sodelavcev. Vsi projekti so uvrščeni v nacionalni raziskovalni program Ministrstva za znanost in tehnologijo.

1.1. Zgodovina Slovencev v XX. stoletju

V projektu Zgodovina Slovencev v XX. stoletju, ki ga izvajamo tretje leto, je sodelovala raziskovalna skupina 15 polno zaposlenih raziskovalcev, dveh mladih raziskovalcev, strokovne sodelavke - višje bibliotekarke in tehnične sodelavke - knjižničarke. Skupina je po kvalifikacijski strukturi zelo močna, saj je v njej med polno zaposlenimi sodelavci 12 doktorjev znanosti z znanstvenimi izvolitvami. Projekt je vsebinsko razdeljen na tri večje tematske sklope: prvi zajema politični, idejni in kulturni razvoj na Slovenskem v letih 1892-1941, vodila ga je dr. Anka Vidovič-Miklavčič, v drugem smo raziskovali politično in kulturno zgodovino med leti 1941-1991 in ga je vodil dr. Zdenko Čepič, tretji, časovno najdaljši, ki zajema obdobje od okoli leta 1860 do 1991, je tematski sklop gospodarske in politične zgodovine, vodila sta ga dr. France Kresal in dr. Žarko Lazarević.

1.1.1 V prvem tematskem sklopu o političnem, idejnem in kulturnem razvoju na Slovenskem do začetka druge svetovne vojne so sodelovali trije polno zaposleni raziskovalci.

Dr. Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, znanstvena svetnica, je za projektno nalogo Socialna demokracija na Slovenskem 1918-1941 ob dodatnem zbiranju gradiva analizirala strankina načelna stališča in dejanske odnose v praksi do meščanske opozicije v obdobju 1935-1939. Pri tem je ugotovila različne vzroke, ki so vplivali na "socialistično gibanje" pri opredeljevanju v smislu približevanja meščanski opoziciji mimo politike Ljudske fronte. Podrobno je obdelala vprašanje udeležbe pri volitvah v narodno skupščino decembra 1938, odnos do narodnega in kmečkega vprašanja in oblike organiziranosti in dejavnosti žensk v okviru Zveze delavskih žena in deklet. Za obdobje 1921-1925 je napisala poglavja o ustanovitvi Socialistične stranke Jugoslavije, o vzrokih cepitve, o poskusih združevanja, zlasti v času volitev v narodno skupščino marca 1923 in februarja 1925. Pozornost je posvetila tudi odnosom do komunistov in pa strankinemu obravnavanju kmečkega vprašanja.

Dr. Jurij PEROVŠEK, znanstveni sodelavec, je nadaljeval raziskave o jugoslovanskem unitarizmu pri Slovencih v letih 1918-1941. V letu 1998 je za obdobje 1929-1933 analiziral narodnopolitično misel in prakso nosilca jugoslovanskega unitaristično-centralističnega programa na Slovenskem - liberalnega tabora. Pri tem je zajel zakonodajo in ukrepe šestojanuarske diktature, na podlagi vsiljene ustave 1931 pa oblikovanje Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD), kasnejše Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Ob zaostrenem nacionalnem in socialnem vprašanju je opozoril na vsebinsko razširitev socialno gospodarskega

programa JRKD/JNS v luči "nacionalnega solidarizma" z "nadzorovano" demokracijo. Bil je tudi član redakcijskega odbora monografije Zgodovina Slovencev v XX. stoletju, ki je pripravila podroben pregled tem, ki bodo v monografiji obdelane.

Dr. Ervin DOLENC, znanstveni sodelavec, je nadaljeval z raziskovanjem kulturne politike v tridesetih letih. Pregledoval je dnevno časopisje (Slovenec, Jutro) in revialni tisk. Obenem je intenzivneje začel študirati potrebno literaturo in pisati tekste, za katere je zadolžen pri pisanju monografije zgodovina Slovencev v XX. stoletju. Kot član uredniškega odbora monografije je intenzivno sodeloval pri podrobnejšem kazalu tem.

1.1.2. Na tematskem delu projekta, ki zajema politično in kulturno zgodovino v času druge svetovne vojne in po njej, je sodelovalo šest polno zaposlenih raziskovalcev in mlada raziskovalka. Ta del projekta je razdeljen po časovno vsebinskem načelu na obdobje druge svetovne vojne - izvajajo ga štirje raziskovalci in na obdobje po drugi svetovni vojni - izvajata ga dva polno zaposlena raziskovalca in mlada raziskovalka.

Dr. Bojan GODEŠA, znanstveni sodelavec, je nadaljeval z delom na raziskovalni nalogi Poskusi vzpostavitve premirja med sprtima taboroma na Slovenskem v času druge svetovne vojne. Pregledoval je časopisne vire (Slovenec, Jutro, Slovenski dom, Slovenski narod), arhivsko gradivo v ARS (osebna zbirka Izidorja Cankarja, fond IOOF-SNOS, fond VOS, zbirko o krščanskih socialistih). Posebej je študiral literaturo, kot na primer Zbrana dela Edvarda Kardelja. Bil je tudi član uredniškega odbora za monografijo Zgodovina Slovencev v XX. stoletju.

Mag. Boris MLAKAR, višji strokovni sodelavec, je nadaljeval z zbiranjem arhivskega gradiva za nalogo Jugoslovanska vojska v domovini. Komanda za Slovenijo (Četništvo na Slovenskem 1941-1945) v ARS (fondi MVAC, četništvo, Glavni štab NOV in POS, Kočevski proces) ter v emigrantskem časopisu (Tabor). Za knjigo spominov nekdanjega četniškega obveščevalca Pavleta Borštnika je pripravil za objavo izbor dokumentov.

Mag. Damijan GUŠTIN, višji strokovni sodelavec, je končal elaborat Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih (Vloga zaporov v okupatorjevi politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih jetnikov in kriminalcev) ter zbiral v ARS in Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru gradivo o vojnih zločinih (fondi Vojaško sodišče II. armade v Ljubljani, Orožništvo Gorenjska, Orožništvo Štajerska, Deželni svetnik Celje, Deželni svetnik Radovljica, Deželni svetnik Brežice, zbirka Zapor, fond komandanta varnostne policije in varnostne službe, kazenski oddelek). V pripravah na pisanje Zgodovine Slovencev v XX. stoletju je v ARS pregledal fond SZDL - svet za SLO in DS.

Mag. Vida DEŽELAK-BARIČ, višja strokovna sodelavka, je zbirala gradivo za raziskavo Osvobodilna fronta slovenskega naroda 1941-1945 o Osvobodilni fronti na Štajerskem v ARS in dopolnjevala podatke z literaturo. Analizirala je zlasti vprašanje, v kolikšni meri so specifične okupacijske in narodnostne razmere na Štajerskem omogočale osvobodilni fronti identičen razvoj kot v Ljubljanski pokrajini.

Dr. Aleš GABRIČ, znanstveni sodelavec, je nadaljeval z zbiranjem gradiva za projektno nalogo Kulturni problemi na Slovenskem. Osredotočil se je na gradivo

vodilnih političnih organizacij v osemdesetih letih (SZDL, ZK). Za Zgodovino Slovencev v XX. stoletju, kjer sodeluje tudi kot član uredniškega odbora, je začel pisati besedilo, deloma pa zbirati dodatno gradivo za problematiko, ki do sedaj še ni bila raziskana.

Dr. Nevenka TROHA, asistentka z doktoratom, je preučevala na osnovi arhivskega gradiva v ARS (GO SZDL, osebni fond Engelberta Besednjaka, CK KP STO, GO SIAU) problematiko slovensko-italijanskih odnosov in vprašanje manjšin v letih 1945-1954.

Mateja REŽEK, mlada raziskovalka, je raziskovala politično zgodovino Slovenije in Jugoslavije v obdobju petdesetih let. Napisala je nekaj poglavij doktorske naloge z naslovom *Politične spremembe v Sloveniji v desetletju po sporu z Informbirojem* in nadaljevala z zbiranjem arhivskega gradiva.

1.1.3. V tematskem sklopu o gospodarski in socialni zgodovini je sodelovalo šest polno zaposlenih raziskovalcev in en mlad raziskovalec.

Dr. Jasna FISCHER, znanstvena svetnica, je kot odgovorna nosilka projekta vodila in usklajevala raziskovalno delo pri celotnem projektu. Kot odgovorna urednica uredniškega odbora monografije *Zgodovina Slovencev v XX. stoletju* je vodila priprave seznama tem, ki jih bodo obdelali in napisali posamezni avtorji. Nadaljevala je raziskovanje zgodovine industrializacije na Slovenskem. Posebej se je ukvarjala z analizo brezposelnosti in izgradnjo gospodarske infrastrukture v drugi polovici 19. stoletja.

Dr. Žarko LAZAREVIJ, višji znanstveni sodelavec, je v letu 1998 nadaljeval delo na raziskovalni nalogi o zgodovini zadružništva. V prvi polovici leta je raziskovalec v ARS pregledoval zadružne fonde in sicer fond Zadružne zveze in fond Komisije za likvidacijo kreditnih zadrug. Dosedanje delo je pokazalo, da je za celovito razumevanje poslovanja zadružništva nujno treba poznati tudi povezave zadružništva z bančnimi zavodi. Zato je tudi tej temi posvetil ustrezno pozornost s pregledovanjem obsežnega fonda Zbirke denarnih zavodov, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, v katerem je našel obilico podatkov o slovenskih bankah, zadružnih zvezah in posameznih zadrugah v obdobju izpred druge svetovne vojne. Pregledovanje, zbiranje in urejanje arhivskega gradiva je dopolnjevalo še pregledovanje vseh letnikov Trgovskega lista, osrednjega slovenskega gospodarskega mesečnika, ki je izhajal od začetka stoletja do druge svetovne vojne. Bil je tudi član uredniškega odbora monografije *Zgodovina Slovencev v XX. stoletju*.

Dr. Zdenko ČEPIČ, znanstveni sodelavec, je v letu 1998 nadaljeval s preučevanjem kmetijske politike s posebnim ozirom na njeno vlogo pri preskrbi prebivalstva. Preskrbi in odkupni politiki se je posvetil z vidika normativne ureditve oziroma zakonodaje, zlasti na osnovi študija uradnih listov in časnikov ter časopisov. Odkupno politiko je preučeval tudi v arhivskem gradivu republiških upravnih (ministrstvo za preskrbo in prehrano, uprava za odkup) in političnih organov, ki so problematiko odkupov in preskrbe začrtovali in spremljali (Politbiro CK KPS, Komisija za kmetijstvo CK KPS). Posebno pozornost je namenil še problematiki kmečkega delovnega zadružništva. Bil je tudi član uredniškega odbora monografije *Zgodovina Slovencev v XX. stoletju*.

Dr. Jože PRINČIČ, višji znanstveni sodelavec, je v letu 1998 pregledoval in zbiral arhivsko gradivo in drugo dosegljivo gradivo za nekatera področja gospodarskega življenja Slovencev v letih 1945-1970, ki do sedaj še niso bila deležna strokovne obdelave. Gre za področja finančne politike, bančništva, investicijskih ciklov ter nadaljnega poteka industrializacije v letih 1955-1970. Zbral je tudi letna in druga poročila republiškega izvršnega sveta ter pregledal stenografske zapisnike republiške skupščine. Glavnino dela v tem letu pa je predstavljalo pisanje monografije pod naslovom V začaranem krogu - Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme. V njej so na sintetičen način predstavljeni rezultati gospodarskega razvoja Slovenije v letih 1955 do 1970.

Dr. France KRESAL, znanstveni svetnik, je raziskoval probleme iz gospodarske in socialne politike na Slovenskem od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne, predvsem spreminjanje socialne strukture prebivalstva pod vplivom industrializacije slovenskega ozemlja. Za projekt Zgodovina Slovencev v XX. stoletju je zasnoval in napisal osnovne tekste iz gospodarskega in socialnega razvoja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in v času med obema vojnoma. Za poglavje Gospodarski in socialni razvoj pred prvo svetovno vojno in v okviru prve Jugoslavije je obdelal začetke in razvoj socialne politike, različne oblike socialnega zavarovanja, mezdni in plačni sistem, zasluške prebivalstva in njegov materialni položaj, stavke in mezdna gibanja, davke in davčni sistem. Raziskoval je gospodarske in socialne probleme velike gospodarske krize 1929-1933, zlasti reševanje brezposelnosti.

Dr. Andrej STUDEN, znanstveni sodelavec, je nadaljeval z zbiranjem arhivskega in časopisnega gradiva ter literature za problematiko modernizacije načina življenja na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Za projekt Zgodovina Slovencev v XX. stoletju je napisal nekaj okvirnih tez. Novejši so zlasti pogledi na telesno higieno različnih slojev prebivalstva (kmetje, meščani, spodnji sloji v mestih), pa tudi raziskave o odporih proti uvajanju takratnih civilizacijskih novosti (npr. vodovod, kanalizacija), ki so se na slovenskih tleh uveljavljale počasi in še to najprej samo v mestih, podeželje je še dolgo zaostajalo. Končal je mikrozgodovinsko raziskavo ljubljanske meščanske družine stavbnega podjetnika Matka Curka. Maja 1998 je s pomočjo štipendije avstrijske Inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo študijsko bival na Dunaju in zbiral v avstrijski nacionalni knjižnici literaturo.

Andrej PANČUR, mladi raziskovalec, je napisal magistrsko nalogo o gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja. Na področju socialne problematike je celovito obdelal nazore o obrtniškem srednjem stanu. Prikazal je konservativno socialno zakonodajo za izboljšanje položaja obrtnikov. Zlasti pomembna je bila prva novela Obrtnega reda iz leta 1883. Prikazal je nadaljevanje obrtniškega boja po sprejetju te novele. Posebno poglavje je posvetil boju obrtnikov proti konkurenčnemu obrtniškem delu zapornikov. V sklop socialne politike sodi tudi uzakonitev nedeljskega počitka iz leta 1885. V zadnjem sklopu raziskav o konservativni socialni politiki je opisal zakonodajalski in nazorski boj proti takrat zelo razširjenemu oderuštvi. V okviru raziskav gospodarskih nazorov je izpostavil opis razgibanih valutnih razmer, ki so svoj vrh dosegle z valutno reformo leta 1892. Pri svojih raziskavah je uporabljal večinoma takratne časopisne in knjižne vire. Veliko podatkov je črpal iz stenografskih zapisnikov zasedanj državnega zbora na Dunaju in deželnega zbora v

Ljubljani. V okviru študijske izmenjave med našim inštitutom in avstrijskim Inštitutom za vzhodno in jugovzhodno Evropo je maja 1998 študiral na Dunaju. Uspešno je opravljal vse obveznosti iz podiplomskega študija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

Uredniški odbor za pripravo monografije *Zgodovina Slovencev v XX. stoletju* je v drugi polovici leta preverjal, kako poteka delo na tej obsežni ediciji. Ugotovili smo, da so nekateri pisci že začeli pisati posamezna poglavja ter da delo poteka po načrtih in kot kaže, ne bo večjih zamud.

2.1. Edicija *Viri II*

V projektu, ki ga vodi dr. France Dolinar, je sodelovalo 5 redno zaposlenih inštitutovih sodelavcev, 2 polno zaposlena sodelavca Zgodovinskega inštituta Milka Kosa z ZRC SAZU, 10 dopolnilno zaposlenih sodelavcev na našem inštitutu iz Arhiva Republike Slovenije, Narodne in univerzitetne knjižnice, Škofijskega arhiva Maribor, Nadškofijskega arhiva Ljubljana, part-time raziskovalka s Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru in trije zunanji pogodbeni sodelavci, skupaj torej kar 21 raziskovalcev. Glede na različne zvrsti arhivskega gradiva, ki ga obdelujemo v okviru projekta *Edicija Viri II*, smo raziskovalno delo razdelili na šest tematskih sklopov.

2.1.1 *Evidentiranje virov*

Izr. prof. dr. France M. DOLINAR je v Vatikanskem arhivu evidentiral fond Dunajska nunciatura in sicer fasc. od 34 do vključno 52. V arhivu Zunanjega ministrstva v Rimu pa fond *Affari politici-Jugoslavija* za leti 1929 in 1930 (fasc. od 1359 do vključno 1381). Evidence hrani Arhiv Republike Slovenije.

2.1.2 *Politična zgodovina*

Dr. Jurij PEROVŠEK je končal delo z naslovom *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času kraljevine SHS (1918-1929)*. Integralna objava virov s podrobnimi opombami in obsežno uvodno študijo (skupaj 208 str.) je izšla septembra 1998 kot 13. številka zbirke *Viri*, ki jo izdaja Arhivsko društvo Slovenije.

Dr. Zdenko ČEPIČ je na podoben način obdelal in objavil *Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju*. Delo je izšlo kot 12. številka zbirke *Viri* (212 strani).

Marjeta ADAMIČ, Metka GOMBAČ, Darinka DRNOVŠEK in Marija OBLAK-ČARNI so za 10. knjigo zbirke *Dokumenti ljudske revolucije* naredile dokončni izbor zapisnikov sej Vrhovnega plenuma OF, izvršnega odbora OF, Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje, predsedstva SNOS-a (Adamič), zapisnikov, okrožnic in odlokov PK SKOJ-a za Slovenijo, Glavnega odbora ZMS in Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko (Čarni), predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta za leti 1944 in 1945 (Gombač), okrožnice, odloke, razglase SNOS-a, Upravne komisije in NOS-a (Drnovšek).

Skupina je k izbranim dokumentov začela izdelovati vsebinske in tekstno kritične opombe.

Mag. Matevž KOŠIR je transkribiral 10 fol. (20 strani) Sejnega zapisnika kranjskih deželnih stanov in izdelal opombe k celotnemu do sedaj transkribiranemu tekstu (120 fol.). Transkribirane strani obsegajo čas od 1530 do 1549.

Doc. dr. Stane GRANDA je za izdajo pripravil Peticije za Združeno Slovenijo v letu 1848. Knjiga je v tisku. Pregledal je zagrebški časopis Danica ilirska ter v vrsti predavanj in intervjujev seznanjal slovensko javnost s pomenom dogodkov pred 150 leti.

Dr. Branko MARUŠIČ je nadaljeval s pripravo izdaje drugega dela Tumove korespondence, ki obsega 1600 pisem 650 korespondentov in bo v tisku predvidoma obsegala dva zvezka.

Mag. Rozina ŠVENT je iz tistega dela zapuščine Vladimirja Dedijerja, ki jo hrani NUK, prepisala korespondenco slovenskih politikov z Vladimirjem Dedijerjem. Rokopis (24 str. računalniškega izpisa) je priložen poročilu.

2.1.3 Objava dnevnikov

Izr. prof. dr. Jerca VODUŠEK STARIČ je v okviru projekta izdaje dnevnika dr. Črtomira Nagodeta v Arhivu MNZ, Dokumentaciji Sove in v britanski Public Record Office zbirala podatke o usodi posameznih oseb po drugi svetovni vojni, ki bi pomagale osvetliti t.i. Nagodetov proces. Istočasno je začela s prepisom samega dnevnika.

Dr. Tamara GRIESSER PEČAR je dokončala prepis Šmajdovega dnevnika in začela pisati obsežne opombe k tekstu dnevnika.

Dr. Bojan GODEŠA in dr. Ervin DOLENC sta za knjigo spominov dr. Ivana Ahčina na Antona Korošca pod naslovom Izgubljeni spomin na Antona Korošca napisala spremni študiji: dr. Ervin Dolenc o dosedanjem pisanju o Antonu Korošču v slovenski historiografiji ter kratko kronologijo Koroščevega življenja, dr. Bojan Godeša pa o odnosu med Ivanom Ahčinom in Antonom Koroščem. Tekst spominov opremljata z opombami.

Mag. Boris MLAKAR je k načrtovani izdaji farne kronike sv. Gregorja 1941-1945, zbiral podatke o medvojnem dogajanju pri sv. Gregorju in njegovi okolici, ki so potrebni za boljše razumevanje teksta. K tekstu je napisal že tudi prvi osnutek spremne študije.

2.1.4 Sodni spisi

Mag. Mateja JERAJ in mag. Jelka MELIK sta preučevali kazenske primere, ki obravnavajo politično kazniva dejanja pred drugo svetovno vojno, za katera so bile zagrožene najvišje kazni. Posebno pozornost sta namenili načinu delovanja in organizaciji komunistične partije ter odnosu različnih vej oblasti do njene dejavnosti. Za osvetlitev družbenega položaja komunistične partije sta podrobneje obdelali dve kazenski zadevi, v katerih nastopa Angela Vode: v t.i. tiskovni pravdi leta 1939 nastopa Vodetova kot tožilka, v t.i. Nagodetovem procesu leta 1947 pa kot obtoženka.

2.1.5 Vizitacijski zapiski

Doc. dr. Anton OŽINGER je nadaljeval s transkribiranjem in kolacioniranjem vizitacij goriškega nadškofa Attemsa na Dolenjskem v letih 1752-1773. Dopolnjuje jih s transkripcijo vizitacij za Gorenjsko.

Lilijana ŽNIDARŠIČ je izdelala popis spisov Kapiteljskega arhiva v Ljubljani za fasc. od 31 do 39. Popisano gradivo zajema obdobje od leta 1201 do 1717.

2.1.6 Korespondenca škofa Friderika Barage

Mag. France BARAGA je končal preverjanje angleškega in nemškega besedila Baragovih pisem in dokumentov. Nekateri dokumente za slovensko izdajo prevaja iz nemščine in angleščine.

1.3. Nacionalna zbirka *Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*

Strokovni sodelavki Tadeja TOMINŠEK RIHTAR in Mojca ŠORN sta v letu 1998 nadaljevali z zbiranjem in dokumentiranjem podatkov iz ustrezne literature. Vzporedno z izidi novih knjig sta dopolnjevali tudi bibliografijo. Področje dela imata sodelavki razdeljeno. Mojca Šorn popisuje v glavnem borce NOV (monografije partizanskih odredov), v zadnjem času pa popisuje predvsem žrtve posameznih geografskih področij (krajevni zborniki). V letu 1998 je vpisala 16.500 oseb iz 66 knjižnih enot od 72 pregledanih. Tadeja Tominšek Rihtar se je omejila predvsem na literaturo, ki obravnava žrtve protipartizanske strani (emigrantska literatura, novejši lokalni zborniki in kronike). V letu 1998 je iz 31 knjižnih enot vnesla 27.771 žrtev, tako da je celotna baza podatkov ob koncu leta 1998 obsegala 43.350 žrtev. Nosilec projekta dr. Bojan GODEŠA je nadzoroval izvajanje projekta ter sodeloval z nasveti metodološkega in vsebinskega značaja. Višji strokovni sodelavec mag. Boris MLAKAR je prav tako sodeloval z nasveti metodološke in vsebinske narave. Pozorno je tudi spremljal novo literaturo in publicistiko ter zbiral vse podatke, ki pridejo v poštev za nacionalno zbirko in jih posredoval izvajalkama. Zunanji sodelavec prof. dr. Tone FERENC je v letu 1998 dopolnjeval seznam žrtev italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini in žrtev množičnih usmrtitev nasprotnikov NOB jeseni 1943. Bil je tudi konzultant pri sestavljanju seznama žrtev druge svetovne vojne. Inštitut je navezal stike z Adilom Zulfikarpašićem, direktorjem Bošnjaškega inštituta v Zürichu (Švica), ki naj bi posredoval gradivo o popisu žrtev med vojno v Sloveniji, ki jih je opravil leta 1964 republiški zavod za zvezni zavod za statistiko v Beogradu. Tega gradiva namreč v Sloveniji ni.

1.4. Slovensko - italijanski odnosi v sodobni zgodovini

V realizaciji programa projekta so leta 1998 sodelovali trije raziskovalci inštituta ter štiri zunanje sodelavke, upokojena svetnica našega inštituta ter sodelavke iz Pokrajinskega arhiva v Kopru, Pokrajinskega muzeja v Kopru in Goriškega muzeja v Novi Gorici. Izvajalci so preučevali posamezne še neobdelane probleme iz vseh razdobij, od prve svetovne vojne (1915) do Londonskega memoranduma

1954 in v ta namen zbirali gradivo v italijanskih in slovenskih arhivih in knjižnicah, ga preučevali, analizirali in obdelovali. Objavili so skupaj 21 del, od tega je 11 znanstvenih in strokovnih člankov, drugo so pregledi, recenzije, intervjuji, polemike itd. Med neobjavljenimi deli namenjenimi širjenju znanja so še študije, elaborati in ekspertize, referati in intervencije na znanstvenih posvetih in okroglih mizah, predstavitve zgodovinskih del in intervjuji na RTV Slovenije in RAI. Iz raziskovalne problematike so posredovali gradivo, informacije in pomoč drugim, tudi italijanskim raziskovalcem, novinarjem in študentom.

Glede na značaj projekta je sodelovanje z italijanskim partnerjem in plasiranje naših raziskovalnih rezultatov v italijansko javnost temeljnega pomena. Medvladna slovensko - italijanska kulturno-zgodovinska komisija je osnutek končnega dokumenta sestavila že leta 1997, odtlej pa miruje, ker po odstopu italijanskega so-predsednika italijansko zunanje ministrstvo še ni imenovalo naslednika. Gradiva, ki je nastalo v komisiji (študije, diskusije, sinteze), brez soglasja italijanskih članov komisije ne moremo objaviti. Sicer pa je v letu 1998 dosežen poglobitveni namen: seznaniti italijansko javnost z zgodovinskim procesom medsebojnih odnosov, ko je založba Marsiglio v Benetkah izdala pregled zgodovine tistih Slovencev, ki so kdajkoli živeli v italijanski državi (Beneški Slovenci, Primorska, Ljubljanska pokrajina, cona A, STO, zamejstvo): "Storia degli Sloveni in Italia, 1866-1998, v zbirki Recherche, 149 str. z bibliografijo del v italijanskem jeziku in kartami. Delo je rezultat dveh raziskovalnih projektov, INZ in ZRS Koper, saj sta avtorja, M. Kacin Wohinz in J. Pirjevec, njuna odgovorna nosilca. Poskrbela sta tudi za prednaročilo 500 izvodov dela na obeh straneh državne meje.

Dr. Milica KACIN WOHINZ, odgovorna nosilka projekta, je preučevala posamezne probleme iz razdobja med vojnama in v ta namen zbirala gradivo tudi v Osrednjem državnem arhivu v Rimu. Objavljala je predvsem sintetične preglede in rekonstrukcije, med njimi je najpomembnejša omenjena zgodovina Slovencev v Italiji v italijanskem jeziku. Druge tematike zadevajo razmerje med tržiškim in goriškim političnim društvom Edinost, predstavljeno na znanstvenem posvetu o Josipu Agnelettu v Trstu (18. 4. 1998), "Zgodovinski oris" Primorske med vojnama kot Uvod k spominom D. Sardoča (Gorica, 1998), Pregled zgodovine Primorske po prvi vojni, objavljen v reviji Zgodovina v šoli, zgodovina ilegalne narodnjaške organizacije TIGR, objavljena v knjigi o Danilu Zelenu (Postojna 1998, manjšinsko vprašanje, analiza dokumentov dosjeja A. Rejca iz italijanskega policijskega arhiva v Rimu, objavljena v zborniku o A. Rejcu (GMD, Gorica 1998), Ciano - Stojadinovičev sporazum iz 1937 v Enciklopediji Slovenije. V zvezi z razmejitvenimi pogajanjmi s Hrvaško je analizirala dejavnost primorskih Slovencev v korist ohranitve hrvaške nacionalnosti v Istri ("Hrvaški 'zgodovinski dolg' Slovincem"). Objavila je dve recenziji (o zborniku Cerkev in družba na Goriškem ter zbirki parlamentarnih govorov J. Vilfana). Sodelovala je pri pogovoru o H. Tumi v Klubu Nove revije (3. 2. 1998) ter pri treh predstavitev zgodovinskih del: zbornik Cerkev in družba na Goriškem (Nova Gorica, 9. 1. 1998), E. Pelikana, Parlamentarni govori J. Vilfana (Trst, 27. 5. 1998), C. Capogreco, Renicci, v obliki ocene obravnavanja Slovencev v italijanski historiografiji. Na Radiu Slovenije je imela dva obsežna intervjuja o zgodovinski problematiki Primorske in njenem raziskovanju. Sodelovala je v komisiji za obrambo doktorske disertacije E. Pelikana (februar 1998) in pri mentorstvu dveh podiplomskih študentov. Je

zunanja urednica Enciklopedije Slovenije in sopredsednica medvladne slovensko - italijanske kulturno-zgodovinske komisije, o njeni problematiki in delu je imela več sestankov in poročil ter intervjujev v Primorskih novicah. Ministrstvo za znanost in tehnologijo ji je junija 1998 podelilo priznanje "Ambasador Republike Slovenije v znanosti".

Maruša ZAGRADNIK je raziskovala problematiko Primorske po drugi svetovni vojni (1945-1952). Preučevala je odseljevanje prebivalstva z ozemlja, ki je leta 1947 pripadlo Jugoslaviji, s koncentracijo na mednarodnih pravnih predpisih, ki so uzakonjali migracijski proces ter na odnosih slovenskih in italijanskih oblasti do tega procesa. Druga tema je gospodarsko življenje v okupacijskih conah B Julijske krajine in STO (1945-1954), s poudarki na kriznih elementih. O tem je imela referat na znanstvenem srečanju Gospodarske krize v Sloveniji (Ljubljana, 21. 5. 1998).

Vlasta BELTRAM je preučevala kulturno življenje italijanskih prebivalcev v okraju Koper (1945-1954). Postavila je razstavo o poveljnem obdobju in sestavila vodnik. Objavila je šest člankov o šolstvu in kulturi v Kubedu do druge vojne v zborniku "Kubedska skala" (Koper, 1998) ter v zborniku Slovenska Istra v boju za svobodo (Koper, 1998), kjer je objavila še prispevka o specifični NOG in o človeških žrtvah v Slovenski Istri.

Nataša NEMEC je preučevala problematiko soške fronte in množičnih pobojev po osvoboditvi Gorice. Napisala je več strokovnih člankov in katalog o "prokleti vojni". Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Izola, 23. 10. 1998) je imela referat Nacionalna in etnična struktura aretiranih, predstavila je dve deli in dala dva intervjuja RTV in RAI.

Dr. Nevenka TROHA je pretežni del raziskave zgodovinske problematike Primorske po drugi vojni opravila v okviru raziskovalnega projekta inštituta. Za ta projekt je napisala in objavila znanstveni članek Resolucija informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje ter sodelovala v polemiki z B. Gombačem glede dela medvladne slovensko - italijanske kulturno-zgodovinske komisije, katere članica je.

Mag. Boris MLAKAR je sodeloval s prispevkom o nemški okupaciji pri italijanski izdaji zgodovine Slovencev v Italiji, zbiral je gradivo o odnosih fašizma do slovenske duhovščine v Brdih ter pripravljala razpravo o gospodarskem in kulturnem življenju v občini Tolmin pod Italijo. V časopisju se je udeležil polemike o rapalski meji. Je član slovensko - italijanske kulturno-zgodovinske komisije.

Dr. Bojan GODEŠA je preučeval različne vidike italijanske okupacije Ljubljanske pokrajine (1941-1943). Opisal je ocene italijanskih okupatorjev do odporništva Ljubljane ter razpravo Italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini ter slovenski izobraženci, ki bo prevedena v italijanščino izšla v Tržaški reviji Qualestoria. Sodeloval je (skupaj z N. Troha in dr.) pri predstavitvi zgodovine: Friuli - Venezia Giulia, Storia del '900, (Ljubljana, 27. 5. 1998). Sodeluje s slovensko - italijansko kulturno-zgodovinsko komisijo.

2. Drugo raziskovalno delo

Čeprav je bilo temeljno znanstveno raziskovalno delo v okviru vseh štirih projektov zelo obsežno, je bilo opravljenega še precej drugega raziskovalnega dela pri raznih raziskavah in nalogah. Dr. Zdenko Čepič in dr. Aleš Gabrič sta zbrala in

uredila dokumente za monografijo o osamosvajanju slovenske države za izdajo knjige virov Slovenija: pot proti samostojnosti, ki jo bo inštitut pripravil skupaj z Inštitutom za balkanske in slovenske študije ruske akademije znanosti. Dr. Čepič je zbral gradivo za poglavje o statističnih podatkih, zakonodajo o osamosvajanju Slovenije, politični ureditvi v letih 1989-1996 in programe političnih strank.

Dr. *Jasna Fischer* in dr. *Žarko Lazarevič* sta pripravila zasnovo dveh monografij o gospodarski zgodovini Slovencev. Prva z naslovom *Pogled v zgodovino podjetništva* je že izšla, napisalo jo je pet avtorjev, trije so raziskovalci inštituta. Drugo z naslovom *Gospodarska zgodovina Slovenije 1750-1991* so napisali trije inštitutovi sodelavci in je v prevajanju v angleški jezik.

Dr. *Jurij Perovšek* je v letu 1998 končal monografijo *Slovenska osamosvojitev v letu 1918*. Izšla je pri založbi Modrijan, obravnava pa prvo zgodovinsko uresničitev lastne državnosti v slovenskem narodnem razvoju, ki je bila dosežena novembra 1918 v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Dr. *Žarko Lazarevič* in dr. *Andrej Studen* sodelujeta pri dolgoročnem projektu Muzeja novejše zgodovine v Celju z naslovom *Zgodovina Celja*. Dr. Lazarevič je kot pisec in urednik za gospodarsko zgodovino v letu 1998 zbiral gradivo in pripravljala razpravo o finančnih institucijah v Celju med obema vojnoma. Dr. Studen je član uredniškega odbora načrtovane publikacije.

Dr. *Andrej Studen* je v letu 1998 začel s raziskavo zgodovine telesne higiene od srednjega veka do današnjih dni. V mesecu maju je v avstrijski nacionalni biblioteki zbiral literaturo za to problematiko. V jeseni je končal obsežno spremno študijo z naslovom "Samoumevna" čistoča telesa nekoč in danes, ki bo izšla kot uvodna spremna študija prevoda Georges-a Vigarella *Čisto in umazano, Zgodovina telesne higiene od srednjega veka do danes*.

Doktorji *Ervin Dolenc*, *Aleš Gabrič* in *Bojan Godeša* so za založbo Modrijan pripravljali zbirko virov o slovenski kulturi v času obeh Jugoslavij in druge svetovne vojne kot učni pripomoček za srednje šole.

Mag. *Boris Mlakar* je za razstavo temna stran meseca v Muzeju novejše zgodovine v Ljubljani prispeval nekaj dokumentov, ki so tudi objavljeni v zborniku z istim naslovom.

Dr. *Nevenka Troha* je za objavo pripravila tekst svoje doktorske disertacije. Dopolnila je tekst in opombe ter pripravila kazala. Knjiga je izšla pri založbi Modrijan v mesecu marcu 1999.

Dva magistra - višja strokovna sodelavca sta pripravljala in dokončala tekste svojih doktorskih disertacij, ena je že bila oddana v obrambo. Mag. *Vida Deželak-Barič* je napisala doktorsko disertacijo z naslovom *Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941-1945*. Mag. *Damijan Guštin* je napisal doktorsko disertacijo z naslovom *Slovinci v okupatorjevih zaporih*. Vloga zaporov v okupacijski politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih jetnikov in kriminalcev.

3. Knjižnica in informacijska - dokumentacijska dejavnost

3.1. V letu 1998 smo kupili 615 knjig (v letu 1997 1027; vse naslednje številke v oklepajih so podatki za leto 1997), od tega je bilo v slovenskem jeziku 360 in v tujih 255 enot (623 in 400). Kupili smo 380 (637), dobili v dar 155 (336) in z za-

menjavo 80 (50) enot. V inventarno knjigo periodike smo vpisali 155 (117) naslovov, od tega domače periodike 89 (69), tuje pa 66 (48) naslovov. Z nakupom smo pridobili 87 (85), z zamenjavo 27 (17) in kot darilo 41 (15) naslovov. V knjižnici je bilo lani 382 (474) uporabnikov, ki so našo knjižnico obiskali skupaj 11.520 krat (11.076). V izposoji so bili 2.107 krat (2.029), v čitalnici pa 9.413 (9.479). Na dom smo posodili skupaj 2.270 (2.285), od tega je bilo 1.788 (1.775) knjig in 482 (510) časnikov in časopisov. V čitalnici so obiskovalci pregledali 10.496 (10.270) knjižnih enot, med njimi je bilo 951 (994) knjig in priročnikov ter 9.545 (9.276) enot različne periodike.

V letu 1998 je naša knjižnica poslala v izmenjavo novo tekočo letno številko Prispevkov za novejšo zgodovino 47 tujim in 19 domačim ustanovam.

V vezavo smo dali stare letnike časnikov Jutro, Slovenski narod, stare knjige in časopise, ki izhajajo danes.

3.2. Višja bibliotekarka Nataša KANDUS je ob sprotne vnašanju novitet nadaljevala z vnašanjem že izposojenih knjig in tistih, ki so jih izposojali uporabniki v letu 1998, v vzajemni katalog. Tako je do sedaj bilo v vzajemno bazo vnešenega približno petina fonda, skupaj 4.596 enot. Sredi leta 1998 pa smo začeli s testno avtomatizirano izposojajo knjig in smo tako pripravljene za vključitev v živo okolje COBISS - izposoja. Nataša Kandus je obiskovala dvodnevni tečaj Obdelava članka v sistemu COBISS in tridnevni tečaj Katalogizacija serijskih publikacij v sistemu COBISS. Nadaljevala je ob pomoči mag. Damijana GUŠTINA, ki je v prvi polovici leta še tretjinsko delal v naši biblioteki, in ob pomoči zunanje sodelavke bibliografski vnos podatkov za vse inštitutove sodelavce za leto 1997. Vnesli smo 120 enot ter uredili oziroma dodatno opremili še 267 bibliografskih enot tako, da ustrezajo zahtevam Ministrstva za znanost in tehnologijo. Mag. Guštin se je udeležil letne konference COBISS ter skrbel za zvezo z upravljalci COBISS-a posebej glede uvedbe in začetka poskusnega obratovanja računalniško podprte izposoje. Nataša Kandus je že začela vnašati tudi bibliografske podatke za leto 1998, vnesla jih je 59 enot. Irena MAZI, knjižničarka pa je oktobra meseca dobila licenco za vključitev v živo okolje COBISS-a.

4. Mentorstvo, predavanja, recenziranje

4.1. Naši raziskovalci so sodelovali v **dodiplomskem in podiplomskem študiju**. Dr. Aleš Gabrič je kot docent na Fakulteti za družbene vede, na oddelku za kulturologijo predaval in imel vaje za predmet Zgodovina slovenske kulture. Na isti fakulteti sta kot asistenta imela vaje dr. *Ervin Dolenc* pri predmetu Nastanek sodobnega sveta in mag. *Damijan Guštin* na katedri za obramboslovje pri predmetu Vojaška zgodovina. Kot somentorji in predavatelji na podiplomskem študiju na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete so v letu 1998 sodelovali dr. *Jasna Fischer*, dr. *Aleš Gabrič*, dr. *Jurij Perovšek*, dr. *Jože Prinčič* in dr. *Andrej Studen*. Dr. *France Kresal* je imel na oddelku za etnologijo in oddelku za zgodovini še konzultacije in svetovanje pri pisanju magistrskih nalog, čeprav je bil študij formalno končan v prejšnjem študijskem letu.

Dr. *Andrej Studen* je predaval na ISH - Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani o problemih historične antropologije in zgodovine vsakdanjega

življenja. V letnem semestru 1997/98 je predaval o najnovejših raziskavah meščanstva na Slovenskem, v zimskem pa je predaval o problematiki zgodovine higiene in telesne čistoče.

4.2. Inštitut je z vsemi svojimi raziskovalci skupaj s Centrom za stalno strokovno izobraževanje in izpopolnjevanje pedagoških in drugih delavcev ter mladine Aristoteles Žlahtič pripravil tri cikle predavanj na seminarju Gospodarska, socialna in kulturna zgodovina Slovencev v 20. stoletju. Vseh 17 predavateljev je pripravilo ta predavanja tudi za objavo v samostojni publikaciji z naslovom *Preteklost sodobnosti - Izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Knjigo je uredil dr. *Zdenko Čepič*, opremljena je tudi s slikovnim gradivom in je izšla v januarju 1999. Predavatelji dr. *Jasna Fischer*, mag. *Boris Mlakar*, dr. *Žarko Lazarevič*, *Andrej Pančur* in dr. *Andrej Studen* so bili tudi mentorji seminarjskih nalog, ki so jih napisali učitelji in profesorji, ki so se udeležili seminarja.

Dr. *Zdenko Čepič* je na povabilo Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru 10. marca 1998 predaval o agrarni reformi v Sloveniji med leti 1945-1948. O razvoju slovenske kulture v prvi Jugoslaviji in na Primorskem je 25. novembra 1998 na vabilo Zavoda za šolstvo R Slovenije predaval dr. *Ervin Dolenc* slovenskim učiteljem v Goriški pokrajini na Učiteljskišči s slovenskim učnim jezikom v Gorici. Dr. *Aleš Gabrič* je učiteljem zgodovine na osnovnih šolah iz študijske skupine za zgodovino Ljubljana - Vič 4. marca 1998 predaval o nesoglasjih med Ljubljano in Beogradom v federativni Jugoslaviji. Dr. *Žarko Lazarevič* je v strokovnem seminarju za mentorje zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije 28. septembra 1998 v Ljubljani predaval o temeljnih potezah v obrti od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne. Dr. *Jože Prinčič* je 16. aprila 1998 na Inštitutu za nacionalnu istoriju "Grigor Prlinčev" v Skopju predaval o gospodarski zgodovini v obdobju po letu 1945 v slovenskem zgodovinopisju. Na posvetu, ki ga je pripravilo Ministrstvo za notranje zadeve za vodje upravnih enot o problematiki vprašanj, ki zadevajo ugotavljanje nemškega državljanstva v zvezi z denacionalizacijo, je 5. junija 1998 imel predavanje o nemškem premoženju in valorizaciji arhivskega gradiva o tem premoženju.

4.3. Tiskovnih konferenc, na kateri so naši raziskovalci predstavljali knjižne novosti svojih kolegov, je bilo relativno malo, čeprav vemo, da je zgodovinskih monografij izdanih kar precej. Dr. *Ervin Dolenc* je predstavil obsežen zbornik *Friuli e Venezia Giulia, Storia del' 900* na predstavitvi, ki jo je pripravil naš inštitut v Ljubljani 27. maja 1998. Pri tej tiskovni konferenci sta sodelovala tudi dr. *Bojan Godeša* in dr. *Nevenka Troha*. Dr. Dolenc je ob izidu predstavil še knjigo dr. Janka Prunka *Kratka zgodovina Slovenije* v knjigarni Konzorcij 18. junija 1998 in zbornik *Danilo Zelen - narodni junak v Senožečah* 31. julija 1998. Dr. *Aleš Gabrič* je na predstavitvi publikacij Arhiva Republike Slovenije in Arhivskega društva Slovenije za leto 1998 12. februarja 1998 predstavil delo dr. Nevenke Trohe *Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)*. Dr. *Jurij Perovšek* je kot recenzent rokopisa Janka Pleterskega Dr. Ivan Šuštaršič (1863-1925). Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma monografijo predstavil na novinarski konferenci 6. aprila 1998 v ZRC SAZU v Ljubljani. Dr. *Nevenka Troha*

je kot ena od avtoric publikacije *Korespondenca Virgila Ščeka (1918-1947)* sodelovala 8. januarja 1998 na predstavitvi knjige v Sežani. Sodelovala je tudi na predstavitvi knjige *Claudia Cernigoia Operazione foibe a Trieste na Opčinah* 12. januarja 1998 in razpravi o *Enciklopediji Slovenije v Kopru* 29. oktobra 1998. Dr. *Zdenko Čepič*, dr. *Jasna Fischer* in dr. *Aleš Gabrič* so 12. maja 1998 sodelovali na tiskovni konferenci oziroma predstavitvi sodobne slovenske zgodovine skupini nemških novinarjev, ki so bili na obisku pri Zvezi svobodnih sindikatov Slovenije. Ob tej priliki so navezali tudi stike z nemško ustanovo Hans Bocklev Stiftung.

4.4. Zelo malo je bilo **strokovnih recenzij**. Dr. *Anka Vidovič-Miklavčič* je ocenila eno geslo za *Enciklopedijo Slovenije*. Na prošnjo habilitacijske komisije Filozofske fakultete je napisala poročilo o znanstvenem in strokovnem delu kandidata za izvolitev v višji znanstveni naziv.

5. Sodelovanje v redakcijah, društvih, komisijah, odborih in drugih organizacijah

5.1. Inštitut je izdal redno dvojno številko 38. letnika inštitutove revije **Prispevki za novejšo zgodovino**. Lani smo razširili uredniški odbor z dvema novima članoma. Tako deluje sedaj uredniški odbor v sestavi dr. *Zdenko Čepič* (glavni urednik), dr. *Jasna Fischer* (odgovorna urednica), mag. *Damijan Guštin* (pomočnik glavnega urednika) in člani mag. *Boris Mlakar*, dr. *Jože Pirjevec*, dr. *Janko Prunk* in dr. *Franc Rozman*. V novi številki *Prispevkov* smo v rubriki *Razprave* objavili 12 izvornih znanstvenih člankov, v rubriki *Razpravljanja* polemiko med *Tamaro Grieser Pečar* in *Jankom Pleterskim*, v *Historični dokumentaciji* poročilo *OZNE* o agenturah na območju Slovenije, poročilo o znanstvenem posvetovanju v *Mariboru Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti*, 11 poročil in ocen knjig ter poročilo o delu inštituta v letu 1997 in bibliografijo naših raziskovalcev za leto 1997.

Dr. *Jasna Fischer* je bila članica uredniškega odbora **zbornika Slovenija - Rusija** (Pogled v preteklost in sedanost), ki ga je izdalo Društvo Slovenija - Rusija in v katerem sta objavljena tudi prispevka dveh slovenskih zgodovinarjev. Dr. *Aleš Gabrič* je bil član uredniškega odbora **Kronike**. Dr. *Žarko Lazarevič* je kot zunanji urednik urejal **zbirko Ekonomska knjižnica** pri Cankarjevi založbi. V tej zbirki sta v letu 1998 izšli dve knjigi. Dr. *France Kresal* je bil član uredniškega odbora revije **Zgodovina v šoli**. Dr. *Andrej Studen* je bil urednik revije za zgodovino vsakdanjega življenja in historične antropologije **Zgodovina za vse**.

5.2. Nadaljevali smo sodelovanje pri pripravi 12. zvezka **Enciklopedije Slovenije**. Enajst raziskovalcev je bilo članov strokovnih odborov, piscev gesel in ocenjevalcev gesel. Člani strokovnih odborov za posamezna obdobja so bili dr. *Zdenko Čepič*, dr. *France Kresal* in mag. *Boris Mlakar*, poleg njih pa so gesla pisali tudi mag. *Vida Deželak-Barič*, dr. *Ervin Dolenc*, dr. *Jasna Fischer*, mag. *Damijan Guštin*, dr. *Jurij Perovšek*, dr. *Jože Prinčič*, dr. *Nevenka Troha* in dr. *Anka Vidovič-Miklavčič*.

5.3. Nadaljevalo se je intenzivno delo v koordinaciji raziskovalnih inštitutov **KORIS**, ki združuje 43 direktorjev samostojnih in univerzitetnih raziskovalnih organizacij iz vse Slovenije. Članica koordinacije je direktorica inštituta dr. *Jasna*

Fischer. Delo je potekalo pri usklajevanju novega Pravilnika o vrednotenju kakovosti in financiranju Programa JRO in priprav na prehod na programsko financiranje raziskovalne dejavnosti v Sloveniji. Sodelovali smo tudi pri razpravi o osnutku novega zakona o financiranju znanstveno-raziskovalnega dela pri nas. Dr. *France Kresal* nadaljeval delo v komisiji za ugotavljanje skladnosti izvolitev v znanstvene in strokovne nazive Ministrstva za znanost in tehnologijo. Dr. *Aleš Gabrič* je bil imenovan za člana strokovnih svetov Slovenskega šolskega muzeja in Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani. *Bojan Godeša* je bil član sveta Muzeja novejše zgodovine, dr. *Zdenko Čepič* pa član komisije pri mestnem svetu mestne občine Ljubljana za poimenovanje naselij in ulic.

5.4. V odborih in društvih naše strokovni organizaciji Zvezi zgodovinski društev Slovenije je delovalo šest raziskovalcev. Dr. *Zdenko Čepič* je bil predsednik Zgodovinskega društva Ljubljana. Za društvo je organiziral razna predavanja. Pripravil je tudi pravila o organiziranosti društva, ki jih je bilo treba uskladiti z novo zakonodajo o društvih v Republiki Sloveniji. Dr. *Aleš Gabrič* je bil predsednik nadzornega odbora Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Dr. *France Kresal* je bil član predsedstva Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede Republike Slovenije in predsednik Slovensko - češke zgodovinske komisije. Dr. *Jurij Perovšek* je v letu 1998 kot član Izvršilnega odbora sodeloval pri delu Zgodovinskega društva Ljubljana. Na 29. zborovanju pa je bil izvoljen za novega podpredsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije. *Mateja Režek* je bila tajnica ljubljanskega društva. Dr. *Nevenka Troha* je za Zgodovinsko društvo Ljubljana organizirala predavanji Alekseja Kalca o vprašanih slovenske emigracije in dr. Pavleta Merkuja o primerjavi med eksodusom sudetskih Nemcev in istrskih Italijanov.

Dr. *Žarko Lazarevič* je vodil Sekcijo za gospodarsko zgodovino pri Zvezi ekonomistov Slovenije. Z dr. Nevenom Borakom je pripravil interdisciplinarni posvet v organizaciji našega inštituta in zveze o gospodarskih krizah in Slovencih v zadnjih 150 letih.

Trije raziskovalci so delovali v okviru Gibanja znanost mladini. Dr. *Zdenko Čepič* je bil strokovni nosilec za področje zgodovine pri pripravi in predstavitvi raziskovalnih nalog. Mag. *Damijan Guštin* je bil član ocenjevalne komisije za zgodovino na državnem srečanju mladih raziskovalcev. Dr. *Anka Vidovič-Miklavčič* pa je kot članica komisije srečanja mladih raziskovalcev sodelovala pri predstavitvah raziskovalnih nalog.

Dr. *Aleš Gabrič* je kot član komisije za delo zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije sodeloval tudi pri organizaciji zaključnega srečanja mladih zgodovinarjev, ki je bilo maja 1998 v Novem Mestu.

Mag. *Damijan Guštin* in mag. *Vida Deželak-Barič* sta še vedno bila člana komisije za zgodovino pri Glavnem odboru Zveze združenj borcev in udeležencev narodno osvobodilne vojne Slovenije.

5.5. Uveljavljena oblika seznanjanja javnosti z našim delom so nastopi raziskovalcev na radiu in televiziji ter intervjuju za dnevni in revijski tisk. Dr. *Ervin Dolenc* je 31. marca 1998 za slovenski televizijski informativni program RAI v Trstu dal krajši intervju o zborniku o Danilu Zelenu. Dr. *Jasna Fischer* je 3. marca 1998 v oddaji Intelekt 3. radijskega programa Ljubljana sodelovala v razgovoru o stanju slovenskih arhivov, 24. junija 1998 pa je sodelovala v pogovoru o

Združenju raziskovalcev Slovenije. Dr. *Aleš Gabrič* je 7. septembra 1998 v oddaji I. programa TV Slovenija Pisave sodeloval v predstavitvi zbornika o Lojzetu Kovačiču, v dokumentarnem filmu Temna stran meseca na I. programu TV Slovenija pa 7. decembra 1998 o povojni usodi Tigrovcev. Dr. *Jurij Perovšek* je v radijskem 3. programu ARS 16. avgusta 1998 nastopil s prispevkom o osemdesetletnici Narodnega sveta - temelju slovenske državnosti, 1. decembra 1998 pa v oddaji ob nastanku jugoslovanske države prav tako na programu ARS.

6. Znanstveni posveti

V letu 1998 je bilo skupaj 14 znanstvenih posvetov, okroglih miz ali strokovnih kolokvijev, ki so se jih z referati udeležili inštitutovi raziskovalci, sedem med njimi je bilo mednarodnih v Sloveniji ali tujini. Aktivno se jih je udeležilo 17 inštitutovih raziskovalcev in na njih podalo 28 referatov in koreferatov. Posebej moram poudariti, da smo pri dveh sodelovali tudi kot soorganizatorji. Prvi je bil mednarodni posvet vseh zgodovinskih raziskovalnih institucij pri nas ob vrsti obletnic z naslovom Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti, ki je v Mariboru aprila 1998. Skupaj z Društvom ekonomistov Slovenije pa smo spet pripravili interdisciplinarni posvet z naslovom Gospodarske krize in Slovenci, ki je bil maja v Ljubljani.

Znanstvene posvete z referenti in naslovi njihovih prispevkov kot običajno naštevam kronološko:

6.1. Mednarodni posvet Region und Umbruch, Graz, 26. - 27. marca 1998

referent *dr. Jurij Perovšek*, Die Slowenen in der Umbruchzeit im neuen jugoslawischen Staat 1918-1929.

6.2. Mednarodni znanstveni posvet Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti, Maribor, 16. - 17. april 1998

referenta *dr. Žarko Lazarević*, Preobrazbe slovenske gospodarske podobe v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju; *dr. Jurij Perovšek*, Jugoslavija - pričakovanja in realnost

koreferenti *dr. Ervin Dolenc*, Leto 1918 kot kulturna prelomnica; *dr. Aleš Gabrič*, Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu; *dr. Bojan Godeša*, Osvobodilna fronta slovenskega naroda med posebnostjo in jugoslovanskim razvojem; *Mateja Režek*, Ustavna reforma leta 1953 in nacionalno vprašanje.

6.3. Mednarodni posvet Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu, Trst, 18. april 1998

referentka *dr. Nevenka Troha*, Odnos KPS in "Babičeve" KPSTO do Slovenske demokratične zveze v času po sprejetju resolucije IB (1948-1960).

6.4. Okrogla miza Državljeni Republike Slovenije, Tinje, 8. maja 1998

referent *dr. Jože Prinčič*.

6.5. Okrogla miza Mestnega muzeja Ljubljana o spominih kot zgodovinskem gradivu, Ljubljana, 14. maj 1998

referenta *dr. Zdenko Čepič* (tudi vodja okrogle mize), Spominska literatura za obdobje po 2. svetovni vojni; *mag. Damijan Guštin*, Spomini na osamosvojitve Slovenije.

6.6. Znanstveni posvet Gospodarske krize in Slovenci, Ljubljana, 21. maj 1998

referenti *dr. Jasna Fischer*, Prebivalstvo in gospodarske razmere do prve svetovne vojne; *dr. France Kresal*, Gospodarska kriza 1929-1933; *dr. Žarko Lazarevič*, "Naravni individualni egoizem" - gibalno gospodarskega razvoja (Videnja ekonomske svobode posameznika med veliko gospodarsko krizo tridesetih let); *dr. Jože Prinčič*, Konec mita o jugoslovanskem gospodarskem čudežu - zastoj v slovenskem gospodarstvu 1960-1964.

6.7. Mednarodni kulturno zgodovinski simpozij Modinci, Ptuj 30. junij - 3. julij 1998

referenta *dr. Žarko Lazarevič*, Spremembe demografskih struktur v panonskem prostoru kot posledica industrializacije; *dr. Andrej Studen*, Etnična (nacionalna) struktura spodnještajerskih mest in trgov 1880-1910.

6.8. 30th National Convention of American Association for the Advancement of Slavic Studies, Boca Raton, Florida, ZDA, 24. - 27. september 1998

referent *dr. Aleš Gabrič*, Cultural activities as Action na okrogli mizi Slovenia in Eighties: new Research Evidence.

6.9. Pazinski memorial, Pazin, 20. september 1998

referent *mag. Damijan Guštin*, Razvitak slovenske partizanske vojske u južnim područjima u drugoj polovini 1943 godine.

6.10. 18. posvetovanje Arhivskega društva Slovenije, Gozd Martuljek, 7. - 9. oktober 1998

referent *dr. Andrej Studen*, Računalniška obdelava podatkov popisov prebivalstva Ljubljane iz let 1869-1910.

6.11. Strokovni kolokvij 50 let volilne pravice žensk, Ljubljana, 15. oktober 1998

referentki *mag. Vida Deželak-Barič*, Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945; *dr. Nevenka Troha*, Vstop Primork v politiko.

6.12. XXIX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22. - 24. oktober 1998

referentki *Mojca Šorn* in *Tadeja Tominšek Rihtar*, Predstavitev projekta nacionalne zbirke "Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji"; *dr. Nevenka Troha*, Genocid ali kaznovanje fašističnih zločinov: kdo so bili usmrčeni maja 1945 v Tržaški pokrajini.

6.13. Posvet Slovenske Matice Narodna vlada, država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem, Ljubljana, 18. - 19. november 1998

referenti *dr. Ervin Dolenc*, Slovenski intelektualci in avtonomizem (Slovenske predstave o jugoslovanski skupnosti okrog leta 1918); *mag. Boris Mlakar*, Lojze Ude in njegove kritike slovenske politike v dvajsetih letih; *dr. Jurij Perovšek*, Slovenska samostojnost v Državi SHS.

6.14. Okrogla miza Muzeja novejšo zgodovine Leto 1918 v zgodovinskem spominu Slovencev, Celje, 1. december 1998

referent *dr. Jurij Perovšek*, Slovenska državnost v Državi SHS.

7. Mednarodno sodelovanje

Običajno je, da tarnamo, da so naši delovni stiki s tujino veliko redkejši, kot bi si sami želeli. Vzrok je vedno isti - pomanjkanje finančnih sredstev. Prvič pa se je zgodilo, da so se stiki pretrgali zaradi pomanjkanja denarja na tuji instituciji. To se nam je zgodilo po dolgoletnem uspešnem sodelovanju z avstrijskim Inštitutom za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju. Od leta 1985 smo imeli podpisan dogovor o letni zamenjavi raziskovalcev z obojestranskim pokrivanjem stroškov bivanja. Lani pa smo na Dunaj lahko zadnjič na ta način poslali na 14-dnevno študijsko bivanje mladega raziskovalca *Andreja Pančurja*. Direktorica inštituta nas je namreč obvestila, da so zaradi krčenja denarja, ki ga dobivajo od svojega financerja, prisiljeni prekiniti to dolgoletno obliko sodelovanja. Poteka pa še izmenjava knjig med knjižnicama obeh inštitutov. S posebno štipendijo izpostave tega inštituta v Ljubljani je na Dunaju bival tudi dr. *Andrej Studen*.

V lanskem letu nam je ponudil sodelovanje s svojim Bošnjaškim inštitutom iz Züricha, ki ima status raziskovalne in univerzitetne ustanove, gospod Adil Zulfi-karpašić. Pripravili smo pismen dogovor o sodelovanju naših inštitutov. Izročili nam bodo gradivo posebnega popisa Zveznega zavoda za statistiko iz leta 1964 o žrtvah druge svetovne vojne v Republiki Sloveniji. Dogovorili smo se tudi za med-sebojno izmenjavo znanstvene in strokovne literature.

Uspelo nam je razširiti tudi delovno sodelovanje z inštitutom za slovanske in balkanske študije Akademije znanosti Ruske federacije v Moskvi. Skupaj pripravljamo publikacijo o Republiki Slovenji, v kateri bo objavljen poleg obsežnejšega teksta o zgodovini Slovenije v zadnjih desetletjih tudi izbor dokumentov ob osamosvajanju Slovenije. Z ruske strani sodelujeta pri projektu zgodovinarke dr. *Iskra Čurkina*, ki je v mesecu septembru bila nekaj dni gost inštituta in dr. *Elena Guskova*, s strani našega inštituta pa dr. *Zdenko Čepič*, dr. *Jasna Fischer* in dr. *Aleš Gabrič*. Dr. Čepič in dr. Gabrič sta pripravila kopije dokumentov, za katere predlagamo, da jih objavimo v publikaciji. Na pobudo dr. *Evgenija Gibjanskega* pa smo začeli s pripravami za mednarodni znanstveni posvet, ki ga načrtujemo v letu 1999 o problematiki hladne vojne v južni in vzhodni Evropi. Posvet bodo pripravljali poleg našega inštituta še Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, inštitut iz Moskve in Univerza v Torontu, Kanada.

V letu 1998 smo podpisali pismo o namerah z Znanstveno-raziskovalnim središčem v Koprju, zgodovinskim društvom za Južno primorsko in Oddelkom za geografske in zgodovinske znanosti Univerze v Trstu o skupnih pripravah projekta Vzroki in posledice izseljevanj iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni. Pri oblikovanju tega projekta je sodelovala dr. *Nevenka Troha*.

Končuje se delo na projektu Inštituta za gospodarsko in socialno zgodovino dunajske univerze z naslovom Meščanstvo v srednji Evropi 1918-1995, ki ga vodi profesorja Ernst Bruckmüller in Hannes Stekl. V njem sta v letu 1998 sodelovala dr. *Jurij Perovšek* in dr. *Andrej Studen*. Dr. Perovšek je napisal daljšo razpravo Idejni, socialni in nacionalni pogledi slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (43 strani) in Socialno politično biografijo najvidnejših slovenskih meščanskih politikov (strankarskih prvakov v jugoslovanskih vladah) v letih 1918-1941 (11 strani). Dr. Studen je pripravil prispevek o meščanski družini v 20. stoletju na Slovenskem.

Dr. *Jurij Perovšek* je v letu 1998 sodeloval še z Ost/Westeuropäische Kultur und Studienzentrum Palais Jalta iz Frankfurta na Maini (Zvezna republika

Nemčija). Ta center pripravlja obsežen Priročnik o vojni v bivši Jugoslaviji, za katerega je dr. Perovšek napisal pregleden prispevek Jugoslovanstvo in nacionalna homogenizacija (16 strani). V njem je predstavil razmerje med jugoslovanstvom in vprašanjem narodov od pojava ilirizma v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja do razpada druge jugoslovanske države leta 1991.

8. Sodelavci inštituta

Leto 1998 smo začeli in končali brez sprememb v številu zaposlenih. Bilo nas je 24 redno in 10 dopolnilno zaposlenih. Konec leta 1998 je bilo med redno zaposlenimi trije znanstveni svetniki, dva višja znanstvena sodelavca, šest znanstvenih sodelavcev, trije višji strokovni sodelavci, dve strokovni sodelavki, dva mlada raziskovalca, višja bibliotekarka, računovodkinja, knjižničarka, pisarniška referentka, invalidsko delno upokojena s polovičnim delovnim časom in snažilka.

Višja znanstvena sodelavka dr. Anka Miklavčič-Vidovič je bila v februarju izvoljena v naziv znanstvene svetnice, znanstveni sodelavec dr. Žarko Lazarević pa v maju 1998 v naziv višji znanstveni sodelavec. Nazive jima je podelil senat Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Mlada raziskovalka Mateja Režek je s soglasjem Ministrstva za znanost in tehnologijo na podlagi odlično opravljenih študijskih obveznosti na tretji stopnji in priporočila mentorja in somentorja dobila priznan status doktorandke in pripravlja doktorsko disertacijo. Mladi raziskovalec Andrej Pančur je prav tako odlično opravil vse študijske obveznosti in končal pisanje magistrske naloge.

Sekretarska, kurirska in vzdrževalna dela v stavbi ter polovico leta tudi tajniška dela smo uspešno opravljali s pogodbenim delom.

Direktorica inštituta
dr. Jasna Fischer, znanstvena svetnica

Ljubljana, februarja 1999

Predstavitev programa dela Inštituta za novejšo zgodovino (2000-2004)

Način financiranja temeljnega in aplikativnega raziskovanja v Republiki Sloveniji, ki ga je uvedel Zakon o raziskovalni dejavnosti leta 1991, se je pokazal za ne povsem ustreznega. To je veljalo predvsem za raziskovalno delo v javnih raziskovalnih organizacijah, torej tistih inštitutih, ki jih je ustanovila država. S projektnim tri in petletnim financiranjem namreč ni bilo zagotovljeno stabilno financiranje raziskovalnih skupin. Zato je minister za znanost v letu 1998 izdal nov Pravilnik o vrednotenju kakovosti in financiranju Programa dela v JRO, ki je z novim programskim financiranjem odpravil to pomanjkljivost. Inštitut za novejšo zgodovino je v spomladanskih in poletnih mesecih lanskega pripravil predlog dveh raziskovalnih programov z naslovom Politična, idejna in kulturna zgodovina Slovencev od sredine 19. stoletja do 1990 in Gospodarska in socialna zgodovina Slovencev od sredine 19. stoletja do 1990 z dvema programskima skupini, v kateri so bili glede na njihovo raziskovalno delo razvrščeni inštitutovi raziskovalci ter v vsako skupino še po en bibliotekar. Oba programa in uvrstitev raziskovalcev v skupine je potrdil znanstveni svet inštituta. Na poziv ministra smo programe oddali v jeseni 1998. Po ocenjevanju v okviru ekspertnega sistema Ministrstva za znanost in tehnologijo je Svet za znanost in tehnologijo Republike Slovenije imenoval še posebno ocenjevalno komisijo, pred katero smo javno predstavili inštitut in oba programa 11. junija 1999 na Filozofski fakulteti. Inštituta za novejšo zgodovino je predstavila direktorica dr. Jasna Fischer, program Politični, idejni in kulturni razvoj na Slovenskem 1848-1991 dr. Anka Vidovič-Miklavčič, Gospodarska in socialna zgodovina Slovencev 1948-1991 dr. Žarko Lazarević. Na podlagi zelo dobrih ocen, ki sta jih naša programa dobila v postopkih ocenjevanja, je Vlada Republike Slovenije dne 9. 9. 1999 dala soglasje k programu Inštituta za novejšo zgodovino za obdobje od leta 2000 do 2004.

O programu dela Inštituta za novejšo zgodovino

Inštitucija so ljudje, zato začenjam svojo predstavitev javne raziskovalne organizacije, Inštituta za novejšo zgodovino, s predstavitev svojih sodelavcev. Na Inštitutu za novejšo zgodovino danes dela 21 zgodovinarjev, skupaj pa nas je zaposlenih 25. 17 zgodovinarjev je full time raziskovalcev, 2 sta mlada raziskovalca in 2 sta bibliotekarja v inštitutovi knjižnici. 12 raziskovalcev ima doktorat zgodovinskih znanosti, vsi imajo znanstvene izvolitve na Senatu Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, trije so znanstveni svetniki, pet jih je višjih znanstvenih sodelavcev, štirje so znanstveni sodelavci. Štirje so magistri zgodovinskih ved, eden je disertacijo že uspešno branil in čaka na promocijo, ena

raziskovalka je disertacijo oddala, tretji jo končuje. Mlada raziskovalka je doktorandka in bo disertacijo oddala oktobra letos, drugi mladi raziskovalec je marca končal magistrski študij in nadaljuje doktorski. Deset raziskovalcev raziskuje na področju politične zgodovine, 7 na področju gospodarske in socialne, dva pa na področju kulturne zgodovine. Dve strokovni sodelavki - diplomirani zgodovinariki uspešno ustvarjata računalniško bazo podatkov o žrtvah druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. Zgodovinarja - bibliotekarja skrbita za bibliotekarsko in informacijsko dokumentacijsko dejavnost. Kot vidite, je raziskovalna ekipa inštituta izjemno dobro usposobljena za raziskovalno delo.

V letih 1993-1995 je inštitut uspešno končal šest temeljnih in en aplikativni raziskovalni projekt, v katere so bili poleg naših raziskovalcev vključeni tudi part time zunanji raziskovalci z oddelkov za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, pedagoških fakultet Univerze v Ljubljani in Mariboru, ZRC SAZU - Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, Inštituta za narodnostna vprašanja, Muzeja novejšo zgodovine v Celju, Gorenjskega muzeja v Kranju, Arhiva Republike Slovenije, Narodnega muzeja v Ljubljani, Goriškega muzeja, Pokrajinskega arhiva Koper in Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu. To so bili projekti o meščanstvu na Slovenskem od konca 18. stoletja do 1918, o gospodarski in socialni zgodovini Slovencev 1918 do 1991, o političnem in idejnem razvoju na Slovenskem 1892 do 1941, o Sloveniji in Slovencih v drugi svetovni vojni, slovenski družbi in politiki po letu 1945, raziskave, vključene v mednarodne projekte ter o slovensko-italijanskih odnosih v zadnjih sto letih. Leta 1996 in 1997 smo začeli izvajati štiri nove projekte, osrednji je raziskovanje zgodovine Slovencev v 20. stoletju, poleg njega pa izvajamo še projekt edicija virov II, nacionalno zbirko o žrtvah druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem ter aplikativni projekt o slovensko italijanskih odnosih v sodobni zgodovini. V bazo podatkov o žrtvah druge svetovne vojne je trenutno vnesenih prek 50.000 oseb. Pri projektu izdaje virov sodeluje 11 dopolnilno zaposlenih part timerjev iz Arhiva Republike Slovenije, Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, Škofijskega arhiva v Mariboru ter Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, v aplikativnem pa zunanji raziskovalci iz Pokrajinskega arhiva Koper in Goriškega muzeja.

Rezultati našega raziskovalnega dela v naštetih projektih so raznovrstni, bodisi da gre za objavlanje samostojnih monografij o zaokroženih zgodovinskih problemih, izvernih in preglednih znanstvenih člankov, strokovnih člankov, recenzij in drugih objav, bodisi za sodelovanje pri velikih kulturno znanstvenih projektih drugih ustanov kot je na primer Enciklopedija Slovenije, sodelovanje z referati na domačih in tujih znanstvenih posvetovanjih in ne nazadnje sodelovanje v do- in podiplomskem študiju kot predavatelji in mentorji. Na kratko naj naštejemo le število najpomembnejših bibliografskih enot svojih sodelavcev. Od leta 1993 do konca leta 1998 smo objavili 32 knjig, 6 števil v 8 zvezkih inštitutove revije *Prispevki za novejšo zgodovino*, 247 izvernih in preglednih znanstvenih člankov ter 190 strokovnih člankov. V prvih petih mesecih letošnjega leta pa smo objavili že 7 knjig.

Inštitut ima svojo bogato knjižnico, ki jo letno poleg naših raziskovalcev obiskuje in uporablja okoli 800 raziskovalcev in študentov različnih humanističnih in družboslovnih strok. V knjižnici imamo bogate fonde knjig in periodike - časnikov, časopisov in revij - ki je izhajala na slovenskem ozemlju od sredine 19.

stoletja dalje. Skupaj imamo trenutno prek 32.000 enot knjižničnega gradiva. Zadnja leta nam uspeva redno nakupovati tudi sicer zelo drage tuje strokovne knjige, tako da lahko sledimo dosežkom zgodovinopisne stroke po svetu. Veliko tuje znanstvene literature pridobivamo tudi z zamenjavo za inštitutovo revijo *Prispevki za novejšo zgodovino*, uspeli pa smo - govorim o času pred NATOvim posegom v Zvezni republiki Jugoslaviji - tudi v stikih z zgodovinskimi inštituti obnoviti knjižnično gradivo predvsem iz Srbije, kar za naše raziskovalno delo ni nepomembno, saj imamo dolga desetletja skupno zgodovino. Delavci v knjižnici in obiskovalci imajo na voljo sodobno računalniško opremljeno knjižnico, ki omogoča povezave v živem okolju z drugimi knjižnicami v Sloveniji. Tako imamo tri terminale in dva osebna računalnika, eden je na voljo tudi uporabnikom v čitalnici in jim ob knjižničnem katalogu naše knjižnice omogoča tudi dostop do svetovnega spleta. Raziskovalci lahko prek inštitutske računalniške mreže prek COBISS/OPAC vstopajo v 9 svetovnih baz podatkov ter 10 katalogov mednarodnih knjižnic, najpomembnejša za nas je Library of Congress.

Ko smo pripravljali zasnove raziskovalnih programov na inštitutu, se sprva nismo mogli ogreti za deljeno raziskovanje narodne zgodovine v dveh programih, ker se nam je zdelo nesmiselno deliti raziskovanje naše preteklosti na dva dela. Kasneje smo ugotovili, da tudi zaradi nekoliko različnih metodologij, ki jih uporabljajo raziskovalci ekonomske in socialne zgodovine na eni in politične, idejne in kulturne na drugi strani, lahko to pri raziskovalnem delu dobro medsebojno vpliva na delo vseh raziskovalcev, jih medsebojno vzpodbuja in bogati. Tako smo pripravili dva programa, ki vam jih danes predstavljamo. To so zaokrožene raziskave politične, idejne in kulturne zgodovine Slovencev od sredine 19. stoletja do naše osamosvojitve in ekonomsko in socialno zgodovino Slovencev v istem obdobju. Zaradi srečne roke pri vzgoji in pomlajevanju raziskovalnega kadra na inštitutu v zadnjih desetih letih nismo imeli težav pri oblikovanju programskih skupin, tako da bosta lahko ta dva programa zelo uspešno izvajali. Obe skupini sta uravnoteženi, enakomerno visoko kvalificirani in starostno dobro porazdeljeni. V obeh pa prevladujejo raziskovalci mlajše in srednje generacije, ki so se načrtno usposabljali na inštitutu v programu mladih raziskovalcev. Posebej pa moram poudariti, da so odnosi med njimi kolegialni in prijateljski, strokovno med seboj izredno dobro sodelujejo, kar je za inštitutski način dela po mojih dolgoletnih izkušnjah najpomembnejše za uspešno delo.

Pri načrtovanju programa ekonomske in socialne zgodovine Slovencev v zadnjih 150 letih nismo imeli nobenih težav, saj je inštitut na tem področju danes kadrovsko najmočnejši v Sloveniji. To vejo zgodovinopisja smo načrtno razvijali zadnjih petnajst let in uspehi niso izostali. Težja je bila odločitev pri določanju časovne meje pri raziskavah politične, idejne in kulturne zgodovine tega obdobja. Kadrovsko raziskovalno smo močni za čas po letu 1918, torej po razpadu Avstro-Ogrske in vključitvi Slovencev v novo državno enoto Jugoslavijo, primanjkuje pa nam raziskovalcev za čas pred prvo svetovno vojno. Vendar smo se zavestno odločili, da mejo raziskav potisnemo v zadnja desetletja 19. stoletja, ker vemo, da ekonomski in socialni zgodovinar ne more uspešno delati, če ne pozna tudi politične zgodovine svojega obdobja. Na drugi strani pa tudi politični zgodovinarji obdobja med obema vojnama težko uspešno raziskujejo, če ne poznajo predzgodovine in zato so naši raziskovalci že posegali v starejšo dobo, čeprav najpogosteje

v devetdeseta leta, leta ustanavljanja političnih strank na Slovenskem. Poleg tega vemo, da je obdobje naslednjih petih let dovolj dolgo, da moramo biti precej fleksibilni, da z načrtovanimi kadrovskimi spremembami zapolnimo tudi to vrzel. To jemljemo kot raziskovalni izziv. Prvo spremembo načrtujemo že za letošnjo jesen, ko odhaja v pokoj raziskovalka, nadomestil jo bo uveljavljen raziskovalec problematike 19. stoletja.

Z obema raziskovalnima programoma, ki vam jih dajemo danes v ocenjevanje, smo prepričani, da smo začrtali naše raziskovalno delo v naslednjih petih letih tako, da bomo z opravljenimi raziskavami celotne zgodovine slovenskega naroda do leta 1918 na našem narodnem ozemlju, po tem letu pa v okviru ozemlja današnje Republike Slovenije, seveda z upoštevanjem bistvenih razvojnih potez tudi Slovencev, ki so ostali izven našega ozemlja, uspeli analizirati in prikazati našo narodno zgodovino po vseh pravilih, ki nam jih narekuje in za katere nas zavezuje zgodovinopisna stroka.

Dr. Jasna Fischer

Politični, idejni in kulturni razvoj na Slovenskem 1848-1991

Raziskovalni program zajema idejnopolitično, politično in kulturno zgodovino na Slovenskem v obdobju enega in pol stoletja, to je od leta 1848 do osamosojitve republike Slovenije 1991. Nakazano obdobje je po relevantnih prelomnicah naše preteklosti razdeljeno na pet obdobij, in sicer obdobje od 1848 do 1914, od 1914 do 1918, od 1918 do 1941, od 1941 do 1945 in od 1945 do 1991.

Raziskave, ki se bodo delale po metodi zgodovinske stroke, bodo še posebej vodile k revizijskemu pristopu obravnave in interpretacije zastavljenih problemov. S tem bodo monografske raziskave prispevale k postopnemu in celovitejšemu vpogledu v določene zgodovinske procese.

Programska usmeritev v obsežnem obdobju 1848-1991 je osredotočena na preučevanje razvoja moderne politične, družboslovne in filozofske misli in prakse, ki se prepletata in součinkujeta na zgodovinski razvoj. Osrednja tematika v vseh obdobjih bo politična zgodovina v širšem in ožjem smislu. V ožjem je razumljena "čista politika" kot razčlenitev vprašanja oblasti, delovanja oblasti in funkcioniranja države in razvoja družbe ter vseh njenih dejavnosti, zlasti področje kulture (kulturna politika) z vodilnimi idejnopolitičnimi koncepti, značilnimi za posamezna obdobja.

V prvem obdobju 1848-1914 bodo raziskave namenjene slovenskim političnim konceptom in programom od leta 1848 dalje. Obravnava bo zajela narodno-politični položaj od oblikovanja programa Zedinjene Slovenije do začetka prve svetovne vojne, slovensko narodno prebujenje, ločitev duhov in oblikovanje političnih strank vseh treh političnih taborov konec 19. stoletja, volilne rezultate, narodnostni boj, položaj slovenskega jezika v šolah in uradih, kulturni značaj narodnega gibanja, kulturni boj, začetke slovenske znanosti.

Za obdobje prve svetovne vojne bo preučevanje zajelo politični položaj slovenskih strank in njihov odnos do vojne, slovenske enote na frontah, obnovo parlamentarizma, majniško deklaracijo 1917, deklaracijsko gibanje v letih 1917,

1918, slovensko samoodločbo 29. oktobra 1918, slovensko nacionalno državnost doseženo novembra 1918, obstoj posebne Države Srbov, Hrvatov in Slovencev.

V obdobju 1918-1941 se bo preučevanje osredotočilo na vprašanja, ki zadevajo vitalne procese razvoja slovenske narodnopolitične misli in akcije. Monografsko bodo obravnavani politično-državni in idejnopolitični koncepti v treh tradicionalnih političnih taborih (katoliški liberalni in marksistični), ki so jih krojile stare in nove politične stranke. Poleg tega bo obravnavano še vedno odprto vprašanje njihovega organizacijskega ustroja in razvoja. Potrebni bodo biografski prikazi pomembnejših strankinih prvakov, zlasti tistih, ki so v svoji politiki gradili vizijo slovenske avtonomije. Obravnave bodo zajele dileme in cepitev svobodomiselnega tabora med jugoslovanskim integralizmom in slovenskim narodnim vprašanjem, njihove narodnopolitične opcije v okviru jugoslovanske politike, prikaz skrajnih unitarističnih organizacij ter gibanj in vloge prosvetnokulturnih organizacij in društev. V okviru političnega katolicizma na Slovenskem velja preučiti njegov boj za avtonomijo Slovenije, koliko je bil prisoten fenomen krščanske demokracije v politiki, ideje o stanovsko-korporativni družbi (državi), organizacije kot nosilce te ideje in kako so se v določenih fazah že uresničevale. Skratka stopnjo realizacije t.i. krščansko socialne akcije povezane z razvejeno Katoliško akcijo. Posebej velja preučiti v tem kontekstu pomen Gosarjevega sistema krščanskega socialnega aktivizma. Odprto je še vedno vprašanje moči delavskih strank in neinstitucionalne leve, oziroma kje so vzroki politične nemoči meščanskih strank še pred aprilskim zlomom 1941.

Posebej bi opozorili na še razmeroma velike vrzeli v raziskovanju slovenske kulturne zgodovine v tem obdobju. To je čas pestrega kulturnega razvoja in ostrega kulturnega boja. Marsikatera vprašanja iz te tematike so vpeta v povsem politično sfero. Za prvo desetletje stare Jugoslavije so npr. odprta vprašanja odnos med umetniškimi avantgardami in levičarsko politiko in vloga dveh intelektualnih imigracij v tedanjo Slovenijo (begunci iz Julijske krajine in ruski kulturniki in znanstveniki). Poglavitno vprašanje je preučevanje obstoječega razdvojenega odnosa Slovencev do jugoslovanske države in do reševanja njenega nacionalnega problema in pa vpliv velike gospodarske krize na slovensko intelektualno življenje.

Obdobje polstoletne zgodovine 1941-1991 je zaradi pomembnih prelomnic časovno nesorazmerno razdeljeno v čas druge svetovne vojne in obdobje socialistične oziroma t.i. druge Jugoslavije. Tematika druge svetovne vojne se kaže v tedanjih intenzivnih procesih politične in vojaške zgodovine. V ospredju raziskovalne obravnave je problematika odnosov med poglavitnimi dejavniki, to je okupatorji, narodnoosvobodilnim bojem in njihovimi nasprotniki ter njihovega odnosa do okupatorjev. Četudi je to obdobje že precej obravnavano, bo vendar treba podrobneje raziskati organiziranost protirevolucionarnih političnih strank in skupin v vojnem spopadu z nasprotnim taborom, nadalje ravnanje tedanjih pomembnejših političnih prvakov, delovanje katoliške cerkve med vojno, posebej odnosa vernikov do osvobodilnega gibanja. Treba bo tudi raziskati vlogo prosvetnokulturnega delovanja, organiziranost in dejavnost žena in mladine, ki so bili nasprotni narodnoosvobodilnemu gibanju. Proti temu gibanju še zlasti organiziranost in dejavnost vojaških enot, te so bile neposredno povezane s politiko in delovanjem oblastvenih struktur, zato sodi to preučevanje v politično zgodovino.

Za drugo, med vsemi obdobji najdaljše, to je čas socialističnega političnega sistema, bo predmet raziskave usmerjen v sistem oblasti kot ene od pglavitnih komponent politične zgodovine in posredno tudi kulturne. Pozornost bo namenjena osnovnim pojavnim oblikam politične oblasti (ljudska demokracija, samoupravljanje, socialistična demokracija), organiziranosti in načinu delovanja, nosilcem oblasti, volitvam, sodni oblasti ipd. Prav tako bo pozornost namenjena odnosom oblasti v posemeznih razvojnih obdobjih do tistih sil, ki so se pojavljale kot njen politični nasprotnik, nadalje njihovemu obsegu, metodam delovanja in učinku. Obravnavan bo tudi razvoj kulturnih ustanov in značilnosti kulturne politike, še posebej nastanek idejnih alternativ in političnih skupin. Preučiti bo treba spreminjajoče se odnose države-oblasti do katoliške cerkve in vernikov in mednacionalne odnose v večnacionalni jugoslovanski skupnosti. Zadnje zlasti iz zornega kota raziskave delovanja federativne države in vloge Slovenije v njej, v zunanji politiki pa vprašanje meja in odnosa s sosednjimi državami. Skratka, rezultati preučevanja politične in kulturne preteklosti celotnega eno in pol stoletnega obdobja bodo pokazali tudi vse tiste silnice, ki so na eni strani specifične za slovenski narod in na drugi prepletene s kontekstom preteklosti evropskih narodov oziroma držav.

Dr. Anka Vidovič-Miklavčič

Gospodarska in socialna zgodovina Slovencev 1848-1991

Gospodarska in socialna zgodovina Slovencev v zadnjem poldrugem stoletju je obsežen in zahteven program. Obsežnost in zahtevnost ne izvira samo iz dejstva številčno skromne kadrovske zasedbe, temveč predvsem iz širine in vsebinske pestrosti teh dveh raziskovalnih področij. Dejstvo je, da gospodarska in socialna zgodovina v bistvu pokrivata večino človeških dejavnosti in okoliščin, ki opredeljujejo človekovo življenje v času in prostoru. Spoznanje in zavedanje o širini in vsebinski pestrosti te dimenzije je, kar je treba posebej izpostaviti, zgodovinarje in zgodovinopisje odmaknilo od običajnih raziskovalnih shem. Tako je bil v zadnjih desetletjih znotraj zgodovinopisja prav na področju gospodarske in socialne zgodovine narejen izjemno velik napredek. Ta napredek je viden tako v obsegu in kakovosti raziskav, kakor tudi ali predvsem v izjemni tematski razširitvi in poglobitvi raziskovalnega področja. Ravno tako je bil narejen velik metodološki napredek.

Tudi slovensko zgodovinopisje ni moglo mimo teh razvojnih smernic v Zahodni Evropi. Sledilo je temu razvoju, pa čeprav obotavljajoče in z majhnimi koraki, a vendarle. Večji zagon je zaznaven v zadnjem desetletju. Tako se je tudi v Sloveniji v skladu s tujimi vzori povečal raziskovalni interes, odpirali so se novi raziskovalni problemi, spreminjali in modernizirali so se metodološki prijemi. Ti procesi, od zunaj so bili in so vidni v povečanem številu raznovrstnih objav, predstavljajo podlago, ki nam omogoča pristop k ambicioznemu in dolgoročno zasnovanemu raziskovalnemu programu o gospodarski in socialni zgodovini Slovencev v drugi polovici devetnajstega in v dvajsetem stoletju.

Časovne koordinate zamejujejo raziskovalno obdobje na čas stopetdesetih let, ki na prvi pogled ni dolga doba. A če vemo, da v grobem to predstavlja kar desetino obdobja, ki ga Slovenci preživljajo na tem prostoru, se dolgost vendarle potrjuje. Dolgost te dobe še dodatno utrjuje dejstvo, da se je v tem času Slovencem nakopičilo zelo veliko zgodovine, kar velja tudi za gospodarsko in socialno plat življenja. V tem času so se v sorazmerno kratkih presledkih menjavale krize in konjunktura, z njimi pa države in družbene ureditve, neizogibno tudi plačilna sredstva, gospodarska politika in položaj Slovenije, družbene spremembe in spremembe življenjskega okolja in stila so bile velike. Vse to je od slovenske družbe kot celote terjalo nenehno prilagajanje in iskanje rešitev, da bi dosegla dolgoročno ravnotežje. Iskanje ravnotežja znotraj systemskega okvira, ki so ga določale tri države s precej različno gospodarsko in socialno politiko, je potekalo skozi procese gospodarskega in družbenega prestrukturiranja.

Hkrati predstavlja raziskovalni program gospodarske in socialne zgodovine z upoštevanjem vzročno posledične povezanosti gospodarskih in socialnih sestavin v človeškem življenju na makro in mikro ravni dopolnitev in nadgraditev dosedanjega dela na področju gospodarske in socialne zgodovine. K temu velja pridružiti še posebno proces oblikovanja slovenskega gospodarskega sistema in integracije slovenskega ozemlja v enoten gospodarski prostor v različnih systemsko političnih okvirih ter ob tem potekajoč prehod iz agrarne v industrijsko družbo z vsemi posledicami na socialnem področju.

Ker je raziskovalni program o gospodarski in socialni zgodovini Slovencev zasnovan vsebinsko široko, naj tukaj naštejemo le nekatere od tem, ki spodbujajo raziskovalno žilico in s katerimi se bo spopadala naša raziskovalna skupina. Poleg tako imenovanih klasičnih gospodarsko-socialnih tem, kot so industrializacija, komercializacija gospodarjenja, gospodarska in socialna politika, razvojna linija kmetijskih dejavnosti, vzpostavljanje finančnega sistema in institucij finančnega posredništva, razvoj obrti, trgovine, davčni sistemi, demografski razvoj, bomo vnesli še nekatere druge vsebinske poudarke. Tako se bomo posvečali tudi podjetništvu in s tem povezanim vprašanjem financiranja gospodarske pobude, sistemom vodenja in upravljanja slovenskega gospodarstva, vprašanjem načinov in poti oblikovanja gospodarskih elit v Sloveniji in njihovim medsebojnim zvezam ter povezavam s političnimi strankami, ukvarjali se bomo tudi z vsebino in kakovostjo gospodarjenja na slovenskih tleh, tehnološkim napredkom slovenskega gospodarstva, poskušali pa bomo dognati tudi spreminjanje gospodarskih vrednot oziroma kolizijo med javno proklamiranimi vrednotami in dejanskim stanjem ter njihov vpliv na gospodarski in socialni razvoj. Nadalje bodo v okviru socialnih tem v ospredju vsebinsko sila pestre raziskave, ki jih zgodovinarji prepoznavamo pod pojmom "vsakdanjega življenja". Načrtujemo tudi spodbuditev raziskav družbene neenakosti na osnovi spola, stanu in premoženja, ter tudi t.i. ženske študije, to je osvetlitev ekonomske in družbene vloge žensk v slovenski preteklosti.

Naštevali bi lahko še dolgo časa, vendar menim, da sem že dovolj nazorno opredelil vsebinsko širino in globino raziskovalnih tem in nalog, ki čakajo našo skupino. Dosledno uresničevanje načrtovanega pa bo v prihodnosti omogočilo tudi preseganje sedanjih razmer. Te pa so take, da v slovenskem zgodovinopisju nimamo v knjižni obliki sintetično napisanega pregleda gospodarskega in ravno tako ne pregleda socialnega razvoja Slovencev v retrospektivi od srede devet-

najstega stoletja naprej do današnjih dni. Te praznine ne moreta zapolniti niti dve gospodarski zgodovini Slovencev, ena bolj ambiciozna, druga pa zaradi svojega namena manj. Obe sta delo domačih avtorjev, izšli pa sta samo v angleškem jeziku.

Dr. Žarko Lazarević

Nataša Kandus

Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino za leto 1998

1. ČLANKI IN SESTAVKI

1.01 Izvirni znanstveni članek

1. Čepič, Zdenko. **Kmetje in zadružništvo v pogledih Edvarda Kardelja**. V: Čarnijev zbornik (1931-1996) : zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav : studies in humanities and social sciences. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo = Ljubljana: Faculty of Arts, Department of Sociology 1998, str. 325-336.
2. Čepič, Zdenko. **Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte**. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 89-110.
3. Dolenc, Ervin. **Slovensko zgodovino pisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina**. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.
4. Gabrič, Aleš. **Ljubljanske razglednice kot politični problem**. V: Lojze Kovačič. Ljubljana: Nova revija 1998, str. 162-186. (Zbirka Interpretacije, 8).
5. Gabrič, Aleš. **Slovenska matura v jugoslovanski državi**. V: Od mature do mature : zgodovinski razvoj mature na Slovenskem : 1849/50 - 1994/95 : razstava v Slovenskem šolskem muzeju, Ljubljana, odprta 7. maja 1998. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1998, str. 28-67, ilustr. (Razstavni katalog, 62).
6. Gabrič, Aleš. **Sprememba kulturnopolitične usmeritve po informbirojevskem sporu**. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 137-150.
7. Gabrič, Aleš. **Povojna usoda Tigrovcev**. V: Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990 : zbornik člankov in dokumentov. Ljubljana: Nova revija, 1998 str. 163-167.
8. Godeša, Bojan. **Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov**. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 75-87.
9. Godeša, Bojan. **Kocbekova misija v Rimu poleti 1944**. V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 1, str. 73-85.
10. Lazarevič, Žarko. **Slovensko kmetijstvo od zemljiške odveze do druge svetovne vojne**. V: Zbornik ob 100-letnici Kmetijskega inštituta Slovenije. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije 1998, str. 13-30.
11. Pančur, Andrej. **Na poti k modernemu nedeljskemu počitku = Auf dem Weg zur modernen Sonntagsruhe**. V: Zgodovina za vse, 5, 1998, št. 2, str. Š17]-40.
12. Perovšek, Jurij. **Vprašanje socialnega liberalizma v evropski in slovenski politični misli in praksi**. V: Čarnijev zbornik (1931-1996) : zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav : studies in humanities and social sciences. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo; = Ljubljana: Faculty of Arts, Department of Sociology, 1998, str. 316-324.
13. Perovšek, Jurij. **Slovenci in Jugoslavija v letih 1918-1941**. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 69(34), 1998, št. 1, str. 55-74.

14. Perovšek, Jurij. Prilagoditev Schulze-Delitzschevih združnospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872-1895. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, let. 38, št. 1-2, str. 5-13.
15. Prinčič, Jože. Podržavljanje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945-1955). V: Nemci na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1998, str. 254-270. (Razprave Filozofske fakultete).
16. Prinčič, Jože. Mala reforma in slovenska politika (1960-1961). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 161-169.
17. Režek, Mateja. Prvi poraz partijskega "liberalizma" : politični padec Milovana Djilasa. V: Borec, 50, 1998, št. 561/562/563, str. 301-313.
18. Režek, Mateja. Jugoslovanski federalizem in ustavni zakon leta 1953. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 151-160.
19. Studen, Andrej. Protinemški izgredi v Ljubljani. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 15-21.
20. Troha, Nevenka. Slovenska primorska duhovščina in njen odnos do novih slovenskih meja. V: Acta histriae, 1998, št. 6, str. 139-156.
21. Troha, Nevenka. Resolucija Informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje : (stališča projugoslovanske KPSTO v prvem letu po objavi). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 111-126.
22. Vidovič-Miklavčič, Anka. Poglobljanje češkoslovaških in slovenskih odnosov ter oživljanje socialističnega gibanja v okviru "Masarykovih proslav" v letih 1937 in 1938. Kronika, 46, 1998, št. 1-2, str. 111-118.

1.02 Pregledni znanstveni članek

1. Čepič, Zdenko. Agrarna reforma v Slovenskem Primorju po drugi svetovni vojni. V: Zgodovina v šoli, 7, 1998, št. 1, str. 9-20, ilustr.
2. Gabrič, Aleš. Informbiro na Slovenskem. V: Svobodna misel, 36, 22.V.-26.VI.1998, št. 10-12, str. 15-18.
3. Guštin, Damijan. O Slovencih v Jasenovcu. V: Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo. Šentjur: samozal. J. Borovnik, 1998, str. 13-27.
4. Kresal, France. Gospodarska kriza 1929-33 in brezposelnost. V: Zgodovina v šoli, 7, 1998, št. 4, str. 15-28.
5. Lazarevič, Žarko. Dota in dedni odpravki v kmečkem okolju v obdobju med vojnami. V: Zgodovina v šoli, 7, 1998, št. 2, str. 10-16.
6. Perovšek, Jurij. Pogleди Ivana Hribarja na liberalizem, vero in vprašanje političnega katolicizma. V: 4000, 5, 1998, oktober 1998, str. 38-41.

1.04 Strokovni članek

1. Dolenc, Ervin. 810 let od prve omembe Senožec. V: Kraški koledar 1998, str. 32-37.
2. Dolenc, Ervin. Pobuda za ustanovitev priznanja (nagrade) Zveze zgodovinskih društev Slovenije za raziskovalno delo. V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 3, str. 440-441.

3. Gabrič, Aleš. Učna ura slovenske zgodovine?. V: Delo, 41, 1998, št. 287, str. 4.
4. Guštin, Damijan. Prvič lastna vojska, prvič vojna za lastne interese. V: Glas, 2, 17.IV.1998, št. 10, str. 9.
5. Kandus, Nataša. Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1997. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 19-39 [Š274-194].
6. Lazarevič, Žarko. Temeljne razvojne poteze v obrti od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. V: Obrt v našem kraju : zbornik. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov 1998, str. 16-28.
7. Lazarevič, Žarko. Dota in dedni opravlki v kmečkem okolju v obdobju med vojnami. V: Zgodovina v šoli, 7, 1998, št. 2, str. 10-16.
8. Perovšek, Jurij. Ideja socialnega liberalizma v okviru evropske in slovenske zgodovinsko politične problematike. V: 4000, 5, junij 1998, str. 9-12.
9. Perovšek, Jurij. Temelj slovenske državnosti : ob 80-letnici Narodnega sveta za slovenske dežele z Istro. V: Družina, 47, 1998, št. 38, str. 19.
10. Perovšek, Jurij. Dotedaj "najlepše poglavje slovenske zgodovine" : ob osemdesetletnici slovenske državnosti 1918. V: Glas, 2, 1998, št. 10, str. 10-11.
11. Perovšek, Jurij. Vprašanje slovenskega parlamenta leta 1918. V: Parlamentarec, 3, 1998, št. 8, str. 19-21.
12. Perovšek, Jurij. "Živela" je le mesec dni, a pomenila veliko : ob osemdesetletnici ustanovitve Države SHS, 29. oktobra 1918, in tedanje slovenske državnosti. V: Parlamentarec, 3, 1998, št. 10, str. 15-18.
13. Perovšek, Jurij. Jugoslavija : pričakovanja in realnost. V: Razgledi, 1998, št. 9(1112), str. 14-15.
14. Prinčič, Jože. Die "Deutschen" in Slowenien (1918-1955). V: Die "Deutschen" in Slowenien (1918-1955) : kurzer Abriss : kratek oris. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, str. 87-90. (Razprave Filozofske fakultete).
15. Studen, Andrej. Avtomobil osvaja svet. V: Janez Puh - Johann Puch : človek, izumitelj, tovarnar, vizionar : (1862-1914), Ptuj: Zgodovinski arhiv: Znanstvenoraziskovalno središče Bistra 1998, str. 45-46. (Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj, Gradivo in razprave, zv. 3).
16. Šorn, Mojca. Brez Maistra Maribor ne bi bil slovenski. V: Demokracija, 3, 1998, št. 52, str. 13.

1.05 Poljudni članek

1. Mlakar, Boris. Tita rešila Stalinova smrt? V: Delo, 40, 11.VII.1998, št. 158, str. 29.
2. Mlakar, Boris. Zgodovinarji o komunizmu. V: Delo, 40, 10.III.1998-13.III.1998, št. 57-60, (Soavtorja: Janko Prunk, Jera Vodušek-Starič).

1.06 Predavanje na znanstveni konferenci

1. Dolenc, Ervin. **Senožeče v času Zelenove mladosti**. V: Danilo Zelen : narodni junak. Koper: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske, 1998, str. 17-18.
2. Dolenc, Ervin. **Leto 1918 kot kulturna prelomnica**. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej, 16-17. april 1998. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 262-266.
3. Gabrič, Aleš. **Slovenske kulturne ustanove na Primorskem med kulturnim in političnim poslanstvom**. V: Acta Histriae, 1998, št. 6, str. 347-368.
4. Gabrič, Aleš. **Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu**. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej, 16. - 17. april 1998. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije 1998, str. 158-168.
5. Godeša, Bojan. **OF med avtonomijo in centralizmom**. V: Razgledi, 29.IV. 1998, št. 9(1112), str. 15-16.
6. Godeša, Bojan. **Osvobodilna fronta slovenskega naroda med posebnostjo in jugoslovanskim razvojem**. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej, 16. - 17. april 1998. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije 1998, str. 320-326.
7. Lazarevič, Žarko. **Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu : preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju**. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej, 16-17. april 1998. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 271-291.
8. Mlakar, Boris. **Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945 (protirevolucionarni tabor)**. V: Acta Histriae, 1998, št. 6, str. 311-324.
9. Perovšek, Jurij. **Jugoslavija - pričakovanja in realnost**. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej, 16. - 17. april 1998. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 234-256.
10. Režek, Mateja. **Ustavna reforma leta 1953 in nacionalno vprašanje**. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej, 16. - 17. april 1998. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 327-335.
11. Studen, Andrej. **Računalniška obdelava podatkov popisnic prebivalstva Ljubljane iz let 1869-1910**. V: Arhivi in računalništvo. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998, str. 70-72.
12. Studen, Andrej. **Beli Ljubljani se limbar poda : nekaj drobcev iz ljubljanskega vsakdanjika, pred prvo svetovno vojno**. V: Od Maribora do Trsta : 1850-1914 : zbornik referatov. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 251-260.
13. Troha, Nevenka. **Slovenski primorski duhovniki in njihov odnos do novih slovenskih meja (1945-1947)**. V: Acta histriae, 1998, št. 6, str. 139-156.

1.12 Objavljeni povzetek predavanja na znanstveni konferenci

1. **Dolenc, Ervin. Leto 1918 kot kulturna prelomnica.** V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : znanstveno posvetovanje, Maribor, 16.-17. april 1998. Maribor: Narodni dom: Pokrajinski muzej, 1998, str. Š57].
2. **Fischer, Jasna. Prebivalstvo in gospodarske razmere do prve svetovne vojne.** V: Gospodarske krize in Slovenci : povzetki referatov s posveta z dne 21. maja 1998. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije: ŠEkonomška fakulteta] 1998, str. 5-7.
3. **Gabrič, Aleš. Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu.** V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : znanstveno posvetovanje, Maribor, 16.-17. april 1998. Maribor: Narodni dom: Pokrajinski muzej, 1998, str. Š19].
4. **Kresal, France. Gospodarska kriza 1929-1933.** V: Gospodarske krize in Slovenci : povzetki referatov s posveta z dne 21. maja 1998. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije: ŠEkonomška fakulteta] 1998, str. 19-23.
5. **Lazarevič, Žarko. Naravni individualni egoizem - gibalno gospodarskega razvoja : (Videnja ekonomske svobode posameznika med veliko gospodarsko krizo tridesetih let).** V: Gospodarske krize in Slovenci : povzetki referatov s posveta z dne 21. maja 1998. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije, ŠEkonomška fakulteta], 1998, str. 15-18.
6. **Lazarevič, Žarko. Preobrazba slovenske gospodarske podobe v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju.** V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : znanstveno posvetovanje, Maribor, 16.-17. april 1998. Maribor: Narodni dom: Pokrajinski muzej, 1998, str. Š61].
7. **Perovšek, Jurij. Jugoslavija - pričakovanja in realnost.** V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : znanstveno posvetovanje, Maribor, 16.-17. april 1998. Maribor: Narodni dom: Pokrajinski muzej 1998, str. Š53].
8. **Prinčič, Jože. Konec mita o jugoslovanskem gospodarskem čudežu : (zastoj v slovenskem gospodarstvu v letih 1960-62).** V: Gospodarske krize in Slovenci : povzetki referatov s posveta z dne 21. maja 1998. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije: ŠEkonomška fakulteta] 1998, str. 51-55.
9. **Šorn, Mojca & Tominšek Rihtar, Tadeja. Predstavitev projekta nacionalne zbirke "Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje" v Sloveniji.** V: Množične smrti na Slovenskem : Špovzetki referatov]. ŠLjubljana]: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; ŠKoper]: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko 1998, str. 23.
10. **Troha, Nevenka. Odnos KPS in "Babičeve" KPSTO do Slovenske demokratske zveze v času po sprejetju resolucije IB (1948-1954).** V: Josip Agneletto slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu (1884-1960), Trst, 18. april 1998 : strokovni posvet. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče RS; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 18. april 1998, str. 15-16.
11. **Troha, Nevenka. Genocid ali kaznovanje fašističnih zločinov. Kdo so bili usmrčeni maja 1945 v Tržaški pokrajini.** V: Množične smrti na Slovenskem : Špovzetki referatov]. ŠLjubljana]: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; ŠKoper]: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1998, str. 21-22.

1.16 Poglavje ali samostojni sestavek v znanstveni knjigi

1. Lazarević, Žarko. Die slowenischen Wirtschaftsbeziehungen mit den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie 1910-1960. V: Die Regionen des ehemaligen Habsburgerreichs und ihre heutigen Wirtschaftsbeziehungen : 19. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft für Unternehmensgeschichte e.V. Frankfurt am Main [Šetc.]: Peter Lang, 1998, str. 80-96, (soavtor Peter Vodopivec).
2. Prinčič, Jože. Die slowenischen Wirtschaftsbeziehungen mit den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie 1910-1960. V: Die Regionen des ehemaligen Habsburgerreichs und ihre heutigen Wirtschaftsbeziehungen : 19. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft für Unternehmensgeschichte e.V. Frankfurt am Main [Šetc.]: Peter Lang, 1998, str. 80-96, (soavtor Peter Vodopivec).
3. Studen, Andrej. Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetovno vojno. V: Iz zgodovine Celja. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 323-371. (Odsevi preteklosti, 2).

1.17 Poglavje ali samostojni sestavek v strokovni knjigi

1. Fischer, Jasna. Izgradnja gospodarske infrastrukture v Sloveniji do druge svetovne vojne. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 29-47.
2. Fischer, Jasna. Podjetništvo in gospodarski dosežki na Slovenskem do konca prve svetovne vojne. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 49-65.
3. Kresal, France. Zbornica za trgovino, obrt in industrijo. V: Prelovšek, Damjan: Plečnikova palača : dom ustavnega sodišča RS. Ljubljana: Ustavno sodišče RS, 1998, str. 65-68.
4. Kresal, France. The chamber of commerce, trade and industry. V: Prelovšek, Damjan: Plečnik's palace : the home of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia. Ljubljana: Ustavno sodišče RS, 1998, str. 65-68.
5. Kresal, France. Gospodarska interesna združenja ter upravljanje in vodenje slovenskih podjetij pred drugo svetovno vojno. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 67-83.
6. Kresal, France. Vloga tujega kapitala v Sloveniji pred drugo svetovno vojno. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 85-102.
7. Lazarević, Žarko. Vzpon slovenskega podjetništva v industriji do druge svetovne vojne. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 103-120.
8. Lazarević, Žarko. Velika gospodarska kriza v tridesetih letih in Slovenci. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 121-138.
9. Lazarević, Žarko. Podjetništvo in slovenske banke. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 139-157.

10. **Lazarevič, Žarko. Podjetništvo in drobnogospodarski sektor.** V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika: Razum 1998, str. 159-175.

1.18 Sestavek v enciklopediji

1. **Čepič, Zdenko. Splošno ljudsko premoženje.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 203.
2. **Čepič, Zdenko. Socialistična revolucija.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 107-109.
3. **Deželak-Barič, Vida. Stopar, Viktor.** V: Enciklopedija Slovenije. Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 327.
4. **Dolenc, Ervin. Svoboda : (1929-1936).** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 410.
5. **Dolenc, Ervin. Slovenska socialna matica.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 12.
6. **Dolenc, Ervin. Svoboda : (1919-20).** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 409.
7. **Dolenc, Ervin. Svoboda : (1925-27).** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 409-410.
8. **Dolenc, Ervin. Svoboda.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 410.
9. **Dolenc, Ervin. Sokolstvo.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 144-147. (Soavtorja: Milan Pahor, Edi Majaron).
10. **Fischer, Jasna. Srbija. Srbsko-slovenski odnosi: gospodarski odnosi : do 1941.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 232, ilustr.
11. **Gabrič, Aleš. Slovenski umetniški klub.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 55.
12. **Gabrič, Aleš. Socialistična republika Slovenija : družbene dejavnosti.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 106. (Soavtorica Marija Cigale).
13. **Gabrič, Aleš. Svoboda.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 410-411.
14. **Gabrič, Aleš. Sodobna pota.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 139.
15. **Guštin, Damijan. Sodni zapori v Ljubljani.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 138-139.
16. **Guštin, Damijan. Soška legija.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 172.
17. **Guštin, Damijan. Sotlar, Franc-Pavijan.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 176.
18. **Guštin, Damijan. Stepančič, Miroslav.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 310.

19. **Guštin, Damijan. Sodišče.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 134-135, ilustr.. (Soavtor Vladimir Simič).
20. **Guštin, Damijan. Sodstvo : do 1945.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 143-144. (Soavtor Vladimir Simič).
21. **Kresal, France. Stanovanjsko gospodarstvo.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 265-267, ilustr., zvd. (Soavtorja: Tone Klemenčič, Marjan Ravbar).
22. **Kresal, Franc. Stanovanjske zadruge.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 264-265. (Soavtorica Marija Cigale).
23. **Kresal, France. Stečajno pravo.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 298-299. (Soavtor Lojze Ude).
24. **Mlakar, Boris. Slovenska narodna vojska.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 6-7.
25. **Mlakar, Boris. Slovenska zaveza.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 15.
26. **Mlakar, Boris. Slovenski narodni varnostni zbor.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 48-49.
27. **Mlakar, Boris. Slovensko domobranstvo.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 57-58, ilustr.
28. **Mlakar, Boris. Slovensko domobranstvo : (1944-45).** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 58, ilustr.
29. **Mlakar, Boris. Smersu, Rudolf.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 85.
30. **Mlakar, Boris. Snój, Franc.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 98-99, ilustr.
31. **Mlakar, Boris. Sodja, Jože.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska. knjiga 1998, str. 136.
32. **Mlakar, Boris. Sokolska legija.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 144.
33. **Mlakar, Boris. Spodnja Idrija.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 203-204.
34. **Mlakar, Boris. Srbski prostovoljski korpus.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 243-244.
35. **Mlakar, Boris. Srpenica.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 255.
36. **Mlakar, Boris. Stamenković, Miroljub.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 258.
37. **Mlakar, Boris. Stare, Miloš.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 277.
38. **Mlakar, Boris. Sterniša, Marjan.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 313.
39. **Mlakar, Boris. Svino.** V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 409.

40. Perovšek, Jurij. Slovenska republikanska stranka. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 9.
41. Perovšek, Jurij. Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 9-10.
42. Perovšek, Jurij. Slovenska združena opozicija. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 15-16.
43. Perovšek, Jurij. Srbija. Srbsko-slovenski odnosi : politični odnosi : od 1918 do 1941. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 229-230.
44. Studen, Andrej. Stavbinski red. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 293.
45. Troha, Nevenka. Slovensko-hrvatska prosvetna zveza. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 61.
46. Troha, Nevenka. Slovensko-italijanska antifašistična unija. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 61-62.
47. Troha, Nevenka. Svobodno tržaško ozemlje. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 413-414, ilustr.
48. Vidovič-Miklavčič, Anka. Socialist : (1923-25). V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 101-102.
49. Vidovič-Miklavčič, Anka. Socialistična stranka Jugoslavije. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 109-110.
50. Vidovič-Miklavčič, Anka. Stražarji. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 335-336, ilustr.
51. Vidovič-Miklavčič, Anka. Svetina, Mira - Vlasta. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 392-393, ilustr.
52. Vidovič-Miklavčič, Anka. Svetovni mladinski kongres. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 402
53. Vidovič-Miklavčič, Anka. Straža v viharju : (1934-41). V: Enciklopedija Slovenije, 12. zv.: Slovenska n-Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga 1998, str. 336, ilustr.

1.19 Objavljena recenzija, prikaz knjige, kritika

1. Deželak-Barič, Vida. Pavle Borštnik: Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale. V: Svobodna misel, 36, 27.XI.1998, št. 22, str. 8-9.
2. Dolenc, Ervin. Skopo, vendar pregledno in berljivo o naši preteklosti: Prunk, Janko: Kratka zgodovina Slovenije, Ljubljana: Grad 1998, 219 str. V: Delo, 40, 2.VII.1998, št. 150, str. 54, ilustr.
3. Dolenc, Ervin. Od mature do mature - Zgodovinski razvoj mature na Slovenskem 1849/50 - 1994/95. Slovenski šolski muzej, Ljubljana 205 str. (Razstavni katalog 62). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 225-226.

4. Gabrič, Aleš. Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva. Slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998, 208 str. V: Prispевki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 232-235.
5. Gabrič, Aleš. Nevenka Troha: Politika slovensko-talijanskega bratstva : slovensko-talijanska antifašistična unija v zoni A Julijske krajine u vremenu od oslobodjenja do priznanja mirovnog ugovora, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998, 208 str. V: Vjesnik Istarskog arhiva, 1998, št. 4-5, str. 341-344.
6. Godeša, Bojan. Zdenko Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1998, 212 str. (Viri; 12). V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 3, str. 466-469.
7. Guštin, Damijan. Svetovna zgodovina vojn: Janez J. Švajncер: Vojna zgodovina. DZS, Ljubljana 1998, 502 str. V: Razgledi, 23.XII.1998, št. 24, str. 18.
8. Lazarevič, Žarko. Politična orientacija Nemcev - zgodovinsko: Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem, Maribor, Obzorja 1997, 310 str. V: Delo, 40, 22.I.1998, št. 17, str. 49.
9. Mlakar, Boris. Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787 (1804). Opisi, Karte, 3. zvezek. Ljubljana, ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1997. V: Prispевki za novejšo zgodovino, 38, 1998, 1-2, str. 213-215.
10. Mlakar, Boris. Chiesa e societa nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. A cura di France M. Dolinar e Luigi Tavano. Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, Gorizia 1997, 399 strani. V: Prispевki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 226-228.
11. Perovšek, Jurij. Janko Pleterški: Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Založba Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 1998, 500 str. V: Prispевki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 204-209.
12. Dolenc, Ervin, Godeša, Bojan, Troha, Nevenka. Friuli e Venezia Giulia, Storia del '900. Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia. Libreria Editrice Goriziana, Gorizia 1997, 582 str. V: Prispевki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 235-250. (Soavtorica Petra Svoljšak).
13. Vidovič-Miklavčič, Anka. Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Založba Obzorja, Maribor 1997, 152 str. (Documenta et studia historiae recentioris 12). V: Prispевki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 216-224.

1.20 Predgovor, spremna beseda

1. Mlakar, Boris. Pavle Borštnik ter nedokončana zgodba o Grčaricah. V: Borštnik, Pavle. Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, 1998, str.130-139. (Zbirka Spomini in izpovedi).

1.21 Polemika, diskusijski prispevek

1. Fischer, Jasna. Unificiranje znanosti po podobi ene stroke. V: Delo, 40, 18.XI.1998, št. 267, str. 16.
2. Godeša, Bojan. Slovensko zgodovinopisje vsekakor ni monolitno. V: Delo, 40, 18.XI.1998, št. 267, str. 16.
3. Godeša, Bojan. Osredotočil sem se le na en problem. V: Delo, 40, 9.XII.1998, št. 285, str. 15.
4. Mlakar, Boris. Skrivnostno obnovljeni mejniki na Notranjskem. V: Delo, 40, 4.VII.1998, št. 152, str. 38-39.
5. Mlakar, Boris. Skrivnostno obnovljeni mejniki na Notranjskem. V: Delo, 1.VIII.1998, št. 176, str. 39.
6. Mlakar, Boris. Spoštovani gospod Naglič. V: Gorenjski glas, 40, 16.VI.1998, št. 46, str. 18.
7. Troha, Nevenka. Ob obisku dr. Borisa M. Gombača pri pisatelju Fulviu Tomizzi : odziv. V: Delo, 40, 3.XII.1998, št. 280, str. 17.

1.22 Objavljeni intervju

1. Fischer, Jasna. Ne pustimo si jemati pravice do subjektivne presoje zgodovinskih dejstev : zgodovinarji o verodostojnosti novejše slovenske zgodovine. V: Delo, 40, 4.XI.1998, št. 255, str. 14, ilustr. (Soavtorji: Dušan Nečak, Peter Vodopivec, Božo Repe).
2. Perovšek, Jurij. Slovenci smo politično zelo temperamenten narod : pogovor z avtorjem zbornika Programi slovenskih političnih strank, organizacij in združenj v času Kraljevine SHS (1918-1929). V: Parlamentarec, 3, 1998, št. 3, str. 4-6.
3. Perovšek, Jurij. Prava prva demokratična vlada. V: Svobodna misel, 36, 1998, št. 21, str. 10.
4. Šorn, Mojca. Med resnico in pristranostjo : vojna statistika. V: Mladina, 1998, št. 44, str. 26-28, ilustr. (Soavtorica Tadeja Tominšek Rihtar).
5. Tominšek Rihtar, Tadeja. Med resnico in pristranostjo : vojna statistika. V: Mladina, 1998, št. 44, str. 26-28, ilustr. (Soavtorica Majca Šorn).

1.25 Drugi članki ali sestavki

1. Čepič, Zdenko. Poročilo o delu Zgodovinskega društva Ljubljana v obdobju 1996-1998. V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 3, str. 438-439.
2. Dolenc, Ervin. Simpozij "Danilo Zelen in narodno revolucionarno gibanje na Primorskem med obema vojnama" : Senožče, 1. junij 1991. V: Danilo Zelen : narodni junak. [ŠKoper]: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske, 1998, 1998, str. 33-35.
3. Fischer, Jasna. Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1997. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, 38, št. 1-2, str. 1-18 [Š255-273].

4. Režek, Mateja. Znanstveno posvetovanje "Slovenija 1848-1998: Iskanje lastne poti", Maribor, 16. - 17. april 1998. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 198-203.

MONOGRAFIJE IN DRUGA ZAKLJUČENA DELA

2.01 Znanstvena monografija

1. Kresal, France. Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998. 333 str., tabele. (Zbirka Ekonomska knjižnica).
2. Perovšek, Jurij. Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana: Modrijan, 1998. 191 str.
3. Troha, Nevenka. Politika slovensko-italijanskega bratstva : (slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998. 208 str., ilustr.

2.02 Strokovna monografija

1. Čepič, Zdenko. Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998. 212 str., ilustr. (Viri; 12).
2. Perovšek, Jurij. Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998. 208 str., ilustr. (Viri; 13).

2.04 Drugi učbeniki z recenzijo (srednje in nižješolski ...)

1. Dolenc, Ervin. Koraki v času : 20. stoletje : zgodovina za 8. razred. 3. natis. Ljubljana: DZS, 1998. 204 str., ilustr. (Soavtorja: Aleš Gabrič, Marjan Rode).
2. Gabrič, Aleš. Koraki v času : 20. stoletje : zgodovina za 8. razred. 3. natis. Ljubljana: DZS 1998. 204 str., ilustr. (Soavtorja: Ervin Dolenc, Marjan Rode).

4. SEKUNDARNO AVTORSTVO

4.1 Urednik

1. Gospodarske krize in Slovenci : povzetki referatov s posveta z dne 21. maja 1998. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije: Šekonomska fakulteta] 1998. 78 str., graf. prikazi. (uredila Žarko Lazarević in Neven Borak).
2. Kresal, France: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998. 333 str., tabele. (Zbirka Ekonomska knjižnica). (uredil Žarko Lazarević).

